

Rojhilata Navîn

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

Rojhilata Navîn
@Abdusamet yigit
Weşanên civakî
2025-Almanya-Berlin
Grafik: Zendi şîyar

.
ISBN 968-4-940996-30-0

Pêşgotin:

Rojhilata navin wê weke herêmek berfireh a ku wê weke herêma li dor û nava herdû çeman ku wê bi wê weke qasti çemên diclê û firatê wê bikê weke herêmekê bê. Di awayekê de wê di çavkaniyên ku wê di wan de wê weke rojhilata nêzik û an rojhilata navin wê bi sînora anatolya û heta hindistan û sînora afrika û hwd wê herê.

Di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di roja me de wê rojhilata navin wê bi pêşketin û pêşveçûnên weke bi tengezeriyên civakî û şer û pevçûnên ku ew bi wê dihên jiyankirin re wê di rengek de wê were ji wê bahskirin û wê were hanin li ser ziman. Di rengekê de wê rojhilata navin wê piştî ronasansê û pê de wê, bi dagirkirina osmani û hwd re wê, herêma wê ji xate xwe ya pêşketinê wê weke ku wê bi tememî wê dîrkeve. Piştî dagirkirina stembûl û an konstantinopol û hwd re jî wê di rengekê de wê herêma wê weke ku wê êdî wê bi tememî jî pêşketina wê dîrkeve. Piştî wê demê û pê de wê herêma wê pêşketina hizrî a li wê bûya wê ji herêma bi revê. Ev wê, piştî wê weke 'demek tarî' ku wê bi wê re wê êdî wê destpê bikê wê bi wê jî wê êdî wê were bahskirin.

Di wê temenê de wê, bi hizirî û hwd wê kesên ku ew êdî wê jî wê re wê pêşengiyê wê bikin wê nebin. Yê ku ew hena jî wê li leyha statûqûya tundrew a olî û ramyarî wê di rengekê de wê tevbigirihê û wê bi wê re wê gotinê wê bibêjê. Wê weke kewên ku ew wê, çawa wê herkesekê wê bikina xefka desthilatê de û an nava lapê wê de wê, bibin.

Di wê çerçoveyê de wê, piştî wê pîrsgirêkên rejim û ramyariyê wê li herêma wê li ser esasê pêşketin û civakê re wê xwe bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê gelek kesên ku wê li ser herêma wê gotinê wê bibêjin wê bahsa wê bikin ku wê çawa wê rewşa wê ya çanda civakî wê di wê dema wê ya tarî de wê weke ku wê were tepisandin û wê êdî ew wê di rengekê de wê newê pêşxistin. Di wê temenê de wê civak û zanistên civakî wê pêşnekevin. Wê dema ku wê rewş ew bê wê êdî wê bi wê re wê zanistên xwezayî û fahmkirina wê jî wê bi xwezayî wê weke ku wê dîrkeve. Yê ku wê weke hatina ser ziman di demên berê ên wê de weke li dora sedsale 11' min û hwd de jî wê hinbi hin wê cihê bandûra xwe wê jî têgînek tundrew a teolojîkî ku ew wê weke ji gûharin û pêşketinê re weke girtîya re wê bihêlê.

Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa rejimên herêma ên roja me wê werina kirin ku ew jî gûharinek bi ber civakî ve girtina re jî wê di wê

temen de wê temenê wê û çavkaniya wê di renekê de wê were diyarkirin. Lê wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê pêşketinê li herêmê wê bi civakî wê ji temen ve wê dem bi dem wê xwe bidina diyarkirin. Li hemberê desthilatîyên herêmê ên weke ya osmani û sefewiyan û hwd wê, hin bi hin wê raperinê civakî wê herêm bi herêm wê bibin. Lê ev jî wê bi xwûnê wê were tepisandin.

Di wê temenê de wê, bi renekê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê, weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman bê.

Rojhilata navin wê weke herêmek ku wê pirr baweri bê. Di wê temenê de wê gotinê weke navend û destpêka hersê olên mazin ên semitikî li wê herêmê bûna jî wê çendî ku wê rast jî bê wê beremberê wê temenê wan ê cihê jî holê wê were rakirin. Di wê temenê de wê, yek rengkirin wê bi wê re wê were kirin. Ev di warê ramyari de wê di rengê rejimên weke bi têngîna uniter û yekparatîyê ku wê werina diyarkirin re wê xwe wê bide diyarkirin. Ev wê weke bingihê pîrsgirêkên civakî û herêmî ên pêşketinê jî wê di renekê de wê weke ku wê biafirênin bin.

Di warê çand û zimanî de wê herêm wê xwediyê cihêrengiyek zêde mazin bê. Di wê nûqteyê de wê piştî pêşketina rejimên unter ên otoriter re wê ew wê di renekê de wê bi wan wê were ji holê rakirin. Di wê temenê de wê rewşa pêşketina herêmê wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê, mijare zimanî û çandî wê weke rewşek cihê a civakî bê. Di wê temenê de wê, di renekê de wê, bi rewşa weke qadaxayên zimanî û hwd re wê, çawa wê bi wê re wê temenê jî holê rakirinê wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê were kirin. Ji wê aliyê ve wê temenê pîrsgirêkên herêmê wê ji wê aliyê ve wê rengê rejim û rêveberiyên wê yên ku ew hena bi zihniyeta xwe wê di renekê de wê weke ku wê biafirênin. Wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di roja me de wê, rojhilata navin wê bi zêdeyî wê bi pîrsgirêkên wê yên ku ew roj bi roj rû didin û an rewşên weke yên şer û hwd re wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Piştî şerê cihanê ê yekem û pê de wê, rewşa herêmê wê bi pîrsgirêkên wê temenê wê yên ku wê heta roja me wê bibina temenê şer wê ên ku wê di roja me de wê werina jiyankirin wê bi konferansên weke lozanê û hwd

re wê, bibin û ev statûqûya ku wê bi wê were afirandin wê ber ku wê ne li gorî rastiya civakî a herêmê bê wê hertimî wê bê temenê şerkirinê rejimên herêmê bi hebûna civakên herêmê re. Rewşa tenê a 50 salê dawî ê şerê tirkiya bi civake kurd re û an yê iran, iraq û sûrî û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, rewşa statûqûyê a herêmê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Pirsgirêkên civakî û pêşketinê wê di aste mazin de wê li ser wê temenê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê hê jî di roja me de wê xwe bidina diyarkirin. Rewşên weke ên dawî weke mudahaleyên li iraqê, sûrî, iranê weke bi şerê '12 rojan' û hwd re wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê. Wekî din wê dîsa şerê israil û ereb ê 6 rojan ku wê, di 5 hezirana 1967an de wê bibê wê karibê bi wê zêhniyetê wê fahmbikê.

Hemû nakokiyên civakî wê, di rengekê de wê bi dîmenekê rejimê ê olî ku wê were afirandin re wê bi wê were tepisendin. Di wê rengê de wê, têgihîştinek civakî û çarserker wê bi wê yekê wê dernekeve li pêş. Wê xwestekên weke rêyên çareseriyê ên dervî şer wê weke yên ku wê zêde weke ne bûhûrîner û li berçav newina girtin bin. Ber vê yekê wê tengezeriyên civakî ên rojhilata navin wê bi awayekê bi demê re hê ku wê xirabtir wê bibin wê xwe barî pêşarojê wê bikin. Di wê temenê de wê, ev rewşên zêhnî ku wê bi wê yekê wê temenê şerê rejimên herêmê ên bi civakan re wê bibê wê weke nxweşîyek zêhnî wê xwe di rengekê de wê weke bidina diyarkirin. Di dewama wê de wê pirsgirêkên civakî wê zêdetirî wê xwe bi wê re wê bidina diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, mijara diyasporaya civakên herêmê wê bi wê sayê wê xwe bi awayekê şitt wê bide domandin.

Ji wê aliyê ve pirsgirêkên civakî wê di temenê wan de wê têgîha zêhnî a desthilatî wê hebê. Ji wê aliyê ve wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman. Têgiha nijadî û olî ku wê bi hev re wê werina zewicandin wê bi wê re wê, temenê tundrewîya ramyari û olî wê were çêkirin. Lê civakên herêmê jî heta ji wan hatiya tekoşîna hebûnê li ser temenê xwe yê dîrokî daya li hemberê desthilatên herêmê. Ev hem li ser esasê civakî û pêşketinê li gorî demê bûya.

Abdusamet Yigit

Destpêk: çerçoveya salixkirna gotina rojhilata navin

Dibe ku peyva "Rojhilata Navîn" di salên 1850an de li Hindistana ji hêla Brîtanî hanibê ser ziman. Lêbelê, ew bêtir tê zanîn dema ku stratejîstê deryayî yê Dewletên Yekbûyî Alfred Thayer Mahan di sala 1902an de ev peyv bikar hanî da ku behsa "herêma di navbera Erebiyê û Hindistanê" bike. Di vê demê de, împaratoriya Brîtanî û Rûsyayê ji bo bandûrê li Asyaya Navîn pêşbaziya dikirin, reqabetek ku dê wekî Lîstika Mezin were zanîn. Mahan ne tenê girîngiya stratejîk a herêmê lê di heman demê de ya navenda wê, Kendava Farisî jî nas kir. Wî herêma derdora Kendava Farisî wekî Rojhilata Navîn bi nav kir. Wî got ku ji Kanala Suweyşê ber bi Misrê ve, Kendav rêya herî girîng bû ku Brîtanya hewce bû ku kontrol bike da ku pêşî li pêşveçûnên Rûsyayê ber bi Hindistana Brîtanî bigire. Mahan cara yekem ev peyv di gotara xwe ya "Kendava Farisî û Têkiliyên Navneteweyî" de, ku di kovara Brîtanî 'National Review' de di Îlona 1902an de hat weşandin, bikar hanî.

'Rojhilata Navîn, heke ez bikaribim peyvek ku min berê nedîtiye bipejirînim, dê rojekê hewceyê Maltayê û her weha Cîbraltarê be; ev nayê wê wateyê ku her du jî dê li Kendava Farisî bin. Hêzên deryayî xwedî taybetmendiya tevgerê ne ku îmtiyaza nebûna demkî bi xwe re tîne; lê di her qada serweriyê de divê ew di rewşa karesatê de bingehên damezrandî ji bo diyarkirin, dabînkirin û ewlehiyê bibînin. Ger derfet çêbibe, divê Hêza Deryayî ya Brîtanî xwedî îhtîmala komkirina hêzan li dora Aden, Hindistan û Kendava Farisî be (çav: Adelson, Roger (1995). London and the Invention of the Middle East: Money, Power, and War, 1902–1922. Yale University Press, p; 22-23).

Gotara Mahan di 'The Times' de ji nû ve hate çapkirin û di Cotmehê de rêzenivîsek ji 20 gotarên Sir Ignatius Valentine Chirol bi sernavê "Pirsa Rojhilata Navîn" li pey wê hat. Di vê rêzenivîsê de Sir Ignatius pênaseya Rojhilata Navîn berfireh kir da ku "ew beşên Asyayê yên ku digihîjin sînorên Hindistanê an jî femandariya nêzîkatiyên wê dikin" jî tê de

bigire. Piştî ku rêzenivîs di sala 1903an de bi dawî bû, The Times nîşanên gotinê ji karanînen paşê yên vê termê derxist (çav: Adelson, Roger (1995). London and the Invention of the Middle East: Money, Power, and War, 1902–1922. Yale University Press, p; 24).

Rojhilata navin wê di roja me de wê hertimî wê weke rewşek bi pîrsgirêk wê hertimî wê were û di rojevê de bê. Wê bi pîrsgirêkên xwe yên civakî û pêşneketê û mudahaleyên ku wê li wê were kirin re wê di rojevê de bê. Di wê temenê de wê pîrsgirêka rojhilata navin wê, di demên berî salên 1990 de ku wê bo afrîqa weke 'afrîqabûyinê' werê ser ziman wê, rojhilat bi wê rengê wê ji wê demê û rewşê wê şuntir jî wê di wê rengê de wê weke ku wê bikeve.

Di wê temenê de wê dema ku em çendî bahsa dîroka herêmê bikin û pasnê wê bi dîroka şariştaniyê a herî kevn bidin jî ev wê vê rastiya ku ew di wê de ya wê nede gûharandin.

Di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare rojhilata navin wê, di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Rojhilata navin wê di wê temenê de wê, piştî şerê cihanê ê yekem û pê de wê weke temenê mudahaleyên li wê di roja me de dihên kirin wê di konferansên weke lozanê û hwd de wê, were çêkirin. Piştî wê, çendî ku wê pêşketin wê bibê wê piştî wê di rengê de wê pîrsgirêkên wê xwe bidina domandin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rojhilata navin wê, piştî wê rejimên ku ew li wê dihên ser desthilatê wê ne weke rejimên civakî û pêşketinê bin. Wê yên domandina wan pîrsgirêkên wê yên ku ew hena bin.

Rojhilata navin wê, piştî şerê cihanê ê yekem û pê de wê dem bi dem wê rêveberi û dewletên nû wê ava bibin. Weke iraq, iran, tirkiya û hwd wê piştî şerê cihanê ê yekem wê ava bibin. Wê piştî dawî lêhatina osmanî û pê de wê di rengê de wê weke ku wê di şewayekê de wê bibin. Piştî wê, li nivgrava ereb wê dewletên ku wê bi wê yekê wê li hemberê osmanî wê ava bibê wê bibin.

Lê ev rejim wê di rengê de wê ne li gorî rastiya civakên herêmê wê ava bibin. Ber vê yekê wê, heta roja me wê pêvajoyên şer ên ku ew di nava xwe de û dervî ku ew li hemberê xalkên herêmê dimeşênin wê bibê. Pîrsgirêka kurd wê ji wê rastiya herêmê wê biafirê û wê di wê temenê de wê li ser temenekê bêstatû hatina hiştin a kurd re wê çawa wê piştî wê, ew bi wê rengê wê were dayin bi wê herêkirin wê şerê wê bi wê re wê di demên dawî de wê 50 salê aktiv wê bi wê rengê wê bi wê bi şerkirina wê

ya bi kurdan re wê derbas bibê. Piştî wê, ev şer wê di wê rengê de wê li iranê û iraq û sûrî û dewletên din ên herêmê jî bi komên din ên civakî re wê were domandin. Minaq li sûrî di demên dawî de ku wê rejima esad wê were rûxandî û li şûna wê cihadistên weke el-şara wê werina ser rejimê wê ya pêşî wê ew bê ku wê li hemberê kurdan û komên din ên weke elewî, dûrzî û hwd wê şerê tepisendî û hwd wê bikê wê karibê bi wê re wê bibînê.

Di demên berî salên 1990î de li iraqê rejima saddam û berî wê, pêvajoyên rejimê ên hebûna wê bi wê rengê wê bi şerkinên wê yên li hemberê civakê re wê derbas bibin. Ev di rengekê din de wê li iranê wê piştî komare kurd a mihabadê û rûxandina wê û pê de wê, şerê wê li hemberê civake kurd wê bi awayên cûr bê cûr wê bidomê. Wê politikaya dervekirinê wê bi wê armancê wê bide domandin.

Ev pirsgirêk wê li rojhilata navin wê bi rejimên wê yên hatina ser desthilatê wê bi komên cûr bi cûr re wê bibê. Ev wê hem li ser temenekê bawerî li hemberê komên bi baweriyên cihê wê bibê û hem jî wê, li hemberê komên civakî ên cihê ku ew bi wê yekê weke 'bêstatû' hiştina wê bikin. Pirsgirêka Filistinê bixwe jî wê di wê temenê de bi şerê wê yê nava wê israilê û hwd re jî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê pirsgirêkên rojhilata navin û temen û rengê wan wê ev çerçove wê di rengekê de wê bi awayekê wê weke karibê bide diyarkirin.

Pirsgirêkên civakî û pêşketinê wê di wê temenê de wê bi hev ve girêdayî jî wê li ser temenekê zêhni ê ku ew dihê kirin desthilat wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de wê piştî sedsale 18'min û pê de wê hin bi hin wê herêm wê weke bi dewlemendiyên wê werina kifşkirin û wê dem bi dem wê rastî dagirkirinên ku ew li wê dihên kirin wê bibin. Di wê temenê de wê, dîroka wê ya rasti wê li şûna wê dîroka wan dagirkirina wê di rengekê de wê bi wê re wê were nivîsandin. Î ro ku em bahsa dîrokek rast a rojhilata navin bikin ji dîroka van dagirkirinan û ya rejimên herêmê a weke 'dîroka fermî' ku wê li gorî xwe wê bi awayekê wê binivîsênin wê rastî dîrokek rast li herêmê a civakî ku ew weke rastiya wê were nivîsandin wê newê.

Di wê temenê de wê di serî de wê têkiliya aqil û civakê wê ji wê aliyê ve wê li herêmê wê ji hev wê were cihê kirin. Aqil wê bikeve wê rewşê de wê civakê bi rastiyan wê re wê nebinê. Wê ji rewşên ramyari ên rejimê û weke ji bilê herêkirinên wê û pê de wê nebinê. Ji wê pê de wê

newênê ser ziman. Ev wê rastîya herêmê û rengê pîrsgirêkên wê jî wê ji aliyekê ve wê weke ku wê werênê ser ziman.

Piraniya welatên Rojhilata Navîn beşek ji dewletên Erebiyê in. Welatên herî qelebalix ên herêmê Misir, Îran û Tîrkiye ne, di heman demê de Erebiyê Siûdî jî hêla rûberê ve welatê herî mezin e Rojhilata Navîn e. Dîroka Rojhilata Navîn vedigere serdemên kevînar, û girîngiya jeopolîtîk a herêmê bi hezaran salan e tê zanîn û ser ziman. Gelek olên sereke, di nav de Cihûtî, Xîristîyanî û Îslam, kokên xwe li Rojhilata Navîn digirin. Erebiyê koma etnîkî ya pîranî li herêmê ne, piştî Kurd, Tirk, Faris, Cihû, Asûrî, Yewnanî û hwd wê karibin bahsa wan bê kirin. Asûrî û an sûryani heta sedsale 17'în jî wê li herêmê wê weke komêk civakî a mazin wê hebê. Lê piştî wê, piştî serdestîya osmaniyan û pê de wê, hin bi hin wê, werina holê rakirin. Di dema komare tirk de yê ku ew mabûn jî wê ji herêmê wê biravin û an goçî welatên rojava wê bikin. Komên weke sûryani, êzîdî, cihû û hwd wê weke komên "qayri-mislim" wê werina diyarkirin û wê hertimî wê di armancên hêrîşên ku ew li wan werina kirin bin.

Wekî din wê gelek komên kêrî netewê bin van komên mazin wê hebin li herêmê. Di wê temenê de wê herêm hem bi bawerî û hem jî bi civakê wê cihêyîyên wê ên cûda wê pîr hebin.

Rojhilata Navîn bi gelemperî xwedî keşûhewayek germ û hişk e, çend çemên sereke avdanê peyda dikin da ku çandîniyê li deverên sînorkirî piştgirî bikin, wek Delta Nîlê li Misrê, hewzên Dîcle û Firatê yê Mezopotamyayê (kurdistanê, Îraq, û Kuweyt), û ku wê navê serdem wê ya pêşketî a civakî a berê jî bê weke heyva berhembar. Gelek welatên derdora Kendava Faris rezervên mezin ên petrola xav hene, û bi taybetî hukumdarên Nîvgirava Erebiyê jî hêla aborî ve ji îxracata petrolê sûd werdigirin. Rojhilata Navîn hem beşdarê sereke yê guherîna avhewayê ye û hem jî herêmek e ku tê payîn ku ji ber keşûhewayê xwe ya hişk û girêdayîbûna wê ya giran bi pêşesaziya sotemeniya fosîl re bandûrek neyînî ya giran lê bike.

Bahre hurmûs heta basra û rêya şuveysê wê weke devera şînorê wê diyar dikin wê were hanîn li ser ziman. Di rastiyê de rojhilata navîn wê weke herêmek li asya dirêj bê. Pênaseya Rojhilata Navîn berfireh dihe kirin ku "ew beşên Asyayê yê ku heta sînorên Hindistanê dirêj dibin an jî rêyên Hindistanê kontrol dikin" jî di nav xwe de bigire.

Rojhilata Navîn li ser xala hevgerîna Avrasya û Afrîkayê, û Deryaya Spî û Okyanûsa Hindî ye. Ew cihê jîdayîkbûnê û navenda manewî ya olên

wekî Xiristiyanî, Îslam, Cihûtî, Manî, Êzîdî, Durzî, Ehlî Heq û Sebaî, û li Îranê, Mîtraîsm, Zerdeştî, Manî û Behaî û hwd e. Rojhilata Navîn di seranserê dîrokê de navendeke girîng a karûbarên cîhanê bûye; herêmeke stratejîk, aborî, ramyarî, çandî û olî ya hesas bûya. Herêm yek ji wan herêman e ku çandini bi awayekî serbixwe lê hatiye keşîfkin, û di serdema Neolîtîk de ji Rojhilata Navîn ber bi deverên cûda yên cîhanê, wekî Ewropa, Çemê Îndus û Rojhilatê Afrîkayê ve belav bûye.

Berî çêbûna şaristaniyan, di Serdema berî şariştanî de li seranserê Rojhilata Navîn çandên pêşketî derketin holê. Lêgerîna erdên çandiniyê ji aliyê cotkaran ve û lêgerîna erdên şivanan ji aliyê şivanan ve tê wê wateyê ku koçberiyên cûda di herêmê de çêbûn, û ev yek pêkhatiya etnîkî û demografîk a herêmê şekil da.

Rojhilata Navîn bi berfirehî wekî dergûşa Şaristaniyê tê zanîn. Şaristaniyên herî kevn ên cîhanê, Mezopotamya (Sumer, Akad, Asûr û Babil), Misira Kevnar û Kiş li Levantê, hemî li herêmên heyva Bereket û Nîlê yên Rojhilata Nêzik a kevnar derketine holê. Piştî van şaristaniyên Hitî, Yewnanî, Hûrî, mitanni û Urartu yên Asyaya Biçûk; şaristaniyên Elam, Farisî û Medya li Îranê û kurdistanê, û her weha şaristaniyên Levantînê (Ebla, Marî, Nagar, Ugarit, Kenan, Aramî, Fenîkya û Îsraîl) û Nîvgirava Erebi (Magan, Şeba, Ubar) hatin. Rojhilata Nêzik bi piranî di bin Împeratoriya Asûrîya nû de bû, piştî Împeratoriya med, dû re Împeratoriya Makedonî, û piştî heta radeyekê ji hêla împeratoriye Îranî (ankû Împeratoriye Partî û Sasaniyan), Împeratoriya Romainê, û Împeratoriya Bîzansê lê serwer bûn. Herêm wekî navenda rewşenbîrî û aborî ya Împeratoriya Romainê xizmet dikir, û ji ber nêzîkbûna xwe ya bi Împeratoriya Sasaniyan re roleke girîng leyîst. Ji ber vê yekê, Romainyan pênc an şeş lejyon li herêmê bi cih kirin da ku herêmê ji hêriş û dagirkirinên Sasaniyan û Bedewiyan biparêzin.

Ji sedsala 4an a PZ û pê ve, Rojhilata Navîn bû navenda du hêzên sereke yên wê demê, Împeratoriya Bîzansê û Împeratoriya Sasaniyan. Lêbelê, Xîlafetên Îslamî yên paşê yên Serdema Navîn, an Serdema Zêrîn a Îslamê, ku bi fetihkirina Îslamî ya herêmê di sedsala 7an a PZ de dest pê kir, dê pêşî tevahiya Rojhilata Navîn wekî herêmek cuda bikin yek û desthilatdariya Îslamî ya serdest biafirînin. Çar xelîfeyên ku wê demek dirêj wê dema wan bi serdestiya desthilatiya olî wê li Rojhilata Navîn serdest bûn Xîlafeta Raşîdûn, Xîlafeta Emewiyan, Xîlafeta Ebasiyan û Xîlafeta Fatimîyan bûn. Mongol jî dê li herêmê serdest bibin, keyeniya Ermenistanê dê hin beşên herêmê tevî bike, Selçûqî dê li herêmê hukum

bikin û çanda kurd, farsî û ereb belav bikin. Josiah Russell nifûsa tiştê ku ew jê re dibêje "herêma Îslamî" di sala 1000an de bi qasî 12.5 mîlyon texmîn dike - Anatoliya 8 mîlyon, Sûriye 2 mîlyon û Misir 1.5 mîlyon. Ji sedsala 16an û pê ve, Rojhilata Navîn careke din ji aliyê du hêzên mezin, Împeratoriya Osmanî û Sefewîyan ve hate serdest kirin.

Rojhilata Navîn a nûjen piştî şerê Cîhanê yê Yekem dest pê kir, dema ku Împeratoriya Osmanî, ku bi Hêzên Navendî re hevalbend bû, ji aliyê Împeratoriya Brîtanî û hevalbendên wê ve hate têkbirin û di rêze neteweyên cuda de, di destpêkê de di bin Mandatên Brîtanî û Fransayê de hate parçekirin. Bûyerên din ên diyarker di vê veguherînê de damezrandina Îsraîlê di sala 1948an de û çûyîna dawiyê ya hêzên Ewropî, bi taybetî Brîtanya û Fransa, di dawiya salên 1960an de bûn. Heta radeyekê, bandûra Dewletên Yekbûyî yên Amerîkayê ya ku ji salên 1970an û pê ve zêde dibû, li şûna wan hate danîn.

Di sedsala 20an de, rezervên girîng ên petrola xav ên herêmê girîngiyek stratejîk û aborî ya nû da wê. Hilberîna girseyî ya petrolê li dora sala 1945an dest pê kir, Erebiştana Siûdî, Îran, Kuweyt, Iraq û Mîrnişînên Yekbûyî yên Erebiştanê mîqdaran mezin ên petrolê bûn. Kurdistan jî wê herêmên wê yên dewlemend wê di nava dewletên weke mandatên hêzên hegemonîk ên di hêr herêmê ku ew di hêr avakirin weke tirkîya, iraq, sûrî û iranê de wê were hiştin. Rezervên petrolê yên texmînkirî, bi taybetî li Erebiştana Siûdî û Îranê, di nav yên herî bilind ên cîhanê de ne, û kartela navneteweyî ya petrolê OPEC ji aliyê welatên Rojhilata Navîn ve tê serdest kirin.

Di dema Şerê Sar de, Rojhilata Navîn di navbera du hêzên mezin û hevalbendên wan de bû qada têkoşîneke bîrdozîkî: NATO û Dewletên Yekbûyî ji aliyekî ve, û Yekîtiya Sovyetê û Pakta Varşovayê ji aliyê din ve, ku ji bo bandûrê li ser hevalbendên herêmî pêşbaziye dikirin. Ji bilî sedemên ramyarî, di navbera her du sisteman de "nakokîyeke bîrdozîkî" jî hebû. Wekî din, wekî Louise Fawcett îdia kiriye, yek ji gelek deverên girîng ên nakokî, an jî dibe ku bi rastî, fikar, xwesteka hêzên mezin bû ku li herêmê avantajê stratejîk bi dest bixin, û ya duyemîn jî ew bû ku herêm bi qasî du ji sêyan rezervên petrolê yên cîhanê di hewîne, di çarçoveyek ku petrol ji bo aboriya cîhana Rojava her ku diçe girîngtir bû. Di vê çarçoveya çarçoveyê de, Dewletên Yekbûyî hewl da ku cîhana Erebiştanê ji bandûra Sovyetê dûr bixe. Ber wê yekê wê jî wê bi têngîna 'kembere erebiştanê a kesk' ya olî re wê ew wê weke dorpeçbikê. Bi wê re wê ol wê weke amûrekê şerkinê di wê temenê de di hê bikarhanin. Di aslê

xwe de ku em ji wê aliyê ve wê li wê binerin wê, nakoki û rewşên tundrewî ku wê piştî wê li herêmê li deverên weke iranê bi rejima olî û welatên ereb û afganistanê û hwd wê hinekê jî wê weke mireteya wê 'kembere kesk a olî' bê. Ji wê aliyê ve wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di roja me de jî wê weke di heman rengê de ku wê çawa wê li hemberê sovyetê wê têgiha olî wê were kirin pozisyonekê de wê, weke mirete û xûyekê wê yê ramyari û desthilatî wê di roja me de wê li herêmê wê weke rengê rejim û desthilatên herêmê hem li hemberê derve û xalkên li rojhilata navîn dijin ku ew dihê bikarhanin jî wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Pêşxistina rêxistinên tundrew ên weke hamas, DAÎŞ, hizbulla, El-qaide, û hwd weke van gelek rêxistinên bi armanca ramyarî weke hinek konseptên şerên hundurîn û derveyî ku ew dihên pêşxistin wê karibê wê bi wê re wwê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Ev kom û komên weke wan ên di bin navê 'tundrewiya islami de wê werina avakirin wê, weke konseptna rejim û an desthilatên herêmê ku wê bi wan wê dizaynê wê li herêmê li ser serê civakên herêmê wê bikin û wê bi wan êdî wan bikina bin kontrola xwe. Dijberiya desthilatên herêmî wê di bin navê wan konseptan de wê weke 'dijbariya olî' wê were pênasekirin. Weke rêxistinên tundrew ên tepisendinê civakî bin.

Ji wê aliyê ve wê dahûr û şîrovekirina olî herêmê û fahmkirina wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê, tenê wê bi dîmenê desthilatên olî û nebûna dîmenek û ramyariyek civakî wê bi wê ji aliyekê ve wê karibê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev rengê dîmenê şerkirina ser olê re weke kirina dîmenê bîrdoziyekê de wê, fêrbûnekê di mejiyê mirovên herêmê de wê çêbikê ku ew wê çawa wê, şer bi civakên bindestê xwe de wê bikê. Ew li civakên herêmê weke 'bindestiyên xwe' û an 'iteatkerên xwe' dinerin, çendî ku ew desthilatên herêmê bin. Ji wê aliyê ve wê bi têgînek azad û wînda azad wê ti carî wê heta wê demê wê ne nerin. Ev wê weke dîmen û ali û rengekê pîrsgirêkên herêmê ên civakî û hwd jî wê bi ramyarî wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku ew newê fahmkiirin bi wê rengê wê çawa wê 50 salê dawî ê rejima tirk weke mînaqêkek wê ku wê bi civake kurd re wê bi armanca tûnakirina wê ku wê bikê wê karibê wê fahmbikê?.

Ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de wê weke u wê were dîtin wê mijare têgîna tundrewîyê a bi temenê û ol û bawerîyê wê di demên piştî şerê cihanê re wê, reng û awa wê bi gûharênê û wê wergerê rengê tundrewîya

ramyari û desthilatî ku ew wê bi olî û an dervî olî wê bi wê yekê wê weke minaq û an protipek wê di şewayekê de wê pêşbixin. Di wê temenê de wê tundrewîya olî ku wê di asta tûnakirina civakî û minaqên wê de wê li herêmê wê xwe bide diyarkirin wê bi tûndûtûjiya ku ew dikê wê di rengekê de wê, karibê wê, fahmbikê. Zora' û tûndûtûjiya dewletî wê di wê temenê de wê li ser civakê û kêmetewên din wê di wê temenê de wê bi fizîkî û an şewayên din ên weke bi civakî, û zanistên civakî ên weke civaknasî, derûnî, dîrokî û hwd wê karibê kifşbikê û wê werênê ser ziman wê bi wê temenê bê. Di wê temenê de wê ji wê têngîna tundrewîya ramyarî wê pêşîya têngîhên weke yên zanistên civakî weke derûnî û civaknasî wê bigirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di pozisyona afirandina netewên xwe de wê tevbigerihin û wê civakên dîrokî wê li ser esasê tûnakirina wan wê bi fêrsên weke inkar û redkirina wan û bêstatû hiştina wan re wê bi wê temenê wê bikin û tevbigerihin. Ev wê dîmen û rastiyên tengezeriyên civakî û ramyari ên desthilatî wê bi rehetî û baş wê karibin werênina ser ziman bin.

Lê wê dema ku em li demografiya herêmê dinerin wê dikarê wê bi dîmenekê dîrokî û civakî ê hemdem wê li wê binerê û wê fahmbikê wê çawa wê pirrengiyek wê bi wê re wê hebê. Di wê temenê de wê, ev komên civakî ên cihê wê di rengekê de wê, bi rêyên weke yên bişavtinê û rewşên weke yên bi destûrî û hwd bêstatû hiştina wan re wê bingihê tûnakirina wan bi rêyên weke halandinê û hwd re wê çêbikin. Di wê temenê de wê, têngîha ol û baweriyê wê weke rengekê wê tundrewîya ramyarî wê were bikarhanin û wê di wê rengê de wê bi têngînek ku ew bingihê wê diafirênê wê karibê wê bîafirênê. Di roja me de wê têngîna weke ya şerê mezhebî weke minaq di nava sûnnî û şîîyan û hwd de dibê wê tenê wê dîmenekê wê yê xirab ku mirov wê bi wê yekê wê karibê fahmbikê bê. Wê bi wê çawa wê, heyina civakî wê weke di nava wê pêvajoya şer de wê were menipulakirin û haladin û tûnakirin. Mijare fektore şerê mezhebî wê weke fektorek tepisendinê wê di wê temenê de wê were kirin. Yanî gotina şerê mezhebî wê ji wê aliyê ve wê, serdestkirina wê, ji wê aliyê ve wê weke konseptek şerê teybet ê li hemberê komên civakî ên cihê jî wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê were bikarhanin.

Ji ber vê sedemê hejmareke girîng ji kesên ku ji welatên Ereb koçber dibin, kêmeteweyên etnîkî û olî ne ku rastî zulma nijadî û/an olî hatine, goçber bûna. Di sedsala borî de, hejmareke mezin ji Kurd, Cihû, Asûrî, Yewnanî û Ermenî, û her weha hejmareke mezin ji Sabeiyan, ji ber van

sedeman welatên wekî Iraq, Îran, Sûriye û Tirkîyeyê herê m terikandine. Ji Şoreşa Îslamî ya Îranê ya 1979an vir ve gelek kêmneteweyên olî yê li Îranê, wekî Xiristîyan, Behayî û Zerdeştî, herê m terikandine. Ev jî wê rastîya têgihên weke yê şerê teybet bi têgîna mezhebî û hwd dihên kîrin wê bi wê weke karibê piştrast bikê. Î ro diyasporaya ji herê m a kurdan, cihuyan, û komên din ku ew dibin wê v rastiyê wê bi zêdeyî wê karibin piştrast bikin. Diyasporaya ji herê m wê ne tenê wê bo sedemên baweriyê û hwd bin. Wê ji ber tengezeriyên li ser temenê inkara jiyane civakî û pîrsgirêkên ku rejimên herê m bi jiyane wan komên civakî re derdixin û an di afirênin wê di encama wê de wê bibê.

Rojhilata navin wê weke mijare kur bê. Di dema ku mirov wê weke mijarekê wê hilde li dest wê pêvajoyek bi dîroka mirovatîyê a demên şariştaniyê wê, ji destpêka şariştaniya sumer û heta pêvajoyên piştî ên mesopotamikî wê karibê bi gelek awa û pêvajoyên cihê ên şariştanî wê werênê ser ziman. Diwê temenê de wê, di wê temenê de wê dema ku em roja wê ya i ro wê fahmbikin em dîmenekê ku wê li ser wê pêvajoya dîrokî a demdirêj re wê dikin ku wê fahmbikin û ev dîmen wê weke dîmenekê 'puzl' ku wê gelek aliyên wê yê ku ew di hev re derbas dibin û wê pêwîst bin hemû ji hev werina derhanin û werina fahmkirin bin.

Di wê temenê de wê rojhilata navin wê karibê wê weke pêvajoyek pêşketina jiyane mirov a teybet jî wê hilde li dest. Di demên hemdem de wê pêşketinên ku wê li wê bibin û desthilatîyên ku ew wê, bibin wê di rengekê de wê, bê xwedîyê wê têgîna wê ya dîrokî û pêvajoyên wê yê civakî ku ew wê fahmbikin wê bi têgînek hegomenikî a desthilatî re wê, nêz bibin. Di wê temenê de wê, di roja me de wê rejimên ku wê li wê hena wê weke iranê, tirkîya, iraq, sûrî û pîrraniya welatên din wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê. Ew rewşa wan wê karibê wê weke dîmenê tengezeriyên civakî û şariştanî ên di roja me de dihê jiyin jî wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Li tirkîya di roja me de wê, di encama şerê wê yê bi kurdan re kirî ku ew weke ji kal ketî wê, dest biavêjê pêvajoya çareseriyê ku birêz Ocalan wê ji temûza 2024an ve temenê wê çê dikê bi hevdîtinên bi rayadarên tirk û bi nameya xwe 27 sibatê de ku wê diyar kiri re di fiiliyetê de daya destpêkirin re wê, ala qader bibê. Lê ew jî wê di wê demê de wê, çawa wê, di rengekê de wê, di temenê têgînek uniterî de wê çawa wê kurdan wê bê statû wê bihêlê wê bo wê bikeve nava hewldanê wan bê parastin hiştinê de.

Piştî şerê 12 rojan (13ê hazirana 2025an heya 25ê hazirana 2025an şerê israil û iranê) ê israilê bi iranê re wê di rengek de wê li şûna ku wê pêvajoyek civakî û çareserker a civakî wê bide destpêkirin wê, di rengekê de wê çawa wê li ser wê temenê dijberîyê wê bide domandin wê bixwezê bikeve nava pozisyonekê de. Di rengê cerdewan û an komên ji nava kurdan dewşîrmekirî ên weke 'kuruciyan' ew jî wê piştî wê şerê li herêmên kurdan ên rojhilat wê çawa wê hin komna cerdewan ên ji komên azarî wê li hemberê wan bi çêbikê û derxê li pêş wê bikeve nava hewldanên wê de. Ev şewayê karkirin û an xabate rejimên herêmê ên li hemberê têgîna civakan bê. Ev wê jundendratên kurdan bin, weke ji kuruciyekê (cerdewan) heya kesekê weke kayyum dihê avêtin. Di wê temenê de wê ji aliyekê din ve wê bi wê yekê wê bikeve nava hewldana domandina pîrsgirêkên li paşerojê de. Ev wê weke rastiya zihniyeta rejimên roja me ên herêmê wê bide diyarkirin û wê bide diyarkirin ku wê rejimên herêmê wê bi çi re wê rû bi rû wê bimênin.

Ji nava kurdan de jî wê bi gotina ku wê bi rêz ocalan wê bilêvbikê ên weke bi gotina 'judendrat' ku wê weke di dema komkujiya cihuyan de ku wê nazi wê ji cihuyan wê komiteyan wê avabikin û ew wê, cihuyan wê bixapênin û bibêjin hunê herin serşoyê bo wan bibina odayên gazê. Di wê temenê de wê ev rewşa cihuyên judendrat wê, kurdên ku ew wê, di wê temenê de wê weke weke bi kayyuman bê û an bi awayên din ên li rex dewletê dihên bikarhanin li hemberê kurdan wê karibê di minaqe wan de fahmbikê. Di wê temenê de wê dema ku wê şaradariyek kurd ji destê wan bigrê wê kurdekê wê dênê ser serê wê li hemberê kurdan bo xwe. Ev wê weke rewşek judendrat'î bê.

Di wê temenê de wê pêvajoyek şer wê li hemberê kurdan wê bi destê kurdan wê bi destê judendratên kurdan wê li hemberê wan wê bide meşandin. Ev li rojhilat jî wê hinek wateyên wê hebê. Wê bi kurdan li hemberê kurdan bikarbênê û an bide şerkirin. Ev politikayên rejimên herêmê ku wê weke rûyekê rast ê rengê tengezeri û pîrsgirêkên herêmê jî wê di rengekê de wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Ber ku wê di kirdeya wan gotina de wê li şûna ku wê çareserîyek mirovane wê were pêşxistin wê, bi wê rengê wê politikayên bi hev dana şerkirinê û an domandina pîrsgirêkan û an pîrsgirêkan bi pîrsgirêkan dana şerkirin weke politikayekê wê di rengekê de wê bikarbênin û rejimên herêmê di wê temenê de wê weke ku em pêwîstin mafê wan bidina wan ku ew di wê de hinekê dispor jî bûna.

Pirsgirêkên rojhilatana navin wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê çendî ku wê weke ji dîmenê olî wê bê dayîn diyarkirin jî lê em divê ku wê dîmenê olî wê bi rastî bi baweriya ramyarî ku ew dihê bikarhanin di temenê wan pirsgirêkan de wê fahmbikin. Bi politikayên judendratî wê ne tenê wê civakan ji nava wan tenê bi hev wê bidina kuştin û xira kirin wê dîmenekê wê yê din jî wê komên civakan ên cihê jî wê weke li hemberê kurdan azariyan bi çekirina iranê ku wê di rengekê din de jî wê bi hev dana şerkinê û hwd re jî wê karibê wê fahmbikê. Yanî bi yekê ya din bîdengkirin û tafisandinê.

Îran wê weke rejimek 'olî' wê di şêwayekê de wê bi wê yekê wê, xwe bide diyarkirin. Dîroka wê ya kevn jî wê hebê. Di wê temenê de wê, li şûna çareserîyên adilane û civakî û mirovane wê serî li pirsgirêkkirinên bi wê rengê wê bide. Di wê temenê de wê temenê pêvajoyên şer ên li herêmê bi xwe re û an bi hinek komên civakî û hêzên re wê bi wê rengê wê biafirênê û çêbikê. Ev wê weke dîmenekê zêhnî ê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê. Ev weke çandekê hatiya pêşxistin û dihê dayin domandin. Ji wê nûqteyê mirov dikarê gavê biavêjê û pêşî hinekê li rojhilata navin temenê civakî û çandî wê hinekê werênê ser ziman.

Li rojhilata navin, di destpêkê de hinekê temenê civakî û çandî

Rojhilata navin di destpêkê de wê weke aliyekê wê yê giring pêşî wê hinekê wê karibê bi gotinekê bi salixkirina çerçoveya wê ya çandî re wê karibê wê werênê ser ziman. Ji ber sedemên dîroka kevnara ên demên mesopotamikî diyarkeriya wan wê di çanda rojhilata navin a kevn û piştre de jî wê kurd û cihu wê di rengekê de wê weke temenê wê biafirênin. Ev wê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê û jiyane wan ya bi demê re wê bibê bê û an wê di rengekê de wê pêşketinên ku wê dem bi dem bibin jî wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê pêvajoyên wê yên çandî wê, di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê wê di demên destpêkê de wê bi çanda yazdanên sumerî ên dema gûtiyan weke enlil û sin û piştre wê weke îştar û gulla ku wê weke yazdanên giring ên herêmê bin wê bi wan re wê bibê. Wekê wan wê gelek yazdanên din ji wê hebin ku ew dem bi dem wê bi çand, kult û baweri û pêşketina wan re wê karibê wê werênê ser ziman. Lê di rengekê din de wê dikarê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman wê çanda sumerî wê piştî wê bi tîgînên giring re wê xwe li herêmê wê bide diyarkirin. Di demên hemdemiya wê de wê, çanda kassit, babil, hûrî, miitannî û heta med wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê

din ku wê karibê wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Di demên kevneriya wê de wê mijare wê çanta mitra wê karibê bahsa wê bikê ku wê kok û çavkaniyên wê heta demên şariştana urukê wê karibê wê kifşbikê. Minaq wê pêjna gûrandina ga a gilgamêş ku wê weke gayê bihuştê ê inanna wê were diyarkirin wê piştî wê bi mitra wê weke korbaniya ji yazdaniya mazin a weke afrinerê her tiştê wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Zerdeştî wê di çanda herêmê de wê kifşkirinên wê giring wê li ser wê temenê û di dewama wê de wê bibin. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên ji mitra wê weke ni bi niv wê bi aqilekê rasyonel wê weke bi renekê felsefeyî wê bibê. Di wê temenê de wê têngînek weke ya 'yazata' ku wê taqabûlî gotina pêxemberiyê wê di renekê de wê kevneşopîya wê bide destpêkirin. Di wê temenê de wê piştî wê ev kevneşopî wê pêşkeve û wê di şewayekê de wê were dîtin ku ew wê were hanin li ser ziman.

Zerdeşt wê, wê kevneşopîyê ku ew bi ber felsefebûnekê ve dibê wê bi tememî wê bi ber felsefebûnekê de wê bide birin. Di wê temenê de wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê, di renekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wekî aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke aliyekê wê giring wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Zerdeştî wê kevneşopîya wê hinekê wê zêdetirî wê weke komplik bê. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke kevneşopîyek du ali a di zikhev de wê bide dayin destpêkirin. Di wê temenê de wê weke ku wê were dîtin vê ev kevneşopî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê. Ev kevneşopî wê, yek wê têngînek weke ya di renekê teolojîkî ku wê ji têngîna teolojiyên yazdanî û an xwûdayî re wê bibê temen wê bingihê wê biafirênê bê. Ya din jî wê têngîna felesefeyê bê ku wê di renekê de wê bi têngînek jiyanî a ku wê bi wê re wê salixbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ji du aliyên ve wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê bihizirê. Yek wê, weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê. Aliyê pêşî bi aqilê teolojîkî ku ew dihê afirandin û weke bi gotinan dihê kirin û ew gotin wê piştî wê bi wan wê hewldana kirina felsefeyê wê

were kîrin. Di wê temenê de wê felsefekirina bi wan gotina wê weke deriyê wê fahmkirinê ku wê li jiyane şenber di vebê jî bê. Di wê temenê de wê bi wê re wê di wê şewayekê de wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê li ser wê temenê wê piştî wê mitrayîti bê, zerdeştîti bê, cihûyî û hwd bê wê pêşkevin û wê pêvajoyên pêşketinê ên fahmkirinê wê bi aliyên cihê ên cûr bi cûr wê di rengekê de wê weke ku wê pêşbixin û wê bidina diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê têngîna yazata a di avêsta de ku wê weke bo mitra jî wê were bikarhanin ji têngîna yazdanî û an xwûdayî zêdetirî wê kirpendinek li têngînek bi wê rengê a pêxemberî ku ew weke dihe û an ji aliyê yazdanan ve dihe û weke yazata dihe diyarkirin bê. Cewherê wê gotinê wê di wê temenê de wê şîrovevên teolojîkî wê bi wê re wê weke ku wê bi wê afirandin. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, di wê rengê de wê li herêmê têngîna teolojîkî û ya felsefeyê di zikhev de hinekê pêşketina wan jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê rengê wê fahmbikê. Di wê rengê de wê bi aliyê asyayî a dûr ve ku wê herê wê li ser wê temenê teolojîkî bi rengekê felsefeyî wê weke ku wê bi hizirên teo û buda û hwd re wê were dîtin wê were rengekê pêşketinê wê were dîtin. Bi ber anatolya û atina û hwd ve dihe dîtin wê felsefe wê bi temenî wê pêşkeve û wê ji wê kifşkirinên têngîhên gerdûnî û teolojîkî di zikhev de wê bi wê re wê werina pêşxistin. Di wê temenê de wê, pêşketina felsefeyê û teolojiyê wê di wê temenê de wê ji gotina xwûdayî re wê temenê fahmkirina wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê, weke ku wê cewherê wê yê gerdûnî wê di wê temenê de bê. Lê gotina teolojiyê wê di wê demê de wê zêdeyî wê weke ku ew wê were diyarkirin wê zêde bi salixkirinên wê nebê. Di wê temenê de wê weke têngînek gerdûnî wê pêşî wê were fahmkirin û di wê kirdeya gotina gerdûnê û pêşketinên di wê de wê çawa wê di ahengekê de wê bibin û an wê weke cihê ji hev wê bibin û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Kifşkirina têngînek giştî, gelemperî bi têngîha zanina xwûdayî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bibê.

Di rengekê de wê, zanina nava jiyânê ku wê weke ku wê piştre wê suhrewerdi ji wê temenê wê balê bikişênê ser wê di rengekê de wê weke zanina ji pîretîkê û fahmkirina jiyânê a diji û hwd wê bibê. Di wê temenê de wê bi merheleyên aqil re wê di asta jorin de ku ew weke ya sêyem a bilind bi nav dikê wê di têngîna xwûdayî de wê ew wê bikê ku ew wê

kifşbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Felsefeya sûhrewerdî wê têngîna hiyararşîya nava aqilê zanina xwûdê û an teolojiyê û yê aqilê felsefeyê ê jîyanê çawa wê bi pêvajoyên fahmkirinê û pêşketinê wê bibê û wê çawa ê jî aqil şenber bi ber yê razber ve wê bibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke k uwê bi wê rewê li wê bihizirê û wê bênê ser ziman.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê d ewê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê bingihê ku wê zerdeşt wê temenê wê çêbikê wê di rengekê de wê bi têngîna zanina xwûdayî wê aliyê dûnya axiretî, û bi gotinên wê çawa wê karibê wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman wê li ser wê bisekinê. Aliyê din ê weke ku wê bi aliyê aliyê dûnya heyî a maddî de jî wê bi wê temenê aqilê felsefeyî wê di wê de wê were lê hizirkirin. Dualiteya di nava dûnya axiretê a giyanî û ya maddî ku em di wê de dijin jî wê fêrsna wê yên fahmkirinê ên ku em dikarin wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Du wê temenê de wê dûaliteya zerdeştî wê bi rastî jî wê weke aliyekê kku ew jinûve û jinûve ku wê pêwîst ku ew bi gelek aliyên wê karibê were fahmkirin bê. Ev felsefeya teolojikî û ya ne teolojikî a felsefeyê wê bi têngîhên dualiteya nava ahûra mazda û ahriman û hwd de jî wê du giyanên ku wê di wê temenê de wê werina salixkiran jî wê di rengekê de wê weke ku wê were salixkiran û wê werê hanin li ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê salixkirina ahriman wê di wê temenê de wê bi aliyê dunya maddî ku ew heya ve wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Aliyê din ê ahûra mazda wê bi aliyê cihane axiretê û giyanê wê were diyarkirin. Têgihên weke ahriman nebaş û ahûra mazda baş dide nişandin jî wê weke yê aqilekê sêbjektîv bê ku wê di wê temenê de wê, weke yê nitelikî bê. Ev wê weke dîmenekê din ê bi fahmkirinê re wê weke ku wê bi xwe re wê biafirênê bê.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê têngîna teolojiyê wê di wê temenê de wê di nava avêsta de wê, weke çerçoveya diyarkirina bi aqilê weke yê xwûdayî û an 'wahiye' wê di rengekê de wê weke dervî yê jîyanê ê weke xwe dimênê wê di rengekê de wê weke bide diyarkirin. Aliyê din jî wê di jîyanê de wê bi herikin û pêşketinên wê re wê rengekê aqil wê hebê ku ew wê weke aqilê jîyanî û felsefeyî wê were cihê kirin. Platon wê di

niqaşên xwe yê li ser têtîna ideayê de wê aqilê ideayî wê weke cewherek weke xwe dimênê a ideayî wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê yê din jî wê weke aqilekê jiyanê ê ji pêşketinên jiyanê ku ew dihê kirin bê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Sofist wê demek dirêj wê bi pêşketinên nava jiyanê û aqilê wê re wê mijul bibin. Wê di wê temenê de wê di navaroka wê de wê cewherekê ku ew wê bi wê û weke û an li gorî wê dibê wê hebê û an nebê wê li wê bihizirin. Di wê temenê de wê, haralit wê bi destûrekê wê, di wê temenê de ku wê weke her tişt li gorî wê dibê wê werênê ser ziman.

Ev wê piştî wê di rengekê de wê, piştî demên serdema kevnera wê di demên serdema navîn de wê, ew cewher wê weke têtînek zanina yazdanî wê were kifşkirin ku wê her tişt wê li gorî wê, di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê kaeribê wê fahmbikê bê.

Gotina xwûdê a serdema navin wê di wê temenê de wê, weke gotinek ku wê di wê de wê were kûrbûn bê û wê di wê temenê de wê, weke wê cewherê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ji ya jiyanê cihê wê weke rengekê hizirkirinê a ji xwe û di xwe de ew dibê wê bi wê rengê wê were bibê. Serdema navîn di aslê xwe de wê weke di wê temenê de wê, bi zêhnî wê ew wê cewherê wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Spinoza wê, kifşkirinên wê di dewama yê suhrewerdî de wê di rengekê de wê karibê bixwênê û ew wê di wê temenê de wê xwûdê wê weke gerdûnê wê bi kirpenê û wê di wê tenenê de wê werênê ser ziman. Ew pîrsgirêka fahmkirinê a aqilê jiyanî û yê xwûdayî û an ne jiyanî ku wê weke aqilê teolojîkî û xwûdayî jî wê were diyarkirin wê li ser wê bisekinê û wê bixwezê ku ew wê ji hev derxê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Mijare têtîna çanda rojhilata navin wê

di rengekê de wê dema ku wê bi mijare hizirkirinê wê weke ku wê gazali wê bi têngîna 'kelemê' wê werênê ser ziman wê di nava ya felsefe û zanina xwûdê de wê weke şêwayekê hizirkirinê wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê weke ku wê bixwezê aliyekê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Gazali aliyê teolojikî ê zerdeşt wê di rengekê de wê bikê ku ew wê fahmbikê lê ew weke ku wê zerdeşt wê di hizirên xwe de wê bide diyarkirin ku ew çawa ji felsefeyê dûrdikeve wê weke ji jiyanê dûrkeve wê bibê ku wê, gazali wê bikê wê di encama wê de wê weke ku ew wê di rengekê de wê bi encamên wê re wê weke werênê ser ziman.

Felsefe û teoloji wê di wê temenê de wê weke cihêbûn û weke dijberiya wan jî wê di demên serdema navîn de wê bi têngîna 'bawerî û felsefeyê' re jî wê di rengekê de wê weke ku wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Mijare felsefeyê û teoloji jî ew cihêya nava wan wê di rengekê de wê jî wê hebê. Di wê temenê de wê, dema ku em î ro di roja me de li têngîna baweriya rojhilata navîn a dawî islamê li wê dinêrin wê weke ji gûharinê re wê weke girtî bê û bi wê rengê hanina wê ya ser ziman jî wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê karibê wê di wê rengê de wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, mijare negûharinê wê di wê temenê de wê li rojhilat wê di demên wê yên hemdem de wê herî zêde wê bi wê yekê wê weke ku wê di rengekê de wê, xwe bide diyarkirin. Wê dîrokzan û hizirvan jî wê di hizirkirinên xwe yên li ser rojhilata navîn û an baweriya wê de wê bi wê re wê hizirên xwe wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ev jî wê weke aliyekê wê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê dikarê wê di wê temen de wê di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare gûharinê wê di wê rengê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê bihizirê ku wê weke pirsgirêkek zêde mazin wê bi jiyânê ve girêdayî wê li herêmê wê xwe bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Piştî derketina islamê û pê de wê di demên pêşî ên ku wê weke 'demên zêr' ên islamê ku wê werina hanin ser ziman jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê çawa wê bi felsefekirinê û hwd re wê bibê wê were dîtin. Di wê nûqteyê de wê hizrên filosofên islamî ên destpêkê wê di wê temenê de wê karibê wê li wê bihizirê bê. ku em li wê binerîn wê piştî destsale 13' min û an 14' min û pê de wê filosofên wusa mazin wê li herêmê wê bi hizrên xwe wê zêde dernekevin. Di wê temenê de wê ev wê weke dema wê zêr ya ku ew êdî wê weke 'dawî li wê were' ku wê were diyarkirin jî wê ji gelek aliyan ve wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ya ku bale me dikişênê di çanda herêmê a hizrî de wê di demên wê yên pêşketî de wê weke filosofên weke ibni rûşd, ibni şîna, razî, kindî, ismailê cizirî, û hwd wê filosofên weke wan ku wê hizrên xwe wê di rengekê de wê bi wê re wê werênina ser ziman wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Piştî serdema kevnera ku wê di serdema navîn de wê serdestiya baweriyên semitikî wê li wê pêşkeve û wê serwer bibê. Lê li herêmê wê di wê temenê de wê dîsa çanda hizirkirinê ku ew dide kirin jî wê ev dîroka wê ya kevner a ku me li jor wê ji hinek aliyan ve wê kirpend bê. Piştî demê zerdeşt û hwd re wê çanda cihutiyê wê di rengekê de wê pêşkeve û wê hin bi hin wê li ser wê têngîna teolojîkî a zanîna xwûdayî a razber re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Piştî wê mesihîti wê were. Ev heta islamê wê di wê temenê de wê bibê. Islam wê di nava teybetiya herêmê de wê, weke têngînek baweri ku wê li ser wê xatê wê pêşkeve û wê di rengekê de wê li gorî xosletê demê wê têngînek serwer wê biafirênê. Baweri wê di wê temenê de wê weke bi têngîna olî û hwd re wê çerçoveyek jiyânî wê çerçoveya wê di rengekê de wê biafirênê bê.

Bi islamê re wê bi dawî lê hanina sasanî re wê di aslê xwe de wê serdemek nû wê li herêmê wê were dayin destpêkirin. Li ser wê temenê wê, baweriyên herêmê ên kevner ku ew hena wê, piştî wê ne bi xwe û rengê xwe lê wê bi rengê weke di nava baweriya serdest de ew hatiya bişavtin û gûharandin de wê di renekê de wê bibê. Di wê temenê de wê, êdî wê demek ku wê weke şerên olî wê êdî wê derkevina li pêş wê bibin. Di demên kevnera de wê çawa ku wê şerên yazdanî û ramyarî wê bibin wê di wê demê de wê şerên olî û ramyarî wê bi hev re wê sazûmana wê ya desthilatî û hwd wê were afirandin.

Piştî wê bi felsefeyî wê lêpîrsînên weke li ser mirov jiyanê û an çawa bijî û hwd wê werina kirin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê werênê ser ziman ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wwê li wê bihizirê bê. Şer di her halukarê de wê bi armanca serdest bûnê wê di xwe de wê têgînekê wê bihawênê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê k umirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di çerçoveyek giştî û gerdûnî de wê, rêgezên destûrî ên weke wan û an li gorî wan werina jiyankirin wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê, çerçoveya destûrî ev di islamê de wê weke têgîna 'şariatê' re wê were diyarkirin. Lê ev têgîna destûrî bixwe jî wê, çendî wê di destpêk de wê bi têgînek aqilmeşandinê û rasyonel a hizirkirinê wê were diyarkirin, kifşkirin û hanin ser ziman wê bibê wê piştî wê çerçoveya diyarkirî wê bi wê tenê weke hizirkirin wê êdî wê bibê û wê ji fahmkirina aqilmeşandinê wê were dûrkirin. Şariat wê weke *destûrên xwûdê* wê werina diyarkirin. Ber vê yekê ew ne bi felsefeyî lê bi teolojikî weke ku wê were diyarkirin wê weke karibê were fahmkirin.

Di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê bi pîrsgirêk ê ku em di wê temenê de wê fahmbikin wê bi wê yekê wê destûr ji destûrên bi aqilê felsefeyî û hwd wê dervî wê newê dayin. Di wê temenê de wê, pîrsgirêka mafê mirovan, û rewşa têkiliyên zayendî weke jin û mêr, û rengê jiyanê wan û hwd wê di wê temenê de wê, bi wê û li gorî wê mirov wê nikaribê wê bi xwe bide diyarkirin lê ew çawa hatiya diyarkirin û kifşkirin wê tenê wê karibê wê li gorî wê were jiyankirin wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê, pîrsgirêkên hizirkirinê jî wê di wê temenê de wê weke yên li gorî têgîna teolojikî nebê wê weke ne bûhûrîner bê. Di wê temenê de wê, weke têgînek ji ser ve dihê diyarkirin û fermankirin. Ev wê, piştî islam wê were wê di renekê de wê weke têgînek destûrî a

pêşketî wê di destpêka dema xwe de wê weke weynekê wê bileyîzê. Lê piştî wê, ku wê, mafê kifşkirina mirov wê ji destê mirov bi wê were girtin û wê temenê hizirkirinê weke bi wîna xwe ya azad wê ji destê mirov wê, were jê standin û pê de wê êdî wê temenê pîrsgirêkê wê were dîyarkirin. Minaq wê temenê pîrsgirêkê wê dema ku wê ji wê aliyê ve wê li wê binerê wê weke 'wîna azad' a mirov wê were dîtin. Ev wê weke rewşek ji rê derketinê jî wê di rengekê de wê li gorî wê were dîtin. Pîrsgirêka wîna azad wê, di wê temenê de wê hinekê wê di dema ibni rûşd de wê were hizirkirin û şîrovekirin. Lê piştî wê êdî ew wê bi hizrên wî re wê ji jiyane wê weke wê were dîrkirin.

Ji wê aliyê ve wê dema ku wê mijare wîna azad wê ji nava jiyane wê were dîrkirin wê êdî wê kes wê weke kesê ku ew ne xwedî win û nikaribê diyarbikê û ew tenê weke 'iteatê' bikê wê were diyarkirin. Ev wê, ji wê aliyê ve wê weke aliyekê bi pîrsgirêkî ku wê ji wê aliyê ve wê xwe bide diyarkirin.

Ji aliyê rewîstî ve jî wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, li gorî wê rewşek wê were diyarkirin. Wê kes wê bi serê xwe û wê weke xwe wê nede diyarkirin. Di wê temenê de wê têngîna teolojîkî û li gorî wê jiyankirinê û li gorî pêwîstîyên wê jiyankirin wê weke 'rewîstê' wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê, lêpîrsînên rewîstî û an etîkî wê di wê nûqteyê de wê weke dervî wê were dîtin û wê di wê temenê de wê weke hemû zanîstên din ên civakî wê werina pêşîya wan girtin û an mahkumkirin.

Pêşketinên bi zanînen civakî wê heta sedsale 14' min û pê de wê nebê. Heta wê demê wê pêşketinek bi têngîhên felsefeyî wê bibê. Piştî wê êdî wê bi demê re wê bi derketina li holê a osmanî û pê de wê weke temenê pêşketina herêmê wê bi tememî wê ji destpê wê bigirê. Wê weke têngînek desthilatî ku wê dîroka xwe wê bi wê yekê wê bi civakîyên herêmê re wê derbas bibê wê bibê.

Ji wê aliyê ve ku em li pêşketina herêmê binerîn wê pîrsgirêkên bi têngîna civakê û an civakî ku wê heta roja me wê temenê hemû tengezeriyên civakî, dîrokî û ramyarî û hwd wê biafirênê jî wê bi wê yekê wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di şewayekê de wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve têngîna çandê wê dema ku em di çerçoveya teybetiya herêmê de wê hildina li dest wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê, bi hemû aliyên wê ve wê bi têngîna çandî wê weke pêwîstiya fahmkirina wê hebê.

Navaroka pirtûkên hizirî û ramyarî û dîrokî jî ku wê di demên kevnara de wê werina nivîsandin wê werê gûharandin dem bi dem li gorî têgihên desthilatî. Yan jî wê dem bi dem wê ji holê rakirina nivisarên dîroka herêmê ên dem bi dem jî wê karibê wê di rengekê de wê weke rengekê di encama şerên herêmê û di temenê wan de jî wê karibê fahmbikê û hilde li dest bê. Ji wê aliyê ve mijare rojhilatan navin wê weke mijare teybet a ku wê cihê wê bê ku ew bi temenekê rastin li ser esasê wê were hildan li dest bê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, ji temen ve wê, li gorî rastiya dîrokî û civakî nirxandinek û bi wê pêşketinek ramyari bi nerina wê û nêzîkatîyek di wê temenê de ku ew were serwerkirin wê weke temenê pêşketina herêmê jî wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê ramyariya teolojîkî ku wê heta roja me wê di cewherê wê de wê were serwerkirin wê di aslê xwe de wê, weke bingihê pîrsgirêkên wê yên ku em di roja me de bi wê re dijin jî bin. Ji wê aliyê ve wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê di temenê û awayekê baş de wê hilde li dest û wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê têgîna çandî wê weke çerçoveyek giring a ku mirov wê karibê wê ji gelek aliyan ve wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê zanistên weke yên derûniyê, civaknasî, dîrokî, ramyarî û hwd weke van gelek zanistên din ên civakî wê êdî wê karibê ji aliyê wan ve wê bi wê bihizirê û di pêvajoyek darizandin û aqilmeşandinê de wê derbas bikê. Di zane min de wê ev wê weke aliyekê wê yê pêwîst jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ber ku wê dema ku em li rewşa civakî a hati tûnnekirin ji temenê wê ve wê karibê bi wê re wê êdî wê, jinûve wê biafirênê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di dewama gotina çerçoveya çandî de, çerçoveya gotina pêşketina rojhilata navin

Wê dema ku em i ro bahsa rojhilata navin dikin em bahsa herêmek ji asiya nêz dikin ku wê weke xwediyê pêşketinek dîrokî a zêde kevn bê. î ro ku wê bahsa bahsa rojhilata navin wê were kirin wê, di rengekê de wê bi pîrsgirêkên ku ew wê, weke bi dîroka wê re ya pênsad salên dawî re ku wê hin bi hin wê, di rengekê de wê, bibin û wê xwe bidina diyarkirin re wê were li rojavê. Di wê temenê de wê mijare rojhilat wê di şêwayekê de wê bi wê re wê were ser ziman. Di wê temenê de wê xabatek bi navê rojhilata navin ku ew were kirin wê di zane min de wê çerçoveya berfireh bê. Ber vê yekê ezê çerçoveya mijarê di wê temenê de wê bi hinek

mijaran re wê bi sînor bigirim. Lê dîsa wê di rengekê de wê di her halukarê de wê bi wê re wê pêwîst bê ku ew di rengekê de ew di şêwayekê de wê dimenekê wê yê dîrokî jî ji demên wê yên kevn û heta roja me wê were diyarkirin.

Di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê bahsa rojhilata navin wê were kirin wê di roja me de wê bi zêdeyê wê weke ku wê bahsa têgînek û an herêmek ku wê di rengeê de wê çawa wê, di şêwayekê de wê bi pîrsgirêkên wê re wê bijî wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê. Di roja me de wê pîrsgirêkên herêmê wê, di temenekê tengezeri ên şariştanî û civakî de wê xwe bidina diyarkirin û wê di temenê pêşneketina wan de wê di rengekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin.

Mijare rojhilata navin wê di demên hemdem de wê bi zêdeyî jî wê weke mijarek zêde giring wê xwe bide diyarkirin. Hem wê ji ber pêşketinên li herêmê ew dibin wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û hem jî wê di çerçoveya jiyane civakên herêmê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê temenê de wê di demên hemdem de wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê ji pêşketinek herênî ku wê bi wê were ser ziman wê zêdetirî wê bi pêşketinên weke tûndûtûjiyê û hwd re wê di rengekê de wê were diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê, di demên hemdem de wê pîrsgirêkên weke ya pêşketinê bê, pîrsgirêkên weke ixtilafî ên weke rojava û rojholat, israil û filistin, kurdistan û tirkiya, iran, iraq û sûr, cihane arab û pîrsgirêkên civakî û hwd wê bi wan re wê bi gelek aliyên din re wê di rengekê de wê were diyarkirin.

Di wê temenê de wê, herêm wê ji aliyekê din ve jî wê weke herêmek zêde giring ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare civakî wê ji wê aliyê ve wê hildana li dest wê di zane min de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê girng wê karibê wê di wê temen de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. her pîrsgirêkên weke ixtilafî ku em wan yek bi yek jî hildana li dest wê weke ku wê di roja me de wê di demên hemdem de wê were dîtin wê heryekê wê ser wê bi rêzanan wê pirtûk wê werina nivisandin. Di wê temen de wê di rengekê de wê were diyarkirin.

Lê rojhilat wê, di rengekê de wê di demên hemdem de wê bi zêdeyî wê weke di dîmenekê de ku ew ji serdema xwe ya navin wê weke dernekeve û wê barî demên hemdem ên xwe dikê jî wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê hertimî wê bi şer û pevçûnan wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê ew hertimî wê bi wan wê were hildan û wê ji wê were bahskirin wê karibê wê bahsa wê bikê bê.

Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê. Aliyê din jî wê di wê temenê de wê bi pîrsgirêkên wê yên civakî re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Minaq di roja me de wê weke bi pîrsgirêkên weke şerê navxweyî ê sûrî, şerê iran û israilê, şerê tirk û kurd, û di dewama wê de wê bi gelek pîrsgirêkên din ên di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Bi teybetî piştî şerê cihanê ê yekem û pê de wê herêm wê di wê temenê de ku em ji kijan aliyê ve wê hildina li dest wê weke bi pîrsgirêkên civakî û şer re wê di rengekê de wê, karibê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê pîrsgirêkên herêmê ên ku mirov dikarê di rengekê de wê bi wê re wê di roja me de wê hilde li dest wê, di rengekê de wê, dikarê di bin hinek dîmenen de wê werênê ser ziman.

1. Aliyê wê yê pêşî wê di wê temenê de wê weke ku wê karibê wê bahsa wê bikê wê bi pîrsgirêkên wê yên dîrokî bin û wê di wê temenê de wê, carna wê weke pîrsgirêkên pêşketina wê jî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Piştî şerê cihanê ê duyem û pê de wê hertimî wê şer li herêmê wê bibin û wê di wê temenê de wê bi wê re wê, pêşketina wê hertimî wê were ji holê rakirin.

Di rengekê de wê herêm wê piştî rûxina sovyetê û pê de wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê hertimî wê rastî mudahaleyan wê were. Temen û çerçoveya statûqû a ku ew di şerê cihanê ê yekem de wê di konforansa lozanê û hwd de wê temenê wê bê çêkirin û pê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev statûqû wê hertimî wê bi rengekê wê weke statûqûya şer wê bide diyarkirin. Piştî wê jî wê li ser wê re wê ji aliyekê ve wê weke şerê nava civak û desthilatan de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê weke dîmenekê wê yê kku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê bê.

2. Aliyê din ê duyem jî wê bi têngîna pêşketina wê ve wê girêdayî bê. Ji demên ronansên û pê de wê demek tarî bi serwerîya osmani re wê di

rengêkê de wê bi wê re wê li herêmê wê di temenê pîrsgirêkên civakan ku wê bingihê wan wê were çêkirin re wê bibê û ev wê piştî wê weke rastiyeke herêmê a bi tûndûtûj wê bi wê re wê were diyarkirin û domandin.

Di wê temenê de wê statûqûya ku wê were afirandin wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, bi pêşketina wê re wê xwe bide diyarkirin. Di şêwayekê de wê pîrsgirêka îsrail û iranê a şerê wan ê bi hev re wê di şêwayekê de wê di wê dema ku ew wê di rojevê de bê min ev xabat wê di rengêkê de wê hilda li desst. Hinekê jî wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê armanca wê ew bê ku wê çawa wê di temenê civakî û desthilatî de wê temenê pêvajoyên şer wê, li herêmê wê bi struktura herêmê a desthilati û rejimên wê re wê were çêkirin wê bi wê re wê hinekê din wê li ser wê bisekinê û wê wernê ser ziman.

Di wê temenê de wê, di rengêkê de wê, piştî demên felsefeyê ên kevnera wê çendî wê bi têgînek teolojîkî wê weke ji ya demên mitolojîkî wê dûrkeve û wê di rengêkê de wê bi wê re wê, êdî wê dîmen û rengêkê xwe yê hizirkirinê wê bi afirênê û wê bi wê re wê pêşkeve. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê herêm wê weke navendek ku wê ji wê dîroka olan jî wê were nivisandin bê. Di wê temenê de wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê bi wê re wê were li lê hizirkirin.

Di awayekê din de jî wê têkiliya baweri û civakê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di awayekê de wê werênê ser ziman. Baweri wê hertimî wê bi dîmenê aqilê teolojîkî û hwd re wê bihizirê û wê di wê temenê de wê rê li pêşîya pêşketinên aqilê pozîtîv û an felsefeyî û hwd wê bigirê. Di demên serdema navîn de wê, nîqaş û gengêşîyîn li ser temenê felsefeyê ên di nava ekola gazalî û ya îbnî rûşt de ku wê bibin wê bi encambûnên wê re wê dîmenekê wê yê piştî wê weke ku wê bibê. Îbnî rûştî wê piştî wê li herêmê wê derfeta pêşketinên xwe yê bi hizirkirinê wê nebin û wê werina rojava û an herêmên weke îspanya wê xanadanên îslamî ên weke endulus ku wê werina avakirin wê di wê temenê de wê ew wê xwe li wê bigirin. Ji wir jî wê bi bandûr û felsefeya xwe li europayê wê belav bibin. Ev wê bi demê re wê çendî ku wê weke herêm bi wê yekê wê bi serkevtina êkolên weke yê teolojîkî ên weke diji felsefeyê bi baweri-teolojîkî disekin in bi serkevtina wan re wê di xwe de wê were girtin û wê ji pêşketina xwe ya dem bi dem ku ew bijî wê dûrkeve. Lê vaji wê li rojava wê bi herikinên

felsefeyê ên ku wê li wê bibin re wê herêm wê di şêwayekê de wê weke ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Di wê temenê de wê dîmenekê wê yê teybet wê xwe di dewama wê de wê êdî wê bide diyarkirin. Birêz ocalan wê dema ku wê bahsa islamê wê li herêmê wê bikê wê weke 'rewşek nava felsefeyê û mitolojiyê (ne bi tememî felsefe û ne jî bi tememî mitoloji)' wê di renekê de wê pênasebikê û wê di wê temenê de wê di renekê de wê werênê ser ziman. Yanî wê rewşek ne bi tememî felsefe û ne jî bi tememî mitoloji wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê ev gotin wê rastiya pêşketina herêmê a roja me jî wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman.

Felsefe wê ji wê aliyê ve wê piştî serdema kevnera a dema antik ku wê weke dema wê pêşkeve û bi demê re wê ji wê dîrketin wê çendî wê encamên wê giran bin wê karibê wê di xate pêvajoyên pêşketinên li rojhilata navin de wê di renekê de wê bi rehetî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

3. Aliyê wê yê din ê sêyem jî wê di renekê de wê bi rengê pêşketinên civakî û statûya wan û an maf û azadiya wan û têkiliyên weke li ser wê temenê wê di renekê de wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Ew têgîna weke 'ya reddiya felsefeyê ya gazalî' wê di desthilatê herêmê de wê biriqîna xwe wê li ser navê baweriyê wê weke redkirina heyina civakî û navê wê û pêşketinên bi navê wê bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê bi pêşketina herêmê re wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Mijare rojhilata navin li ser wê temenê wê pêwîstîya bi kortasi jî bê wê ji demên wê yên kevnera ên mesopotamikî wê hanina wê ya ser ziman wê weke ku wê pêwîstiya wê bi wê re wê hebê. Wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman. Emê li jêr wê hinekê wê li ser wê bisekin in.

Lê li vir wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê pêşî wê hinekê di destpêka salixkirinê pirsgirêkên demî û dîmenê wan û bi wê re wê xwediyê çawa çavkaniyekê bin wê bi wê re wê fahmbikê. Rojhilat wê di wê temenê de wê, tengezeriyên civakî ku wê li herêmê wê bibin wê di wê temenê de wê sedemên şerên ku wê di herêmê de bi awayên cihê wê bibin jî wê bibê.

Pirsgirêkên şerên herêmê di karê wê ji du aliya ve wê, di wê nûqteyê de wê werênê ser ziman. Yek di dîmenê şerê giştî ê hegomenikî de ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin bê. Dîmenê din ê duyem jî wê yê navxweyî û herêmî ku wê bibê bê. Dîmenê duyem wê zêdetirî wê bi tûndûtûji tir bê. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di serî de wê werênê ser ziman.

Dîmenê duyem wê weke dîmenê statûqûya herêmê a ku wê li herêmê wê piştî şerê cihanê û pê de wê biafirê û wê, di dewama wê de wê bi wê re wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de ew bide diyarkirin. Ev statûqû wê li ser têngînek nijadî ku wê were ixrackirin li herêmê wê bi wê re wê di rengekê de wê ev wê bibê. Li tirkiya, iran, iraq, sûrî û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê were diyarkirin. Ev dîmenê nijadî wê di rengekê de wê bi kirasekê baweri re wê were ser nûxûmandin û wê di wê temenê de wê were diyarkirin.

Wê dema ku wê bawerî wê tevli wê rewşa xirab wê were kirin ev wê pirsgirêkê wê zêdetirî wê weke ku wê girantir wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Mijare civakê wê, di serî de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Mijare civakî wê, di demên hemdem de wê karibê wê di çerçoveya herêmê de wê ji du aliyên ve wê fahmbikê. Yek wê bi asta pêşketina serdemê a civakî ku wê li herêmên dervî herêmê wê bibê û wê di wê temenê de wê were û bibê bê. Di wê temenê de wê ev ali wê weke aliyekê wê yê ku wê pêwîst ba ku ew bi pêşketinê li gorî demê ku ew bi xwe re wê çêbikira û rêveberiyek wê pêşketinê afiriba. Lê wê weke ku em dikarin wê bi aliyê duyem re wê di rengekê de wê werênê ser ziman wê ev wê nebê. Wê di rengekê de wê desthilat û an rêveberî jî wê ne weke yên civakî lê wê weke yên têngînekê birdozi û an baweriyêkê wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin û wê bi wê re wê bibin. Di wê temenê de wê, êdî wê çawa wê civakê wê li gorî xwe û têngîna xwe wê bide iteatkirin û wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi hêzê wê bikê ku ew wê kontrol bikê û hwd wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Mijare kontrolkirina civakê wê di wê temenê de wê li herêmê wê weke aliyekê wê yê giring ku wê bingihê şerên herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê biafirênê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di rewşên roja me ên dewletî de wê dema ku em bi wê re wê li rojhmeta navin dinêrin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Pêşketinên piştî hatina islamê û pê de wê bibin wê heta serdema wî ya navin a nivê serdema navin wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê bi rengekê pêşketinê fahmkirinê re wê di şewayekê de wê fahmbikê. Di wê temenê de wê hizrên cihê ên mesopotamya kevner bê û an yên berê wê demên girêka kevnera ên felsefeyê û hwd bê wê were dîtin ku wê ji wan wê sûdbigirê. Hizrên herdû aliyên jî wê di rengekê de wê li herêmê wê were dîtin ku wê di şewayekê de wê bibin û wê werina ser ziman.

Di wê temenê de wê literatura ku ew dihê afirandin wê bi pirtûkî wê di rengekê de wê li herêmê wê zêdetirî wê bibê. Wê di wê demê de wê gûharandinên li ser temenê pêşî wê li ser temenê bi pirtûkbûnê bin û ev wê taqabûlî têgînekî bi zelali a ji dema mitolojiyê û hwd dîrketin bi ber demek weke ya felsefeyê ve wê, di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. Minaq wê, gotinên weke 'yên pirtûkê' û an baweriyên yên kitabê' û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Ji kirdeya gotina gotina yên pirtûkê wê çi wê karibê wê fahmbikê? ji wê ya ku wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê, weke baweriyên xwedî pirtûk û an weke yên "ji wan re pirtûk hatiya" û hwd wê di wê temenê de wê di kirdeya gotinê de wê were fahmkirin.

Tiştêkê din jî wê di kirdeya gotinê de wê were fahmkirin ku wê weke dema ku wê bahsa baweriyê 'ahlê kitabê' û an baweriyên 'ahlê pirtûkê' ku wê werina diyarkirin wê weke yên ji wan re pirtûk weke 'peyam' ku ew weriya xwerê weke bi pêxemberî û hwd re wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin û ev wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di kirde û morfolojiya gotina 'ahlê pirtûkê' tiyê wê weke têgînek ku ew weke bi felsefebûnê û an bi aqilekê rasyonel ê dervî yê mitolojiyê û hwd ku ew bi wê bihizirê jî wê ji wê karibê were fahmkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke demek seretayî a li şûnamiyên weke li şûn hiştibê. Di wê temenê de wê bi wê re wê, were hanin li ser ziman. Wekî din jî kesê endama wê civakê wê weke bi zane, bi serê xwe, û dikarê ji kiryar û rewşê xwe yên jiyanê û kirinên weke bi berpiryarîyar were girtin bê. Wekî din ew weke kesekê dikarê ya rast kifşbikê wê were fahmkirin. Ew bi aqil û hertimî baş bikê.

Yên derrvî wê ew wê weke pêwîst bin ku ew xwe tabî ya ahlê kitabê û an pirtûkê bikin wê di rengekê de wê were bahskirin. Di wê temenê de

wê her baweriyên semitikî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bahsa wî bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di dewama wê de wê zerdeşt wê ber ku wê pirtûka wî hebû wê hertimî wê weke mijare niqaşê a di nava wê de bê ku wê ew weke yên ahlê pirtûk û an ahlê kitab in û an na wê werê niqaşkirin.

Di wê temenê de wê bi wê re wê, ev wê weke têngînek ku wê bibê sedema herêkirin û an redkirinê li ser temenê baweriyêkê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna ahlê kitabê û an ahlê pirtûkê wê di wê temenê de wê di fêrsên xwe yên fahmkirinê de wê weke civakên xwedî pirtûk û bi aqil dihizirin û xwediyê pêvajoyên aqil in. Di kirdeya gotinê de wê xêzkirinek bi zelali di nava ya mitolojikî û ya ne mitolojikî a aqil de wê were kişandin. Di wê temenê de wê gotinên weke li ser temenê ku wê bi wan re wê têngînên weke yên afsûnê wê werina qadaxakriin û redkirin wê di wê temenê de wê weke wateyek wê ya ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Ev wê hem di xiristiyaniyê de jî û hem di islamê de jî wê weke ku wê hebê.

Di wê temenê de wê ev wê piştî wê di rengekê de wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê nûqteyê de wê pêşketinên civakî wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê dema wê jî wê di rengekê de wê weke bi wê re wê were dayin destpêkirin. Pirtûk wê, bi xwe re wê sêkikekê wê biafirênê. Xwûdê, pirtûk û bawerî û an ol wê bi wê yekê wê weke çerçoveyek zêhnî ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê kaeribê wê werênê ser ziman bê.

Mijare fahmkirina bi baweriyê re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke çerçoveyek zêhnî ku wê di wê de wê bi gotinên aqil û felsefeyê wê di rengekê de wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê ya ku wê piştî wê weke ku wê bi xiristiyani û islamê re wê weke dijî felsefeyê bi baweriyê re wê were diyarkirin û an wê nakokiya nava bawerî û felsefeyê de ku wê were lê hizirkirin wê hinekê jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê

temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare baweriyê wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê bi wê re wê bi zêhnî wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê li şûna têtînek mitolojikî wê têtîna teolojiyê wê ji wê demê û pê de wê bi baweriyê re wê cih bigirê û wê di wê temenê de wê beremberê têtînên bi aqilê felsefeyê û hwd re wê, di rengekê de wê biafirênê. Ew têtîna nava felsefeyê û mitolojiyê wê di rengekê de wê bi wê re wê, bi teolojiyê wê were ser ziman û teoloji jî wê têtînek xwûdayê bê. Di wê temenê de wê ji têtîna teolojiyê wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê wê werênê ser ziman. Şîroveya teolojikî a xwûdayî wê li vir wê ji ya demên mitolojiyê wê cihê bê û ya ku wê navbeynê di nava felsefe û mitolojiyê de wê salixbikê bi gotina xwûdê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Gotina xwûdê a ku wê di wê demê de wê bibê wê pêwîst bê ku ew bi serê xwe di wê temenê de wê tabîî şîroveyek fahmkirinê a cihê wê were. Di wê temenê de wê bi rengê aqilê felsefeyê û şêwayên têtîhên rasyonel ên fahmkirinê û li ser temenekê realist ên salixkirin û fahmkirinên weke bi têtîna sedem û encamê û hwd re wê gotina xwûdê wê were diyarkirin. Ev wê di aslê xwe de wê xwûdayê felsefeyî û an dema felsefeyê bê. Di wê temenê de wê êdî wê di wê de wê weke ku wê kûrbûn wê bibê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, karibê wê fahmbikê.

Ji wê aliyê ve wê gotina xwûdayî a teolojikî wê dema ku em wê li wê binerê wê weke gotinek ku wê ji têtînên mitolojiyê hatibê dûrkirin û wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di

dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman. Zerdeştî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê karibê wê hinekê wê li ser wê bisekinê. Zerdeştî wê di wê temenê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênêser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê gotina xwûdê wê di wê temenê de wê dîmenekê hizirkirinê ê cihê ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke ku wê çawa wê di demên kevnera de wê weyn bileyizê bi têtînek xwûdayiya dema aqil wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. şîroveyên bi xwûdayiya dema felsefeyê wê bi mitrayî û zerdeştîyê re wê pêşkevin û wê piştî wê li herêma asya heta hindistanê wê felsefeyên wê yên cihê wê werina pêşxistin. Di wê temenê de wê aqilê wê di rengekê de wê pêşkeve. Piştî wê aqilê felsefeyê wê pêşkeve û wê di rengekê de wê aqilê felsefeyê wê weke têtînek ku wê di wê temenê de wê bi fahmkiirînê wê hinekê din wê têr bê û wê li şûna ya mitolojîkî wê bi têtînek li gorî wê a razbertir wê pêşkeve.

Di mijare rojhilata navin de wê dema ku em bi dîroka wê re wê werênina ser ziman wê gelek aliyên wê yên ku ew dikarin werina ser ziman wê hebin. Yek ji wan aliyan wê mijare têtîna baweriyê bê ku wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê weke bi gelek aliyan wê werênê ser ziman bê Têtîna xwûdayî a di wê temenê de wê di çerçoveya rojhilata navin de wê dahûrkirina wê di zane min de wê, hinek têtînen fahmkirinê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di serî de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, çawa wê, pêşkeve û wê temenê wê çawa wê bibê wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Pêvajoya gotina xwûdê ku wê bibê wê çawa wê gotinek ji ya mitolojîkî û an yazdanekê serrûyê ardê wê derkeve û wê, weke yazdanek giştî, gelemper û weke afrîneriyê hemû tiştî wê bibê wê bi serê xwe wê weke pêvajoyek giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê hinekê wê li ser wê bisekinê bê.

Ji wê aliyê ve wê dîroka pêvajoyên şariştaniyê, ji demên wê yên kevnera wê bi awayekê wê karibê wê li ser temenê xate wê ya pêşketinê wê di rengekê dewê dahûrbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê, pêşî wê ev gotina xwûdê wê mejuya wê ya pêşî wê ya dema mitolojiyê û serwerîya wê û awayên wê yên fahmkirinê wê aliyekê wê bidina me. Lê wê awayên wê yên fahmkirinê ên dema aqil û an aqilê rasyonal wê di rengê de wê weke ku wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê xwe bide diyarkirin. Gotina xwûdê a demên aqil wê azmûnkirinên bi wê ên bi dema aqil re wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wêkaribê wê di wê temenê de wê di rengê de wêkaribê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê rew wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê. Gotina xwûdê a dema aqil wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê karibê wê di rengê de wê fahmbikê wê, di wê rengê de wê, bi azmûnkirinên wê û salixkirina wê ya bi gotina felsefeyê, encamên wê yên hizirkirinê û hwd re wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê werênê ser ziman. Di dema aqil de wê hemû têrîtîtiyên bi gotina felsefeyê û aqil re wê xwe bi wan re wê di rengê de wê bide diyarkirin û wê wan di xwe de wê di rengê de wê weke ku wê berfireh bikê.

Di wê temenê de wê, pêşketinên di wê gotinê û demên wê de wê hebin wê ji gelek aliyan ve wê ditemene aqilekê rasyonal de wê weke ku wê pêwîst bin ku ew di wê temenê de wê bi wê re wê weke pêwîst bin ku ew werina fahmkirin û werina ser ziman bin.

Di wê çerçoveyê de wê weke aliyê zêhnî, jiyânî, pêvajoyên fahmkirinê û jiyankirinên bi wê û hwd re wê karibê wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Gotina xwûdê wê di wê temenê de wê, di demên aqil de wê, xwûdê wê weke têgînek zêhnî a gerdûnî wê di wê temenê de wê bi idea bikê. Di wê temenê de wê gihiştina platon li têgînek ideayê bi awayên wê yên cihê wê di aslê xwe de wê weke ne belesebeb bê. Di wê temenê de wê, di rengê de wê di encama hinek rengên fahmkiirnê de wê weke ku wê bi

wê re wê xwe bide diyarkirin. Wekî din wê di encama wê hizirkirinê de wê bi têngîna ideayî salixkirinê weke her timî gihiştin û hewldana gihiştina ya 'baştir' jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Gotina xwûdê wê di wê temenê de wê, piştî wê, formulekirina wê ya di serdema navin de wê, Spinoza wê di rengekê de wê bikê û ew wê di wê temenê de wê, di wê temenê de wê weke têngînek zêhni a ku wê di wê de wê bi awayekê sermedî wê karibê bikeve pêvajoyek kifşkirinê a weke bi temenekê metafizîkî û an dervî wê di jiyane şenber de wê bi fahmkkirinê berdewamî ên jiyane pîretikî û hwd de ku wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Diwê temenê de wê, ev gotin wê li dora xwe wê têngînek weke ya ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Aliyên weke afirandina keseyetê, qarakterê û hwd wê weke aliyên wê yên bi têngîna aqilê felsefeyê, civaknasiyê, derûniyê û hwd wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke k uwê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê çerçoveyê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Ev jî wê weke aliyên wê yên giring bin ku mirov wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê gitina xwûdayî wê bi encam û azmûnkirinên wê re wê li ser têngînên bi keseyetê û encamên wê re wê di xosleta rojhilata navin de wê bingihê fahmkirinên li wê girêdayî ên civaknasî, aqilî, derûnî, dîrokî, civakî û hwd wê di xwe de wê biafirênê. Di wê temenê de wê bi wê re wê civakek xwûdayî ku wê ji her aliyê ve wê weke ku wê bikê ku ew xwe bide diyarkirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê di serdema navin de wê ev gotina civake xwûdayî wê di wê temenê de wê idealîteya xwe de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê diwê temenê de wê di rengekê de wê biafirênê.

Di wê temenê de wê ali wê weke aliyna ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê mijare civakên xwûdayî ên weke li herêmedîjin wê bi wê re wê, weke ku wê ew wê di hundurê wê gotinê de wê xwe bi wê ve wê girêdayî wê bikina pozisyonekê de wê bi wê re wê, weke ji hemû pêşketinên derve wê weke serbixwe wê di dîmenekê de wê bi wê re wê bê dîtin. Di têngîha civakên xwûdayî de wê ew wê hebê ku wê pêşî weke ahlê pirtûk û an ahlê kitab bê. Yanî wê

xwedyê pirtûkekê ku wê bi wê temenê jiyane xwe bi bawerî û hwd wê biafirênê bê. Aliyê din ê duyem ku wê bi morfolojikî ji wê gotina civakên xwûdayî wê were fahmkirin ku wê weke civakên ku ew bi aqilê rasyonel û an felsefeyê dihizirê û xwedyê aqilmeşandin û fahmkirinek bi wê ya, û bi aqilê xwe ji ya dema mitolojiyê û hwd derbas bûya. Aliyê din ê weke ku wê ji gotina civakên xwûdayî wê were fahmkirin wê weke kesê, di jiyane xwe de bi rêgez, etik û hişmendî bê. Di wê temenê de wê bi wê re wê ji wê were fahmkirin. Wekî din ew wê weke aliyekê din ku wê bi gotina rewîstê û an etikê re wê were fahmkirin ku wê kesên ji civake xwûdayî ku ew xwedyê etikek bi zane û fahmkirinê na û ew di wê temenê de wê, di kirinên xwe de wê, rastiye kirina wê bi ali û ya baş ku wê bikin re wê were diyarkirin. Wê xirabiyê wê nekin. Wê, di rêya rast de wê bimeşin. Ev pêşî ni civakên êzdayî re wê were û pêşkeve li mesopotamya û di wê temenê de wê kesên weke ji civakên xwûdayî wê weke 'ser yên din re' wê di rengekê de wê weke werina dîtin û ev têngîna weke ser yê din re wê piştî wê, xwe ji wan bide domandin û wê bi destpêka baweriyên semitikî û hwd re jî wê weke xwe ji yê din çêtir ditin re wê bide diyarkirin. Ev têngîh wê, piştî wê, weke cihêkirinek ku ew di wê çerçoveyê de wê kes ji yê din wê cihê bikê wê bi wê re wê, di rengekê de wê bide diyarkirin. Ya ku wê piştî mitra û zerdeşt wê heta Mani wê civakên bi baweriya wan wê weke bikê navenda kes xwe li wê bigirê wê di rengekê de wê hinekê jî wê bi têngînek bi wê rengê ve wê weke girêdayî bê. Di aqilê xwe de wê weke gihiştina têngiştina gerdûnê. Di wê temenê de wê, piştî wê, teolojiyên ku wê li ser wê têngîna çêrtirîya mirov û hwd re wê, werina pêşxistin. Di wê temenê de wê, minaq di nava kurdan de ku wê têngîna ku wê bi wê weke were bawerkirin ku 'cin ser mirovan re bi wê yekê dihên dîtin, ber ku ew ji hewayê hatina afirandin, û mirov ji hariyê hatiya çêkirin.' Di wê temenê de wê di pêvajoyên fahmkirina xosleta rojhilata navin de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê.

Di serdema hemdem de wê jî wê rojhilata navin de wê di hemû şûnmayinên xwe de û wê di wê dîmenê xwe yê şûnmayinê de wê bi fêrsek wê weke di hundurê wê gotinê de wê weke ji hemûyan pêşketîtir wê di rengekê de wê weke ku wê di xwe de û wê bi xwe re wê di awayekê de wê bijî. Ber vê yekê wê gotina xwûdayî û an civakên wê di wê temenê de wê weke miajrek zêde kûr a ku wê di wê çerçiveyê de wê bi xosletên herêmê re wê ji vê aliyê ve wê weke ku wê pêwîst bin ku ew werina dahûrkirin û werina hanin li ser ziman bin. Ev wê weke aliyekê

wê yê giring wê xwe di rengekê û awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê ew dîmen wê xwe di fahmkirinê de wê bide dîyarkirin wê bi aqilê pozitiv û wê di dîmenekê derve re wê şîrovekirina li ser hin rewşên pêşketinê ên li herêmê wê zêde wê weke ti alaqa ya wan bi fahmkirina herêmê re wê nebê wê hertimî wê hisiyetek fahmkirinê wê bi me re wê bide çêkirin. Ber vê yekê wê di rengekê de wê ji wê aliyê ve wê di wê de wê bi kûrbûna wê re wê di rengekê de wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê di rengekê de wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê bikê ku wê fahmbikê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Mijare şîroveyên li ser rojhilata navin wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi derveyiya wê re wê weke ku wê li dervî qalikekê wê bimênin û ew wê zêde wê weke ku wê taqabûlî cewherê wê û fahmkirina wê nekin. Di wê temenê de wê li hemberê hemû pêşketinên dervî wê bi awayekê baş û nebaş dibin ew weke xwe di rengekê de wê ji wê cewherê wê bi serê xwe wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê biji û wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dîmenekê afrinerî wê di wê cewherê de wê fahmbikê. Ber vê yekê ew hisiyeta bi me re çêdibê ku ew gotina xwûdê wê di wê temenê de wê, di dema aqil de wê serwerîya wê bi navê gotina xwûdê wê werênê ser ziman û an wê bi nav û rengekê din wê werênê ser ziman wê weke ku wê bixwezê xwe bi me di rengekê de bide hiskirin. Wê hîskirin di hewldanên fahmkirina mejuya herêmê de wê, bi zêdeyî wê di fahmkirina wê ya kûr de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide li ser rû.

Gotina xwûdê a li rojhilata navin wê di wê temenê de wê heri hindik ji aliyên weke dîrokî, hizrî û an aqilî, civakî û hwd ve jî wê pêwîst bê ku wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê mijare civakê wê bi wê re wê di rengekê de wê were girtin û wê di wê temenê de wê çawa wê were fahmkirin ev wê weke mijarek ku ew bi serê xwe were hanin li ser ziman bê.

Mijare rojhilata navin wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê, dîmenê li ser olê re wê weke di xwe de girtin, qûtbûna wê ya bi têkiliya civakî a derve û nebûna rewşek civakî û civaknasî û pêşketinên wan wê bi wê re wê weke qadaka ku ew ji wê re wê, di rengekê de wê, ji hemû mudahaleyên ku wê di roja me de wê çawa wê vekirîbê jî wê di rengekê de wê fahmbikê.

Mejiyê mirovê herêmê li gorî wê di rengekê de hatiya girtin û ew di şêwayekê de wê weke ku wê, wê rewşê wê weke 'baxt' wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, gotinên weke dijberîya li têgînên emperyalismê ku wê weke werina ser ziman piştî şerê cihanê ê yekem û pê de kiu wê li qadên din ên cihanê wê rê li pêşketinên hizirî û hwd wê vekê wê li rojhilat ev wê ji wê zêdetirî wê weke gotinek ku wê kêmesîyên xwe û rewşên dijberîya civakî ên weke li ser olê re ku wê bi wê re wê girêdayî wê çawa wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê.

Di wê temenê de wê, di wê nûqteyê de wê weke ku wê manipulasyonek di wê nûqteyê de wê xwe bide diyarkirin. Ber vê yekê ya ku wê çapgirên li herêmê ên weke li tirkiya bin, û deverên din ên welatên herêmê bin wê weke aligirên dewletê û di dîmenekê şovenist de wê di Şêwayekê de wê weke kiu wê hertimî wê xwe bidina diyarkirin. Ew wê, di mejiyê wan de wê ji wê dewleta heyî û pê de wê ti dîmenên din wê nebin. Wê di wê temenê de wê di ahenge wê dewleta xwûdê û ya heta wê demê ku ew pêşketîya de wê di wê mantiqê de wê bi wê re wê li wê bihizirin. Wê pîrozkirina bi wê re ku wê bikin wê hinekê jî wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê diakrê wê werênê ser ziman ku wê mijare dewletê olî û serwerîya wê di wê temenê de wê di hev re derbasbûna wê ya weke di zikhev de a dewlet û olê wê di wê temenê de wê karibê bi wê re girêdayî wê fahmbikê bê. Ev wê weke rewşek ku wê ne hêlê ku ew rewşek weke ya civaknasî bi pêşketinek civakî pêşkeve û nehêlê ku ew bi derûnî di wê temenê de ew xwe bi rehetîya wê re wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê salixkirinên li rojhilat wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ya roja me wê zêdeyî wê weke encamek wê pêvajoya dîrokî bê. Di wê temenê de wê di destpêkê de wê pêvajoya wê ya dawî wê weke encama wê hinekê wê pêşî wê fahmbikin û wê piştî wê ku ew li ser kijan awa û temenê wê di rengekê de wê weke ku wê pêşkeve wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê

girng ku wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare rengê pêşketinên roja me û an rûdawên roja me wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, bi têngîna statûqûyê re wê têngîna ol û baweriyê wê weke di rengê statûqûyek serwer a ku wê hemû dewletbûnên herêmê wê di nava xwe de wê bigirê û wê bide diyarkirin wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê yan wê weke rûxina sovyetê wê bi rengekê û encamekê wê pêvajoyek gûharinê wê bibê û yan jî wê di rengekê de wê weke xwe wê xwe bide domandin. Lê di aslê xwe de wê bingihê xwe domandinê wê nemaya. Ji her aliyê ve wê tengezeriyên li herêmê ên civakî wê bi têngîna statûqû ve wê girêdayî wê hinekê jî wê weke ku wê bi wê bi vê aliyê ve wê weke ku wê girêdayî bin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê, li herêmê wê êdî wê ew wê were fahmkirin ku wê weke ku wê li iraqê, sûrî, iranê û gelek deverên din ên herêmê weke bi şer wê ew gûharin wê bi wê re wê nebê. Vaji wê şer wê weke temenê sûdgirtina wê tûndûrewiya wê were bikarhanin û wê di wê temenê de wê bibê. Wê çendî ku wê rejim wê gûharin wê bibin jî wê weke ku wê di minaqe dawî a îraq û sûrî de wê dîsa wê minaqên ji yên berê xirabtir wê derkevin li pêş û bibin desthilatdar.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê pêvajoya gûharinê wê di wê temenê de wê, bi wan re wê nebê. Wê ji kesna li ser desthilat û pê de wê nebê. Weke ku wê di minaq iraqê, sûrî û di asta dawî de wê, şerê weke li ser temenekê mezhebî weke şîtiyê û an sûnnitiyê ku wê refarans wê bigirê û wê bi aligiriya aliyekê wê weke mecbûr wê were kirin jî ew jî wê were dîtin ku ew wê nebê çareserî.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyên ku wê rengê tengezeriyên civakî ên herêmê ku ew çendî ew kûr bin wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di awayekê de wê weke bide diyarkirin. Wê jî wê di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare olê wê di wê temenê de wê heta ku ew wê weke fektorek gûharinê a têngîni û serwer hebê wê nikaribê wê bahsa gûharinekê bikê. Ev wê weke rastiyeke wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Ber vê yekê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Mijare fektora civakî û hizirkirina aqilekê dahûrî û felsefeyî ê şenber wê weke aliyekê ku ew heta roja me ew ne hatiya diyarkirin û pêşketin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê ev wê ne weke têgînek oryantal lê wê weke bi xosletên demê wê kirina wê û bi kifşkirinên civakî ên herêmê ve wê girêdayî wê di rengekê de wê xwe weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê diakrê wê werênê ser ziman ku wê, ji wê aliyê ve wê kifşkirina civakê bi cihêrengiyên wê di wê temenê de wê weke aliyekê nebê nabê bê û wê weke temenekê gûharin ê ku mrov wê karibê wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê weke karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê û awayê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê Mijare civakê wê weke aliyekê wê yê giring ku wê weke di dîmenê statûyî û fahmkirina wê de wê hertimî wê weke dervî fahmkirin û desthilatê û zanina wê û ramyariya wê were hiştin bê. Di wê temenê de wê ev wê weke nişanaka tenê desthilatiyek ji serî ve ku ew dide diyarkirin û bi mantiqê bindestkirinê wê dikê wê bibê. Li herêmê wê ev wê rûyekê wê yê pirsgrêkê ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Piştî şerê cihanê ê duyem wê statûqûya ku ew hatibû pêşxistin bi konferansa lozamê û hwd re wê, di roja me de wê weke bingihê mudahaleyên li herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê rejimên herêmê jî wê li şûna bi wê bi çareserîyek demokratikî û civakî wê ew bi demê re wê bigûharinên û wê pêşketinên civakî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê sr ziman bê. Mijare civakê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring ku ew were kifşkirin wê xwe bide diyarkirin.

Hinekê dîroka kevn a herêma rojhilatan navin

Dîroka herêmê wê, ku wê kurdistan navende wê bê, dema ku em bi wê re wê werênina ser ziman em di serî de wê dikarin wê di bin sê û an çar serdeman de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Demên berê şariştaniyê jî dikarin wê weke serdemekê wê li herêmê ku wê bibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê dema ku em bahsa herêmê û dîroka wê bikin wê di wê temenê de wê weke ku wê were diyarkirin wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman.

Pêşî ku em hinekê bahsa demên berî şariştaniyê wê bikin wê li gori çavkaniyên ku wê bi erkolojikî wê werina derhanin û diyarkirin wê li herêmê wê di nava herdû çeman fîratê û diclê de wê weke bingihê jiyanê wê di wê temenê de wê bi nişteciwbûnê wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê bibê.

Di wê temenê de wê di çerçoveya çavkaniyên herêmê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê weke demek wê ya giring wê were dîtîn ku wê, çawa wê pêvajoyên neolitikî wê pêvajoyek jiyanî a bi têngîna jiyanê demên berê şariştaniyê ên weke civakên bê cihêkari û an çîn û hwd wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di rengekê de wê çavkaniyên bi cihên ku ew li wan bicihbûn bûya jî wê ji zagrosan û heta ber bakûrê kurdistanê wê di rengekê de wê bibê. Çavkaniyên demên destpêkê ên demên şariştaniyê bi çanda ubeydê li başûrê mesopotamya û hwd re wê, bahsa wê were kirin. Çanda hasunna û samara wê di derbarê niştecihi û rewşên weke yê bi teknikî û jiyanê xwe re wê çawa wê bibê wê karibê wê bahsa wê bikê.

Di wê temenê de wê ev wê weke demek teybet bê ku mirov wê karibê wê direngê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Demên çanda şariştaniyê wê bi têngîna bajarbûnê pêşî a urukê re wê bahsa wê were kirin û wê di rengekê de wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman. Piştî wê hin bi hin wê ji wê pêvajoyên pêşketinê ên ku ew wê ji wan re wê bibê minaq wê were diyarkirin û wê werina hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê. Çavkaniyên Guillermo ên li ser 'şariştana urukê' ku ew dihênê ser ziman wê di wê warê de wê çawa wê, di rengekê teknikî û di dewama wê de wê weke

aliyekê wê yê din ê giring wê bibê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Buterlin wê li ser çanda inanna û an îştar re wê di dewama wê de wê ji herêmên rojavayê kurdistanê roja me û an sûriya wê di renekê de wê, di şewayekê de wê bahsa wê bikê û wê di renekê de wê weke ku wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Wê balê bikişênê li aser çanda yazdanî ku wê çawa wê ji herêmê wê barî herêmê wê bikê û wê di wê temenê de wê tîgînek weke ya kultûnê wê bîfirênê wê bixwezê ku ew çerçoveya wê werênê ser ziman.

Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê karibê wê werênê ser ziman ku wê şariştana urukê ku wê Guillermo wê werênê ser ziman wê di şewayekê de wê pêvajoyên şariştaniyê wê çawa wê di dîmenekê imparatori ên weke bi tîgînek pêşî de wê ji başûrê mesopotamya û bi ber bakûrê mesopotamya ve wê bibê wê di renekê de wê werênê ser ziman. Guillermo wê di wê temenê de wê çawa wê çanda dayiksalari a çanda tel-xalafê wê di renekê de wê di wê demê de ku ew li bakûrê mesopotamya heya wê ji hêla ya ubeydê ve wê piştî wê were girtin li nava xwe û wê qada wê weke qada pêşketin û berfirehbûna xwe wê, li herêmê wê bikarbênê wê di wê çerçoveyê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê çavkaniyên destpêkê ên şariştani wê hinek tîgîhên giring bo fahmkirinê wê karibin ji me re di wê temenê de wê weke ku wê pêşkêş bikin. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda pêvajoyên şariştanî kku ew wê mijare gotinê bin wê li rojhilata navin wê di çerçoveya wê ya şariştani wê di renekê de wê, weke ku wê bidina diyarkirin.

Di wê temenê de wê ev wê piştî wê dem bi dem wê bi pêvajoyên şariştaniyê wê pêşkevin. Lêkolînên erkolojîkî wê li rojhilata navin wê bi pêvajoyên herikinên weke kom û hêzên bo dagirkirinê û hwd ku wê bibin wê di wê demê de wê bibin û wê kes û kom wê di wê temenê de wê ji demên şariştaniyên kevner ên herêmê wê bermehiyên ku ew kifşdikin û ew bi xwe re wê bibin wê bi wê re wê, çavkaniyên lêkolînên erkolojîkî jî wê hin bi hin wê di renekê de wê bi wê yekê wê weke ku wê bîfirênin.

Wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ev wê, piştî wê bi teknikên nazik û xesas û hwd re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku wê bi wê re

wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê werênina ser ziman.

Lêkolînên bi zanyarî ên li ser temenekê ontolojîkî û hwd wê di wê temenê de wê beremberê yên antropolojîkî û hwd re wê bibin. Wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bibin temenê lêkolîn û hizirkirinên weke yên ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Wê di wê temenê de wê dikaribê wê werênê ser ziman ku wê mijare lêkolînên ku wê li herêmê wê bibin wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Pêvajoyên lêkolînên li ser şariştaniyên kevn wê bi demê re wê di çerçoveya rojhilata navin de wê, êdî wê kifşkirinên li ser pêvajoyên şariştaniyên kevn ên sumer, akad, gûtî, kassit, hûrî mitannî, babil, urartu, asûr û hwd wê di rengekê de wê bi xwe re wê bênin. Di wê temenê de wê weke van pêvajoyên şariştaniyê û şêwayên wan wê gelek pêvajo wê hebin û wê li rex hev û an li dûv hev wê li herêmê wê bibin.

Di roja me de jî wê tevi hemû teknikên pêşketî û hwd wê hê jî wê zor bê ku mirov karibê kifşkirinên baştirin û kûrtirin li ser jiyane şariştani a demên berê bêhtir bikê.. Lê ev dem wê hê jî wê weke demên ku ew heya mirov ew dikişênina li ser xwe wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê kifşkirinên şariştani, jiyani û hwd wê, piştî wê, werina dtin ku wê çawa wê bandûra wan li ser hizirkirin, fahmkiirn û pêvajoyên pêşketina jiyane civakî ên di serdemên piştre de wê hebê bê.

Wekî din wê di wê temenê de wê pêvajoyên şariştani wê karibê wê hinekê li ser wan di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Demên pêşî wê piştî gûrîyan wê, di rengekê de wê weke serdemek nû wê destpê bikê. Demên gûrîyan wê hê ne zelal bin ku ew çendî dirêj dibin bi şûn xwe ve. Di rengekê din de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, heta demên akadê û bilindbûna wê weke ku wê were kifşkirin wê bi hezar salan wê serdemna ku wê karibê bahsa wan bi pêşketinên demî û şariştani bikê wê hebin û ev wê hin bi hin wê bi çavkaniyên demên piştre ên bi erkolojîkî û hwd jî wê di şêwayekê de wê weke ku wê werina kifşkirin. Ev jî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna van deman a

şariştani wê di renekê de wê bi qasî ku wê ji çavkaniyên demên piştî were fahmkirin wê diyarkeriyek wê ya teybet wê bi demê re wê hebê.

Piştî gûtiyan akadî wê demek nû wê werênê li holê. Wê hemû herêmên keyenî ên gûtiyan ku ew wê weke bi tifaq û li ser esasê kultan û hwd ew bi hev ve girêdayîna û weke çerçoveyek imparatori bi xwe re didina diyarkirin wê yek bi yek wê hilweşênin. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê d ewê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di dewama wê de wê hinekê li ser dema akadê sekin in wê di wê çerçoveyê de wê weke giring bê bo fahmkirina wê demê û demên piştî jî.

Li gorî çavkaniyên erkolojîkî û an nişanakên wê yên ku em ji vegotina 'leneta agade' dixwênin wê demên berê wê gûtiyî wê serwer bin. Piştî wê hin bi hin wê akadî wê li herêmê wê serwer bibin. Ew wê di nava wan de wê şerekê serweriyê wê bibê û wê di wê temenê de wê akadî wê, fêrbûnên bi kultên dema gûtiyan re wê, di renekê de wê êdî wê, dem û zimanê xwe wê ji wan bigirin. Zimanê akadiyan wê di renekê de wê weke zimanê sûmerî ê dema gûtiyan bê.

Piştî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê nişanaka wê heya ku wê akadî wê li dora demên ku wê sargonê akadî û an ku wê were bi navkirin sargonê mazin wê dema ku ew dihê ser taxt piştî derbeyekê li kişê li urzababa dikê û pê de wê dema akadê wê weke ku wê piştî wê dest pê bikê. Ev wê piştî wê, di renekê de wê bi demên naram-sin û heta demên keyên din wê di renekê de wê bibê.

Lê akadî wê dem û an serdema wan wê zêde nekişênê û wê piştî wê li gorî çavkaniyan erkolojîkî wê dîsa wê were dîtin û kifşkirin ku wê piştî wê babil û kassit wê dem û an serdemek wê bidina destpêkirin. Di renekê de wê piştî wê ji demên sedsale 19'min û pê de wê babili û kassitî wê derkevin li pêş û ji wê demê û pê de wê li dora pêncsad salê piştî wê weke serdema bi serwerîya keyên kassit wê were û bibê.

Di wê temenê de wê keyên wê demê ên kassit wê xwe weke keyê mazin û an keyê çar aliyê cihanê wê binasînin. Di wê temenê de wê di renekê de wê ev wê weke nişanaka mazinayiya wan bê. Wekî din wê keyên wan ên weke kurigalzu wê bi navê xwe wê bajarên weke 'dûr-kurigalzu wê di renekê de wê ava bikin û ev wê weke nişanaka wan û serwerîya wan a di wê demê de wê bibê.

Kassitî wê keyeniyên wan wê, piştî wan wê herêm bi herêm wê were dîtîn ku wê xwediyê serweriyê bin. Di rengekê de wê, ji nameyên keyê hittit hattusil ku wê keyê kassit kadaşman-enlil re wê bişênê û wê hinek ji wê bi çavkani wê heta roja me wê bimênê wê ji wan wê karibê fêrbûnek baş ji wê aliyê ve wê bikê. Di wê temenê de wê, ev wê weke nişanaka wê jî wê bê ku wê di wê demê de wê kassit wê di rengek de wê serwer bê. An jî wê li ser mesepotamya giştî wê weke imparatoriyeke wê serwer bê. Her çend li bakûrê mesepotamya wê weke bi serweriya wê re wê were nasin pêşî hûrî û piştî wan di dewama wan de mitannî jî wê di rengekê de wê weke pêvajoyîna keyenî ku wê nikaribê ji wan û çerçoveya serweriya kassitan fahmbikê. Di wê temenê de wê têkiliyên kassitan ên bi misra kevn û hittan re wê, di rengekê de wê dîmenê wê bi awayekê rastin wê bide diyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê elemî, asûrî jî wê hebin û ew jî wê di rengekê de wê bi girêdanên wan ên weke bi zawacên diplomatîkî hwd bin wê di rengekê de wê karibê bahsa têkiliyên wan ên bi kassitan re baş fahmbikê.

Kassitî wê pêşketinên dema wan wê yên piştî wan jî wê di rengekê de wê bidina diyarkirin. Ber vê yekê wê di şewayekê de wê weke ku wê pêwîst bê ku ew demên wan ew di awayekê baştirin de karibê were fahmkirin. Di wê temenê de wê li herêmên rojhilatê kurdistanê ên weke urmiyê û hwd li ber gola urmiyê wê keyeniyên serdema mannaea wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Ew wê ji demên sedsale 13'în de û pê de wê di rengekê de wê hin bi hin wê weke medan wê derkevin li pêş. Ev dem jî wê weke demek ku wê taqabûlî wê demê bikê ku wê di wê de wê mitannî wê di encama hêrîşên keyên hittitî û asûrî de ji du aliyên ve wê hin bi hin wê were şikandin û wê bi demê re wê weke ku wê ji holê rabê. Qada ramiyari ku ew di afirê wê piştî wê asûr wê ji aliyê xwe ve wê dagirê. Piştî wê, di rengekê de wê weke dema nû a asûr ku wê were bi navkirin wê serdema wê êdî wê piştî wê hin bi hin wê bibê.

Bi rastî ev demên piştî mitannîyan wê di rengekê de wê weke demên nairî wê li herêmê wê werina bi navkirin û wê di wê de wê keyeniyên kassitî, lullubi ku wê heta wê demê wê hebûna xwe wê bidina domandin wê bibin û wê di wê temenê de wê herêm bi herêm wê serweriya wan bibê. Lê ew wê di rengekê de wê asûr wê bikeve şerê hegomenîkî ê li ser herêmê de. Di wê demê de wê, di şerê nehriya de ku wê bahsa wê were kirin asûr û keyeniyên herêmê wê bikin wê, bahsa li

dora 60 keyeniyên herêmê ên nairî ku wê asûr wan têk bibê û di berdêla dayina bacê de ku wê serbest berdê. Ev wê di wê demê de wê bibê. Valahiya ku wê dibê wê li başûr wê mannaeyi wê bixwezin wê ji aliyê xwe ve wê dagirin. Lê ew têrê nakin. Urartu wê weke keyeniyek din a mesopotamikî wê di şopa mitanniyên de ku wê bibê xwediyê xatek serweriyê wê ew jî wê piştî wê di şerê halpa de wê, bi hinek keyeniyên herêmê ku ew şer dikin re wê têkçûneke mazin wê weke ku wê bixwûn. Piştî wê di rengekê de wê, tenê wê weke keyeniyek ku ew jî wê serwerîya asûr a li ser herêmê wê weke ku wê herê bikê.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Urartuyi wê ji ber gola wanê û heta sinorê keyeniyên mannayîyan wê di rengekê de wê demekê wê weke bi serwerî wê xwe bidina diyarkirin. Lê ew jî wê di rengekê de wê piştî wê hebûna xwe wê zêdeyî wê nedina diyarkirin. Di wê demê de wê asûr wê hertimî wê li herêmên anatolya bê, li ber rêza çiyayên torosan bê û an li herêmên mannayîyan bê û heta zagrosan wê seferên serwerîkirina xwe wê di rengekê de wê weke ku wê li dar bixê. Di wê temenê de wê ev wê weke demek teybet bê bo asûr. Sargonê duyem li dora sedsala 7' min de wê, gelek seferan wê bikê û wê di wê temenê de wê herêmên ku wê ber ên hittatan û serwerîya wan jî bin wê hêrişan li wan bikê û wê bindest bikê. Di wê temenê de wê demek wê bi wê rengê wê derbas bibê.

Asûrî wê di rengekê de wê di dema asûrîya nû de wê dema xwe ya zêr wê di dema sargonê duyem de wê biji ku ew wê xwe weke şopdarê sargonê akadî û an sargonê mazin wê diyarbikê. Di wê temenê de wê, weke xwediyê serwerîyek mazin bê. Di wê demê de wê, piştî wê, heta demên med wê ev rewş bibê.

Medî wê di rengekê de wê li herêmê wê tifaqê bi keyeniyên herêmê re wê çê bikê wê bi demê wê di rengekê de wê, li herêmê wê serwer bibê.

Ji sedsala 10an heta dawîya sedsala 7an a berî zayînê, beşên rojavayê Medyayê ketin bin serwerîya Împeratorîya Asûrîya nû ya berfireh, ku ji Qibrisê li rojava, heta hin beşên rojavayê Îranê û an rojhilatê kurdistanê roja me, û Misir û bakurê Nîvgirava Erebî dirêj dibû. Di dema serwerîya Sinşarîşkun (622–612 b.z.) de, împeratorîya Asûrî, ku ji sala 626 b.z. ve di rewşek şerê navxweyî yê domdar de bû, dest bi hilweşînê kir. Gelên bindest, wekî Babîliyan, Misriyan, Skîtiyan, kîmmeriyan û Aramî bîdeng dev ji dayîna bacê ji Asûriyê berdan.

Serdestiya Asûriyan li ser Medya di dema serweriya keyê Medyayê Kyaxares de bi dawî bû, ku bi hevpeymaniya keyê Babîlê Nabopolasar, di navbera salên 616 û 609 b.z de hêrîşî Împeratoriya Asûriya nû ya bi şer û pevçûnan ve girêdayî kir û wêran kir. Piştî hilweşîna Asûriyê, dewletek yekgirtî ya Medyayê bû yek ji çar hêzên sereke yên Rojhilata Nêzik a kevna digel Babîl, Lîdya û Misrê. Paşê Medî karîn ji welatê xwe yê resen berfireh bibin û di dawiyê de herêmek bi qasî ji bakurê rojhilatê Îranê heta Çemê sor li Anatoliyê dirêj dibû bi dest xistin. Hema bêja li giştîya rojhilata navîn serwer bûn û ji wê derbas bûn.

Kyaxares piştî wî bû kurê wî Astiyages. Di sala 553 b.z de, Kûrûsê Mezin, keyê pers, ku vasalekî Medya bû, li dijî keyê Medya serhildan kir. Di sala 550 b.z de, Kûrûs di dawiyê de serkeftinek biryardar bi dest xist û di encamê de Astiyages ji aliyê eşraf û an torinan nerazî yên wî ve hate girtin, ku wan jî tawilê ew radestî Kûrûsê serketî kirin.

Di pirtûka dîrokê ya Herodotus de, Deioces wekî damezrînerê dewleteke navendî ya Medyayê tê nasandin. Ew ji aliyê gelê Medyayê ve wekî "mirovekî dadperwer û bêqusûr" dihat nasîn û dema ku gelê Medyayê ji wî xwest ku nakokiyên xwe yên muhtemel çareser bike, wî qebûl kir û şertek pêşkêş kir ku ew wî bikin "key" û li Ekbatanayê bajarekî mezin wekî paytexta dewleta Medyayê ava bikin. Li gorî çavkaniyên hemdem ên herêma, û bîyî ku hesabê Herodotus were hesibandin, avakirina dewleteke yekgirtî ya Medyayê di dema serweriya kyaxares an jî paşê de tê danîn.

Medî wê piştî wê demê wê hin bi hin wê rêxistinek xort wê li herêma wê çêbikin û wê bi herêma re wê temenê desthilatiya xwe wê di rengekê de wê ava bikin. Piştî wê dema Kyaxares wê weke demek zêr a dema mediya wê were diyarkirin ku wê heta dema kurê Astiyages wê bidomê. Di wê temenê de wê, di şewayekê de wê pêşketina wan wê li herêma wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê demek nû wê destpê bikê.

Di wê demê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê împaratoriya med wê weke împaratoriyeke dema aqilê niv-felsefeyê bê û wê di wê temenê de wê ji pêşketinê ên bi wê yekê wê were dîtin ku wê sîn bigirê. Wê di wê demê de wê hizrên filosof û pêmnêrên weke zerdeşt wê belav bibin û wê bandûra hizrên wî û berî wî mitra kku ew wê were wê zêdetirî wê li ser demên kevnera xwe wê bide diyarkirin. Di demên helenîkî de wê ev bandûr wê zêdeyî wê bi navê zerdeşt wê êdî wê di demên pîstre ku wê

zanyar wê pêşketina herêmê û demê wê lêkolîn wê bikin wê bi nav û gotin bikin.

Di wê temenê de wê bahsa pêşketin û bandûra zerdeşt di pêşketina dema helenîkî û aqilê wê de wê bê kirin. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê ev pêşketin wê piştî wê di rengekê de wê çawa wê xwe di rengekê de wê karibê wê bide diyarkirin wê were dîtin. Di wê demê de wê girêkî û romayî wê di rengekê de wê derkevina li pêş. Lê berî wê seferên iskenderê makedonî wê di rengekê de wê li herêmê wê bibin û wê rengê pêşketina herêmê wê were dîtin ku ew wê di rengekê de wê weke ku wê bigûharênê û an wê bide gûharandin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê d ewê bi wê re wê di şêwayekê re wê karibê wê di rengekê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê tetemenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.bê.

Iskender wê heta misrê wê herê. Di wê demê de wê, bahsa avakirina bajarê iskenderiya wê were kirin ku wê weke navendek xwandinê wê di wê demê de wê bibê wê bandûra wê piştî wê bi literatura wê ya ku ew di wê de dihê berhevkirin re wê li herêmê wê xwe bide diyarkirin.

Di wê demê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê bahsa herêmê wê zêde wê hebê. Di wê demê de wê misir wê bi pêşketina xwe ya demê wê derkeve li pêş. Piştî wê li herêmê ku wê hê dîmenekê imparatori wê bide diyarkirin wê rewşa axamanîş wê karibê wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê çendî ku wê di wê demê de ew hê navê mediya wê were bikarhanin jî lê wê zêde desthilatiya mediya wê nebê. Ji du sedeman wê ew nav wê were bikarhanin. Yek wê destpêka wê bi kiros re wê ji wê bibê ku wê kiros wê weke dayika wê keça keyê med Astiyages bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke ji wê weke medî wê were diyarkirin. Sedema din jî wê bandûra medi wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman.

Mediya wê di wê temenê de wê çand û navê wê bi pêşketinê piştî jî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di

rengê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ji aslê xwe de em heta ku em dema mediya wê bi başîn wê fahmnekê bi pêşketinên wê re emê nikarin bahsa pêşketinên piştre ên li rojhilata nêzîk û heta girêkê ên ku wê li wê bi felsefeyê wê bibin jî fahmdikê. Di wê nûqteyê de wê mediya wê, çerçoveya wê ya zanyarî, civaknasi, dîrokî û hwd wê di wê temenê de wê ji gelek aliyan ve wê weke ku wê di rengê de wê di bin perde û an nepeneiyekê de wê hê bigirê. Lê em ji wê fahmdikin ku wê pêşketinên felsefeyî wê ji demên mitra û heta zerdeşt wê di wê demê de wê pêşkevin. Di wê çerçoveyê de wê zerdeştî ku wê piştî wê xwediyê bandûrek mazin jî li demên kevnera û helenismê wê bikê jî wê di wê temenê de wê bi wê ve girêdayî wê di dewama wê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê di rengê de wê werênê ser ziman. Medî wê sazûmana hizirkirinê wê bi wê re ku ew diafirênin wê di rengê de wê ji têgînên mitolojîkî wê weke dûr bin. Wê di wê temenê de wê xwediyê aqilekê ramyarî, civaknasî û felsefeyî ê bi dîmen û rengê olî û hwd ku wê were şîrovekirin wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê dikarê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê mijare mediya, pêşketina dema wê û pêşveçûnên ku ew wê di dewama wê de wê bibin wê pêwîst bê ku em di dewama wê de wê bi wê yekê hinekê li ser wan bisekin in û fahmbikin.

Pêvajoya mediya wê di wê temenê de wê weke destpêkekê wê hem li rojhilata navin û hem jî wê li giştîya herêmê wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di rengê de wê werênê ser ziman. Mediya wê xosletên wê yên ku ew dihên fahmkirin wê di roja me de wê nekarina wê hanina ser ziman bi têgîhên mitolojîkî bixwe jî wê weke nişanaka wê pêşketina wê û rengê pêşketina wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê ji aliyê têgihiştina wê ve wê, weke ku wê di nava kurdan de wê were bi lêvkirin wê weke 'li pêşîya dema xwe' bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê were bigotinkirin û wê were hanin li ser ziman. Di wê nûqteyê de wê mediya wê pêşî wê kurdistanê bikê navend û piştî wê li herêmên dora xwe weke iranê û heta piştre nivgîrava ereb û

anatolya wê karibê bahsa pêşketina wê bikê. Di wê temenê de wê bi ber anatolya ve wê pêşketina wê di rengekê de wê were dîtin ku wê pêşî wê heta serwerîya wê ya li rojavayê kurdistanê bi serwerîya wê re wê di rengekê de wê bibê û wê piştî wê daxili pêşveçûnên li herêmê wê bibê.

Di wê temenê e wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Têgîn û şîroveyan li ser mediya wê di rengekê de wê didina diyarkirin ku wê bandûra wê li anatolya wê zêdeyî wê bibê. Li anatolya wê di wê demê de wê mitrayî weke serwer bê û piştî wê hin bi hin wê zerdeştî wê pêşkeve. Mediya serweriya wê ya heta anatoliya, girêk û mekedon jî wê di rengekê de wê bingihê wê biafirênê ku ev civak di nava çanda herêma mesopotamikî de ew pêşî gûharinên bi wê aliyê ve wê, pêşbixin. Piştî wê, iskender wê pêşketinên ji atina û mekedonya ên felsefeyê ku ew heta wê demê bûna wê, bi bandûra wan wê bixwezê xwe bigihênê wê navenda mesopotamya û an ya med-pers jî. Di wê temenê de wê di çerçoveya têkiliyek teybet a bi vê nûqteyê ve girêdayî fahmkirina têgiha helenismê wê karibê piştî wê demê çerçoveyek fahmkirinê bi encamên wê yên ramyari, hizrî û hwd ve ji wê aliyê ve bidina diyarkirin. Piştî wê demê wê ev pêşketinên ku wê karibin bi aqilekê rasyonel û felsefeyê hin bi hin fahmbikin wê pêşkevin û wê bandûra xwe wê li herêmê wê bidina diyarkirin. Mediya hewldanên piştî ên weke bi xwestina iskenderê mekedoni dagirkirina herêma wê ne tenê wê weke deriyê vekirina wê ya li asya mezin wê were dîtin wê her wusa wê ji aliyekê din ve jî wê bo ku ew li çerçoveya pêşketina wê serwerî wê bibin û an bibina xwediyê jî wê jî wê karibê wê fahmbikê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê bê. Mediya wê rûyê rast e pêşketina demê bê. Di wê temen de wê ji navaroka nivisar û teginên wê demê wê weke ku wê were fahmkirin jî wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê bi rehetî wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Dîroka bilindbûn û ketina Med ji bo zêdetirî du sed sal dîroka Incîlê paşxaneyek girîng peyda dike. Li başûrê Deryaya Xezar û rojhilatê Çiyayên Zagros, axa wê ya resen 600 mîl ji bakur û başûr û 250 mîl ji rojhilat ber bi rojava dirêj dibû. Ev netewe yekem car di sedsala nehan a berî zayînê de derket pêş, û di nivîsên têkildarî Şalmaneserê III (nêzikî 836 berî zayînê) de tê behs kirin. Her çend heta sedsala heftan a berî zayînê di bin desthilatdariya Asûriyan de bû jî, bilindbûna wan a ser desthilatdariyê hevdem bi hilweşîna Împeratoriya Asûrî re bû, û di sala 614 berî zayînê de Medyan paytexta Asûrî Aşûr dagir kirin. Piştî wan di

sala 612 berî zayînê de bi hevpeymaniya bi Kildaniyan re Nînewa dagir kirin, ku bû sedema hilweşîna Împeratoriya Asûrî. Di salên piştî de, ew bûn hevalbendek girîng a Babîlê, û gelek hevpeyman û zewac çêkirin. Ber bi dawîya serdestiya Nebukadnezar, med dest pê kirin ku bibin hêzek bihêz, û di dema serdestiya Kûrûs II de, Medya di sala 549 berî zayînê de hate fetihkirin û bi împeratoriya med hat dagirkirin û ya pers hat serwer û serdest kirin da ku Med-Farsî ava bike. Hêza hevbeş a pers û Medan bû sedema fetihkirina Babîlê di sala 539 berî zayînê de, ku di encamê de împaratoriya wan li seranserê Rojhilata Navîn dirêj bû heta fetihkirina Îskenderê Mezin di sala 331 berî zayînê de.

Mediya bi pirtûkên pîroz re wê têkiliya wê danina wê, dikarê weke nişanaka pêşketina wê ya bi aqilekê dervî mitolojiyê pêşdikeve jî wê fahmbikê. Ji wê aliyê ve wê dikarê wê hinekê li ser wê sekinê.

Yekem car di Nivîsarên Pîroz de behsa Medan di daxuyaniya pêxemberî ya Îşaya de tê dîtin, ku wî 175 sal berî ku pêk were got: "Va ye, ez ê Medan li dijî wan rakim, yên ku li zîv nanêrin; û ji bo zêr, ew ê kêfa wan jê neyê" (Îşaya 13:17; b... 21:2). Hilweşîna Babîlê di têgînên jêrîn de tê pêşbînîkirin, "Û Babîl wê bibe şewqa keyeniyên û bedewiya şahiya Kildaniyan, wekî dema ku Xwedê Sodom û Gomora hilweşand" (Îşaya 13:19).

Yêremya Medan wekî yek ji gelek milletên ku ji hêla Xwedê ve werin cezakirin, dihevine diyarkir (Yêremya 25:25). Yêremya her weha destnîşan dike ku Xwedê dê Medan bikar bîne da ku Babîlê hilweşîne: "Tîrên geş bikin; mertalan hildin: Xwudan giyane keyên Medyan bilind kiriye: ji ber ku amûra wî li dijî Babîlê ye, da ku wê hilweşîne; ji ber ku ev tolhildana Xwudan e, tolhildana perestgeha wê ye" (Yêremya 51:11; b... 51:28). Bi vî awayî, demek dirêj berî ku Babîl bikeve, hatibû pêşbînîkirin ku Med dê bibin amûra tolhildana Xwedê.

Lêbelê, ji pêxemnêr Daniyal re hatibû dayîn ku cîhê xwe yê guncaw di panorama dîroka pêşerojê de bide Med û persan. Di daxuyaniya Daniyal 2:39 de, "Û piştî te keyeniyek din, ji te kêmtir, dê derkeve holê." Ev behsa sînga zîv a di wêneya wî de dike. Li cîhê ku her du milan keyeniyên dualî ya Med û Farisan nîşan didin, hûrguliyên din di dîtina ku di Daniyêl 7:5 de hatî tomar kirin de têne dayîn, ku Daniyêl bo cinawirê duyemîn weha vedibêje: "Û va ye, cinawirekî din, yê duyemîn, mîna hirçekî bû, û ew li aliyekî xwe bilind kir, û sê perrên di devê wî de di navbera diranên wî de hebûn. Û wan got: 'Rabe, pir goşt bixwe.'"

Keyeniiya Med û persan wekî hirçek tê vegotin ku li aliyekî xwe bilind kir (behsa persan dike ku ji Medyayê mezintir in) û sê perrên di devê wî de hebûn. Ji bo vê yekê tu ravekirin nayê dayîn, lê hêza hirçek semboleka baş a împaratoriya Med û persan e. Sê perrên dikarin behsa hêmanên sereke yê keyeniyê, Med, pers û Babîlê bikin. Şîreta 'Rabe, pir goşt bixwe,' teşwîqek e ji bo berfirehkirina împaratoriya nû, wekî ku ew ji bo fetihên wê yê li bakur û rojava bû.

Ne tenê ji çavkaniyên mitrayî û zerdeştîyê û hwd wê, piştî wê, ên weke yê Ezra, nehemya û Ester wê di wê warê de wê karibin têgînek din jî di derbarê pêşketina demê de ew têgînekê bide me. Di wê temen de wê ev pirtûk û yê weke wan wê nişanaka pêşketinek aqilekê rasyonel a ku wê di wê demê de wê li gorî wê were jiyankirin û an hizirkirin. Di wê temenê de wê, di wê nûqteyê de wê, weke aliyekê din wê di wê navberê de wê têgîna hizrî a aqilî û ya teolojikî a baweri û hwd wê hin bi hin wê bi wê re wê were ji hev cihê kirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, têgihên zerdeştî wê di wê nûqteyê de wê karibê bibîrbikê ku wê bi dualiteya ku ew bi wê dihizirê a jiyanê û zêhnê û an bedenê û giyanê û hwd re wê, aliyên wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna wê serdemê ku wê weke aqilekê dervî mitolojiyê wê bi wê re wê serdemê bikê serdema wê jî wê bi wê re wê rengê wê xwe bide diyarkirin.

Mînaq ku wê, Artaxerxes wekî gelemperî bû ku ji gelek keyan re dihat dayîn. Yê din ên ku bi vî navî hatine dayîn ev in: Artaxerxes ê Ezra 7:1, Artaxerxes I Longimanus ku ji 465-425 b.z hukumdarî kiriye, û Ahaşweroş an Xerxes, ku di Ester 1:1 de wekî Ahaşweroş tê zanîn ku ji 486-465 b.z hukumdarî kiriye. Behsa key Darius ku di Ezra 6:1 de tê behs kirin, behsa Darius I dike, ku wekî Dariusê Mezin tê zanîn ku ji 522-486 b.z hukumdarî kiriye, û divê bi Dariusê Med di pêxembertiya Daniyal de neyê tevlihev kirin. Di pirtûka pîroz a Daniyel de ku wê bahsa 'keyên med' wê bikê wê yê piştî med ên dema axamaniş wê bikê. Lê çî rasthatina ev dema axamaniş ku wê weke dema wê ya pêşî jî wê ji hêla dîrokzanan ve wê were bi navkirin jî lê ti çavkani nin in ku ew wê dema piştî mediya bi hêzên kîrosê mazin dihê rûxandin ku ew wê weke wê demê werina bi navkirin.

Bi zêdeyî dema axamaniş wê ji dora demên nivê sedsale 4'em ku wê bahsê wê were kirin. Ev dem wê weke demek ku wê weke demên ku wê êdî medî wê zêde ne wek hêzek mazin bê û axamanişa ku wê bahsa wê were kirin jî wê weke keyeniyek piçûk bê. Heta ku wê di çavkaniyên bahsa iskender dikin de jî wê weke ' bi hêzên med re dikeve cengê' jî wê were bi navkirin.

Lê di şîroveyên weke ku wê werina kirin de wê gelek gûharin wê di demên piştre wê, were diyarkirin ku wê werina kirin wê bibin. Minaq, hin kes dihizirin ku ew hukumdarê ku di Ezra 4:7-24 de behsa wî tê kirin ne Kambîses. Lê ev gûmana li ser wê nûqteyê de wê karibê me bi hinek aliyên din ve jî bide birin. Piştî kuştina Smerdis, Dariusê Mezin (522-486 b.z.) derket holê. Di Ezra 4:24 de behsa wî tê kirin. Desthilata temamkirina Perestgehê di bin Darius de bû.

Biqasi ku em dibînin wê li ser wê temenê pêşketina mediya wê, bi pêşketinên piştre ên li girêkê ku ew dibin re wê, di nava pêşbaziyeke de wê were dîtin ku ew wê bibin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman. Nişanakên wê dîsa di nava pirtûka daniyel de wê, di wê rengê de wê were xwandin. Keyên girîngtir ên Împeratoriya Med-Persî dîsa mijara pêxembertiyê ne. Daniyêl 11:2 Ji Daniyêl re tê gotin, "Va ye, sê keyên din wê li med-persê rabin; û yê çaremîn wê ji hemûyan dewlemendtir be: û bi hêz û dewlemendiya xwe ew ê hemûyan li dijî keyeniya Yewnanistanê rabike. Ev têngîna dewlemendiyê wê hinek morfolojiyên ku wê di wê temenê de wê karibin bi têngîna weke ya bi aqilbûnê re jî wê di rengekê de wê karibê ji wê were derhanin û xwandin.

Di dîmenekê din de jî ew wê were dîtin ku wê weke pêşketinek civakî a rûniştî wê were dîtin û li ser wê re wê, di rengekê de wê weke ku ew bicihbûn wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê têngihên ku wê bahsa demên piştî mediya wê di pirtûka daniyel de wê bikin wê di wê rengê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin li ser dema med û piştî wê ya pers.

Wisa dixuye ku Darius di dema hukumdariya Kûrûş de hukum kiriye, li beşa başûrê keyeniyê ku wekî Heyva berhembar tê zanîn hukum kiriye. Ji ber vê yekê, hevoka "Danîêl di serdema Darius û di serdema Kûrûş de serketî bû" (Danîêl 6:28) divê wekî behsa serdema Darius û serdema hemdem a Kûrûş a di wê çerçoveyê de wê bi awayekê wê fahmbikin weke nişanaka wê bê.

Di pirtûka ezra û ya daniyel de jî wê weke ya zerdeşt wê were dîtin ku wê bi zêdeyî wê şîroveyên li ser giyanek giştî û gelemper ku ew wê bi

dualiteyek giştî re wê şîrovebikin wê derkeve li pêş. Zerdeşt wê hinekê jî wê ji aliyê têgihên felsefîkî ve wê bihizirê û wê bi têgîna dualiteyekê wê werênê ser ziman. daniyel wê weke dimenekê monîst wê bi têgînek giyanê wê werênê ser ziman. Lê ew têgîna wî ya giyanê wê di wê temenê de wê, têgihiştinek giştî di wê rengê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Serdema mediya û di dewama wê de heta ya dema pers wê, dema ku em li wê binerin wê tevî hemû pîrsgirêkên ramyarî û serwerîya wan û hwd jî wê di wê temenê de wê di rengê de wê were dîyarkirin. Di rengê de wê ji ber sedemên ramyari ên weke serdestî û bindestiyê ên wê demê diafirin û di demên piştre ên heta roja me de wê biafirin jî wê ber wan wê êdî wê ji wê aliyê ve wê xwendina wê zêdetirî wê weke bi têgînek ramyarî a bi tenê ve wê were nerin. Di wê temenê de wê şîroveyên felsefeyî wê zêde newina kirin, ji bili hinek şîroveyên li ser têgihên zerdeşt ku ew piştre li şûn mana.

Li vir di serî de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê heta ku em demên med bi rasti nexwenin demên piştre ên pers û an keyeniyê pers jî wê newina xwendin. Ber ku wê di dewama wê de wê di wê temenê de wê ew temenê wê hebê û wê li ser wê re wê piştî wê di rengê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê berdewamiyê de wê di demên xwe yên kevnera de wê bi aqilmendiyeke wê civak wê bijî û wê piştî wê di demên helenîkî de wê serwerîya van têgihên wê demê ku wê di rengê de wê, bandûra wan li demên kevnera û heta demên helenîkî wê karibê wê li wê bihizirê. Di rengê de wê, bi têgihên wan keseyetên weke mitra, zerdeşt, Ezra, nehemya, daniyel û hwd wê, karibê di dîmenê filosofên wê demê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê dema ku wê filosofê kurd suhrewerdî wê di şîroveyên xwe yên felsefî de wê rexneyên li aristo wê bigirê û wê gotinên weke berî wî felsefe hebû wê bi wê demê wî re wê weke dawî li wê were ku wê werênê ser ziman wê kirpendinên xwe yên ku ew dikê wê di wê warê de wê weke ku wê bikê û wê werênê ser ziman.

Ev serdema felsefeyê a dema mediya wê di nava têgihên baweriyê û ciheyiyên wan ên di wê temenê de wê weke ku wê were bi sînorkirin û weke were qatkin. Di wê temenê de wê bi awayekê wê dema ku ew wê wusa wê were diyarkirin ev êdî wê tenê wê weke têgînek baweriyekê wê weke ku wê bi tenê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, yek wê weke mitrayî bê, ya din weke zerdeştî û ya sêyem wê weke cihutiyê û hwd bê. Di wê temenê de wê, ev çerçoveya ku ew wê bi wê rengê wê

weke bi hizirên dervî yê mitolojiyê wê di wê demê de wê bi hizrên wan wê pêşkeve wê çerçoveya ku ew ji wê dihênina ser ziman wê pêşî wê di nava şert û mercên wê de wê pêşî wê fahmbikê û wê di rengekê de wê, bi çerçoveya wê re wê, êdî wê bi mijarên felsefeyê ên wê re wê karibê wê fahmbikê.

Ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê, di çerçoveya rojhilata navin de jî wê weke çerçoveyek felsefeyî jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Zerdeşt wê, weke stêre geş a wê çerçoveyê bê ku wê hizrên berî xwe weke yên mitrayî û hwd wê sentez bikê û wê werênê ser ziman. Çendî ku wê bahsa berheviyek bi hizrên wî yên avêstayî wê were kirin jî lê wê çerçoveya wê ya rastin ku wê carna di nava gotinên civakî ên kurdan de wê were ser ziman wê pirr zêde wê ji wê kêmtir û dûr bê. Ev wê weke nişanaka wê rewşê bê ku wê hem rengekê pêşketina wê bidina diyarkirin bin û hem jî wê ji aliyekê din ve wê weke têgihên ku wê bi pêşketina wê re ew çawa hatina ji holê rakirin ku ew dide diyarkirin jî bê.

Hem bingihê ku wê li ser wê pêşkevin û di wê bingihê de wê bi hizrên xwe wê çawa wê gûharinekê wê bi wê bidina çêkirin wê weke aliyana ku ew cihê û cihê werina fahmkirin bin.

Minaq em dikarin bêjin ku wê, sê ji pirtûkên dîrokî, Ezra, Nehemya û Ester, û sê ji pêxemberên piçûk, Hagay, Zekerya û Malakî, ji serdestiya Împeratoriya Medî-persan bin. Di wê temenê de wê weke van wê karibê minaqên din jî ên ku ew hena li wan were zêde kirin. Di wê temenê de wê çerçoveya mediya û dema wê û demografi û civaknasiya wê û hwd wê, di rengekê de wê xwediyê çî rengê pêşketinê bê ew zêde hê li ser wan ne hatiya sekin in û ew ne hatina hanin li ser ziman. Lê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê têgîna zerdeşt avêsta wê tenê wê bineterek giring û dîrokî a ku wê temenê wê biafirênê bê. Lê wê, di wê temenê de wê ev ji çî şert û mercê civakî û dîrokî wê biafirê û wê bi xwe re wê çî rengê şert û mercê wê werênê li holê ev wê weke aliyên wê yên ku wê pêwîst bin ku ew werina fahmkirin bin.

Ji wê aliyê ve wê serdema kevnera a mesopotamya ku wê bi mediya re wê pêvajoyek wê ya giring wê bibê û wê xwe bide diyarkirin wê ji wê aliyê ve wê karibê wê li ser wê bisekin bê. Di wê demê de wê têkiliya mediya û bi asya dûr re wê, zêde wê hebê. Rêwîtiyên zerdeşt ên li hindistanê bê û an piştî wê pêşketina bûda û têgihên weke wê û hwd ku wê karibin werina ser ziman wê di wê temenê de wê werênê ser ziman.

Bûdayî wê weke biriqinek wê têngîna dema kevnera a dema mediya li asya dûr bê. Wê encamên wê dîrokî bin. Di wê temenê de wê weke ku wê çawa wê piştî zerdeştî wê, weke ku ew di dewama wê de wê berî wî mitrayî wê hebê ew piştî wî jî wê di rengekê de wê, maniî û hwd wê weke wan wê, têngihên ku wê xwe bidina diyarkirin û bibin wê hebin. Ev wê weke pêvajoyên wê yên fahmkirinê bê. Mani dikê ku wê dema zêr a zerdeşt ji nû ve bi vejnênê. Di wê temenê de wê, hewldanên Mani di roja me de jî wê ji gelek aliyan ve wê weke ku wê ne hatibina fahmkirin bin. Hinekê Mezdek û hûrem ew fahmkirin û ew çerçoveya ku wan hani ser ziman wê piştî wan wê çerçoveyek sazûmanî wê bi xwe re wê weke di rengekê de wê bide diyarkirin. Encamên ku wê bi têngîha mezdekî wê bibin wê bandûra wê li rojhilata navin wê zêde bibin. Wê di rengekê de wê piştî wê pêvajoyek ku wê pêşketinên piştî ên islame kku wê werê jî wê bidê diyarkirin. Bandûra mezdeki ne kêmtî ya Mani û berî wî Zerdeştî û hwd wê, li ser pêşketinên islamî wê hebê. Berî wan wê weke ku wê di serdema navin de wê ji nîqaşên wê demê wê baş wê were fahmkirin wê mitrayî wê bandûra wê bi zêdeyî wê li ser xiristiyanîyetê û pêşketinên din ên baweriyê ku wê werin wê bibê. Wê bandûra mitrayî ji zerdeşt dikarê bide destpêkirin û heta her baweriyên semewî û piştî êzdayî û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê karibê fahmbikê.

Ev wê weke pêvajoyek bê. Mezdek wê karibê wê weke pêvajoyek sêyem a zerdeştî jî wê di rengekê de wê fahmbikê. ya duyem wê bi Mani û aligirên wî re wê bibê. Di wê temenê de wê ev pêvajo wê ne tenê wê di dîmenekê li gorî demê xwenûkirinekê wê karibê bi tenê wê fahmbikê wê her wusa wê ji wê zêdetirî wê weke pêvajoyek kevnera a ku wê xwe di rengekê de wê heta wê demê wê bi kûrbûnên zêhni û pêşketinên bi hişmendî û têngihiştinî û hwd re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Lê ev dem li rojhilata navin ê baş ne hatina fahmkirin û qaydkirin ku ew karibin bi temenekê baştirin ji wan pêşveçûnên herêmê ên demên piştî sêd wergerin.

Mezdek çerçoveya desthilatîyê wê li civakê wê zêde tang didît û dixwest ku wê bide derbaskirin. Ber vê yekê hemû kiryarên desthilatî dixwest ku ew wan derbas bikê. Di wê temenê de wê, di kirina xwe de ne weke xwe berdenekê bê. Wê ji wê zêdetirî wê bi têngînek mirovî, rewîstî û hwd wê, bide diyarkirin. Di çerçoveya pergalek rewîstî û an etikî a mezdek de ku mirov bibê wê weke ku wê were dîtin û fahmkirin wê, weke çerçoveyek ku wê çawa wê, bi pêşketinek felsefeyî û civakî wê hevnasinekê wê bikê ku wê bide diyarkirin. Ev wê weke pêvajoyek wê

bê. Lê ev pêvajo wê ji zerdeşt wê destpê bikê. Civake felsefeyê ku wê piştî wê, li temenê baweriyên wê, weke bi têgihên teolojîkî wê weke ji hev cihêbûnekê wê bi wê were kirin wê piştî wê Mani wê weke ku wê di wê de wê xateriyek di wê rengê de gihiştina dogmayan û an bûyina dogmatîkî wê kifşdikê. Ew ber vê yekê dixwezê derkeve dervî wê. Di helwesta wî ya li hemberê keyê sasanî ku ew dixwezê di çerçoveya têngîna wî ya teolojîkî de ew wî pîroz bikê wê, telukeyê dibînê û li hemberê wê disekinê. Ew wê berdêla wê kifşkirina xwe wê bi canê xwe wê bide.

Di wê temenê de wê şîroveya Mani wê di wê warê de wê zêde giring bê. Di wê temenê de ew bi tememî felsefeyek ekolojîst wê di rengekê de wê, bi têgihiştin dikê û wê dixwezê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, mijare xwezayê û pêjnên wê yên ku ew di wê temenê de wê, diyar dikê wê giring bin. Wekî din wê pêjnên li ser têngîna zayendî re ew dide diyarkirin wê di wê temenê de wê biqasî wê giring bin. Ew wê, pîrozkirinek ku wê, wê bi jinê re wê bikê. Ew di aslê xwe de wê di pêjn û gotina 'zara' de wê bi mitrayîyan re wê hebê. Lê çendî ku wê bi zerdeşt re wê hebê jî lê zerdeşt hinekê ew pîroz bi têngînek malbatî wê xwest fahmbikê û wê bi temen bikê. Encamên wê têngîna malbati kirinê wê, di rengekê de wê, bê sedema wê di rengekê de wê weke wê pîroziyê di malê de weke dilbigirê û têkiliya wê ji jiyane qût bikê wê bibê. Ev wê, piştî wê, Mani wê dixwezê wê ji wê serbestiyê wê bîrê ser ziman. Ew di xwezê di wê nûqteyê de wê, têngîna azadiyê wê bide diyarkirin û wê bi wate bikê. Têgha azadiyê a Mani wê di keseyetîya jinekê weke ku wê Amin maalof ku ew ji wî re bûya peyxam weke bi navê 'danaq' ku ew dihênê ser ziman de wê, xwe di rengekê de wê werênê ser ziman. Dibê ku ew di serê maalof de weke xiyalekê bê. Lê çavkaniya wê giringa ku mirov wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Di rengekê de wê, di şewayekê de wê, ev têngîna Mani wê di wê warê de wê weke ku wê kûr bê. Piştî wê, di rengekê din de jî wê di têkiliya minaq keseyetên weke augustinius a bi Manitiyê re ku ew dibînê wê di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Di wê nûqteyê de wê, dikarê wê di rengekê de wê lêpîrsinekê wê bikê. Augustinius ser 12 salan re wê, di nava maniyên de wê pêvajoyek fêrbûnê wê derbas bikê. Di wê nûqteyê de wê di nava felsefe û teolojiyê de wê, cûdahiya hizrî wê kifşbikê. Augustinius wê di hizrên xwe de wê di aslê xwe de wê, dudilî bê. Wê bi felsefeyî wê werênê ser ziman û wê bi aliyê teolojîkî wê werênê ser ziman wê di nava

wê de wê herê û wê werê. Ew piştî wê di encama wê de wê çawa wê baweriyê wê bi gotina felsefeyê wê werênê ser ziman wê rêyê di hilbijêrê.

Ev wê, di şêwayekê de wê weke dîmenekê kûrbûnê a di Manitiyê de jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di gotinên Mani de wê, ew têkiliya nava baweriyê û felsefeyê wê weke pêjnek fahmkirinê a ku ew ji Zerdeşt dewr digirê bê. Niqaşek bi wê ku Zerdeşt weke daya deestpêkirin di mejiyê xwe de û ew bi encam nekiriya wê weke ku ew dixwezê wê fahmbikê û wê bigihênê encamekê. Diwê temenê de wê, şopdarê zerdeşt bê. Di wê temenê de wê, bixwezê ku ew ya rasttîrîn li gorî demê wê werênê ser ziman.

Di dema wî de wê, aqilê felsefeyê wê li pêş bê û wê weke têgihek fahmkirinê wê bandûra wê jî wê zêde wê hebê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, têngîna teolojiyê wê weke 'zanina xwûdê' wê piştî wê di rengekê de wê, pêşkeve. Augustinius wê di rengekê de wê, çerçoveya wê ne bi gotina xwûdê lê bi gotina 'dewleta xwûdê' di rengekê de wê bixwezê wê werênê ser ziman. Di wê de wê cihane ku ew salix dikê û lêpirsînên di wê temenê de ew di keseyetiya xwe de di temenê azmûnkirin û kûrbûnek bêsinor de ew dikê de wê bixwezê ku ew bersivê weke ku ew bide wê nûqteyê. Ev aliyên Augustinius wê bêgûman wê kûr bin û ew aliyên wî pêwîst in ew jinûve û jinûve werina hildan li dest û fahmkirin di nava şert û mercên ku ew di wê de fêrbûya.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê gotina 'dewletê' ghiştina wê, di aslê xwe de wê li gorî şert û mercê wê demê wê têgihek li pêş bê. Di wê temenê de wê, dervî ya keyeniyê ku ew wê kesek wê, li ser hemû kesan wê diyar bikê bê. Wê di bin serwerîya xwûdê û an serwerîya rûhani a giyanî de bê. Di wê temenê de wê ew giyan jî wê ne diyar bê. Wê di wê temenê de wê, bi wê re wê di rengek de wê karibê wê fahmibkê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Salixkirinên di wê temenê de wê werina kirin wê, di rengekê de wê, ew têngînek weke ya kominalist a ku wê Mani bi gotina 'baxçeyê rohnîyê' dihênê ser ziman wê çerçoveya gotina 'dewleta xwûdê' a Augustinius wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de ew jiyane ku mirov wê weke baştîrîn û weke ya ideal ku wê bi hundirê gotina 'bihuştê' wê li wê bihizirê û bi têngînek 'kominalî' wê di rengekê de wê, bi wê re wê çerçoveya wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, bi gotina dewletsa xwûdê wê weke ku wê

bixwezê wê aqilê di hundurê bihuştê de wê li şûna ku em dijin wê bicih bikê. Li gorî wî jiyanek bi wê rengê weke ya bêkêmesî ku wê weke piştî mirinê wê were taloqkirin jiyanekirina wê, li gorî wê çima ne bi derfet bê ku ew di jiyane nûha a li dînyê ku ew li wê were jiyankirinê wê ne bi derfet bê? Wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser zimanê.

Ji wê aliyê ve wê lêpîrsînên ku wê bi gotina dewleta xwûdê re wê di wê temenê de wê wereê kirin wê ji keyeniyekê zêdetirî wê jiyanek xwezayî ku wê di wê de wê weke li ser temenê başîyê avakirî û her tiştê baş di wê de wê baş bê û wê weke xirabî û nebaşî di wê de hatiya redkirin û ne hatiya tefkirin wê di rengekê de wê, bi wê re wê were lê hizirkirin. Navaroka gotina dewleta xwûdê a Augustinius wê dikarê wê ji du aliyên ve wê, li wê bihizirê. Yek wê ji aliyê têgîna baxçeyê rohnîyê' ku wê di wê de wê hemû xweşî û xweşikati weke bê sînor wê bibê û wê weke 'dema dawî li ya xirab hatiya hanin' wê li wê were lê hizirkirin bê. Aliyê din ê duyem wê gotina 'aşîtiya sermed' ku wê di dema mitra de wê, were diyarkirin wê, bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, bi gotina "dûbare wê mitra wê were dînyê û wê, 'derîyê bihuştê li dînyê wê bi şerê ku ew li hemberê xirabiyê dide wê vekê û wê, farqe nava bihuşt û dînyê wê ji holê wê rabikê' wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê, ev piştî wê bi mesîh re jî wê were lê hizirkirin. Di vegotinên li rojhilata navîn û an li Kurdistanê ên bi mesîh re dihên hizirkirin de wê bi gotinên weke "mesîh dûbare dihê dînyê û wê, bi deccal' re wê şer bikê û wê serkeve û wê êdî wê piştî wê aşîtiya sermed wê weke ku ew li bihuştê heya wê hetaheta wê bibê û êdî wê serdema mirovatiyê a dawî û ku wê bêdawî wê êdî wê bîji wê destpê bikê.

Di cewherê baweriyan de wê, bi gotina bihuştê wê ew xiyalên başîyê û jiyane ku mirov dixwezê wê bi başî bîji wê di wê de wê werina salixkirin. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê têgîna kominaliya civakî wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê. Wê, di wê temenê de wê, bi gotina weke 'êdî wê cihê ti xirabiyê û wê nebê' û wê ti xirabî li jiyane wê nemênê' jî wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Hêsta xweşiktir kirinê wê di wê temenê de wê hinek fêrsên jiyaniyê baştirkirinê û xweşiktirkkirinê wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê bê.

Bêgûman ev xate bi hişmendê a ji mitra, zerdeşt, Mani û mezdek wê were domandin wê piştî wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê bê. Wê di wê çerçoveyê de wê ev xat wê weke xatek bi hişmendî a serdema kevnera herêmê jî û fahmkirina wê jî bê. Di wê temenê de wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Di wê temenê de wê, piştî ku wê islam wê were wê di rengekê de wê, ew wê bi ideaya ku ew wê bigihijê wê, di rengekê de wê bi wê re wê êdî wê li wê bihizirê bê.

Di demên heleniki de wê ev pêvajoyê wê di rengekê de wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê were lê hizirkirin bê. Baweri ku wê hê nûka di demên helenikê de wê pêşekve wê, bi hewldana kifşkirina rêgezên gihiştina wê jiyanê wê bixwezê ku wan kifşbikê. Di wê temenê de wê ev wê weke jiyane ideal ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Ew jiyan wê li jiyanê wê bigihijiyê û an wê weke ku wê carna wê Mani wê bi gotina rohnîyê re wê bibêjê ku wê “her tiştê wê li aslê xwe de wê vegehihê” ku wê bi wê re wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê, bi têgînekê re wê bixwezê ku wê temenê wê bê dayin diyarkirin. Di wê temenê de wê, mijare giyanê û fêrsên di wê de ên fahmkirinê wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke ku wê were lê hizirkirin.

Dema helenik wê di wê rengê de wê karibê wê li wê bihizirê bê ku wê bi felsefeyê û baweriyê jî wê li aliyekê pêşketinê ê aqilê mirov wê bixwezê ku wê bihizirê bê. Di rengekê de wê, piştî wê, di rengekê de wê, ev pêvajoyê wê, bi hizirkirinê xwe re wê bi seferên iskender û hwd re wê weke ku wê dawî li wan wê were. Piştî wê, çendî ku wê hinekê wê dúbare wê weke ku wê bixwezê bi vejê û wê werênê ser ziman.

Kurd, ber vê yekê ji holê rakirinê wê navê iskender wê weke bi navekê wê weke ji wê ibretê were girtin wê hertimî wê di mejiyê wan de wê were cihbigirê û wê bibê. Di wê temenê de wê dema ku ew di hê herêmê wê di wê temenê de wê kurd jî wê xwe weke medî wê bi şipêrîna zagrosan ku wê hêzên iskender wê nikaribê bi ser wan de wê herê û an xwe bigihêjênê wan. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê bahsa wê wê were kirin. Dagirkirinê iskender wê di wê temenê de wê ji bakûrê mesopotamya û misrê wê destpêbikin û wê bi ber başûrê mesopotamya ve wê bibin û wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê bixwezê heta hindiya ew herê. Lê di wê demê de wê, li herêmê wê weke herêmek berfireh bê û wê zêde nikaribê serwerîyê di wê de wê li darbixê.

Piştî wê di vegehihê. Lê di temenê xwe yê ciwan de wê bimirê. An jî li gorî hinek çavkaniyna wê were kuştin. Ev zêde ne diyar a. Di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku iskender wê mireteya ku ew li şûn xwe dihilde wê di rengekê de wê, çawa wê di dema helenikî de wê berhevkirinên bi çandî, genimet û weke zaninê û hwd wê bixwezê ku ew li mekedoniya berhev bikê û wê bikê navendek helenik. Di wê temenê de wê demek helenikî wê bide destpêkirin. Lê wê bi gûman bê ku wê mekedoniya wê karibê bikê navend.

Di wê temenê de wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman wê piştî wê mireteya iskender wê, piştî mirina wî û belevbûna impratoriya ku wî avakir û pê de wê, derfetê ji pêşketina roma re wê bihêlê. Li herêmê hatina wê û dagirkirina herêmên li herêmê a roma wê di wê temenê de wê, di dewama wê de wê, karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di demên helenikî de wê li rex zerdestitiyê wê têgihên weke yên mitrayî û cihutiya wê derkevina li pêş û ev wê di rengekê de wê bi demê re wê were dîtin ku wê di rengekê de wê bandûra wan di hizrî û hwd de wê di wê demê de wê bibê. Di wê temenê de wê têgîna yazdanekê razber ku ew weke afrînerê hemû tiştê û weke bi gerdûnê wê were pênasekirin wê di wê temenê de wê êdî wê serwerîya wî bi felsefeyê û encamên wê hin bi hin wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Pêşketina dema helenik û encamên wê li rojhilata navin.

Helenism wê dema wê û bandûra wê di wê demê de wê zêde bibê. Lê di aslê xwe de wê bandûra imparatoriya pers jî wê di wê demê de wê nikaribê ji berçavan wê dûrbikê. Çendî ku wê bi hêrîşên iskender wê di rengekê de wê axamanis wê were ji holê rakirin lê wê piştî wê di rengekê de wê, destpêka sasani jî wê di wê demê de wê bibê û wê bi wê re wê dema ku ew dibê wê yekser wê xwe weke pêşbazê hêzên roma ên ku ew li herêmê dikin ku ew dagirkirinekê wê bikin wê bibî. Di wê temenê de wê, li ser temenê berhevkirina avêsta ku wê temenê xwe wê ardeşêrê yekem wê çêbikê wê ev wê weke çerçoveyek giştî a ku wê bi wê re wê weke di rengekê de wê weke konfederesyonek herêmî jî wê bi wê re wê

di rengekê de wê weke ku wê bibê. An ji aligiriya komên cihê ji wê temenê xwe re tam bigirê û an bistênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê, encamên demên kevnera weke bi hinek nava re wê karibê wê diyarkirin. Navê mediya wê di nava wê de bê. navê mitra, zerdeşt û cihutiye wê karibê bi encamên wan re wê di nava wê de wê di rengekê de wê bihizirê bê. Hê jî wê babil wê weke navendek ku wê ji aliyê hizir û çavkaniya pêşketina aqil ve wê weke xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê çavkaniyên filosofên demê ên bi hizirê û hwd wê di wê demê de wê xwe di rengekê de ew weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare hizirkirinên ku wê bibin wê piştî wê bi wan re wê demek were destpêkirin û wê di wê temenê de wê demên kevnera wê weke serdemek giring a bi aqil re wê weke qavistinek dîrokî aê bi ast û pîvane pêşketinê a hizirê û hwd re wê bi xwe re wê temenê wê bide çêkirin û wê bide domandin. Wê jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Piştî demên kevnera wê demên helenîkî wê di rengekê de wê ji du aliyên ve wê karibê wê fahmbikê. Yek wê ji hêla weke demek bi aqil pêşdikeve a destpêkê bê. Ji aliyê din ve jî wê weke demek ku wê bi encamên xwe re wê, di rengekê de wê bingihê demên piştre wê di rengekê de ew êdî wê bi wê re wê çêbikê. Di wê demê de wê pêşketina platonvanên nû wê di rengekê de wê zêde wê derkeve li pêş û ev wê, çerçoveyek sazûmanî a felsefî bi hizirkirinên xwe wê li ser encamên demên kevnera re wê biafirênin û ev wê, pêşketinên hizirê û bawerî ên piştre jî wê bi bandûr bikê.

Serdema Helenîstîk ew serdem bû ku bandûra girêkî li ser cîhana kevna gihîşt zerweya xwe, ku bi dagirkirinên Îskenderê Mezin dest pê kir. Ev serdem piştî Serdema girêkî ya Klasîk hat, û piştî Serdema Helenîstîk, herêma di bin serdestiya girêkî ya Klasîk de ket bin serdestiya Komara Romainê. Heta di vê serdemê de jî, çanda girêkî ya Klasîk (di warê ol, huner û wêjeyê de) hîn jî di bin serdestiya Romainê de bû. Ewqas ku girêkî li kêleka Latînî berdewam kir ku were axaftin û nivîsandin.

Serdema Helenîstîk carinan wekî serdemek paşketin û hilweşîna Şaristaniya girêkî ya Klasîk tê dîtin. Ew her weha wekî serdemek veguhêz di navbera Şaristaniya girêkî ya Klasîk û Şaristaniya Romayê de tê dîtin. Destpêka serdemê pir caran wekî 323 b.z, roja mirina Îskenderê Mezin tê girtin. Dawiya serdemê wekî 146 b.z tê girtin, dema ku Nîvgirava grêkî ji hêla Komara Romayê ve hate dagirkirin. Hin dîroknas dîroka dawiya Serdemê wekî 31-30 b.z qebûl dikin, dema ku Xanedaniya Ptolemaîk, dewleta dawîn a mayî ya împaratoriya Îskenderê Mezin, di Şerê Actiumê de têk çû û hilweşiya.

Piştî ku Îskenderê Mezin Împaratoriya persî têk bir, keyeniyên nû yên girêdayî keyeniyê Makedonyayê li Başûrojawayê Asyayê dest bi damezrandinê kirin. Van keyeniyên nû çand û zimanê girêkî yê Klasîk hanîn van axan. Bi heman awayî, van keyeniyên ji çandên herêmî bandûr bûn û pratîk û saziyên herêmî pejirandin.

Bi vî rengî, Serdema Helenîstîk yekbûna şaristaniya girêkî ya Kevnar bi Rojhilata Nêzik, Rojhilata Navîn û Başûrojawayê Asyayê re nûminêr dike, û dûrketinek ji helwesta girêkî ya kevin ku van civakan wekî "barbar" didît. Lêbelê, diwar e ku mirov îdîa bike ku çandek girêkî-Asyayî ya bi rastî tevlihev belav bûye. Çîna dewlemend û yên bi hêz ên ranyarî meyla wan hebû ku hemanên çandî yên nû an helwestên ku wan bikêr an balkêş didîtin bigirin, lê piraniya mezin a nifûsê wekî berê berdewam kir (çav: Goodman, Martin. "Under the influence: Hellenism in ancient Jewish life." Biblical Archaeology Review 36, no. 1 (2010), 60.).

Peyva Helenîstîk cara yekem di nivê sedsala 19an de ji hêla dîroknasê Alman Johann Gustav Droysen ve hatiye bikar hanîn, ku ji peyva "Hellenic" hatiye wergirtin, ku ji destpêkê ve ji hêla Yewnaniyan ve ji wan re navek hatibû dayîn. Droysen ev peyv bikar hanî da ku tevgera kolonîzasyona girêkî û belavbûna çanda girêkî li axên ku ji hêla Îskenderê Mezin ve di sedsala 4an a berî zayînê de hatine dagirkirin, diyar bike. Bi rastî, pênaseya Droysen bûye sedema gelek nîqaşan. Gelek dîroknas li dijî pênaseya Helenîkî derketine - bi kêmanî bi wateya ku Droysen jê re îqtibas kiriye. Lêbelê, pênaseya Helenîstîk hîn jî tê bikar hanîn. Wekî din, navekî çêtir ji bo diyar kirina vê serdema dîrokî tune (çav: Goodman, Martin. "Under the influence: Hellenism in ancient Jewish life." Biblical Archaeology Review 36, no. 1 (2010), 60.).

Bi rastî, yek ji pêşketinên herî girîng ên Serdema Helenîstîk avakirina bilez a koloniyên nû yên girêkî li Asya û Afrîkayê bû. Ev pêşketin bi

giranî ji ber pêşkeftina bazirganiyê bû ji ber ku herêmen pir mezin ketin bin kontrola yek desthilatdariya ramyarî. Van wargehen nû kolonîstên ji deverên cûda yên cîhana girêkî hanîn cem hev. Ew ne belavbûnek bû ku ji yek "bajarê dayikê" derket wekî berê. Di encama vê pêşketinê de, navendên çandî yên sereke ji Yewnanistanê ber bi Pergamon û Rodosê ve belav bûn, û bajarên wekî Seleukia, Antakya û Îskenderiye hatin damezrandin. Van mirovên girêkî-axêv ên ji bajarên cûda hatin, zaravayê Atîkayê bi kar hanîn. Lêbelê, li van bajaran, zaravayê Koinian, ku wekî Yewnaniya Helenîstîk ji tê zanîn, bi demê re wekî zimanek hevpar "lingua franca" pêş ket.

Taybetmendiyek din a Serdema Helenîstîk pêşketina ku ji ber zêdebûna bazirganiyê û zêdebûna hilberînê ya ku wê teşwîq kir bû. Tê dîtin ku di vê serdemê de di edebiyat, mîmarî, xemilandin, hunerên plastîk û lêkolînên zanistî de berhemên pir geş derketin holê.

Bê guman, Helenîzasyon belavbûna çanda girêka Kevnar bo cîhana Helenîstîk bû. Lêbelê, asta, bandûrbûn û asta ku ev belavbûn encama polîtîkayek hişmend bû, bi ciddî vekirî ye ji bo nîqaşê. Maqûl e ku mirov bifikire ku Îskenderê Mezin polîtîkayek hişmend a Helenîzasyonê şopand. Lêbelê, ne mimkûn e ku mirov sedemên li pişt vê ramyariyê bizanibe. Dibe ku wî armanc kiribe ku çanda girêka kevnar li ser erdnîgariyek fireh belav bike. Lêbelê, ihtîmaleke mezintir ew e ku wî armanc kiriye ku tedbîrên bibandûr bigire da ku serdestiya xwe li ser erdên împaratoriyeke berfireh ava bike (çav:Green, Peter. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley: University of California Press, 1990).

Girêka Kevnar bi kevneşopî ji bajar-dewletên serbixwe pêk dihat. Ev bajar-dewlet piştî Şerê Peloponêsê (431-404 b.z) bi tevahî ji aliyê Spartayê ve hatin serdest kirin. Her çend Sparta ji hemû bajar-dewletan wekî ya herî bihêz xuya dikir jî, hêza wê bêdawî nebû. Serdestiya Spartan di Şerê Leuctra di sala 371 b.z de ji aliyê Thebes ve jî hate şikandin. Lêbelê, piştî Şerê Mantinea di sala 362 b.z de, bajar-dewletên li Yewnanistanê ewqas qels bûn ku yek ji wan nikaribû li ser yê din serdestiyê bixwaze. Li hember vê qelsiyê, bandûra keyeniya Makedonyayê ya Philip II li ser Yewnanistanê dest pê kir mezin bibe. Ev neçar bû ji ber ku keyeniya Makedonyayê li ser axek mezintir hukum dikir û li gorî bajar-dewletên Yewnanî rêveberiyek navendî hebû, û ji ber vê yekê di her warî de, ji hêla leşkerî ve, xurttir bû (çav:Green, Peter.

Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Bi hatina Philip II, hukumdarek bihêz û berfirehker, bo ser text, keyeniya Makedonyayê dest pê kir ku bibe hêzek li ser Yewnanistanê. Philip her derfet hebû ku Makedonyayê berfireh bike, û di sala 352 b.z de wî Thessalia û Magnesia îlhaq kir. Nakokiyên neplankirî û bêplan ên bi Tebî û Atînayê re ji deh salan zêdetir berdewam kirin. Di dawiyê de, di sala 338 b.z de, Filîpos II hêzên Tebî û Atînayî di Şerê Xeroneyayê de têk bir. Key Filîpos di dawiyê de Lîga Korîntê di bin kontrola xwe de ava kir. Di demek kurt de ew wekî serokê feredesyona Korîntê hate hilbijartin, û seferek li dijî Împeratoriya persî li rojhilat hate plankirin, lê ew di destpêka amadekariyan de hate kuştin. Kuştin muhtemelen ji hêla kurê wî Îskenderê Mezin ve hate plankirin.

Îskenderê Mezin, ku li şûna key Fîlîp hat, sefera persî ya ku ji hêla bavê xwe ve hatibû plankirin, pêk hanî. Di dawîya seferê de, Îskenderê Mezin keyê pers Darius III ji textê avêt û hemû axên di bin kontrola Împeratoriya pers de fetih kir. axên ku hatin dagirkirin Anatoliya, Levant, Misir, Medya û an kurdistan, Îran, Afganistan, hin beşên Pakistanê û stepên Asyayî bûn. Îskenderê Mezin di sala 323 b.z de di vê sefera leşkerî de mir. Lêbelê, dema ku wî sefera xwe ber bi rojhilat ve domand, wî hin ji generalên xwe wekî parêzgarên herêmî tayîn kirin da ku axên ku wî dagir kiribûn birêve bibin. Ev parêzgarên herêmî carinan rastî berxwedana nifûsa herêmî hatin û neçar man ku werin guhertin. Mînaqî, parêzgarê ku ji hêla Îskender ve ji bo Herêma Kapadokyayê hatibû tayînkirin yek ji generalên wî, Sabiktas bû. Lêbelê, ji ber berxwedana nifûsa herêmî, ew neçar ma ku Ariarathes I, esilzadeyekî medi û an persi, tayîn bike (çav:Green, Peter. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Axên berfireh ên ku wî fetih kirin çend sedsalan piştî mirina Îskender di bin bandûra xurt a girêkî de man. Pêvajoya bandûra çanda girêkî li ser van axan heta bilindbûna Romayê li rojava û Împeratoriya persî li rojhilat berdewam kir. Çanda Helenîstîk a hîbrîd dest bi pêşkeftinê kir dema ku çandên girêkî û Rojhilatî tevlihev bûn. Ev pêşkeftin piştî ku têkiliyên bi Yewnanistanê re qut bûn jî berdewam kir, wekî ku di keyeniya girêkî-Baktrî de tê dîtin. Baktrî medên berê bûn. Dikare were gotin ku ev çanda Helenîstîk a hîbrîd bê bandûra girêkî derketiye holê, tevî guhertinên ku piştî dagirkirina Împeratoriya Makedonî û di dema serweriya Dîyadokî

de di Împeratoriya Makedonî de çêbûne. Wekî ku ji hêla Peter Green, dîroknasek Brîtanî ve ku bi xebata xwe ya li ser Îskender tê nasîn, hatiye gotin, gelek hêmanên ku ji ber dagirkirinên Îskender hatine afirandin di bin têgeha Serdema Helenîstîk de hatine hev kirin. Misir, Anatoliya û Mezopotamya, ku ji hêla artêşa dagirker a Îskender ve hatine fetihkirin, bi awayekî bi dilxwazî "ketine". Li van herêman, Îskender wekî xilaskar hate dîtin ne wekî fetihkar (çav:Green, Peter. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley: University of California Press, 1990).

Gelek herêmên fetihkirî ji hêla general û cîgirên Îskender ve, ku wekî Dîyadokî têne zanîn, berdewam kirin ku werin rêvebirin. Di cih de piştî mirina Îskender, împaratorî di navbera wan de hate dabeş kirin. Lê hin dever bi nisbeten zû winda bûn an jî tenê di bin kontrola Makedonî ya nominal de man. Piştî du sedsalan, rêveberiyên mayî yên împaratoriye her ku diçû kêr û parçe dibûn. Di dawiyê de, Misira Ptolemaîk ji hêla Romayê ve hate hilweşandin.

Nêzîkî çil salên piştî mirina Îskender di şerên di navbera generalan de ji bo avakirina serdestiya li ser împaratoriye derbas bûn. Di encama van şeran de, li dora sala 281 b.z, çar keyeniyên mezin derketin holê û herêm ji hêla leşkerî ve hate bîcîhkirin. Xanediya Antîgon li Yewnanistan û Makedonyayê. Xanediya Attalidan wekî xanedaniyek herêmî li Anatolyayê, navenda wê li Pergamon (Bergamaya îro), Xanediya Ptolemaîk li Misrê, navenda wê li Îskenderiye Xanediya Seleukos li Sûriye û Mezopotamyayê, navenda wê li Antakyayê (Antakyaya îro) bû wê bibin (çav:Green, Peter. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley: University of California Press, 1990).

Piştî, du keyeniyên din derketin holê, keyeniyên Greko-Baktrî û keyeniyên Greko-Hîndî. Piştî demekê, her yek ji van keyeniyên bi awayekî cîhêreng û bêhempa pêş ketin. Piraniya van keyeniyên paşê ketin bin desthilatdariya Komara Romayê. Dîroka wan bi hevpeymanên cûrbecûr, zewacên bi motîvasyonên ramyarî û şeran berdewam kir. Lê belê hukmdarên van keyeniyên heta dawiyê xwe wekî Helen dîtin. Ew her weha dizanibûn ku keyeniyên din ên Helenîstîk hîn jî Helen bûn û her pevçûnek bi wan re dê ne şerek li dijî "barbaran" bê.

Ptolemaîs yek ji heft parêzvanên Îskender bû. Piştî mirina Îskender, ew tawilê wek satrapê Misrê hat tayînkirin. Paşê wî di sala 305 b.z de xwe wek Ptolemaîs I wek key denezend. Paşê ew wek "Soter" (rîzgarkar) hat

nasîn. Bi demê re, Misriyan keyên rêza Ptolemaîs wek cîgirên fîrawûnan didîtin. Xanedana Ptolemaîs heta ku Misir di sala 30 b.z de ket bin desthilatdariya Romayê hukum kir (çav:Green, Peter. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Hemî hukumdarên mêr ên xanedanê navê Ptolemaîs girtin. Keybanûyên Ptolemaîs, ku hin ji jinên wan di rastiye de xwişkên key bûn, pir caran jê re Kleopatra, Arsinoe, an Berenice dihatin gotin. Ya herî navdar ji van keybanûyan Kleopatra VII ye, ku bi rola xwe ya girîng di nakociyên ranyarî de tê zanîn ku dê bibin sedema nakociyên germ di navbera Julius Caesar û Gnaeus Pompeius Magnus, û paşê di navbera Octavian û Mark Antony de. Desthilatdariya Ptolemaîs li Misira Kevnar dema ku wî piştî ku welatê wî ji hêla Romayê ve hat dagirkirin xwe kuşt, bi dawî bû.

Împeratoriya Seleucid li Rojhilata Nêzik hukum kir. Desthilatdariya xwe li Anatoliya Navîn, Levant, Mezopotamya, Îrana îroyîn, cordoene (kurdistanê), Turkmenistan, Çiyayên Pamîr û hin deverên Pakistanê ava kir.

Piştî mirina Îskender di sala 323 b.z de, erdên di bin desthilatdariya wî de di navbera generalên wî de hatin dabeşkirin. Di vê dabeşkirinê de, Seleukos Babîl girt û bi demê re erdên di bin desthilatdariya xwe de berfireh kir. Di sala 312 b.z de, wî Împeratoriya Seleukos li Babîlê ava kir. Wî ne tenê Babîl, lê tevahiya beşa Rojhilata Dûr a Împeratoriya Îskender hukum kir.

Firehiya erdên ku ji hêla Împeratoriya Seleukos a Rojhilat ve dihatin birêvebirin, bû sedema ku satrap, hukumdarên herêmî, ji navenda împaratoriye serbixwebûnek berbiçav hebe. Di dawiyê de, li dora sala 250 b.z, Diodotus I, waliyê Baktriya, Sogdiana û Margiana (Margu), li dijî desthilatdariya Seleukos serhildan kir, ji bo herêma xwe serxwebûna xwe bi dest xist û xwe wekî keyenî denezend. Ji nû ve derketina holê ya xanedaniya pers a xwecihi di bin Arsakes I de di vê demê de têkiliya di navbera keyeniya Greko-Baktriya û Împeratoriya Seleukos de qut kir. Ev yek hişt ku keyenî di serdema navîn de serbixwe bimîne, lê di demek dirêj de beşdarî paşketin û kêmbûna wê bû, ji ber ku ew nekarî hêza mirovî ya têr û piştgiriye din ji herêmên din ên Helenîstîk peyda bike (çav:Green, Peter. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Kurê Diodotus, Diodotus II, di sala 230 b.z de ji hêla Euthydemus I, satrapê Sogdiana, ku xanedaniya xwe damezrand, hate xistin. Li dora sala

210 b.z, Împeratoriya Seleucid, ku di bin Antiochus III de ji nû ve hate vejandin, hêrîşî keyeniya Greko-Baktrî kir. Di demek kurt de, keyenî xurt bû, dibe ku ji têkçûna keyê Partî Arsaces ji hêla Antiochus ve sûd wergirt. Euthydemus I, ku şer li qeraxên Çemê Arius (Çemê Hari yê îroyîn) winda kir, vekîşîya paytextê û sê salan bi serkeftî bajarê bi hêz parast. Antiochus, ku qonaxên dawîn ên danûstandinan bi kurê Euthydemus I, Demetrius I, re domand, ji hêla mîrê ciwan ve pir bandûr bû û ew bi yek ji keçên wî re zewicî. Ev helwest dibe ku zehmetiyên hewldana rêvebirina Baktrîyayê ji Sûriyê û rojavayê kurdistanê li ber çavan girtib (çav:Green, Peter. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Kurê key Euthydemus, Demetrius, ku li şûna wî li ser text rûnişt, di sala 180 b.z de piştî hilweşîna Împeratoriya Maurya, hêrîşî bakurê rojavayê Hindistanê kir. Maurya muhtemelen hevalbendên Împeratoriya Seleucid û Baktriya bûn. Sedemên dagirkirinê bi teqezî nayên zanîn. Ya teqez ev e ku desthilatdariya girêkî di sala 175 b.z de li bakurê rojavayê Hindistanê hatiye damezrandin. Key Demetrius muhtemelen di sala 180 b.z de miriye. Pereyên ku di kolandinên arkeolojîk de hatine dîtin nîşan didin ku piştî wî çend padîşahên din jî hukum kirine (çav:Green, Peter. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Wisa xuya dike ku keyeniya girêkî-Baktriya di vê demê de bûye çend keyeniyên nîv-serbixwe. Kurê Demetrius, Euthydemus II, muhtemelen li Baktriya hukum kiriye, di heman demê de Antimachus I, Agathocles û Pantaleon li ser erdên li Hindistanê serdest bûne. Eucratides I, ku bi rêbazên neqanûnî li Baktriya gihîştîye ser text, keyeniyên din têk bir û li dora sala 171 b.z tevahiya împaratoriye girtiye. Di heman demê de, Apollodotus I kêm-zêde desthilatdariya xwe li Hindistanê ava kir, û dîroka keyê girêkî dest pê kir.

Eucratides muhtemelen endamê malbata keyene ya Seleucid bû, ku îdia dikir ku erdên Baktrîyayê hene. Eucratides hejmareke mezin ji pereyên mezin çap kirin, ku nîşan dide ku ew hukumdarekî bihêz û girîng bû. Her çend wî li ser sînorên xwe yê rojava axa ji Partan winda kir jî, wî karî keyeniya Baktrîyayê vejîne. Birhan nîşan didin ku wî bi keyeniya girêkî-Hindî re şer kiriye û li bakurê Çemê Îndusê hêrîşî Hindistanê kiriye. Piştî mirina wî di sala 145 b.z de, di navbera kurên wî Eucratides II û Heliokles de şerekî navxweyî derket, ku keyeniyê pir qels kir. Heliokles

wekî keyê Makedonî yê dawîn ê keyeniya Baktriyayê li ser text rûnişt. Desthilatdariya wî li dora sala 130 b.z hilweşiya dema ku erdên Baktriyayê ji hêla eşîrên xwecihî ve hatin girtin (çav:Green, Peter. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Veçetandina keyeniya girêkî-Hindî ji keyeniya girêkî-Baktrî bû sedema tecrîda wê ya zêdetir ji Rojava. Ji ber vê sedemê, ew serdemeke dirokî ya kêmtir naskirî ye ji keyeniya girêkî-Baktrî. Gelek key tenê ji pereyên ku wan li ser navên wan çekirine tene zanîn. Pereyên ku hatine dîtin, tomarên dirokî yên sînorkirî û vedîtinên arkeolojîk nîşan didin ku yekbûna di navbera çandên rojhilat û rojava de di keyeniya girêkî-Hindî de gihîştîye asta xwe ya herî pêşketî.

Wekî ku hate gotin, Apollodotus li dora sala 170 b.z xwe li Hindistanê key denezend. Her çend serdema Apollodotus bi zelalî nayê zanîn jî, tê dîtin ku wî hêrişên xwe heta Kandahar li rojava û Punjab li rojhilat dirêj kir. Menander I, ku di sala 155 (an 165) b.z de li ser text rûnişt û heta sala 130 b.z li ser text ma, keyê girêkî-Hindî yê herî serketî bû. Menander I Budîzm qebûl kir û bi girîngî piştgirî da wê. Bi rastî, nivîsara Budîst Milinda Panha (Pirsên Milinda) pirs û bersivên ku Milinda (hevwateriya Palî ya Menander) ji zana Nagasena pirsî dihewîne. Ji aliyekî din ve, wî sînoren keyeniyê ji Punjabê ber bi rojhilat ve berfireh kir. Lêbelê, ev fetih demkurt bûn (çav:Green, Peter. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley: University of California Press, 1990).

Piştî mirina Menander I di sala 130 b.z de, hebûna çend keyeniyên cûda di heman demê de nîşan dide ku keyenî perçe perçe bûye. Ev perçebûn hêdî hêdî serdestiya girêkî li herêmê qels kir. Li dora sala 70 b.z, hin erd ji hêla eşîran ve hatin dagirkirin ku dibe ku dawî li keyeniya Baktrî hanî. Tê dîtin ku keyeniya girêkî-Hindî hêdî di bin bandûra keyeniya Hindî-Saka de ber bi rojava ve hate ajotin. keyeniya girêkî-Hindî heya ku di dora sala 10 PZ de ji hêla keyeniya Hindî-Saka ve hate rakirin, hebûna xwe domand.

Piştî hilweşîna keyeniya girêkî-Hindî, çand, huner û zimanê girêkî bi sedsalan bandûr li civaka Hindî kir. Heta mimkun e ku şopên çanda girêkî di wêneyên Bûda de werin dîtin, weke yên mitrayî û zerdeştîyê. Bo nimûne, di hin wêneyên Bûda yên ku di serdema Gandharayê de hatine çekirin de, Bûda di bin parastina Herakles de tê nîşandan.

Di çerçoveya têtîna helenismê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê weke têtîhên ku wê bandûra xwe wê li wê bikin. Di wê temenê de wê helenism wê di rengekê de wê dema wê û têtîhên wê yên pêşdikevin û belav dibin wê di rengekê de wê hin bi hin wê di rengekê de wê weke ku wê nişanaka kûrbûnekê jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Minaq wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, têtîha kûrbûnê wê di wê temenê de wê biafirê û wê helenism wê bi wê yekê wê dîmenekê zêhnî ê teybet wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê warê de têtîhên yazdanî û an xwûdayî ku wê bibin wê karibin di wê nûqtîyê de hinek wateyna wê bidina me. Di kurdî de wê, têtîna yazdanî wê ya berî dema pêşketina aqîl wê bi yazdaniya wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman û wê têtîna yazdanî wê di wê de wê şenberîyekê wê weke ku wê di xwe de wê bide diyarkirin. Lê ya xwûdayî wê di rengekê de wê weke bahsa xwûdayekê gerdûnî ku ew weke afrînerê her tiştê bê û wê nikaribê wê dîyarî werênê ser ziman, bahsê bikê û ne şenber bê. Wê weke wê watrya wê di gotina mitra a dema ku ew gayê xwe di gûrênê a weke ''afrînerêkê ku min jî û te jî afirandî heya' de wê karibê wê di şewayekê de wê weke fahmbikê. Lê wê fahmbikê ne bi gotinên mitîkî wê bikê. Bi gotinên felsefeyê û piştî wê bi pêşketinên teolojîkî û hwd wê di wê temenê û çerçoveyê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Minaq keyeniya Pontusê keyeniyek Helenîstîk bû ku li peravên başûr ên Deryaya Reş serdest bû. Ew ji hêla Mîthrîdatîs I Ktîstes ve di sala 291 b.z de hate damezrandin. Keyenî heta sala 63 b.z li herêmê hukum kir, dema ku ji hêla Komara Romayê ve hate dagirkirin. Her çend ji hêla keyên ji Xanedaniya Axamenişi ya persî ve dihat rêvebirin jî, ew ji hêla bandûra koloniyên girêkî yên li Deryaya Reş û keyeniyên cîran ve hate rêvebirin. Keyenî di dema serdestiya Mîthrîdatîs VI de gihîşt sînorên xwe yên herî mezin. Di dema serdestiya wî de, koloniyên girêkî yên Kolkîs, Kapadokya, Bîtînya, Ermenistana Jêrîn, Xersonesos Taurica û, ji bo demek kurt, erdên Roman li Asyayê ketin bin serdestiya keyeniya Pontusê. Piştî şerên demdirêj (Şerên Mîthrîdatîk) bi Komara Romayê re, keyeniya Pontusê têk çû û beşek mezin ji axa wê ket bin serdestiya Roman, lê beşa rojhilat wekî keyeniyek girêdayî hebûna xwe domand. Serdestiya bi bandûr a Roman li ser cîhana girêkî, bi awayekî, encama neçar a şewaza serdestiyê li erdên ku ji hêla Romayê ve hatine dagirkirin bû (çav: Austin, M. M. The Hellenistic World From Alexander to the

Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Ev serdestî bi dagirkirina bajar-dewletên girêkî yên li peravên başûrê Îtalyayê dest pê kir. Romayê, ku li Nîvgirava Îtalyayê bûbû hêza serdest, armanc dikir ku bajar-dewletên girêkî xwe radestî serweriya wê bikin. Di destpêka pevçûnê de, wan bi Pyrrhusê Epirus re hevalbendî kir û di çend şeran de hêzên Roman têk birin. Ev serkeftinên leşkerî nekarîn berdewam bikin û di dawiyê de ew li ber hêrîşên dijwar ên Komara Romayê têk çûn. Di demek kurt de, berfirehbûna Roman li derveyî welêt gavek kurt avêt, ket nav pevçûna bi Kartaca re li Sîcîlyayê, ku wekî Şerê Yekem ê Punîk tê zanîn. Şer, ku bi rêze şerên bejahî û deryayî berdewam kir, bû sedema dagirkirina tevahî ya Sîcîlyayê ji hêla hêza Roman ve, di nav de bajarên kolonyal ên girêkî yên bihêz (çav: Austin, M. M. The Hellenistic World From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Koloniye girêkî yên serbixwe yên Magna Graecia li başûrê Îtalyayê wekî beşek ji cîhana Helenîstîk nehatin hesibandin û di siya keyeniyên Helenîstîk ên li rojhilat de man. Van bajar-dewletan karîn serbixwe bimînin heya ku Deryaya Navîn ket bin serweriya "hêzên mezin". Ji hêla din ve, nêzîkbûna wan a bi Romayê re van bajar-dewletan kir armancên hêsan û eşkere. Berevajî vê, cîhana Helenîstîk ne yekser li pêşiya xeta berfirehbûna Romayê bû û têra xwe bihêz bû ku hêrîşa Romayê asteng bike. Her çend pevçûnek bi Komara Romayê re di dawiyê de neçar bû jî, pêşketinên ku wekî destpêka dawiya keyeniyên Helenîstîk dihatin hesibandin, dikarîn werin asteng kirin (çav: Austin, M. M. The Hellenistic World From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Roma wê bi wê re wê dema ku ew mazin dibê weke hêzek helenîstîkî wê piştî wê li rojlata navin wê serweriya xwe wê bixwezê ku ew wê bikê. Deverên kurdistan û an mesopotamya û heta misrê wê bi wê minnesebetê wê dagir bikê. Ev wê weke dagiriya helenîstîkî wê karibê wê fahmbikê. Bi teybetî rewşa komagene bi demên wê yên dawî re wê bi wê bandûrê têgihê re wê bi rehetî wê karibê wê fahmbikê. Çendî ku wê hebûna xwe bide domandin jî wê gûharinên bi ber wê aliyê ve wê weke ku wê ji çavkaniyên niviskî ên li ser wê dihên diyarkirin wê bi wê re wê were fahmkirin (çav: Austin, M. M. The Hellenistic World From Alexander to

the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Derbasbûna Romayê bo Balkanan, wekî ku pir caran di dîrokê de, bi bazirganiyê dest pê kir. Çalakiya korsanên Îlîrî bû sedema ku hêzên Romayê du caran hêrîşî Îlîryayê bikin. yekem û duyem şerên Îlîrî dema ku yek ji serokên korsanan, Demetrius ji Faros, parastina keyê ciwan ê Makedonî Philip V wergirt, alozî di navbera Romayê û Makedonyayê de zêde bûn. Şerê Cannae (216 b.z), ku bû sedema têkçûna giran a Hannibal li dijî artêşa Romayê li Îtalyayê, bû sedema hevpeymaniya Philip V bi Kartaca re. Hêviya wî ji vê hevpeymaniyê ew bû ku bandûra Romayê li Balkanan bişkîne. Bi vê têkçûnê, Philip Romayê neçar kir ku di demekê de ku ji ber windahiyên ku kişand qels bû, li eniyek duyemîn şer bike, û di encamê de dijminatîya mayînde ya Romayê qezenc kir.

Komara Romayê, ku di dawîya Şerê Duyemîn ê Punîk de Kartaca xist xwarê, vê carê vegeriya Balkanan, hêzên xwe li vir kom kir û armanc kir ku nifûsa xwe li herêmê ji nû ve xurt bike û berfirehbûna Philip V rawestîne. Redkirina Philip V ji bidawîanîna şerê xwe bi Pergamon û Rodosê re, ku hevalbendên Roman bûn, ji bo Komara Romayê hincetek peyda kir ku li herêmê şer bike. Hevpeymaniya di navbera bajar-dewletên Aetolî li Yewnanistanê, ku ji bo Philip V gef bûn, û Komara Romayê di sala 200 b.z de Şerê Duyemîn ê Makedonyayê da destpêkirin. Şer bi şerekî di sala 197 b.z de bi dawî bû ku tê de hêzên Roman serkeftinek diyarker bi dest xistin. Wekî piraniya peymanên aştîyê yên Roman ên wê serdemê, aştîya vê carê jî armanc dikir ku hêza şer a aliyê din bi tevahî bişkîne. Ji bilî dayîna tazmînamek mezin a şer, keyeniya Makedonyayê hêza xwe ya deryayî radestî Romayê kir, vekîşiya sînorên xwe yên kevin û bandûra xwe li ser Başûrê Yewnanistanê, Trakyayê û Rojhilata Nêzîk winda kir. Encamek din a girîng a şer ew bû ku Makedonya êdî ne hêzek girîng li Deryaya Spî bû.

Di encama Şerê Makedonî yê Duyemîn de, hevsengiya li Balkanan û başûrê Yewnanistanê bi vî rengî guherî û serdestiya Romayê li herêmê hate damezrandin, û Împeratoriya Seleucid û Komara Romayê rastî hev hatin. Di sala 203 b.z de, Împeratorê Seleucid Antiokhosê III bi Philip V re hevpeymaniyek çêkir û ew li hev kirin ku hin ji axên di bin serweriya Ptolemaî III, keyê Xanedaniya Ptolemaî li Misrê de ku di 5 saliya xwe de hilkişiyabû ser text, dagir bikin da ku çavkaniyên darayî yên pêwîst ji bo şerê li dijî Komara Romayê peyda bikin. Bi taybetî, ew ê axên derveyî welat ên di bin kontrola Ptolemaî de parve bikin. keyeniya Makedonyayê

hin axên li Karya û Trakyayê dagir kir. Ji aliyekî din ve, Împeratoriya Seleucid Başûrê rojavayê kurdistanê û sûriya ji kontrola keyeniya Ptolemaî di bin serweriya Antîokhosê III de girt. Cihûda bi Şerê Paniumê (198 b.z) ji serweriya Ptolemaî hate derxistin. Piştî ku keyeniya Ptolemaî di Şerên Sûriyeyê û rojavayê kurdistanê de têk çû, Ptolemaî III Antîokhos dest bi amadekariyan kir da ku hêrîşî axên Ptolemaî li Anatoliyê bike. Lêbelê, van pêşketinan Antîokhosê III bi Rodos û Pergamonê re, ku hevalbendên Romayî bûn, birin pevçûnê. Encam bû sedema rageşiyê di navbera Komara Romayî û Împeratoriya Seleucid de. Hebûna artêşa Hannibal li Îtalyayê ji bo Împeratoriya Seleucid jî sûdmend nebû. (çav: Austin, M. M. *The Hellenistic World From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Di vê navberê de, hevgirtina Etolyayî ya alîgirê Romayî li Yewnanistanê li herêmê hin nearamiyan çêkir. Vê yekê ji bo Antîokhosê III hincetek peyda kir ku hêrîşî Yewnanistanê bike û bi vî rengî herêmê ji bandûra Romayî rizgar bike. Di encamê de, Şerê Romayî-Sûrî, ku dê ji 192 heta 188 b.z bidome, dest pê kir. Di şerê dawî yê çar şerên li pey hev de, Şerê Magnesia (190 b.z), hêzên Seleucid bi awayekî biryardar têk çûn. Ev têkçûn bûn sedema Peymana Apameia. Peyman di navbera ... de hate girêdan. Wî şertên pir dijwar li ser Antîokhos ferz kirin, wek dayîna 15 hezar talent zîv (nêzîkî 405 ton) wekî tezmînata şer, kêmkirina hêza xwe ya deryayî, û dayîna piraniya erdên xwe li Anatoliyayê ji Pergamon û Rodosê re (çav: Austin, M. M. *The Hellenistic World From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Bi vî awayî, di nav kêmtirî 20 salan de, Komara Romayê hêza yek ji keyeniyên Helenîstîk şikand, ya din bi girîngî qels kir û bandûra xwe li ser Yewnanistanê jî ji bo herdemî misoger kir (çav: Austin, M. M. *The Hellenistic World From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Ev hemû encam bi eşkere, lê tenê bi eşkere, encama rasterast a azweriya zêde ya keyên Makedonî û destpêşxeriya Senatoya Romayê di bîkarhanîna vê azweriyê de bûn. Di rastiyê de, nakokî bi ketina bazirganên Romayî nav Makedonyayê û hewldanên wan ên ji bo karsaziyê li van axan dest pê kirin. Di her rewşê de, Romayê zû pozîsyona xwe xurt kir. Di nav 20 salên pêş de, keyeniya Makedonyayê

ji dîrokê winda bû. Perseus, kurê Philip V, ku dixwest hêza Makedonyayê ji nû ve ava bike û li Yewnanistanê serdest be, bi têkçûnên xwe yên di Şerê Sêyemînê Makedonyayê de dawî li keyeniyê hanî. Bi vê serkeftinê, Komara Romayê keyeniyê Makedonyayê betal kir û çar keyeniyên kukla li herêmê ava kir. Paşê, piştî 20 salan, ev keyenî jî hatin betalkirin û Makedonya di sala 146 b.z de bû parêzgeha Komara Romayê. Ev dîrok dikare wekî dawiya Serdema Helenîstîk were dîtin, lê di heman demê de ew dîroka ku Komara Romayê serdestiya xwe ya ramiyê ya mutleq li Deryaya Navîn ava kir e. Di vê çarçoveyê de, ew dikare wekî destpêka "Serdema Romayê" jî were dîtin.

Keyê dawîn ê Xanedaniya Attalidan a Pergamonê, Attalos III, di sala 133 b.z de bêtî ku mîratgirê text bihêle mir. Lêbelê, wî wesiyet kiribû ku Keyeniyê Pergamonê tevî Komara Romayê bibe. Ev wesiyet bi zorê hate bicîhanîn û Pergamon bi axa Romayê ve hate girêdan.

Ev wê di wê demê de wê bi hin bi hin dawî lê hatina dema helenîk û bi wê re wê pêşketina serwerî û serdestiya roma jî li herêmê wê êdî wê gav bi gav wê pêşde biçê. Di wê temenê de wê ev wê di aslê xwe de wê weke nişanaka demêk din a nû bê. Di wê temenê de wê piştî kêmbûna bandûra helenîkê jî wê di rengekê de wê, êdî wê bi wê re wê demê nû wê di wê navberê de wê bibê û wê hinek labitîn wê bi kesên hizirvan ên weke bi platonvanên nû û komên din ên piştî ku wê di wê rengê de wê pêşkevin wê bibin. Ev wê demê nû a ku wê weke hê navê wê ne hati danin piştî dema helenîk û heta dema demên patristîk a destpêka serdema navîn wê di rengekê de wê bibê (çav: Austin, M. M. *The Hellenistic World From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Ev dem wê, di rengekê de wê di wê de wê, têgîhên abgaariyan, hin bi hin komên zerdeştî ên di rengê manivanên piştî ku wê bibin de wê xwe di rengekê de wê bidîna diyarkirin. Ev li mesopotamya wê di rengekê de wê bijîn û wê rengê hizirkirinê li rojhilata navîn wê di rengekê de wê bi xwe re wê, ji aliyekê ve wê weke dîmenekê sofistên demê ên herêmê wê bi rengekê wê bandûra xwe wê bidîna diyarkirin.

Di dawiyê de, prokonsul Pompey, ku ji bêistîqrariya li Rojhilata Nêzîk a ji ber valahiya desthilatdariyê ya ji ber hilweşîna Împeratoriya Seleucid çêbûyî sûd wergirt, bermahiyên mayî yên Seleucidan hilweşand û beşek mezin ji Sûriyeyê bi axa Romayê ve hate girêdan. Xanedaniya Ptolemaîk a Misrê dê di encama pevçûnek navxweyî ya di navbera du Romayîyan, Marcus Antonius û Augustus de hilweşe. Hevpeymaniya Marcus

Antonius û evîndara wî Cleopatra VII bû sedema ku Augustus Misrê di Şerê Actium de bigire. Bi vî rengî, keyeniya Helenîstîk a dawîn hilweşiya û Serdema Helenîstîk bi dawî bû (çav: Austin, M. M. The Hellenistic World From Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources In Translation. Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Armanca yekem a polîtîkayên ku ji hêla Îskenderê Mezin ve dihat meşandin avakirina bajaran li axa împaratoriye an jî ji nû ve organîzekirina bajarên heyî bû. Ev bajar wekî navendên îdarî li herêmên cûda hatin armanc kirin û niştecîhên Yewnanî dê werin van bajaran. Bi rastî, gelek ji wan ji hêla leşkerên Îskender ve hatin bicihkirin ku beşdarî sefera wî bûn. Bê guman, van bajaran belavkirina çanda Yewnanî li axa împaratoriye gengaz kir. Lêbelê, armanca sereke ew bû ku li ser mirovên di nav sînorên împaratoriye de kontrol bike, û armanca belavkirina çanda Yewnanî pir bêtir di paşxaneyê de bû. Dîroknasê Romyî Arrian dibêje ku bajarê ku li Baktriya hatiye damezrandin tê wateya şaristaniya gelê herêmî. Ev "şaristanî" dikare wekî rêyek ji bo avakirina serdestiye li ser gelê herêmê jî were dîtin. Ji aliyekî din ve, bê guman dê li her bajarî garnîzon werin damezrandin, û bi vî rengî devereke diyarkirî li dora bajêr dê di bin kontrola leşkerî de bimîne (çav: Grainger, John D. Great Power Diplomacy In the Hellenistic World. New York: Routledge, 2017.).

Ya duyemîn, Îskenderê Mezin hewl da ku çînek serdest a ku ji elîten pers û Yewnanî yên ku bi têkiliyên zewacê ve girêdayî ne biafirîne. Di bingeh de, hêmanên Yewnanî di dîroka welêt de tu rehên wan tunebûn. Çînek serdest a ku bi persan re tevlihev bibe dê vê astengiyê ji holê rake. Lêbelê, wî ji bo pozîsyonên krîtîk bêtir xwe dispêre Yewnaniyan. Piştî vegera ji Hindistanê, gelek satrapên pers hatin ji holê rakirin. Ji aliyekî din ve, hewl hatin dayîn ku bi pejirandina qismî ya kevneşopiyên çanda persî (-med) hîbrîdek di navbera her du çandan de were afirandin. Mînaqî, cilên qesra persî, pratîkên merasîmê û şêwazên nişandana rêzgirtinê hatin pejirandin, û hin rayedarên qesrê karên xwe domandin. Ev hewldan muhtemelen armanc ew bû ku helwestên her du alîyan li hember Îskender wekî "keyê Mezin" bikin yek. Ev hemû ji hêla Makedonî ve bi dizî bi awayekî neyînî hatin pêşwazîkirin. Îskender ji efserên Makedonî bêtir hewceyî dilsoziya esilzadeyên persî bû. Bi vî awayî, divê çandeke qesrê ya hîbrîd hatibe afirandin da ku persî neyên dûrxistin. Ji aliyekî din ve, zewaca Îskender bi prensesêke Baktrî û jidayikbûna zarokekî ji wê dikare wekî hewldanek ji bo afirandina xanedaniyek were dîtin ku hem Asyayî û hem jî Yewnanî dê radestî wê

bibin (çav: Grainger, John D. Great Power Diplomacy In the Hellenistic World. New York: Routledge, 2017.).

Wekî din, hin leşkerên persî tevî artêşa Makedonî bûn, bi vî rengî hêzek leşkerî ya tevlihev ava kirin. Hin ji van leşkerên persî dê di şerê bi şêwaza Makedonî de werin perwerdekirin, hinên din jî dê di şerê kevneşopî yê bi şêwaza pers de werin perwerdekirin. Ev pratîk dibe ku wekî çareseriyek bilez ji bo kêmbûna hêza mirovan di artêşa Makedonî de were hesibandin - ji ber dûrbûna wê ji welêt. Hewldanên Îskender dikarin wekî hewldanek ji bo yekkirina civakên Asyayî û Ewropî di nav civakek tevlihev de bi rêya niştecihbûna berfireh werin dîtin.

Sedsala 1'în a Îskender berî zayînê Piştî mirina wî di sala 323an de, Împeratorî bû satrapiyan û ji hêla generalên wî ve hate birêvebirin. Hemî guhertin û rêzîknameyên çandî yên ku ji hêla Îskender ve hatine destpêkirin, di nav de zewacên bi esilzadeyên herêmî re, ji hêla cîgirên wî ve hatin paşguh kirin. Lêbelê, herikîna niştecihên girêkî bo welatên fetihkirî û belavbûna çanda girêkî bo nav Asyayê bi awayekî nerasterast berdewam kir. Avakirina bajarên nû wekî hewldanên cîgirên Îskender ji bo bidestxistina kontrola hin herêman berdewam kir. Ev bajar navendên belavbûna çanda girêkî ber bi Rojhilat ve bûn. Di dema jiyana xwe de, Îskender ji bo "armancên stratejîk" gelek bajar ji Rojhilata Nêzîk heta Hindistanê, tevî Nîvgirava Erebî, ava kir. Ji bilî van, gelek bajar û bender ji bo armancên bazirganî hatin avakirin. Bi vî rengî, toreke rêyên bazirganiyê ku ji Başûrê Asyayê heta Rojhilatê Deryaya Spî dirêj dibe derket holê (çav: Grainger, John D. Great Power Diplomacy In the Hellenistic World. New York: Routledge, 2017.).

Piştî Îskender, ramyariya Helenîzasyonê ramyariyeke îdarî bû ku carinan serî li "zorê" dida. Her çend synokisis di serdemên destpêkê yên cîhana girêkî de bi armanc û arasteyên cûda derket holê jî, ew rêbazek bû ku ji hêla "hêza serdest", ankû dewletê, wekî ramyariyeke bicîhbûnê ku ji bo ramyariya Helenîzasyonê ya erdên dagirkirî di Serdema Helenîstîk de, pir caran bi karhanîna zorê, dihat bikar hanîn. Armanca sereke ne Helenîzasyon bû. Her çend bajarên nû yên Yewnanî dihatin damezrandin jî, armanca sereke ew bû ku hêmanên herêmî yên ku dikarin di pêşeroja nêzîk de li dijî hêza serdest pirsgerêkan biafirînin, qels bibin. Bi damezrandina van "bajarên girêkî", têgeha kevneşopî ya dewlet-bajar jî winda bû. Ev bajar wekî yekîneyên îdarî yên rêveberiya împaratorî hatin damezrandin û jîyan. Di encamê de, ev bajarên Yewnanî wekî amûrên bi bandûr ên ramyariya Helenîzasyonê hatin damezrandin. Di vê çarçoveyê

de, hewldana belavkirina çanda girêkî, sramyariya Helenîzasyonê di jargona ramyarî de, wekî rêbazek ji bo damezrandina serdestiyê hate bicîh kirin ne ku wekî destpêşxeriyek "mirovane" wekî ku carinan armanc ew bû ku were ferman kirin (çav: Green, Peter (2008). The Hellenistic Age. Random House Publishing Group).

Tevî dudiliyên destpêkê, cîgirên Îskender jî heta radeyekê karîbûn xwe bi gelên xwecihî yên herêmên ku ew lê hukum dikirin, nas bikin. Bo nimûne, Ptolemy I, padîşahê yekem ê Misira Helenîstîk, li Misrê wekî firewn dihat dîtin. Dîsa, padîşahên keyeniya Yewnanî-Hindî Budîsm pejirandin. Serhildanên di destpêka serdemê de jî hukumdarên nû neçar kirin ku ola xwe biguherînin. Bê guman, şewirmendên hukumdarên kevin ên ku alî guhertin, rastiyeke ji hukumdarên xwe yên nû re gotin ku ew ji kevneşopîya sedsalan dizanin, ku ol amûrek bêkêmasî ye ji bo rêvebirina civakê (çav: Green, Peter (2008). The Hellenistic Age. Random House Publishing Group).

Niştecîhên Yewnanî yên ku li herêmê bi cih bûn jî hêdî hêdî kevneşopiyên herêmî pejirandin û ew kirin yên xwe. Piştî demek diyarkirî, çandek hîbrîd çêbû, bi kêmanî di qatên jorîn ên civakê de.

Bandûra Yewnanî li ser qadeke firehtir ji çar keyeniyên sereke yên ku ji hêla generalên Îskenderê Mezin ve hatine damezrandin belav bû. Yewnanistan û Giravên Egeyê carinan di bin serdestiya keyeniya Makedonyayê de bûn, lê bi kêmanî bi awayekî eşkere serbixwe man. Keyeniya Epirusê, ku li ser sînore Makedonyayê bû, jî ji hêla çanda girêkî ve pir bandûr bû û ji ber vê yekê wekî keyeniyek Helenîstîk tê hesibandin. Li rojavatir, Sicîlya û başûrê Îtalyayê (Magna Graecia) heta ku ji hêla Romayê ve hatin dagirkirin serbixwe man. Ji aliyekî din ve, ew di danîna bandûrên Helenîstîk di nav avahiya Komara Romayê de bandûr bûn. Li Asyaya Biçûk (Anatolia), keyeniyên ne-girêkî yên Pontus û Kapadokya, her çend bi tevahî Helenîze nebûn jî, bi eşkere ji hêla çanda girêkî ve bandûr bûn. Li beşa herî rojhilatê cîhana Helenîstîk, keyeniya girêkî-Baktriayê jixwe wekî veqetînek ji Împeratoriya Seleucid hatibû damezrandin. Di sedsala 2-an a berî zayînê de, dema ku keyeniya Baktriya bakurê rojavayê Hindistanê fetih kir, keyeniya keyenîya-Hindî li herêmê hate damezrandin, bandûra girêkî heta Hindistanê belav kir. Keyeniya girêkî-Hindî ya dawî keyeniya Helenîstîk bû ku heta sala 10 PZ ma. Lê hema hema tişteke li ser wê nayê zanîn. Di encamê de, bi cîhana Helenîstîk re têkiliyek girîng çênebû (çav: Green, Peter (2008). The Hellenistic Age. Random House Publishing Group).

Li gel van hemûyan, hebûna çanda girêkîya kevnar di cîhana Helenîstîk de pir caran tê zêdekirin. Bi rastî, tenê çend bajar, wekî Îskenderiye, ku ji hêla çanda girêkî ya kevnar ve pir bandûr bûne, bandûrek berbiçav li ser nîfşên pašîn kirine.

Şerên berdewam an nîfûsa bajarî ya azad a girêkî ya kevnar di şeran de hilweşand an jî bû sedema ku ew di encama van şeran de deyndar bibin. Ev deyndarî bû sedema ku gelek ji wan erdên xwe winda bikin.

Nakokiyên navxweyî ku bû sedema hilweşîna aboriyên bajar-dewletên girêkî avahiya wan a bazirganî bû, ku bi bingehîn ji derfetên yekdestdariyê sûd werdigirt. Lêbelê, ev bi demê re guherî. Berhemên ku her gav bi bihayên bilind di bazarek biyanî ya pir mezin de kîrûbiran dibînin, wekî vazên Atîk, dema ku hunermendên ku van hilberan çêdikirin koçî koloniyên kirin û li wir teqlîdên serketî yên heman kelûpelan hilberandin, rastî zehmetiyan hatin. Bajar-dewletên wekî Atînayê bi kêmbûna bilez a daxwaza ji bo hinardekirina van kelûpelan re rû bi rû man. Kêmbûna hinardekirinê pîşesaziyê kêmkir. Kêmbûna dahatên hinardekirinê dahatên ku dikarin ji bo îtxalata genim werin bikar anîn kêmkir, û îtxalata genim kêmbû. Dema ku mûçeyên rastîn ji aliyekî ve kêmbûn, ji aliyê din ve bihayên xwarinê zêde bûn. Lê belê, fetihên Îskender bazareke berfireh a hinardekirinê ji bo aboriyên bajarî yên girêkî vekir, di heman demê de deverên ku ew dikarin nîfûsa xwe ya zêde ji holê rakin jî afirandin.

Lêbelê, çanda Helenîstîk li hin deveran serkeftî bû, di parastina rabirdûya xwe de. Dewletên Serdema Helenîstîk bi rabirdû û rûmetên xwe yên berê ve pir girêdayî man (çav: Green, Peter (2008). The Hellenistic Age. Random House Publishing Group).

Ji aliyekê din ve jî wê bandûra wê ya li ser rojhilata navin û an rojhilata nêzik wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê zêdeyî bandûra çanda rojhilata nêzik wê di rengekê de wê ji wê re wê pêşkeve. Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, temenê pêşketinê çanda helenîkî wê ji aliyekê ve jî wê bi wê ve wê girêdayî wê fahmbikê. bandûra girêk- makedon wê, bi seferên iskender re wê bibê. Lê ev bandûr wê, tevi hemû dagîrkirinên ji misrê heya mesopotamya wê li hemberê ya mediya û qadên wê weke ku wê di rengekê de wê, lawaz jî wê karibê bi mênê. Di wê temenê de wê, ya dema med û piştî wê di demên keyeniya axamenîş de wê weke ku wê di rengekê de wê rewşa xwe ya serwer wê weke ji dest wê winda bikê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Atîna bi saziyên xwe yên perwerdehiya bilind, bi taybetî di warê axaftin û felsefeyê de, û bi pirtûkxaneyê xwe ya navdar, pozîsyona xwe ya berbiçav parast. Îskenderiye dibe ku duyemîn navenda herî girîng a perwerdehiya girêkî bû. Pirtûkxaneyê Îskenderiye yê 700,000 pirtûk û belge dihewîne. Lê ev ne tenê ji girêkê wê ji misrê mediya û gelek deverên din jî wê di wê de wê weke berhevkerinê wan bin. Pergamon, ji bilî ku bûye navendeke sereke ya nivîsandina pirtûkan, piştî Pirtûkxaneyê Îskenderiye yê duyemîn pirtûkxaneyê herî mezin a cîhanê hebû, bi qasî 200,000 pirtûkan. Girava Rodosê bi dibistana xwe ya perwerdehiya bilind di zanistên ramyarî (ramyari û dîplomasî) de navdar bû. Cicero li Atînayê, û Mark Antonius li Rodosê xwend. Antakya wekî paytexta Împeratoriya Seleucid metropolek mezin bû û yek ji navendên perwerdehiya Yewnanî bû. Di serdemên paşîn de, ew bû navendeke girîng a Xiristiyanîyê jî.

Çanda girêkî li bajarên sereke yên ku li ser rêyên bazirganiyê yên ber bi Rojhilata Nêzik û hundirê Asyayê ve bûn belav bû û geş bû. Di encamê de, gelek şewazên mîmarî, nivîs û peykerên Yewnanî li van bajaran hatine dîtin. Ev bandûr di seramîkê de jî pir eşkere ye. Berhemhênana seramîk a bi vî rengî li gelek deverên Cîhana Helenîstîk tê dîtin û şopên kevneşopîya seramîk a girêkî hildigire. Ji ber vê sedemê, seramîkên Helenîstîk dikarin di kolandînek arkeolojîk de werin nas kirin, lê diyarkirina cûdahiyên çandî û şewazê herêmî pir dijwar e (çav: Green, Peter (2008). The Hellenistic Age. Random House Publishing Group).

Ji demên destpêkê ên berê islamê û heta demên wê derketinê rojhilata navîn.

Ku mirov bahsa serdema navîn wê bikê wê bêgûman wê pêşketinê wê yên ku wê werina diyarkirin wê di serî de wê di dewama yên demên berê wê de wê ji aliyekê ve wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Bernard Lewis wê di xabate xwe ya 'rojhilat; du hezar sal dîroka rojhilat' de wê bahsa wê demê wê bikê û wê pêşketinê dema helenîkî wê di çerçoveya şîrove yê xwe yên ku ew di rengekê de wê di bin navê cihutiyê de di kirpenê re wê werênê ser ziman. Lê ew ne di demên berê jî yên piştî wê de wê kirpendinê zêde wê li ser rewşa xalkên herêmê wê pirr zêde wê nekê. Minaq wê navê kurdan wê kêm derbas bibê di xabate wî de. Ev wê weke aliyna bi hûrgilî ên ku wê di çerçoveya kêmesîyên berhama wî de wê, di wê warê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, weki din wê gelek aliyên din ên ku wê bi wê rengê û

yekê wê werina navkirin ji ber nekiriya wê, weke kêmesiyek bi xabate wî re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di demên helenismê û piştî wê de wê demekê wê, pêşketinên ku ew dibin de wê, weke têgînek têrbûnê wê bi têgihên felsefeyê re jî wê bibê û wê bi ber têgihîştinek kûrbûnê a bi zêhnî ve wê weke ku wê herê. Minaq kûrbûnên jî platon û aristo û heta hizirvan û filosofên piştî ku wê li ser giyanê wê werina kirin wê di wê temenê de wê karibê di rengekê de wê, bi wê yekê wê werênê ser ziman. Azmûnkirinên bi wê re wê werina hizirkirin û wê di rewşek fahmkirinê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wwê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa têgihîştina demê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê yekê wê pêvajoyek hizrî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ekolên têgihîştinê wê pêşkevin. Destpêka wê bi mitra re wê bibê û di dewama wê de wê zerdeşt û musa wê piştî wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê nûqtîyê de wê, piştî wê demê û pê de wê keseyetên bi wê rengê ku wê hizrên xwe wê bi wê rengê wê werênina ser ziman wê bibin.

Ev wê, di rengekê de wê di çerçoveya mesopotamya û rojhilata navîn û pêşketinên bi wê ên hizrî û bawerî û hwd de wê weke weyek weke ya filosofên serdema kevnera a li herêmen girêkê wê di rengekê de wê bijin. Di aslê xwe de ku mirov bibêjê wê pêşavaniyekê jî wê bi wê yekê wê bikin wê nebê gotinek zêde weke ya mubalaxa. Ber ku wê rewşek bi wê rengê wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin.

Wê temenê ku wê berê wê demê wê mitra wê derkeve, û piştî zerdeşt û musa wê derkeve û di dewama wê de wê heta isa wê gelek keseyetiyên bi wê rengê ên dîrokî wê derkevin. Ev wê, di wê temenê de wê bandûra xwe wê di pêvajoyên gûharinên dîrokî û pêşketinên bi wê ên hizirî de wê bidina diyarkirin.

Felsefe wê, xosleta wê, ew bê ku wê bingihê aqilê razber wê, bîfirênê û wê di gotinên razber de wê, kûrbûnekê wê, temenê wê di şewayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê di şewayekê de wê bîfirênê.

Di wê nûqtîyê de wê, serdema hizrî a helenîki a herêmen wê di aslê xwe de wê piştî wê demê wê di wê rengê de wê heta Manî û piştî mezdek jî wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di şewayekê de wê di dewama wê de wê weke ku wê bide diyarkirin û domandin.

Mezdek wê çerçoveya ku ew wê, di afirê wê weke ku wê di wê de wê sazûmana wê ya hizrî wê rengê wê bînê ser ziman. Wê çerçoveya wê, di rengekê de wê, bi çavkaniyên wê yên hizrî ku ew diafirênê re wê, di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê, piştî ku wê cihuti wê pêşkeve û wê bi demê re wê kanonikên xwe wê biafirênê bi hizirî û hwd re wê, di wê temenê de wê bingihên têgihîştina demên piştî xwe jî wê ji aliyê xwe ve wê biafirênê. Ya ku wê were diyarkirin wê kanonikên mitra, zerdeşt, mani û heta mezdek jî ku ew hena wê bahsa wan wê were kirin. Lê ew ne gihiştina roja me. Bi teybetî wê hinek ji nivisarên li ser Manitiyê wê heta ku wê li deverên dûr ên weke cezayirê ji hêla hin kesên maniyî ku wan bi armanca parastinê ji tûnekirinê ew hildana û ravî na. Ev kifşkirinên bi erkolojikî wê di wê warê de wê, têgihîştinekê di derbarê rewşa maniyên û kanonikên wan de jî wê bi hizra wan re wê bide me. Piştî islamê wê hemû çand û literatura demên berê wê, werina tûnakirin. Di wê temenê de wê, piştî sedsale 18'în û pê de wê erkoloji wê hinek ji çandên berê wê ên jiyane hem bi bawerî û hem jî bi civakî û hwd wê kifşbikê û wê rastiya wan tevî ne ji hemû aliyên ve jî bê wê derxê li ser rûyê **rojê**. Lê wê afirandinê em nikarin ji demên wê yên berê ku ew di nava wê de dibê û an di wê demê de ku ew wê bi çi pêşketinê û gotinê û rengê wê werênê ser ziman jî wê giring bê ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê bikirpênê bê.

Di demên helenikî de wê piştî wê, di di rengekê de wê heta demên destpêkê ên serdema navîn ên patristiskî ên xiristiyani pêşketinwê û di wê de hizirvan, bawermend-filosofên wê ku ew diafirin jî wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Gotina filosof-oldar wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê têgihîştinek nû wê bi xwe wê di rengekê de wê biafirênê. Di demên berê wê de ku wê tenê wê bi filosof û an sofistên wê were ser ziman ew wê di temenekê ku wê ne li gorî baweriyekê lê wê tenê wê bi têgihîştinek aqilî wê di nava lêpîrsîn û aqilmeşandinekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê bi wê yekê wê weke felsefeyê wê bikin.

Di rengekê de wê çendî ku wê bawerî û felsefe wê weke vaji hev wê reng wê bidina nişandin jî wê weke gotinek u wê van herdû aliyên wê, bi xwe re wê bide diyarkirin wê gotina 'filosofên olî' û an filosofên oldar' bin. Di wê temenê de wê, ji wê tîgînê wê ya ku wê were fahmkirin wê di nava wê baweriyê de wê weke felsefe were kirin û an kesên ku wê felsefeya wê dîkin û hwd jî wê di rengekê de wê bi wê re wê ji wê gotinê wê were fahmkirin. Ev wê, tîgînek ku wê dikarê wê hinek aliyên ve wê

bi teybetî wê karibê wê fahmbikê bê. Aliyê pêşî wê di rengekê de wê çawa ku wê bi felsefeyê wê baweri wê were fahmkirin bê. Wê bi gotinên wê çawa wê ew wê were ser ziman bê. Aliyê din ê duyem jî wê di wê temenê de wê bi wê yekê wê, baweriyek weke çerçoveyek zêhnî a ku ew bi wê were lê hizirkirin ku ew di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were lê hizirkirin. Têgihên baweriyî wê di rengekê de wê bi wê yekê wê di şîroveyan şîrovevanên weke kesên bi gotina felsefeyê weke di çerçoveya wê baweriyê de dihizirê wê modelê hizirkirinê û rengekê mirov û jiyane mirov ku ew çawa weke dikarê û an pêwîsta bîji jî wê bi wê yekê û rengê wê weke ku wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê lêpîrsênên li ser felsefeyê û bersivdanên bawermendên dema patristisk ên destpêkê ên xiristiyanî wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê yekê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê, têngîna cihutiyê jî û berê wê ya zerdeştîyê jî wê di rengekê de wê weke razber bê li gorî yazdanên mitolojîkî ku ew hê israr dikin ku ew li ser rûyê ardê ew bîjin.

Di wê demê de wê têngîna cihutiyê wê weke ku wê bi piştgiyariya roma wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê biparêzê. Di wê demê de wê, di rengekê de wê di aslê xwe de wê piştî wê ku wê împaratorê bizansê ku ew wê, weke bi xewna xwe re wê weke xwe weke key û an împaratorê mazin wê bibînê wê, bi wê yekê wê, mesihîyê wê weke bawerîya qadim a desthilatiya dema xwe wê herê bikê. Ev ne tenê bo wê baweriyê wê gavek dîrokî a giring bê. Her wusa wê weke destpêkek serdemî jî bê.

D îwê demê de wê di wê temenê de wê ev wê, di rengekê de wê, weke destpêka nava roma rojhilat û ya rojava ku wê ji hev wê qat bibê jî wê weke destpêka wê jî wê di rengekê de wê bibê. Lê ev pêşketin wê weke pêşketinên ku wê piştî wê xwe di rengekê de wê bi hizirî wê bidina diyarkirin. Hêza gotinê divê ku mirov wê piçûk ne hasibênê. Ew wê pir zêde bê. Ev wê di rewşa herêkirina mesihîyê weke bawerîya fermî a roma de jî wê xwe di rengekê de wê piştî wê bide diyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê, di aslê xwe de wê serwerîya roma wê di wê temenê de wê, di wê temenê de wê, piştî wê bi wê herêkirinê wê di rengekê de wê gûharin di wê de wê bibê. Mijare gûharinên ku ew di wê de dibin wê di serî de wê bi felsefeya ku ew bi wê xwediyê nerînek li mirov a çawa na wê ew wê jî wê di rengekê de wê diyar bikê. Di demên destpêkê ên patristiskî de wê, di serî de wê demek di wê warê de a salixkirinê jî bê. Di wê nûqteyê de wê, ji rewşên gerdûnî, jiyani û hwd re

wê izehet wê were hanin. Di wê temenê de wê şîrovekirin wê bi wê re wê êdî wê weke ku wê di wê çerçoveyê de wê bi aqilê rasyonel wê bi wê re wê bibê.

Di wê temenê de wê gotina xwûdê a wê demê wê bi aqil wê were bi temen kirin û wê di wê çerçoveyê de wê bingihê wê yê olî wê bi baweriyê re wê di rengekê de wê li gorî wê çawa ku wê were jiyankirin û hwd re wê were afirandin. Ev jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li rex cihutiyê wê mesihi wê di wê demê de wê li rojhilata navin jî wê belav bibê. Wê di wê temenê de wê komên weke aligirên wê di rengekê de wê bibin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, iskenderiya wê, weke navendek zaninbê bê lê wê weke navendek ku wê di wê temenê de wê ji baweriya nû re jî wê weke ku wê bibê temen.

Li hemberê baweriyên bi hezaran salan wê di wê demê de wê cihuti, mesihiya nû pêşdikeve û hizrên mitra, zerdeşt û heta mani û mezdek wê di wê demê de wê sazûmanên xwe yên civakî kku wê bi wê re wê çawa wê bijin wê di wê de wê li ser wê bisekin û wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke ekolên hizrî bin ku wê hizirvanan jî wê bi xwe re wê bi rêya weke perwerdekirinê û hwd re wê bidin. Têgîna perwerdekirinê ji xwe wê êdî wê di rengekê de wê di nava jiyane de wê bi felsefeyê û hwd wê weke ku di nava jiyane de wê bicih bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê têgîna olê wê weke têgînek nû bê û ev wê, di wê temenê de wê weke bi encamên helenikî ên hizrî wê weke ku wê cara pêşî wê civakên xwe wê biafirênin û an wê bibina hizrên civakî. Di wê temenê de wê ne tenê wê êdî ew wê bina weke hizrên civakî. Wê jî wê zêdetirî wê civakên wan wê biafirin û ev wê nişanak û temenê tiştek din wê biafirênê. Ew jî wê civaketî bê. Bi demê û pêvajoyên wê yên jiyankirinê re wê çandbûna wê pêşkeve ku wê weke çerçoveya wê ya weke dîmenê jiyane wê bê û ev wê aqilê mirov wê dema ku bi wê re wê dihênê ba hev di teybetiya mirov de wê êdî wê mirov wê dema ku wê li wê çanda xwe wê binerê wê, çi baş û nebaş û an çawa jiyankiriya wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibînê. Ev wê weke rewşek lêpîrsînê a bi aqilî ku wê bi xwe re wê weke ku ew wê biafirênê bê.

Ji demên helenik û heta demên sedsalên piştî zayinê li dora 4' min û pê de wê, di rengekê de wê, weke demek di wê warê de wê temenekê bûhûrnî a civakî wê bi wê re wê weke ku wê bi wê re wê biafirê bê.

Bawerî wê ji wê aliyê ve wê weke têtînek ku wê ne kêmtî ya şoreşgerî wê di wê demê de wê weyneyê dîrokî wê bileyîzê. Heta ku wê têtîbûna xwe wê çêbikê û wê rastî pêvajoyên pêwîst ên gûharinê were û ku ew di wê de israr dikê ku ew wê nekê êdî wê ji wê rewşa xwe wê bi wê derkeve.

Di wê demê de wê weke ku wê gelek dirokzan, û filosof wê werênina ser ziman wê têtînen ku ew wê gûhariner bin wê zêdetirî wê derfetê ji demên piştî wê ji xwe re wê bibînin ku ew bijin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi wê re wê bijin. Di demên kevnera de wê felsefeyên weke yên haraklit a vegûhar û yên weke ya parmenides a venegûhar wê di rengekê de wê di rewşa fahmkirina jiyanê de wê werina hemberê hev. Di wê temenê de wê, bawerî wê di ideaya ku ew ya baştir bidina mirov û an ji mirov re pêşkêş bikin de bin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke hizrên herê ideal wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina diyarkirin.

Di wê nûqtîyê de wê, di destpêka serdema navîn de wê têtîna dewleta pîroz ku wê pêşkeve wê di rengekê de wê weke têtînek ku wê di wê de wê êdî wê dewletek bi çerçoveyî ku ew di wê de wê, bi sazûmana wê weke çawa kes wê bîji wê bi wê re wê bîfîrê bê. Di wê temenê de wê, têtîna dewletê wê di wê temenê de wê bi wê yekê wê dema ku ew hevnasinê bi têtîna baweriyê re çêdikê wê di wê temenê de wê weke temenekê ideal a wê demê li hemberê yên keyenî û hwd. Di wê temenê de wê, key wê tenê bi gotina xwe wê nikaribê li hemberê wê bisekinê. Di wê temenê de wê mafê herkesê weke hev wê, di rengekê de wê were kirpendin.

Di wê temenê de wê lêpîrsînên bi baweriyî wê weke hev wê di wê temenê de wê, têtînek ku wê di wê demê de wê pozîtîv wê weyneyê wê weke ku wê bileyîzê. Di dema derketina îslamê de wê, îslam wê bi ideaya ku ew wê, kolederiyê wê dawiyê li wê werênê. Pêjna 'bilalê habêş' wê weke di wê temenê de wê weke hertîmî wê were diyarkirin ev wê weke têtînek zêhnî a bawerî wê di wê temenê de wê bi fêrsa fahmkirinê û baweriyê bi hev re wê di şewayê de wê bi hev re wê weke ku wê bîfîrênê.

Îslam wê dema ku wê derkeve wê piştî wê hertîmî wê pasnê xwe wê bi wê bide ku ew weke hev dikê, li hemberê zîlm û zordariyê dibê û kolederî ji holê rakirîya wê bikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev têtîn wê, di destpêkê de wê, ji wê re wê pêşketina wê ya destpêkê de wê, didemek kin de wê bikê baweriyek giştî a mazin ku wê li rojhilata navîn, nivgrava ereb û gelek deverên din ên dervî an wê belav bibê.

Lê islam wê weke 'ola şûr' wê di rengekê de wê were pênasekirin û wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Lê islam wê rengê baweriya semitikî de wê pêşkeve. Di wê temenê de wê weke ola sêyem a semitikî wê cihê xwe li dika dîrokê wê bigirê. Pêxemberê wê Mihemed wê weke pêxemberê dawî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev têngîna weke ya 'pêxemberê dawî' wê dikarê ji du aliyan ve bi wate bikê. Yek wê ji aliyê wê ve ku wê weke çawa wê bi têngîna felsefe û baweriyê wê dawî li dema mitolojiyê wê were wê bi heman rengê wê di wê rengê de wê bi aqilekê felsefeyê wê di destpêkê de wê were hizirkirin û wê êdî wê dema aqilê pêxemberî û an pêxemberê dema aqil ku em dikarin weke filosofê wê dema aqil jî di rengekê de wê bixwênin wê weke xwe di sipêrê wahîyan wê êdî wê weke ku wê bi wê re wê were diyarkirin. Lê tiştêkê din heya ku ew nayê niqaşkirin ku wê êdî wê dema aqil wê bibê û wê fahmkirina rasyonel wê êdî wê serwer bibê û wê her tişt û rewş bi wê yekê wê êdî wê were fahmkirin. Ev wê weke têngîhên ku wê êdî wê ji wê re wê weke ku wê rê şanî mirov bidin. Wê ya rast çî ya ku ew wê bidina nişandin. Weke hewldana lêgerina li ya rastiye jî wê ji aliyekê ve wê, pêşketinê weke ya dema aqil û bi aqil wê fahmbikê.

Lê yên ku wê bi wê re wê werina ser ziman jî wê çawa wê bi şîroveyên makulana û an rasyonelane wê werina hanin li ser ziman jî wê di rengekê de wê, bi aqilê felsefikî û gotinên wê ew wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê, ji temen ve ku mirov ji kîjan aliyê ve wê li wê binerê jî wê karibê wê bibêjê ku wê di şêwayekê de wê dem wê êdî wê dema aqilê felsefeyî bê. Wê cihutiya wê demê jî wê di wê de wê gûharin bi gotin û aqilê felsefeyê wê bibê. Wê ya berê wê demê û ya wê demê wê ji hev cihê wê bibê. Ber ku wê aqilê gûhariner wê çendî ku wê tam wê newê fahmkirin jî wê were hiskirin. Wekî din ew rewşên weke di têngînên weke yên zerdeştî de jî wê pêwîstîya şîroveyên weke yên Manî û piştî wî mezdekî jî wê di xatekê de wê karibê bi wê mantiqê weke pêvajoyên xwenûkirinê û an reformê ku ew li dûv hev dihên şîrovebikê û werênê ser ziman bê.

Lê bandûra wan baweriyên wê di rengekê de wê, li herêmê wê hebê û wê di wê temenê de wê, bibê. Di demên destpêkê ên serdema navin de wê cihêbûnên nava hizra felsefe û baweriyê de wê di wê warê de wê, rengekê din ê hizirî wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê li holê. Wê hizra baweriyê û an têngîna teolojiyê wê pêşkeve û ew wê ne wê tam felsefe bê û ne jî wê tam mitoloji bê. Di wê

temenê de wê di rengekê cihê ê navber de wê xwe bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ol û bawerî wê xwe bisipêrê teolojiyê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê aqilê teolojiyê wê weke zanina xwûdê bê û wê di wê temenê de wê di şîroveya wê de wê, izehetê wê beremberê ya felsefeyê wê bi aqilê wahiyê wê ji hemû rewşên jiyanê û yên ku ew dibin re wê werênê ser ziman. Felsefe wê xwe bisipêrê têgihên weke ya sedem û encamê û hwd. Lê di wê temenê de wê aqilê teolojikî wê di wê nûqteyê de wê weke aqilekê ku ew ji wê re wê weke sedemek makulane weke ne pêwîst bê ku ew bibê. Ew wê weke aqilekê di xwe de wê bi wê re ew wê hebê û wê bi xwe û sedema xwe û encama xwe ya di xwe de re wê weke ku wê hebê.

Di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Hizra teolojiyê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, ji aliyekê din ve jî wê, bi têgînek gerdûnî, metafîzîkê, ontolojikî û hwd re wê pêşkeve. Ev tegin wê nişanaka kûrbûnê a di zêhn û aqil de bin, çendî ku wê weke di xwe de wê kûrbûnê weke ji jiyanê qût wê bikin jî. Bi têgihên weke ya metafîzîkê wê, têgîna sermediyê wê, di wê temenê de wê bi hizirkirinê û fahmkirinê weke sinorê wê neyî jî bi aliyekê morfolojik wê karibê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, têgihên weke ku wê bi pirsên mirov re wê di aqilê mirov re wê bibin wê ew wê êdî wê weke ji wan re wê ji aliyê xwe ve wê weke ku wê 'bersivên pîroz' wê di rengekê de wê weke ku wê werênê.

Di wê nûqteyê de wê mijare felsefeyê wê di rengekê de wê xosletekê aqilê mirov û hizirkirina mirov wê di xwe de wê dayimi wê bihawênê. Ew jî wê lêpîrsîne mirov bê. Çendî kku mirov wê tiştê wê bibînê û wê bi hiş bibê wê li ser wê re wê pîrsê wê bikê. Wê pîrsa ew çi ya, çima heya û ber çi heya û hwd wê bikê. Ev wê weke aliyên ku ew wê bi wê re wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê mirov wê di têkiliyên bi hev re wê lêpîrsênê jî wê di rengekê de wê bikin. Wê ber vê yekê wê her tiştê wê dema ku wê bixwezê ji wê re izehetê werênê û ew ji wê newênê wê weke nepeniyekê wê bimênê û mirov wê bi mejiyê xwe wê bikê û bixwezê ku ew wê fahmbikê. Di wê temenê de wê ev wê weke hewldanake aqilê mirov ku wê piştî wê dem bi dem wê bikê û ji mirov bixwezê ku ew têgîna hizirkirina wî bersivên nû bibînê û baweriya mirov xwe bi wê zêdetirî bigihênê bersivan. Di wê temenê de wê, bi temenê mirov ê felsefî wê

têgîna bawerîya mirov wê, di wê temenê de wê bixwezê ku ew wê, bi bersivênê.

Ya ku wê mirov wê carna wê ji wê re wê bersivênê nebînê wê weke ya nayê zanin û weke ya bi bersivên teolojikî wê werênê ser ziman. Lê dema ku ew bi aqilê felsefî hat bersivandin wê ji wê weke derkeve û an dûrkeve. Di wê temenê de her bersivandina felsefeyê wê weke qadê li ya hizirkirina baweriyê û aqilê wê yê wahiyê wê weke tang bikê. Di wê temenê de wê pêşbazîya nava felsefe û baweriyê wê di wê temenê de wê dema ku ew bikevina rikhev.

Dijberîya felsefeyê wê bi wê re wê bi demê re wê êdî wê were çêkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aqilekê 'kûfrê' wê di rengekê de wê were dîtîn û wê an weke aqilekê dervî baweriyê wê were dîtîn û wê were redkirin. Di wê temenê de wê, piştî wê weke ku wê li herêmê bi hizrên kesên weke gazalî û hwd re wê di têtîna 'reddiya felsefeyê' de wê di şêwayekê de wê li ser wê temenê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Aqilê baweriyê wê hertimî wê intibayê wê bide ku ew weke ne weke yê gûharbar a. Lê di aslê xwe de wê, dema ku em ji temen ve wê li wê dinerin wê di rengekê de wê bi dirêjeyîya wê ya bi bersivên wê yên di dewama hev de wê weke pêvajoyek hizirkirinê ku wê di wê temenê de wê weke xwe bi wê re wê pêşdixê û li gorî demê wê weke bi gihandina fahmkirinê û hwd re wê weke dîmenekê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Lê gûharina wê di wê temenê de wê, bi têtînek weke ya felsefeyê re wê, bibê. Encamên felsefeyê ên hizrî wê di wê temenê de wê bi lêpîrsînên ser xwezayê û hwd re wê bi wê re wê weke ku ew wê bikê.

Ev dem wê weke demna bi têtînî wê weke bi wê yekê wê pêşkevin bin. Lê piştî wê demê wê pêşveçûnên civakî ku wê di wê temenê de wê bibin wê xwe bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê, pêşketin û serwerîya têtîhên olên li jîyanê hena û pêşdikevin jî wê weke aliyekê wê yê din wê ew bê ku ew xwe weke ji yên heyî pêşketitir dibînin û bi wê yekê dihênina ser ziman. Di islamê de wê gotina 'betalbûnê' ku wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê xwediyê têtîhekê bê. Têtîna betalbûnê wê di kurdî de wê were wateya dema bawerkirinekê weke dawî li wê ku ew were û ya din a nû ku ew destpêbikê bê. Yanî bi gotinek din di morfolojîya gotinê de wê ya hemdemiya wê demê û jiyankirina wê û weke bi aqilê wê û ast û radaya wê bi pêşketina wê re wê di xwe de wê ji aliyekê din ve wê bi fahmkirina wê karibê wê fahmbikê. Dema ku wê baweriyek wê dema wê derbas bibê û êdî ew ne weke bawerîya bi wê

were bawerkirin ku wê were dîtin wê bi gotina betalbûnê wê werênê ser ziman. Dervî wê xwe bi wê re wê weke baweriya yekane a pêşî a bûhûrîner wê bide diyarkirin.

Destpêka derketina olê islamê li rojhilata navin

Ji kû ve ku mirov li wê binerê wê karibê wê derketina islamê wê li herêmê wê weke têngînek zayînî wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê piştî wê di rengekê de wê, demek nû wê di rengekê de wê dest pê bikê.

Ev wê, weke aliyekê wê yê din jî wê berî wê baweriyên ku ew hena û serwer in ên weke li kurdistanê û iranê weke zerdeştî, mezdekî û baweriyên din wê hebin û ev wê di rengekê de wê weke baweriyên ku wê xwediye têngihna giring ên civakî jî bin. Wê di awayekê de wê civakbûnek wan ya giring a mazin wê di wê temenê de wê weke ku wê hebê.

Îslam wê di wê demê de wê weke ku wê bibê wê bi têngînek civakî wê xwe di destpêkê de wê bide diyarkirin û li mekkeyê wê weke têngîna 'dewletê' wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê demê de ku ew hê têngîhek împaratori pêşneketiya wê di wê de wê ew wê bibê û ev dem wê di wê rengê de wê xwe di rengekê de wê weke demek destpêkê ku wê gelek dîrokzan wê weke dema 'asrî seadetê' wê bi nav bikin bê.

Ola Îslamê li dora sala 610an li Mekkeyê derket holê. Ji bilî belavbûna Îslamê, Mihemed avahiyek ramyarî û leşkerî jî organîze kir û Dewleta Îslamî li Medîneyê ava kir. Piştî mirina Mihemed, hukumdarên ku wekî xelîfe dihatin binavkirin îdîa dikirin ku ew cîgirên vê dewletê ne û împaratoriyan ku ji hêla xanedanan ve dihatin birêvebirin ava kirin; dewletên Misilman ên nû û cûda derketin holê dema ku erdên xanedaniyan Umeyed û Ebasiyan hêdî hêdî hatin dabeş kirin. Heta sedsala 8an, baweriya Îslamî ji Nîvgirava Îberî li rojava heta Çemê Îndus li rojhilat dirêj bû. Paşê, Serdema Zêrîn a Îslamê, serdema dîrokî ku di nivê sedsala 7an de bi navê 'asrê seaded' bû û heta nivê sedsala 8'an berdewam kir, dema ku piraniya cîhana Misilman di zerweya xwe ya zanistî, aborî û çandî de bû, pêk hat.

Piştî wê demê wê êdî wê demek nû wê destpê bikê. Ji wê demê û pê de wê pêvajoya dewletbûnê ku wê bê birin li sêrî wê di wê de wê, êdî wê sazûmanek wê çawa wê were avakirin wê li ser wê were sekin in. Piştî wê wê têngînen pirtûka islamê 'kuranê' wê di wê temenê de wê bi wê re wê bê xwestin ku ew temenê wê were diyarkirin.

Di destpêkê de wê, têgiha belavbûnê hebê û an nebê. Lê nişanak wê hebin ku ew wê di wê de wê nebê. Piştî wê demê wê piştî dema mihemed û pê de wê dema xalifeyan wê di nava xwe de wê, bikevina şerê navxweyî ê desthilatî de. Her çar xalifên pêşî jî wê bi wê sedemê wê bi ecelên de nemirin.

Ev rewşa destpêkê wê weke pevçûnên navxweyî wê di destpêkê de wê bingihê mezhebên ku wê piştî wê bibê jî wê di rengekê de wê biafirênê. Îslam wê di rengekê de wê li ser temenê civakî ê herêmê wê bibê. Di wê demê de wê li kurdistanê û iranê ku wê hê sasanî wê li ser desthilatê wê hebê wê piştî wê êdî wê di dema xalife omer de wê, seferên dagirkirinên axa sasaniyan ên kurdistan û iranê wê dest pê were kirin.

Ev wê weke nişanaka demek din a nû ku wê di dewama wê de wê were jî bê. Di destpêkê de wê weke ku wê were dîtî wê filosofên ku wê hizra xwe wê bi felsefî wê werênina ser ziman wê di wê temenê de wê bibê. Di rengekê de wê filosofên weke farabî û el-dinwerî jî kurdistanê wê di rengekê de wê derkevin û wê weke wan wê gelek filosofên din wê derkevin. Ya ku wê di aslê xwe de wê bandûra xwe li pêşketinên destpêkê ên islamê wê bikê jî ev niqaşên felsefeyê û bi wê hanina ser ziman a baweriyê wê bikê.

Di wê demê de wê mezbehên derkevin wê weke hembeli, malikî, şafîi, şîî û hwd wê bibin. Sûnnî wê di aslê xwe de wê ne weke mezhebêkê destpêkê bê. Wê weke têgînek piştî wê di wê temenê de wê bi ji her mezhebên din ên dervî şîitîyê ku wê di nava wê de wê weke hewl were dayin werin kirin yek wê di encama wê de wê di şêwayekê de wê bibê. Şîitî wê, di rengekê de wê li ser nakokiyên civakî ên herêmê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di destpêkê de wê li ser fatîma û Ali û heta hasan û huseyin wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê kaeribê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê cewherê şîitîyê wê hinekê jî wê ji ya islamê zêdetirî wê, tevkarîyên ji rengê civakatiya herêmê a kurdistanî û iranî wê di rengekê de wê di wê de wê li ser temenê mezdeki û kevneşopîya wê ya berê wê heta zerdeştî jî wê herê wê hinekê wê weke ku wê bi wê ve jî wê girêdayî bê.

Wê têgînek teolojîkî ku wê ne felsefe û ne jî mitoloji wê weke bi gotina 'kelem'ê wê were diyarkirin û wê kesên weke gazalî wê numînîriya wê bikin wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi bandûra şîroveyan felsefeyê ku ew li herêmê dihên ser ziman wê, di

rengê de wê xwe bi wê re wê, pêşbixê. Wekî din wê di rengê de wê, heta demekê wê komên din ên cihê hem bi bawerî û civakî wê, heta radayekê wê karibin bijin. Lê piştî wê zor li wan kirina bo ku ew bibina misilman weke sûryanî, ezîdî û gelek komên din ên weke wan wê di wê temenê de wê bibin.

Misilman jî wê weke li ser koka cihutiyê û mesihiyê wê weke xwe bigihênina dapîrê adam û birehim. Di wê temenê de wê, weke têngînek olî a semitikî wê di wê rengê de wê rengê xwe wê bide diyarkirin.

Îslam her çend wê weke li mekke wê pêşkeve jî lê wê destpêka wê bi hizirbûna mihemed a di seferên kerwaniya wî ya bi ber herêmên mesopotamya weke kurdistan û sûrîya roja me û hwd de wê di rengê de wê bigihijê hizra xwe ya olî. Di demên destpêkê de wê hizrên islamê wê weke ku wê bi felsefeyî wê lêpîrsînên li ser hebûnê, armanca hebûnê, çêbûna her tiştê di gerdûnê û hwd de wê bibê û wê di wê warê de wê têngîhiştînek kûr wê bi felsefeyî wê bê afirandin. Di tefsirkirinên islamî de wê bi hatina kuranê bi rêya cebail re wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê werê hanin li ser ziman.

Di wê demê de wê kurdistan wê bi nav û dengê xwe wê zêde wê serwer bê. Di rengê de wê dikarê wê bibêjê ku wê serwerîya ramyari wê di rengê de wê weke ku wê hebê. Lê piştî wê demê û pê de wê ji ber rewşa civakî û rengên baweriyên wê yên cihê wê piştî wê di rengê de wê rewşa kurdan wê xira bibê. Ber ku ew wê, di rengê de wê têngîna iteatê wê di rengê de wê, weke têngîhek ku wê hertimî wê di xwe de wê, weke çawa wê derbas bikin wê li wê bihizirin. Di baweriyên xwe de wê, xwezayî û civakî bin. Lê ev wê bi demê re wê winda bikin.

Lê tevî wê jî wê di rengê de wê piştî wê demê wê, hin bi hin wê serwerîya xwe wê di bawerîya nû de jî wê pêşbixin. Ev wê ji du aliyan ve wê karibê wê fahmbikê. Yek wê li ser rêxistinîya rêveberiyên herêmî weke mirgeh û hwd ku ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. Û ya din jî wê di rengê de wê, bi têngîna çanda wan ya civakî a berê ku wê di rengê de wê xwe bide diyarkirin. Di dewama wê de wê hatina hizrên felsefeyî û hwd bê, weke minaq bi el-dinweri bi mantiq, felsefe, matematik û hwd de wê bibê. bi filosofên weke ismailê cizirî re wê têngîna fizikê, sibernetikê û hwd re wê, bi têngînek enzdayari a têngîhiştinê û kifşkirinê wê xwe bide diyarkirin.

Ev wê, di aslê xwe de wê, dema ku em demên islamê ên piştî sedsale 7'min û bi vir ve heta sedsale 10'min wê dinerê wê dibînê ku wê di wê temenê de wê zêdeyî wê ji aliyê têngînek felsefeyî ve wê zêdeyî wê hanina

ser ziman wê bibê û wê di wê temenê de wê di pirtûkxaneyên weke ya medreseya amedê a mazin û ya medreseya sor a li cizira bota wê bi milyonan wê berhem wê werina berhevkerin û ev wê, were diyarkirin. Di wê temenê de wê, demek ronansansî wê di rengekê de wê, karibê wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, piştî destpêka islamê wê, li kurdistanê wê, seferên ku wê bibin wê di bin desthilatiya xalife omer de bê û an xalid bin welid û hwd de bê wê bibê. Ev wê di wê temenê de wê komkujiyên mazin jî wê cih bi cih wê weke ku wê bibin. Di seferên xalid bin welid de wê bahsa komkujiyên mazin li ber sûre amedê ku ew wê bikê wê bê kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê bahsa wê bikê. Wekî din wê di wê demê de wê, li hemberî sasanî jî wê seferên ku wê bibin wê bên kirin. Lê sasanî li ser navê mejuya xwe wê hinek danûstandinan wê bikê û wê çawa wê xwe weke xwe li ser temenê berê ku ew baweriya olî a islamî hilbijêrê jî wê bixwezê ku ew wê bikê. Di wê temenê de wê, piştî wê, nakokiyên li ser rengê desthilatiya herêmê û an şerên desthilatî ku wê weke bi rewşa kerbeleyê û hwd re wê bibê wê, bingihê wan cihêbûn û mezhebbûnên ku wê heta roja me jî wê li hemberê hev wê weke di pozisyonekê de bin wê weke ku wê biafirênê.

Mihamed di sala 632an de mir, û cîgirên pêşîn ên ku wekî Xelîfe hatine binavkirin - Ebû Bekir, Umer, Osman ibn el-Effan, Elî ibn Ebî Talib û carinan Hesên ibn Elî - di Îslama Sunnî de wekî el-khulafâ' ar-râshidûn ("Xelîfeyên Bi Rêberiya Rast") tên zanîn. Hin eşîran Îslam terikandin û di bin rêberên ku xwe wekî pêxemberên nû îlan kirine de serhildan kirin, lê di şerên Riddayê de ji hêla Ebû Bekir ve hatin tepeser kirin. Gelheya herêmî ya Cihû û Xiristiyanên xwecihî, ku wekî kêmteweyên olî hatin zilm kirin û bacên giran li wan hat birîn, pir caran alîkariya Misilmanan kirin ku erdên bigirin, di encamê de xelîfetiya bilez ber bi împaratoriyeke persî û Bizansê ve belav bû.

Osman di sala 644an de hate hilbijartin û kuştina wî ji hêla serhildêran ve bû sedema hilbijartina Elî wekî Xelîfeya din. Di Şerê Navxweyî yê Yekem de, jina bi navê Eyşe, artêşek li dijî Elî birêve bir da ku tola mirina Osman hilîne, lê di Şerê Deve de têk çû. Elî hewl da ku waliyê Sûriyeyê, Muawiye, ku wekî gendel dihat dîtin, ji ser kar dûr bixe. Piştî Muawiye li dijî Elî şer denezend û di Şerê Sifînê de têk çû. Biryara Elî ya hakemtiyê Xariciyan, mezhebeke tundrew ku bawer dikir ku bi neşerkirina gunehkarekî, Elî jî gunehkar e, hêrs kir. Xariciyan serhildan kirin û di Şerê Nehrewanê de têk çûn, lê kujerê Xariciyan paşê Elî kuşt.

Kurê Elî, Hesên ibn Elî, wekî Xelîfe hat hilbijartin û ji bo dîrketina ji şerê din peymanek aştîyê îmze kir û di berdêla ku Muawiye cîgirekî xwe destnîşan neke de dest ji text berda (çav: Holt, P.M.; Lewis, Bernard, eds. (1977). *The Cambridge History of Islam*. Vol. 1. Cambridge University Press, p; 67-72).

Muawiye bi destnîşankirina kurê xwe Yezîd I wekî cîgirê xwe, xanedana Emewîyan dest pê kir, ku ev yek bû sedema Şerê Navxweyî yê Duyem. Di Şerê Kerbelayê de, Huseyn ibn Elî ji aliyê hêzên Yezîd ve hat kuştin; ji wê demê ve ev bûyer ji aliyê Şîayan ve her sal tê bîrhanîn. Sunnî, bi pêşengiya Îbn el-Zubeyr û li dijî xelîfetiya xanedanê bûn, di dorpêçkirina Mekkeyê de têk çûn. Ev nakokiyên li ser serokatîyê dê bibin sedema parçebûnek Sunnî-Şîa, Şîa bawer dikirin ku serokatî bi rêya Elî, ku wekî Ehl el-Beyt tê zanîn, aîdî malbata Muhammed e (çav: Waines, David (2003). *An Introduction to Islam*. Cambridge University Press, p; 46).

Serokatîya Ebû Bekir serpereştîya destpêkirina berhevkirina Quranê kir. Xelîfe Umer ibn Ebdul Ezîz, Heft Fuqehayên Medîneyê û Îbn Enes, damezrînerê Malîyê, Muwatta, yek ji pirtûkên herî kevn ên fîqha Îslamî, wekî lihevkiyên ji nêrînên van hiqûqnasan nivîsandin. Xaricîyan bawer dikirin ku di navbera qencî û xerabîyê de xalek navîn a lihevkiyê tune ye, û her Misilmanek ku gunehek mezin bike dê bibe kafîr.

Murcî'e hîn dikir ku rastdariya mirovan tenê dikare ji hêla Xwedê ve were darizandin. Ji ber vê yekê, ew dikare wekî şaş were hesibandin, lê ew nikare wekî bêbawer were mehkûm kirin. Ev helwest bûye serdestîya baweriyên sereke yên Îslamî (çav: Esposito, John (2010). *Islam: The Straight Path* (4th ed.). Oxford University Press, p; 87).

Xanedana Umewî Mexrib, Nîvgirava Îberî, Gala Narbonê û Sind fetih kir. Umewî bi nebûna rewatiyê re têkoşîyan û xwe dispêrin artêşêke pir zêde organizekirî. Ji ber ku baca jîzyeyê bacêk bû ku ji hêla ne-Misilmanan ve dihat dayîn ku wan ji xizmeta leşkerî azad dikir, Umewîyan red kirin ku ola ne-Ereban nas bikin, ji ber ku ew dahat kêmtir dikir. Her çend Xîlafeta Raşîdûn tekez li ser hişkiya olê dikir, Umer heta envanterek ji milkên her rayedarekî jî dixwest luksa Umewîyan nerazîbûn di nav dîndaran de derxist holê (çav: Esposito, John (2010). *Islam: The Straight Path* (4th ed.). Oxford University Press, p; 87).

Xaricîyan Serhildana Berberan bi rê ve bir, ku bû sedema dewletên Misilman ên yekem ên serbixwe ji Xîlafetê. Di pêşketin û desthilatbûna Ebasiyan de, kesên ku ne-Ereb olperest bûn (mewalî), eşîrên Ereb ên ku

ji hêla eşîra Umewî ve hatine dûrxistin, û hin Şîa ji kurd (wek malbate zaro reşid) û farisan kom bûn û Umewî hilweşandin, di sala 750an de xanedana Ebasî ya kozmopolîtir damezrand.

Şafîî rêbazek ji bo destnîşankirina pêbaweriya hedîsan kod kir û wek mezhebek serek û hinek tundrew pêşket. Di serdema destpêkê ya Ebbasiyan de, zanyarên wekî Mihemed el-Buxarî û Muslim ibn el-Hecjaj berhevokên sereke yên hedîsên Sunnî berhev kirin, di heman demê de zanyarên wekî El-Kulaynî û Îbn Babewayh berhevokên sereke yên hedîsên Şîe berhev kirin. Çar mezhebên Sunnî, Henefî, Henbelî, Malikî û Şafîî, li dora hînkirinên Ebû Henîfe, Ehmed ibn Henbel, Malik ibn Enes û Şafîî (imamê şafîî ku hin çavkaniyên civaki bawer dikin ku ew bi aslê xwe kurd bû) hatin damezrandin. Berevajî vê, hînkirinên Cefer el-Sadiq fîqîha Ceferî pêk hanîn. Di sedsala 9an de, Teberî şîroveya yekem a Quranê, Tefsîr el-Tebarî, temam kir, ku bû yek ji şîroveyên herî zêde têne vegotin di Îslama Sunnî de. Hin Misilmanan dest bi gumanbariya xwedawendiya jiyana dinyayî kirin û li ser bingeha devjêberdana xwestekên bedenî, giranî dan ser xizanî, dilnizmî û dûrketina ji gunehan. Asketên wekî Hesen el-Besrî tevgerêk îlham kirin ku dê bibe tesawwuf an jî Sofîzm (çav: Schimmel, Annemarie. "Sufism". *Encyclopædia Britannica*. Retrieved 17 September 2021).

Di vê demê de, pîrsgirêkên teolojîk, bi taybetî yên li ser wîna azad, bi awayekî berbiçav hatin çareserkirin, û Hesen el-Basrî digot ku her çend Xwedê kiryarên mirovan dizane jî, başî û xerabî ji îstismara wîna azad û şeytan tî. Felsefeya rasyonalist a Yewnanî bandûr li dibistanek ramanê ya spekulatîf kir ku wekî Mu'tezile tê zanîn, ku bi navûdeng têgîna wîna azad a ku ji hêla Wasil ibn Ata ve hatî damezrandin diparast (çav: Blankinship, K. (2008). "The early creed". In T. Winter (ed.). *The Cambridge Companion to Classical Islamic Theology*. Cambridge Companions to Religion. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 33–54).

Xelîfe Memun el-Reşîd ew kir baweriyek fermî û bi ser neket hewl da ku vê helwestê li ser pîraniyê ferz bike. Xelîfe El-Mu'tesim lêpîrsîn pêk hanîn, û kevneşopîparêz Ehmed ibn Henbel bi taybetî red kir ku bi ramana Mu'tezile re lihevhatî be ku Quran hatiye afirandin ne ku herheyî be, ku di encamê de ew hat îşkencekirin û nêzîkî sî mehan di hucreyek zindanek bêronahî de ma (çav: Doi, Abdur Rahman (1984). *Shariah: The Islamic Law*. London: Ta-Ha Publishers. p. 110).

Lêbelê, dibistanên din ên teolojiya spekulatîf - Maturîdîzma ku ji hêla Ebû Mensûr el-Maturidî ve hatî damezrandin û Eş'arî ku ji hêla El-Eş'arî ve hatî damezrandin - di pejirandina berfireh de serketîtir bûn. Fîlozofên wekî El-Farabî, Avicenna (ibni sina) û Averroes (ibni rûşd) hewl dan ku ramanên Arîstoteles bi hînîkirinên Îslamê re li hev bikin, mîna skolastîkîsma paşîn di nav Xiristiyanîyê de li Ewropayê û xebata Maimonides di nav Cihûtiyê de, di heman demê de yên din ên wekî El-Gazalî li dijî vê senkretîzmê nîqaş kirin û derketin û di dawiyê de bi ser ketin (çav: Lapidus, Ira (2002). *A History of Islamic Societies* (2nd ed.). Cambridge University Press, p; 160).

Ev serdem carinan wekî "Serdema Zêrîn a Îslamî" jî dihê binavkirin. Destkeftiyên zanistî yên Îslamî rêzek fireh ji mijarên wekî bijîşkî, matematîk, astronomî û çandîn û her weha fîzîk, aborî, endezyarî û optîk û hwd vedihevine. Avicenna pêşeng di bijîşkiya ceribandînê de bû, û Kanûna Dermanê ya wî wekî metnek bijîjkî ya standard li cîhana Îslamî û Ewropayê bi sedsalan hate bikar hanîn. Rhazes yekem kes bû ku nexweşiyên sorikê û sorikan nas kir. Nexweşxaneyên giştî yên wê demê yekem dîplomayên bijîjkî dan da ku lîsansê bidin bijîşkan. Ibn el-Heyssem wekî bavê rêbaza zanistî ya nûjen tê hesibandin û pir caran wekî "zanyarê rastîn ê yekem ê cîhanê" tê binavkirin, bi taybetî di derbarê xebata wî ya di optîkê de. Di endezyariyê de, lêderê floytê yê otomatîk ê birayên Banû Mûsa wekî yekem makîneya bernamekirî tê hesibandin. Di matematîkê de, têgeha algorîtmayê bi navê Mihemed ibn Mûsa el-Xwarizmi, ku wekî damezrînerê cebrê tê hesibandin, ku bi navê pirtûka wî ya el-cebr tê binavkirin, tê navandin, di heman demê de yên din têgeha fonksiyonê pêşxistin. Hikûmetê mûçeyek wekhev a werzişvanên profesyonel ên îroyîn da zanyaran. Rekorden Cîhanê yên Guinness Zanîngeha El Karaouine, ku di sala 859an de hatiye damezrandin, wekî zanîngeha herî kevin a cîhanê ya ku bawernameyan dide nas dike. Gelek kesên ne-Misilman, wek Xiristiyan, Cihû û Sabîyan, di warên cûrbecûr de beşdarî şaristaniya Îslamî bûn, û saziya ku wekî Mala Aqilmendiyê tê zanîn, alimên Xiristiyan û Farisî hem ji bo wergerandina berheman bo Erebi û hem jî ji bo pêşxistina zanîna nû dixebitand (çav: Meri, Josef W. and Jere L. Bacharach. "Medieval Islamic Civilization". Vol. 1 Index A–K Archived 28 December 2023 at the Wayback Machine. 2006, p. 304).

Di aslê xwe de wê dema ku em temenê filosofên weke farabî, el-dinwerî, ibni sina û heta ibni rûşd binerê wê weke ku wê were dîtin ku ew li ser temenekê weke ya berê a bi zerdeştî-Manîti-mezdeki û hwd

afirîbû û hebû wê li ser wê re wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke k uwê bê dayîn diyarkirin. Ev dem wê di wê demê de wê têkiliyek xort a felsefeyî bi têgiha baweriyê a demê re wê biafirênê û wê bingihê wê dema zêrin ku wê bahsa wê were kirin wê biafirênê. Piştî wê demê ku wê dawî li wê demê wê were hanin û wê ekola weke ya gazali û hwd wê serkeve wê êdî wê derfet ji van filosofan re wê nemênê. Ibni rûşdî wê herina endulus û rojava. Ekolek din jî ku ew weke navê wê ji bîrkirî maya û di aslê xwe de ibni sina jî ji wê temenê dibê wê ekola şehrezoriyên kurdistanê bê ku ew wê hevgristin û an sentezek fahmkirinê bi wan têgînên felsefî û teolojiyê re wê çêbikin û wê bikin wê werênina ser ziman. Ji zekeriya razî û heta semsedînê şehrezori û piştî heta filosofên weke suhrewerdî ku wê temenê wê bi felsefeya 'îsraqî'yê û an 'rohniparêziyê' û hwd re wê biafirênin wê bibê. Ev wê, bingihê wê demê wê çêbikê. Ji wê aliyê ve ekola şehrezoriyên li kurdistanê wê çavkaniyên wê yên dîrokî wê hebin û wê di aslê xwe de wê bi kok wê pirr zêde wê xort bê. Lê wê piştî wê, ew jî wê were tepisendin.

Leşkerên di wê demê de ji împaratoriya Ebbasiyan veqetiyên û xanedaniyên xwe ava kirin, wek Tuluniyan di sala 868an de li Misrê û xanedaniya Gaznewî di sala 977an de li Asyaya Navîn. Di vê parçebûnê de Sedsala Şîayan, bi qasî di navbera salên 945 û 1055an de, hat, ku tevgera mîsyoner a Şîayên Îsmâîlî ya hezarsalan bilind bû. Komeke Îsmâîlî, xanedaniya Fatimiyan, di sedsala 10an de kontrola Afrîkaya Bakur girt ser xwe û komeke din a Îsmâîlî, Qermatiyan, di serhildana xwe ya neserkeftî de Mekke talan kirin û Kevirê Reş, kevîrê ku di nav Kebeyê de hatibû danîn, dizîn. Komeke din a Îsmâîlî, xanedaniya Buyid, Bexdayê fetih kir û Ebbasiyan veguherand monarşîyeke pêşeng. Xanedana Selçûkiyên Sunnî bi belavkirina ramanên akademîk ên wê demê, bi taybetî bi avakirina sazîyên perwerdehiyê yên bi navê Nezamiyeh, ku bi El-Xezalî û Saadî Şîrazî ve girêdayî ne, seferek da ku Îslama Sunnî ji nû ve birhan bike (çav: Andreas Graeser Zenon von Kition: Positionen u. Probleme Walter de Gruyter 1975, p. 260).

Berfirehbûna cîhana Misilman bi mîsyonên olî yên ku Volga Bulgaristanê veguherandin Îslamê berdewam kir. Sultanatiya Delhiyê gihîşt kûrahiya nîvgirava Hindistanê û gelek kes bûn Misilman, bi taybetî Hindûyên kasta nîzm ku neviyên wan piraniya mezin a Misilmanên Hindistanê pêk tînin. Bazirganî gelek Misilman hanîn Çînê, li wir wan bi rastî pîşesaziya hawirdekirin û hinardekirinê ya Xanedana Song serdest

kir. Misilman di Xanedana Yuan de wekî çînek hindikahî ya rêveber hatin girtin.

Weki din di wê demê de wê li kurdistanê wê labitandinên desthilatî wê bibin. weke ku wê were dîtin wê pêşî wê piştî abasiyan ku wê weke qada wan ya desthilatê wê bigirê û wê ji kurd û farisan wê pêkwere buwayhid wê li şûnê wê ava bibê û wê hema bêja wê bigihijê wê idiyê ku wê axên imparatoriya berê a sasani wê hilde li nava xwe. Tenê wê bakûrê kurdistanê wê di wê demê de wê, cihê di bin desthilatîyên kurdistanî û mirgehên wan ên herêmî de bê. Lê ew jî ji wê cihê tevnegerin.

Di wê demê de ev pêvajoyê wê heta sedsale 8'în û wîrdetir wê bibê. Piştî wê hasaniyîd û heta anaziyyîd û rawadiyên kurd wê, ev pêvajoyê bibê. Piştî ku wan di nava xwe de serwerîyek herêmî ava kir û pê de wê heta desthilata şadadî ku wê weke imparatoriyeke wê serwerî başûrê û rojhilatê kurdistanê û herêmên qafqasya û heta osetya û hwd wê li wan serwer bibê wê ava bibê.

Damezrînerê xanedanê buwayhid, 'Elî ibn Buya, di destpêkê de leşkerek di xizmeta serleşkerê Deylemî Mekan ibn Kakî de bû, lê paşê dilsoziya xwe ya bi hukumdarê Îranî Merdevîj re guherand, ku xanedana Ziyarîdan ava kiribû, û bi xwe jî bi xanedana desthilatdar a Gîlanê re xizm bû, herêmek ku li ser sînorê Deylemê ye. Ev xanadan bi orjina xwe kurd bû. Paşê du birayên wî yên biçûk, Hesen ibn Buya û Ehmed ibn Buya tevî 'Elî bûn. Di sala 932an de, Keraş wekî ferîşteya 'Elî hat dayîn, û bi vî awayî karî Deylemîyên din tevî artêşa xwe bike. Lêbelê, destpêşxeriya 'Elî ji bo Merdevîj pir zêde derket, ku plan dikir ku wî bikuje, lê 'Elî ji hêla wezîrê Mardevîj ve ji plana Merdevîj hat agahdarkirin. Bira, bi 400 alîgirên xwe yên Deylemî re, dû re revîyan Farsê, li wir ew karîn Arrajanê kontrol bikin. Lêbelê, Buyiyan û generalê Ebasiyan Yaqut di demek kurt de ji bo kontrola Farsê şer kirin, û di dawiyê de Buyiyan bi ser ketin. Vê serkeftinê rê li ber fetha paytexta Farsê, Şîrazê vekir (çav: Nagel, Tilman (1990). "Buyids". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica*. Vol. IV/6: Burial II–Calendars II. London and New York: Routledge & Kegan Paul. pp. 578–586).

Elî her weha bi xwediyên erdên Farsê re, ku di nav wan de malbata Fasanjas jî hebû, hevalbendî kir, ku paşê gelek dewletmedarên navdar jî bo Buyiyan derxistin. Elî her wiha leşkerên din jî kom kir - di nav wan de faris û hin komên tirkmen ku ew hatibûn herêmê weke goçber jî hebûn, ku ew jî bûn beşek ji siwariyan. Piştî Elî birayê xwe Ehmed şand Kermanê, lê piştî dijberiya gelê Belûç û Qafsan neçar ma ku vekişe.

Lêbelê, Merdewîc, ku dixwest xelîfeyê Ebasiyan ê Bexdayê ji text rake û Împeratoriya Îranî ya Zerdestî ji nû ve ava bike, di demek kurt de Xuzistan ji Ebasiyan stend û Elî neçar kir ku wî wekî serwerê xwe nas bike (çav: Busse, Heribert (1975). "Iran Under the Buyids". In Frye, Richard N. (ed.). *The Cambridge History of Iran*. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. p. 250–305).

Di wê navberê de abasiyan bo ku ew serdestiyê bi destê buwayhidyan ve ne berdin wê komên leşkerên kirêgirtî û komên tirkmen weke hêzek leşkerî wê bi karbênin û wê ji wan sûd bigirin. Ev weke hewldanek ku wê piştî wê êdî wê, piştî wê di gelek aliyên din de wê li hemberê komên civakî ên weke ku wê buwayhidi wê karibin xwe bigihênina wan wê bidna şerkirin. Da hêrîşkirinê komên tirk bi destê xalîfê abbadî mitasim li ser babkiyen, piştî li hemberê kurdên daşnîyan dana wan a şerkirin wê tenê du minaqên ji wê ên bi êş û bi xwûn ku ew bi encam bûna wê karibê wan fahmbikê û werênê ser ziman.

Ji bo Buyiyan bi şans bû ku Merdewîc di demek kurt de di sala 935an de hate kuştin, ku ev yek li herêmen Ziyariyan kaos çêkir, rewşek bêkêmasî ji bo birayên Buyiyan; Elî û Ehmed Xuzistan fetih kirin, di heman demê de Hesên paytexta Ziyariyan Îsfahan dagir kir, û di sala 943an de Rey dagir kir, ku bû paytexta wî, bi vî awayî hemû Cîbal fetih kir. Di sala 945an de, Ehmed ket Iraqê û kontrola Bexdayê girt, û ji bo dadgeha Ebasiyan ti vebijarkek rastîn nehişt ji bilî ku wekî hukumdarên de facto radestî desthilatdariya wan bibin. Wî leqaba Mu'izz ad-Dawla ("Xelatgirê Dewletê") wergirt, di heman demê de ji Elî re leqaba Îmād al-Dawla ("Piştgiriya Dewletê") û ji Hesên re leqaba Rukn al-Dawla ("Stûna Dewletê") hat dayîn. Buyiyan li Bexdayê qesrek padişahî (Dar al-Mamlaka) ava kirin, ku li bakurê qesra xelîfe (Dar al-Xîlafe) bû, ku sembola dabeşkirina desthilatdariyê bû. Di vê navberê de, bandûra xelîfe berdewam kêmbû - êdî wezîrê wî tunebû û bi bandûr di bin kontrola Bûyiyan de bû pêşengek (çav: El-Hibri, Tayeb (2021). *The Abbasid Caliphate: A History*. Cambridge University Press, p; 177).

Mirina Adud el-Dewle wekî destpêka hilweşîna xanedana Bûyiyan tê hesibandin; kurê wî Ebû Kelîjar Merzuban, ku dema ew mir li Bexdayê bû, di destpêkê de mirina xwe veşartî hişt da ku cîhê xwe misoger bike û ji şerê navxweyî dûr bikeve. Dema ku wî di dawiyê de mirina bavê xwe eşkere kir, sernavê "Samsam el-Dewle" lê hat dayîn. Lêbelê, kurê din ê Adud, Şîrdil Ebû'l-Fewaris, desthilatdariya wî red kir, û şerê navxweyî yê

tirsnak dîsa jî çêbû. Di vê navberê de, serokê Merwanî yê Kurd ê bi navê Badh ibn Dustak (badê kûrê dostik) amedê (dîyarbekir) girt û Samsam el-Dewle neçar kir ku wî wekî hukumdarê vasal ê herêmê nas bike. Wekî din, Mu'eyyad el-Dewle, kur û cîgirê Rukn el-Dewle (bi wateya temenê dewletê), jî di vê serdemê de mir. Piştî Mu'yad el-Dewle birayê wî Fexr el-Dewle hat ser kar, ku bi alîkariya wezîrê Mu'yad el-Dewle, Sahib ibn Ebbad, bû serwerê milkên Mu'yad el-Dewle. Kurekî din ê Adud el-Dewle, Ebû Tahir Fîrûzşah, xwe wek serwerê Besrayê damezrand û sernavê "Diya el-Dewle" girt, di heman demê de kurekî din, Ebûl-Huseyn Ehmed, xwe wek serwerê Xuzistanê damezrand û sernavê "Tac el-Dewle" girt (çav: Busse, Heribert (1975). "Iran Under the Buyids". In Frye, Richard N. (ed.). *The Cambridge History of Iran*. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 250–305).

Şîrdil Ebûl-Fewaris (bi sernavê xwe yê "Şeref el-Dewle" tê nasîn) zû Oman ji Samsam el-Dewle girt, û di sala 983an de leşkerên Tirk ên Samsam el-Dewle li dijî wî serhildan kirin bikarhanin û hin ji wan ji Iraqê çûn Farsê, lê piraniya wan ji hêla xizmê wî Ziyar ibn Şehrekaweyh ve hatin razî kirin ku li Iraqê bimînin. Lêbelê, Iraq di rewşeke dijwar de bû, û çend serhildan çêbûn, ku wî karî wan bîtepisîne, ya herî xeternak a Esfer ibn Kurdewayh (bi navê xwe dihê wateya efserê sultanê kurd) bû, ku hewl da Ebû Nesr Fîrûz Xerşad (ku bi nasnavê xwe "Beha' el-Dewle" tê nasîn) bike hukumdarê Iraqê. Di heman serdemê de, Samsam el-Dewle jî karî Besra û Xuzistanê bigire, û her du birayên xwe neçar kir ku birevin axa Fexr el-Dewle.

Bûyiyan li Iraq û rojavayê Îranê konfederasyonêk ava kirin. Vê konfederasyonê sê mîrnişîn ava kirin: yek li Farsê, bi paytexta Şîrazê, ya duyemîn li Cibalê, bi paytexta Rayê, û ya dawîn li Iraqê, bi paytexta Bexdayê. Lêbelê, di serdema wan a dereng de, di konfederasyona Bûyiyan de bêtir mîrnişîn ava bûn. Warisî mîratî bû, hukumdar erdên xwe di navbera kurên xwe de parve dikirin.

Nasnavê ku ji hêla hukumdarên Bûyiyan ve dihat bikar hanîn 'emîr' û an weke kurd dibêjin 'mîr' bû, ku tê wateya "walî" an "mîr". Bi gelemperî, yek ji emîran wekî xwediyê payebilindiyê li ser yên din dihat nas kirin; ev kes dê sernavê emîr el-umara, an emîrê payebilind bikar bîne. Di dîmenekê keyenî de dibûn û bi dîndana keyenî û an padişahi bûn. Her çend emîrê payebilind serokê fermî yê Bûyiyan bû jî, bi gelemperî li derveyî mîrnişîniya xwe tu kontrolêk girîng tunebû; her

emîrek di nav axa xwe de xwedî rêjeyek bilind a xweseriyê bû. Wekî ku li jor hate behs kirin, hin emîrên bihêztir sernavê Şahanşah ê Sasanî bikar hanîn. Herwiha, çend sernavên din ên wekî malik ("padîşah") û malik el-muluk ("padîşahê padîşahan") ji aliyê Buyiyan ve jî dihatin bikarhanîn. Di asteke biçûktir de, axa Buyiyan ji aliyê mîrên ji malbatên din ve jî dihat birêvebirin, wek Hesenweyhî.

Di destpêka xanedana Buyiyan de, artêşa wan bi piranî ji hevalên wan ên Deylamî pêk dihat, ku mirovên şervan û wêrek ên bi eslê xwe piranî gundî bûn, ku wekî leşkerên peya xizmet dikirin. Deylamî xwedî dîrokeke dirêj a çalakîyên leşkerî bûn ku vedigere serdema Sasaniyan, û li deverên cûda yên Îran û kurdistanê, û heta Misrê jî kirê bûne. Deylamî, di dema şer de, bi gelemperî şûr, mortal û sê rîman hildigirtin. Wekî din, ew bi avakirina mortalên xwe yên tirsnaq jî dihatin nasîn, ku şikandina wan dijwar bû (çav: Busse, Heribert (1975). "Iran Under the Buyids". In Frye, Richard N. (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 250–305).

Lêbelê, dema ku herêmen Buyiyan zêde bûn, wan dest bi wergirtina Tirkan wek leşker bo siwariyên xwe kirin, ku di artêşa Ebasiyan de roleke girîng leyîstibûn. Artêşa Bûyiyan jî ji Kurdan pêk dihat, ku ligel hin komên Tirkmenên Sunnî bûn, lê Deylamî Misilmanên Şîe bûn. Lêbelê, artêşa Bûyiyan a Cîbalê bi giranî ji Deylamîyan pêk dihat (çav: Busse, Heribert (1975). "Iran Under the Buyids". In Frye, Richard N. (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 250–305).

Deylamî û Tirk gelek caran ji bo serdestiya di nav artêşê de bi hev re şer dikirin. Ji bo tezmînata leşkerên xwe, emîrên Bûyiyan gelek caran iqta, an jî mafên rêjeyek ji dahatên bacê ji parêzgehekê (çandiniya bacê) belav dikirin, her çend pratîka dayîna bi cûre jî pir caran dihat bikar hanîn. Her çend Tirk li Iraqa Bûyiyan dihatin tercîhkirin jî, Deylamî li Îrana Bûyiyan dihatin tercîhkirin.

Berevajî Samanîyan, Bûyiyan Darî (ku wekî Farisiya Nû jî tê zanîn) wekî zimanê xwe yê fermî qebûl nedikirin. Di şûna wê de, Erebi wekî "lingua franca" ya padîşahiya xwe xizmet dikir, dema ku Farisiya Navîn carinan wekî zimanek duyemîn a dadgehê dihat bikar hanîn. Her çend Buyîd ji eslê xwe Îranî bûn jî, wan piştgirîya nivîsandina bi zimanê Erebi kirin, û her weha di nameyên xwe de, û her weha di helbestan de jî ziman bi kar hanîn (çav: Sajjadi, Sadeq; Asatryan, Mushegh; Melvin-Koushki,

Matthew. "Būyids". In Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.). *Encyclopaedia Islamica Online*. Brill Online).

Ne diyar e çima Buyîd karhanîna Farisi û an kurdiya xwe pêşve nebirin. Li gorî dîroknas Edmund Herzig û Sarah Stewart di pirtûka xwe ya Îrana Îslamî ya Destpêkê (2011) de, dibe ku ev ji ber sê faktorên be; Buyîd di dema mayîna xwe ya li Bexdayê de bandûr bûne û ji ber vê yekê dixwestin bibin piştgirên girîng ên nivîsandina Erebi; Dibe ku Farisi ji hêla kahîneyên Zerdeştî ve hatibe bêhêvîkirin, ku hîn ji li herêmên wekî Fars bi Farisiya Navîn û li herêmên kurdistanê jî bi kurdi di xwewandin û dinivîsandin; Dibe ku Farisiya pir cûda/li dijî zaravayên rojavayê Îranê bûya, û tenê bi piranî li rojhilatê Îranê bi xêr hatî bû (çav: Herzig, Edmund; Stewart, Sarah (2011). *Early Islamic Iran*. I. B. Tauris, p; 157).

Lêbelê, Farisi jî û kurdi hîn jî li dadgehên Buyîd wekî zimanê helbestê dihat bikar hanîn. Gelek helbestvanên navdar ên di warê Buyîd de bi van zimanan nivîsandin, wek Ebû Mihemed Mensûr ibn Elî el-Mantîkî el-Razî, Xusrewî Seraxsî û Ebû Zeyd Mihemed ibn Elî el-Geda'irî el-Razî. Wezîrê Faris Sahib ibn Abbad (di sala 995an de mir), ku demek dirêj kesayetiya pêşeng a dadgeha Buyid li Ray bû, tenê bi Erebi nivîsand, ku wî li şûna zimanê xwe yê zikmakî tercîh dikir. Lêbelê, wî her weha pesnên Farisiya Nû yên ku ji wî re hatibûn veqetandin jî qebûl kir (çav: Herzig, Edmund; Stewart, Sarah (2011). *Early Islamic Iran*. I. B. Tauris, p; 155).

Her çiqas birayên ku padîşahiya Bûyiyan ava kirin navên erebî yên Elî, Hesen û Ehmed hebûn, nîşê duyem ê Bûyiyan bi taybetî navên îranî ên bi kurdî û farisi hebûn, wek Kamrava, Merzuban, Behram û Xusrew. Bûyiyan gelek nivîs li ser xirbeyên Persepolisê yên Axamenîyan nivîsandine, bi vî awayî rêzgirtina vê cihê diyar dike, ku Bûyiyan dihezirîn ku ji hêla padîşahê mîtolojîk ê Îranî Cemşîd ve hatiye avakirin. Adud el-Dewle cejnên kevînar ên Îranî yên Sadeh û Mehregan ên zerdeştî pîroz kir, û mîna gelek hukumdarên Îslamî yên berê - di nav de xelîfe - wî bi ihtîmaleke mezin Nowroz jî pîroz kir. Wî Nowroz wekî modelê ji bo du cejnên nû hatine afîrandin bikar hanî, ku salane li bajarokê Fena Xusrew-gird dihatin pîrozkirin (çav: Bürgel, Ch.; Mottahedeh, R. (1988). "Azod-al-dawla, Abū Šojā' Fannā Kōsrow". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica*. Vol. III/3: Azerbaijan IV-Bačča(-ye) Saqqā. London and New York: Routledge & Kegan Paul. pp. 265–269.).

Di bin serdema Bûyiyan de, hizra "Îranşehr" (Îran) di berhemên erdnîgarî de xuya dike, ku hemî bi erebî ji hêla nivîskarên piranî Îranî ve

hatine nivîsandin. Erdnîgarnas Îstaxrî, ku di dawiya sedsala 10-an de çalak bû û nivîsand; "Beşa herî baş a cîhanê ya çandinî (ma'mur), herî dadperwer û berhemdar, û di jiyana xwe ya ramyarî de ya herî avabûyî padîşahiya Îranşehr e." (çav: Herzig, Edmund; Stewart, Sarah (2011). Early Islamic Iran. I. B. Tauris., p; 155).

Li vê nûqteyê wê weke ku wê li ser wê werina ser ziman wê, Herzig û Stewart zêde dikin ku: Materyalên berê, dema ku bi hev re têne nîrxandin, nîşanên girîng ji bo pîrsa nasnameya Îranî di bin Buyiyan de pêşkêş dikin. Di mînaqa yekem de, me hukumdar hene ku bêşerm Îranî ne û bi rêya şûnpê, sernav û rêzgirtina ji bo Persepolis xwestine ku têkiliya xwe bi rabirdûya Îranî ya berî-Îslamî nîşan bidin. Di heman demê de, niştasihên padîşahiyan Buyiyan û Îraniyan rojhilat wekî gelê Îranşehrê astek xwebaweriyê ya carinan şermok nîşan dan (çav: Herzig, Edmund; Stewart, Sarah (2011). Early Islamic Iran. I. B. Tauris., p; 157).

Mîna pîraniya Deylamîyan di wê demê de, Buyîd Şîa bûn. Lêbelê, mimkun e ku ew wekî Zeydîyan dest pê kirine. Moojen Momen vê veguherîna ji Zeydîsmê bo Duwanzdehîtiyê bi destnîşankirina vê yekê rave dike, ji ber ku Buyîd neviyên Elî, Îmamê Şîe yê yekem, bûn, Zeydîtî dê ji wan re hewce bikira ku Îmamek ji malbata Elî deynin. Ji ber vê yekê, Buyîd meyla xwe ber bi Duwanzdehîtiyê ve didan, ku Îmamekî veşartî heye, ku ji bo wan vebijarkek ramyarî balkêştir bû (çav: Momen, Moojan (1985), An Introduction to Shi'i Islam, Yale University Press, pp. 75–76).

Buyîd kêrî caran hewl didan ku nêrînek olî ya taybetî li ser xelkê xwe ferz bikin ji bilî di mijarên ku ew ê ji hêla ramyarî ve bikêrhatî be. Ebbasîyan Sunnî xelîfetî parastin lê ji hemî desthilata sekuler bêpar man. Wekî din, ji bo ku rê li ber belavbûna aloziyan di navbera Şîa û Sunniyan de li dezgehên hikûmetê bigirin, emîrên Buyîd carinan Xiristiyanan li şûna Misilmanên ji her du mezheban tayîn dikirin meqamên bilind (çav: Heribert, pp. 287–8).

Di bin çavdêriya Buyiyan de, projeyên mezin ên avakirin û endezyariyê pêk hatin, wekî pergalên avdanê û pêşkeftinên çandiniyê, ku hemî bûn sedema zêdebûna dahatê. Li gorî hukumdarên din ên herêmî li Iraqê, û Kurdistan û Iranê Barîdî û Hemdaniyan, êşkere bû ku Buyiyan ji projeyên avakirinê hez dikirin. Dema ku Mu'izz el-Dewle gihîşt Iraqê ji rojhilatê Kurdistanê, welat ji ber têkoşînên herêmî yên li ser kontrola Bexdayê wêran bûbû. Di bin talîmatên wî de, bendava Baduriya li ser çemê Rufeyl hate sererastkirin, ku paşê bû sedema kêmbûna bihayên xwarinên

gelemperî, wekî nan. Ev yek jî îlham da ku mirov koçî Bexdayê bikin (çav: Sajjadi, Sadeq; Asatryan, Mushegh; Melvin-Koushki, Matthew. "Bûyids". In Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.). *Encyclopaedia Islamica Online*. Brill Online).

Di dema serweriya Adud el-Dewle de bû ku piraniya projeyên avakirin û sererastkirina Buyiyan pêk hatin. Di bin serweriya wî de, Şîraz ewqas qerebalix bû ku garnîzonê cîhek tunebû ku lê bigere, ku ev yek bû sedem ku Adud el-Dewle taxek taybetî, Fena Xusrew-gird ("Fena Xusrew ew çêkir") ava bike, navek ku bi zanebûn navê bajarên ku ji hêla padişahên Sasaniyan ve hatine damezrandin nîşan dide. Bajarê Fîrûzabadê, ku tê bawerkirin ku bi padişahê Sasaniyan Erdeşîr I (di navbera 224-242an de hukum kir) ve girêdayî ye, ji aliyê Adud el-Dewle ve hate nûjenkirin, dibe ku ji bo tekez kirina îdiaya wî ya li ser bav û kalên wî yên Sasaniyan hatibe kirin. Yek ji projeyên avakirina mayînde yên Adud el-Dewle goristana li ser goristana Elî bû (çav: Sajjadi, Sadeq; Asatryan, Mushegh; Melvin-Koushki, Matthew. "Bûyids". In Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.). *Encyclopaedia Islamica Online*. Brill Online).

Lê ev tîgîn wê piştî wê di rengekê de wê di nava vegotinên wêjeyî de wê weke tîgînek û rengekê jiyanê ê ku wê bale mirov wê bikişênê ser xwe wê biafirênê. Minaq wê 'çîrokên hezar û yek şevî' ku wê çendî wê bahsa demên xalifetiyê jî wê bikin wê bi ziman û tîgînek weke ya berî dema islamê wê were nivisandin û ji wê dikarê bigihijê tîgînek jiyanî a civakî a civakî.

Rewşa buyidan wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dema ku em li wê dinêrîn wê çanda civakên herêmî wê weke xwe di wê de wê di rengekê de wê karibin bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê, di wê de wê, bîngîhekê xort ê çanda kurdistanî jî wê hebê. Ev wê piştî wê bandûra xwe li bakûrê kurdistanê wê di rewşa dewleta kurd a merwanî û padişahên wê yên bi navê xwe re wê di wê rengê de wê werina diyarkirin de wê karibê wê fahmbikê.

Di wê temenê de wê, ev rewş wê, di rengekê de wê, weke demek ku wê bandûra wê li jiyane herêmê a wê demê wê bikê. Nûweyên jiyane berê islamê wê di wê de wê weke ku wê rengên xwe wê bidina diyarkirin û Ev xêva mirov diafirênê ku mirov wê weke ji wê xweş dibê kku ew wê werênê ser ziman. Ev wê di wê demê de wê bi teybetî li kurdistan û iranê wê, di rengekê de wê bi pêşketinek teybet re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Wê dema ku em bahsa dema zêrîn û an ronasansê a demê

wê bikê wê ev dem wê di rengekê de wê di wê demê de wê karibê bi wê fahmbikê.

Di herêmê de wê, di wê demê de wê bi zêdeyî wê berhemên hizrî, felsefeyî û hwd wê bibin û wê werina nivisandin û pêşkeşkirin. Wê di warên zanistên xwezayî û civakî de wê, gavên giring wê werina avêtin. Li dora sedsale 11an de wê bi zêdeyî wê dîmenekê zanistên civakî û xwezayî wê bi hev re wê di ahengekê de wê werina dîtin ku wê pêşkevin. Lê piştî wê, ji civakî dûrketin wê bibê. Wê demekê wê bi hizrên zanistên xwezayî re wê piştî wê bibê. Lê ji ber kku wê aliyê civakî wê were binxistin û an kêwê wê were ser ziman wê aliyê xwezayî jî wê bi demê re wê, bandûra xwe wê hin bi hin wê winda bikê.

Ji wê yekê wê dikarê wê fahmbikê û ev wê weke bi hev re wê di rengekê de wê weke du aliyên ku wê bi hev re wê bibin. Di berhemên wê demê de wê bahsa demên berê islamê li herêmê hebûna baweriyên heyî kêwê zêde wê were kirin. Di hinek jî wan berheman de wê bahsa mezdekiyê ku wê li herêmê wê bandûra wê hê hebê wê bikê û heta ku wê heta li nivgîrava ereban jî ku wê çawa wê bi girseyan wê aligîrên wê hebê wê jî wê bahskirin wê were kirin.

Ev wê weke rewşek teybet bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. bandûra tîgîna buyidîyê wê li kurdistanê û civake kurd wê, pêşketina tîgînên cihê ên bawerî ên weke elewtîyê û hwd wê jî wê cihê wê xwe bide diyarkirin.

Serdema zêr a dema islamê li rojhilata navin.

Piştî serdema destpêkê a ku wê wê weke dema 'asrê seadetê' wê were bi navkirin û pê de wê di rengekê de wê, demek nû a li herêmê li rojhilata navin wê destpê bikê. Di wê demê de wê, di aslê xwe de ku em jî kîjan aliyê ve li herêmê binerîn wê dikarin wê werina ser ziman ku wê bahsa çanda pêşketinê serdema kevnera a felsefeyê û pêşketinê cihutîyê û mesihîyê ên piştî serdema patristîskê û hwd wê karibê wê di rengekê de wê di wê de wê bi encamên wê yê felsefê û teolojîkî û hwd bi hev re û di zikhev de wê kifşbikê.

Pêşî em divê ku wê kifşbikin ku wê aliyê bandûra felsefeyê wê jî aliyê pêşketinê mesopotamîkî ve wê di rengekê de wê bi kirpênin û wê di wê temenê de wê demên berê islamê ên weke ya berê islamê wê li wê zêde wê hebin. Bi teybetî wê heta ku wê dem wê were wê demê wê li herêmê

wê karibê wê kifşbikê ku wê bandûre zêde mazin a pêşketinên weke ya mitrayî, zerdeşt, maniyî û mezdekî wê di rengekê de wê li herê mêmê hebê. Gelek zanyar û dîrokzanên ku wê vê demê wê şîrovebikin ên weke berê islamê û bandûra wê ya li ser demên piştî wê bi têngînek weke çerçoveya mezdekiyê re wê kifşbikin. Wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê çawa wê, ne tenê li kurdistanê û an mesopotamya wê li niv girava ereb jî wê di rengekê de wê aligirên mezdekî wê bi komî wê werina kifşkirin û wê ji wan wê bahsa wan wê were kirin.

Di wê demê de wê, dema ku wê islam wê derkeve de wê, didestpêkê de wê, serwerîya sasani wê hebê û li bakûrê kurdistanê jî wê serwerîya kardoxiyan jî wê heta wê demê wê di rengekê de wê hebê û wê di temenekê civakî, civaknasî û hinek bandûrên weke bi çandî, hizirî û hwd wê di wê demê de wê karibê kifşbikê. Di wê temenê de wê, gelek dîrokzan wê dema ku wê bahsa wê demê wê bikê wê bahsa kardoxiyan wê bikin ku wê dema wan wê li herê mêmê wê weke bi serwerîya wan wê ji bakûrê kurdistanê wê serwerîya wan wê bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke bahsa wê bikê. Piştî sedsale 4'în û pê de wê li herê mêmê wê rewşên ramyari wê di wan de wê gûharîn wê bibê. Li gorî hinek çavkaniya wê, li dora sala 578an, împaratorê Bîzansî Flavius Mauricius Tiberius Augustus artêşa Sasaniyan a bi serokatiya Chosroes I têk bir.

Weki din jî Di sala 363an de, peymanek hate mohrkirin ku tê de Jovian pênc wîlayetên li piştî Firatê, di nav de Corduene û Arzanene û bajarên Nisibis û Singara, radestî Sasaniyan kir. Di wê demê de wê dema ku wê roma wê êdî wê hin bi hin wê ji herê mêmê wê vekişê. Bizans wê di wê demê de wê li herê mêmê wê heta demekê piştî jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê xwediyê serwerîyekê bê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, kurdên corduene wê di wê demê de wê xwediyê serwerîyek berfireh a ji bakûrê kurdistanê bi ber rojava başûrê kurdistanê ve ku ew di vebûn.

Di wê demê de wê çavkaniyên ku ew hena wê didîna diyarkirin ku wê li herê mêmê wê bi wê re wê ermenî û sûryani jî wê hebin û wê di wê temenê de wê karibin wê di wê temenê de wê sazûmanaek pergala a civakî wê di wê temenê de wê pêşbixin. Di wê warê de wê nişanaken wê hebin.

Piştî wê demek dirêj wê, ev wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Piştî sasanî wê têkherê wê keyeniyên herê mêmê wê weke minaq mirgeha botanê û hwd wê bi serê xwe wê tevbigirihîn û wê weke xwe weke navend wê bibînin. Wê di wê temenê de wê ev wê piştî islamê wê, di

demên hatina fethên islamî li kurdistanê wê demek dirêj wê were dîtin ku wê pêvajoyek berxwedan û şer jî wê di nava wan de wê pêk werê. Çîna serdest a kurd wê di wê demê de wê, ji serî ve wê bixwezê ku ew wê gûharinê wê bikê û ew bo ku ew serwerîya xwe winda nekê. Di wê temenê de wê ev wê weke piştî wê bi gûharine olê re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Ev wê, di aslê xwe de wê ji aliyekê ve wê bo sasanî jî wê derbasdar bê.

Di wê temenê de wê dîmenek din jî wê piştî wê, li herêmê wê êdî wê sazîmanek civakê wê xwe di rengekê de wê pêşbixê û wê bide diyarkirin. Çanda civakî wê di wê temenê de wê, bi baweriyê re wê di desptêkê de wê di ahengekê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê destpêkê de wê heta ku wê demek bi çend nîfşên desthilatî wê derbas bibin wê êdî wê li herêmê wê desthilatiya ola nû a kurdî jî wê di rengekê de wê li herêmê wê were dîtin ku wê bi keyeniyên wê û hwd re wê bibê. Lê di wê temenê de wê tîgînek din wê xwe bide diyarkirin.

Em çendî gotina 'keyeniyê' û hwd wê bikardihênin jî wê di rengekê de wê piştî wê weke padişahî wê were diyarkirin jî lê ev wê piştî wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ku em wê bi gotinekê jî bê wê werênê ser ziman.

Di tîgînek olî û weke ya birdozikî de wê, ji wê zêdetirî wê weke çerçoveyek 'dewletî' ku wê weke destûra wê weke 'şariatê' wê hebê û wê bi wê re wê di nava wê de wê bi wê re wê bijî. Di wê temenê de wê piştî wê demê wê valahiyên ramyarî wê piştî sasanîyan wê li herêmê wê bi buyidyan wê were dagirtin. Abasi wê pêşî wê navenda wê li li bakurê kurdistanê li herêma Reha bê. Piştî wê barî baxdayê wê were kirin. Lê ev wê dîsa wê di wê demê de wê ji ber tûndrewî û hwd wê, nikaribê wê, tîkiliyekê baş bi xalkên herêmê re wê dênê. Di wê demê de wê buyidi wê weke bi bermehiyên sasanî û rewşa wê ya ramyarî re wê, dîmenekê wê bi afirênê û ew wê dîmenê wê di rengekê de wê weke bi serdestîya islamî û an ola nû re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, bi wê re wê, serdestîya wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bibê. Piştî wê demê wê buyidi wê li herêmê wê serwer bibin. Di aslê xwe de wê, dema ku em buyidiyan şîrovebikin wê ji kurdistanîyan û farisên wê demê û hinek komên din ên herêmê wê biafirê û wê di rengekê de wê weke rewşek raperîner a ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Ev kevneşopîya wê piştî wê xwe bi caferî û an ismailîyan ku wê weke hinek tariqatên kurdistanî jî bin wê xwe bide domandin û wê li herêmê wê giştî

wê aligirên wê bibin û wê serdemê wê di rengekê de wê piştî wê bide gûharandin.

Di wê temenê de wê serwerîya ismailiyan wê piştî wê bi kurdekê bi navê seyfedînê erdebîlî wê piştî wê heta demên avakirina sefawîyan jî wê herê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev wê di wê demê de wê, weke demek teybet bê ku wê pêşî di teybetiya kurdistanê de ku wê fahmbikê wê karibê wê weke bi navendî wê jî wê demê û pê de wê weke bibê xwedîyê kifşkirinên mazin û wê di rengekê de wê pêşketinên demê wê bide diyarkirin. Piştî buyidiyan wê, bi giştî li herêmê wê serwer bibin. Ev wê piştî wê bi abaesiyan re jî wê rewşek weke ya mezhebî wê temenê wê bi şer wê biafirênê. Abasi wê dîroka wan ya herêmê wê bi şerkinên weke bi komên civakî ên herêmê re wê derbas bibê. Komên weke babekî, daşnî û an komên ezdayî û hwd re wê di wê temenê de wê derbas bibê.

Di çerçoveya kurdistanê de wê karibê hinek aliyên wê di dewama wê de wê pêşî jî wan demên destpêkê ên abasi wê karibin werina hanin li ser ziman. Di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, têgîna serdestiyê a desthilatî wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li herêmê wê bi xalkê herêmê û rengê jiyane wan re wê şerekê mazin wê denezênê. Di wê temenê de wê, pîrsgirêka babekiyan wê di wê temenê de wê çendî ku wê weke raperinekê bê diyarkirin li hemberê xalîfê abasi mutasim lê wê jî wê zêdetirî wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku ev wê, weke têgînek ku wê di rewşê de wê çawa wê weke li hemberê jiyane civakî a herêmê a cihê wê pêvajoyek herêşê wê di wê demê de wê bibê wê karibê weke minaqe wê bê. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê wernê ser ziman bê.

Li kurdistanê wê di wê demê de wê, pêvajoyên hêrişên li kurdên zerdeştî, mezdekî, babekî daşnî û an ezdayî wê di wê temenê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Serhildana Babek Xuremdîn ku wê li dora 816-837an wê bibê wê weke serhildanên Babek Xuremdîn bû, ku di navbera salên 816 – 837 piştî zayînê de pêşengiya tevgera Xuramî kir. Ew yek jî mezintirîn serhildanên kurd û hin komên faris a li dijî Xîlafeta Ebasiyan bû. Ew di dema desthilatdariya El-Ma'mun û El-Mu'tesim de, 20 salan berdewam kir. Serhildan hat tepisandin û Ebbasiyan Babek girtin û îdam kirin.

Xuramiyan dest danî ser weke hin herêmên rojhilatê kurdistanê û di dewama wê de û heta Azerbaycanê iroyin û herêmên din, xwestin ku baweriya Mazdekiyê vegeşandin.

Bi sûdwerigirtina ji aloziya ku ji ber Şerê Navxweyî yê Ebasiyan çêbû, wan di sala 816an de li Îran û kurdistanê dest bi hêrişan li ser hêzên Misilmanan kirin. Bilindbûna Babek bo serokatiya Xuramiyan dest pê kir dema ku Cewîdxan ibn Sehl alîkariya xortekî neqanûnî yê bi navê Babek kir û ew tayîn kir ku milkê xwe yê herêmî birêve bibe. Babek ne tenê bi jina Cewîdxan re têkiliyek dest pê kir, lê dema ku efendiye wî di pevçûnekê de mir, wî kontrola tevgera Xuramiyan girt destê xwe, îdia kir ku ruhê Cewîdxan derbasî wî bûye. Di sala 816-17an de Babek cara yekem wekî serokê Xuramiyan hate tomar kirin. Serhildana Babek ji bo çareserkirina wê pir dijwar derket holê. Ev herêma ku ew li wê li rojhilatê kurdistanê û sînorê wê ji bo kontrola Ebasiyan zehmetiyên bêhempa pêşkêş kir. Herêm li gorî deverên din ên dagirkirî hebûna Ereban bi sînor dîtibû. Berfirehbûna destpêkê ya Misilmanan bo herêmê bi giranî li ser ewlekirina cihên stratejîk li deştan bi rêya baregehên bi hêz, bi wargehên wekî Berdha'a, Erdebîl, û Meraxê, ku ya paşîn wekî navenda îdarî kar dikir dema ku Babak dest bi sefera xwe kir. Li şûna ferzkirina rêveberiya rasterast, hêzên Misilmanan bi civakên çiyayî re peyman çêkirin ku rêveberiya xweser a herêmî di berdêla dravdanên sembolîk de diparastin. Ev pergala hevkarîyê di serdema destpêkê ya Ebasiyan de dest bi hilweşînê kir ji ber ku zextên demografîk zêde bûn. Hejmareke zêde ya niştecihên ji Mûsilê koçî deverên deşt kirin û di heman demê de li deverên çiyayî derfetên madenê geriyan (çav: Kennedy, Hugh (1986). *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*. London: Croom Helm, p; 170).

Ebasiyan di dema serweriya el-Me'mun û el-Mu'tasim de li dijî serhildana Babek li seranserê deverên çiyayî yên Azerbaycanê iroyin ew dever di bin serweriya hêzên iranî û kurdistanî de bû sefereke mezin dan destpêkirin. Ev deverên çiyayî bi piranî ji kontrola Misilmanan serbixwe man heya ku artêşa Ebasiyan hewldanek biryardar da ku niştecihên çiyayî aram bike. Tevgera Babek pir caran wekî tevgera dijî-Ereb, dijî-Misilman dihat binavkirin (çav: Kennedy, Hugh (1986). *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*. London: Croom Helm, p; 165).

Di sala (807) de Xelîfe Harûn el-Reşîd Abdullah ibn Malik el-Xuza'î şand Azerbaycanê iroyin da ku li dijî Xuremîyan şer bike. Wî gelek ji wan girtin û kole kirin. Harûn ferman da ku girtiyan werin îdamkirin û

êşîran werin firotin. Di heman salê de, 807, Harûn el-Reşîd dema ku ber bi Xorasanê ve diçû mir. Di vê demê de, Xuremîyan li gelek gundên li dora Îsfahanê û herêmên çiyayî yên wekî Rey, Hemedan, Kerec û Destaba serhildan kirin. Serhildanek mezin li Azerbaycanê iroyin çêbû, ku gelek jin û zarok hatin kolekirin û li gorî raporên 30,000 mêr hatin kuştin. Tê gotin ku wan ji mirina Harûn reşîd sûd wergirtiye da ku van serhildanan çêbikin. Ebasiyan bi serkeftî serhildanan tepeser kirin (çav: Crone, Patricia (2012). *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, p; 40).

Xurramîyan di sala 827 de li Îsfahanê cara sêyemîn li dijî Xîlafetê serhildan kirin, Di bersivê de, El-Me'mun çend fermanîdar şandin da ku Babek têk bibin. Wî fermanîdarên Îranî yên Xorasanî yên wekî Yehya ibn Mu'adh el-Razî, ku di salên 816-17an de bi ser neketibû li dijî Babek şer kir, şandin. Di sala din de, El-Me'mun fermanîdarekî din, Mihemed bin Ebî Xalid, Îraniyekî Xorasanî ku ew jî ji hêla Babek ve têk çû, şand Azerbaycanê iroyin. Paşê, El-Me'mun fermanîdarekî Erebbî Xorasanî yê bi navê Mihemed bin Humeyd el-Tusî şand herêma Azerbaycanê iroyin. Mîsyona yekem a Mihemed têkbirina yek ji hevalbendên Babek bi navê Zureyq bû. Piştî tune kirina Zureyq, Mihemed ibn Humeyd bala xwe da Babek. Di sala 827an de, ew gihîşt Azerbaycanê û bi xapandinê bîst û şeş serokên herêmî bi hinceta şîreta leşkerî gazî kir, dû re ew girtin û li ser fermana xelîfe li Dînewerê zindan kirin. Sala din, Mihemed seferek sîstematîk li dijî Babek da destpêkirin, xetên dabînkirinê û çeperên xurt ava kir dema ku ji Maragayê ber bi bakur ve pêşve diçû. Hêzên wî Erebbî herêmî, xwebexşên ji Azerbaycan û Mûsilê, û leşkerên nerêkûpêk di nav xwe de digirtin. Lêbelê, di sala 828an de, hêzên Babek di şerekî çiyayî de artêşa Mihemed têk birin, ku di encamê de têkçûnek biryardar û mirina Mihemed di şer de çêbû. Ev şer hewldanên el-Me'mun ji bo tepeser kirina serhildana Babek bi dawî kir (çav: Kennedy, Hugh (1986). *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*. London: Croom Helm, p; 173).

Weki din mihemed wê nikaribê ji xalkê herêmê artîşekê avabikê ku ew li hemberê babek bide şer kirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, ev bi danûstandinên xwe yên bi navenda xalîfetiye re wê, wê ragihanê. Piştî wê, ew tiştêkê din dikê. ev komên tirkmen ku ew dihen herêmê û pîrrianiya wan wê paşê weke leşkerên xalîfetiye werina li wê herêmê wê bicih kirin wê li hemberî wan wê werina bikarhanin. Ev kom goçber bûn û ji derve hatibûn. Lê bi wê rengê ji wan weke bi leşkerî li hemberê xalkê

herêmê wê sûd wê were girtin. Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê pîrraniya komên azerî, û an şelçûqî ên li wê herêmê ku wê di roja me de wê bijin jî wê weke newiyê wan bin ku wê piştî tepisendina serhildanê û kolekirina xalkê wê herêmê ew li şûna wan wê li ser mal û semyanê wan wê bicih bibin weke yê wan. Di wê temenê de wê, ew piştî wê, êdî wê weke leşkerên xalifetiyê ku wê piştî wê rewşa babekiyan wê di rewşên din de jî wê werina bikarhanin.

Bandûra Babek heta serdema el-Mu'tesîm berfireh dibû, di wê demê de Xuremîyan hêz girtin û gihîştin herêma el-Cibal. Ev serhildan wekî serhildana çaremîn a Xuremîyan di 833an de tê binavkirin, û yek ji serhildanên mezin ên ku wekî "Serhildana Mezin" tê zanîn û tê hesibandin. Gelek kes ji Îsfahan, Hemedan, Mesebadhan, Mîhrecañqadaq, di nav de du Mah (Nîhawend, Dînawer) û hin kesên ji Fars û herêmên din ên kurd weke, babeki, mezdeki û hwd tevî tevgerê bûn, wan baweriyên Xuremî pejirandin û di bin rêberiya Babek de xebitîn. Wan gelek kiryarên wekî kuştina bacgiran, dizîna rêwiyan û qirkirina Misilmanan pêk hanîn. Serhildêrên Xuremî li herêmê ji hêla hêzên Xelîfe ve hatin têkbirin. Paşê Xuremîyan bi serokatiya "Elî ibn Mezdek" dest bi seferekê kirin û Kerec, navenda hukumdarê herêmî yê Ebû Dulaf el-İclî li Îsfahanê, girtin. Tê gotin ku Ebû Dulaf di dema şer de bi leşkerên xwe re li dûr bû û muhtemelen wî hêrişa Xuremîyan nizanibû an jî ferq nekiribû. Li gorî 'dîroknamê', Babek pêdiviyên ji El-Cibal re şandiye, û li gorî El-Ye'qubî, Xuremîyan karîna artêşa yekem bi serokatiya Haşim bin Batîjûr tîk bibin, ku ew artêşa yekem bû ku ji hêla El-Mu'tesîm ve hatibû şandin. Paşê El-Mûtasîm Waliyê Bexdayê Îshaq ibn Îbrahîm el-Mûsebî şand. Îshaq sefereke bêrehm birêve bir û derbeke biryardar li Xuremîyan da, di encamê de Serhildana Xuremîyan bi hovane hate tepeserkirin, 60,000 heta 100,000 Xuremîyan hatin kuştin. Mayîna Serhildêrên ku ji vê sefera bêrehm sax man revîyan axên Bîzansê (çav: Venetis, Evangelos (2005). "Korramis in Byzantium". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica* (Online ed.). *Encyclopædia Iranica Foundation*).

Yên sax man bûn Xiristîyan, paşê tevî artêşa împaratorî bûn. Tê gotin ku kesê ku wan saxmanan ber bi axên Bîzansê ve bir navê wî "Nuseyr" bû ku paşê wekî Theophobos tê zanîn. Tê gotin ku şerê di navbera Îshaq û Xuremîyan de li nêzikî navçeya Hemedanê pêk hat. Piştî şandina peyameke serketinê di Kanûna 833an de, di Gulana 834an de vegehiya Iraqê, hejmareke mezin ji dîl û kesên ku garantiyên ewle wergirtibûn bi

xwe re anî (çav: Yarshater, Ehsan, ed. (1985–2007). *The History of al-Ṭabarī*. SUNY Series in Near Eastern Studies. Vol. 1–40. Albany, NY: State University of New York Press, Vol. 33, pp. 2–3, 7).

Di dewama wê de wê Sefera duyem a El-Mu'tesim û hilweşîna Babek wê bibê. Di vê heyamê de, El-Mu'tesim generalê Faris Afşîn tayîn kir ku serokatiya sefera li dijî Babek bike û herêma El-Cibal çavdêrî bike. Afşîn artişek ji du beşan avakir. Yek pirraniya wê ereb û aliyê din goçberên tirkmen û şelçûqî bûn ku ew li dijî babekiyan bikarhanin. Berî çûyîna Afşîn, xelîfe komek di bin serokatiya "Ebû Seîd Mihemed ibn Yûsuf" de şandibû da ku kelehên ku ji hêla Babek ve di navbera Zencan û Erdebîlê de hatibûn hilweşandin ji nû ve ava bikin. Xuramîyan, bi serokatiya Mu'awiye, hêrişek têkçûyî li ser Ereban kirin ku wekî têkçûna Babek hate nîşankirin (çav: "Korramis". *Encyclopædia Iranica*. Retrieved 13 September 2020).

Di vê navberê de, Mihemed ibn el-Ba'is, hukumdarê keleha Şahî û keleha Tebrîzê li Azerbaycanê iroyin, di destpêkê de bi Babek Xuremdîn re hevalbend bû, piştgirî û dabînkirinek tevahî ji bo leşkerên Babek peyda kir. Lêbelê, dema ku artêşek Ebasî di sala 835 de nêzîk bû, ew guherî û soza dilsoziya xwe da Xelîfe El-Mu'tesim, û derfeta xurtkirina kontrola xwe li ser Marand bi kar hanî. Wekî beşek ji vê yekê, wî serokê Xuremî, Îsma el-Kurdî, girt, hemû zilam û hevalên xwe serxweş kir, ew kuştin û Îsmail avêt zindanê. Wî Îsmail veguhezt kelehê nêzîkî Gola Urmiyê bo ku ew ji herêmê piştgirî ji wî re newê û nebê. Paşê ew şand ba xelîfe, ku jê pirsî da ku li ser rê û meqameyên leşkerî yên li Azerbaycanê fêr bibe. Piştî têkçûna Babek, Îbn el-Ba'is paşê li Samarrayê hate girtin (çav: Crone, Patricia (2012). *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, p; 57).

Di sala 835 a piştî zayinê de, Xelîfe el-Mu'tesim generalê xwe yê payebilind, El-Efşîn, erkdar kir ku serokatiya sefera li dijî Babek Xuremdîn bike. Wekî beşek ji stratejiyek berfirehtir, Mihemed bîn Yûsif el-Sexrî ji bo ji nû ve avakirina kelehên di navbera Erdebîl û Zencanê de û ji bo avakirina garnîzonan û ewlekirina rêyên dabînkirinê, şandin Erdebîlê. El-Efşîn sefera xwe bi paqijkirina herêma Cibalê ji axayên herêmî yên serhildêr dest pê kir û rêya ji Erdebîl ber bi Berzendê ve bi garnîzon û xendekên parastinê xurt kir da ku karwanên dabînkirinê biparêze. Ji baregeha xwe ya li Berzendê, ew bi awayekî sîstematîk komkirina îstîxbaratê mijûl bû û bi hişyariyeke mezin pêşve çû - kampa xwe tenê çar mîl di rojê de digeland û bi xendekan û tîrên hesinî yên

belavbûyî diparast da ku ji kemînan dûr bikeve. Heta Adara 836ê piştî zayinê, ew gihîştibû pozîsyonekê ku tenê şeş mîl dûrî "el-Badhdh", baregeha bi hêz a Babek bû. Her çend wî gelek serkeftin li ser Babek bi dest xist jî, ew di heman demê de gelek şikestin jî dît. El-Afşîn di kişandina Babek de serketî bû. Di sala 837ê piştî zayinê, piştî amadekariyeke dirêj û pêşveçûneke domdar, ew hêrîşî el-Badhdhê kir. Derbeke biryardar li serhildana Xurramî da û hilweşîna Berxwedana Xurramî bazar kir (çav: Crone, Patricia (2012). *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, p; 71).

Piştî wêrankirina keleha Babek (el-Badhdh) di sala 837an de, ew bi çend hevalên xwe re ber bi rojava vekîşîya û li cem Eşrafê Ermenî Sehl Smbatean li penagehek geriya. Babek daxwaz kir ku birayê wî ji aliyê eşrafekî din ê Ermenî ve were parastin, da ku ewlehî peyda bike. Lêbelê, ev plan bi ser neket. Her çend Babek bi eşrafên Ermenî re hevpeymaniyek demkî çêkir jî, ev têkilî pir caran nazik û xweperestdar bû. Di dawiyê de, Sehl Babek radestî Ebasiyan kir. Bi radestkirina wî ji hêzên xelîfe re, Sehl armanc kir ku di serokatiya Ebasiyan de dîsa dilê xwe bi dest bixe. Ev bûyer dawîya berxwedana Babek nîşan da. Tê gotin ku Sehl Smbatean li ber Babek dayik, xwişk û jina Babek îstismar kiriye, ev yek berî ku wan hemûyan radestî xelîfe bike qewimî. Ev kiryar armanc dikir ku Babek bi awayekî sembolîk û ramyari bêrûmet bike, wî wekî têkçûyî ji hêla rewîstî û leşkerî ve nîşan bide.

Dawîya trajîk a Babek, ku tê de xiyamet û îdamkirina wî ya hovane hebû, baweriya ku Babek ji ya ku heq dikir bilindtir îdîa kiribû nîşan da. Tê gotin ku Sehl di dema xiyametê de tinazê xwe pê kiriye û gotiye: "Tu tenê şivanekî pez û ga yî. Çi eleqeya te bi padîşahî, biryarên ramyarî, an artêşan heye?" (çav: Crone, Patricia (2012). *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, p; 73).

Ev wekî şermezariya herî dawî dihat dîtin: arîstokratek desthilatdariya xwe li ser îdîakarekî derewîn ji nû ve destnîşan dike. Hem Babek û hem jî birayê wî paşê radestî hêzên Ebasiyan hatin kirin. Babek Xurremdîn di dawiyê de ji hêla El-Efşîn ve hate girtin û radestî Xelîfeyê Ebasiyan hate kirin. Di dema îdamkirina Babek de, alîgirên Xelîfeyê pêşî ling û destên wî birîn da ku peyama herî wêranker bigihînin peyrew û alîgirên wî (çav: CAIS News, *Restoration of Fortress of Babak Khorramdîn to Continue*, May 16, 2004).

Piştire ew bi saxî hate weke bêçerm kirin dema ku di çermê ga de bi qiloçên li asta guhê wî dihat dirûtin da ku hêdî hêdî serê wî bişkînin dema ku ew zuwa dibû. Berê, berî darvekirina wî ya dawî li Samarrayê, ew li ser pankartekê ku sûcên wî hatine nivîsandin, li Bexdayê hatibû pêşandan. Babek di sala 838an de li Samarayê hatibû darvekirin û birayê wî "Ebdullah" jî di heman salê de li Bexdayê hatibû darvekirin. Îshaq serpereştiya darvekirina 'Ebdullah kir û cenazeyê wî li Bexdayê hatibû veşartin (çav: Yarshater, Ehsan, ed. (1985–2007). *The History of al-Ṭabarī*. SUNY Series in Near Eastern Studies. Vol. 1–40. Albany, NY: State University of New York Press, Vol. 33, pp. 88–89).

Piştî demek kurt, serhildêrekî nû bi navê Mezyar, ku yek ji hevalbendên Babek bû, li Tebaristanê li dijî xelîfetiye serî hilda û yek ji armancên wî belavkirina Zerdeştîyê bû, lêbelê Ebasiyan serhildana wî tepeser kirin û ew darve kirin, û di sala 840an de li kêleka Babek xaç kirin. Girtina Mezyar berî darvekirina wî di çavkaniyan de hatiye vegotin ku Îshaq ibn Îbrahîm Mezyar girtiye. Piştî wergirtina wî, Îshaq ferman da ku ew li ser filekî were veguhastin û ew bir cem xelîfe li Samarrayê. Di heman salê de Îshaq beşek ji dadgeha ku generalê wî ên wek el-Efşîn darizand, pêk hanî, ku bi sûcdariya îslamê hate dîtin û avêtin zindanê (çav: Yarshater, Ehsan, ed. (1985–2007). *The History of al-Ṭabarī*. SUNY Series in Near Eastern Studies. Vol. 1–40. Albany, NY: State University of New York Press, Vol. 33, pp. 88–89)).

Serhildêrek din bi navê Smbat VIII Bagratuni xuya bû, Smbat mîna mîrên din ên Ermenî, ku di vê heyamê de karîn mijûlbûna Xîlafetê bi serhildana Xurramî ya Babek Xurremdîn bikar bînin da ku di vê heyamê de otonomiyek girîng bi dest bixin. Smbat, ku demek li dadgeha xelîfetiye wekî rehîn derbas kiribû, ji birayê xwe bêtir hişyar bû ku bi eşkereyî desthilatdariya Ereban dijber bike, lê di dawiyê de her du jî pir qels bûn ku ji bo demekê bi giranî gefê li ser serdestiya Ebasiyan bixin. Dema ku Xalid ibn Yezîd el-Şeybanî, ku di dema xwe ya berê de di nav mîrên Xiristiyan û Ereban ên welêt de pir ne populer bûbû, di sala 841an de wekî waliyê xelîfetiye hate tayîn kirin, Smbat rêberiya berteka li dijî wî kir. Serhildêran ew ji aliyê Xelîfe ve ji kar vekişandin û li şûna wî Elî ibn Huseyn ê qelstir û nermtir danîn, ku Ermeniyan ne tenê red kirin ku bacên ku dihatin hêvîkirin bidin wî, lê di heman demê de ew di cih de li paytexta wî, Berdaa, dorpêç kirin. Dema ku Xelîfe el-Wathîq (842–847) Xalid ji nû ve wekî walî tayîn kir, Smbat dîsa di pêşengiya serhildanek li dijî wî de bû, li kêleka serhildêrê Misilman Sewada ibn Abd el-Hemîd el-

Cehafî û Sehak, Mîrê Sûnîq bûn. Lêbelê, serhildêr di Şerê Kawakertê de bi giranî têk çûn. Mîna hemî nûnerên navdar, dema ku wî di salên 853–855an de êrîşî Ermenistanê kir, ew ji hêla Bugha el-Kebîr ve dîl hate girtin (çav: Ter-Ghewondyan, Aram (1976) [1965]. *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*. Translated by Garsoïan, Nina. Lisbon: Livraria Bertrand. OCLC 490638192., p; 43-44).

Piştî darvekirina Babek, Xuramî bêserok man û ew bi zorê bûn Misilman. Li gorî Dionysius, di sala 842an de, çar sal piştî darvekirina hovane ya Babek, Xuramîyan li herêma çiyayî ya Beth Qardu, bi serokatiya zilamekî bi navê Mûsa, serhildanek lidar xistin. Digotin ku hêzên Farisî li dijî wan hatine şandin, lê ew bêbandor bûn, li şûna ku beşdarî şer bibin, leşker li malên gundan hatin bicihkirin ku li wir ew bi dabînkirinên herêmî dijîn bêyî ku armancên xwe yê leşkerî pêk bînin. 15,000 leşkeran di sermayek dijwar de jiyana xwe ji dest dan. Li gorî hin çavkaniyên Misilmanan, di sala 841an de serhildanek din a mezin di bin serokatiya Kurdekî bi navê Cefer ibn Mihrîcîş/Feharcîş de çêbû. Ev li heman herêma çiyayî ya Mûsilê (Beth Qardu) qewimî û qaşo beşek ji heman serhildanê bû, her çend Cefer wekî Xuramî nehatibe nasîn. Xurramîyan di salên 841-7an de li Îsfahanê serhildanek din organîze kirin, dest bi hêrişan li ser Kerecê kirin, serhildanên herêma Îsfahanê heta 912an berdewam kirin. Xurramîyan rêberek nû bi navê Baryazdşah (an jî wek wî) hebû ku xwe li çiyayên nêzikî Îsfahanê bi cih kir, hêrişî wargehên gundan kir û rêyên bazirganiyê girt. Baryazdşah mîna Babek wekî zarok û kal û pîran dikuşt, dihat wesifandin. Ew û şagirtên wî 30 salan dom kirin. Ew di sala 933an de hat girtin û serê wî ji bo pêşandana giştî li Îsfahanê hat danîn, dema ku Elî ibn Buya hêrişî hin kelehên Xurramîyan li Kerecê kir, ku ev yek nîşana dawîya rêze serhildanên Xurramîyan bû (çav: Crone, Patricia (2012). *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, p; 182).

Li gorî ku wê karibê wê di dewama wê de wê were diyarkirin wê di wê demê de wê êzdayî jî wê di rengekê de wê bi heman awayê wê rastî hêrişê wê werin. Di wê warê de wê bi zêdeyî wê serhildana mîr caferê daşnî ku wê weke mîrekê êzîdî bû wê di rengekê de wê karibê wê bi heman remgêê bahsa serhildana wî bikê. Lê gelek vegotinên nava kurdan wî bi wî rengê dihênin ser ziman ku ew ya wî ji serhildanê zêdetirî wê weke rewşek xwe parastinê ji hêrişên ku wê li ser wan, herêma wan û civake wan bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev wê bahsa wê

were kirin. Di wê demê de wê piştî wê demek kin wê derbas bibê û wê li rojhilatê kurdistanê û heta başûrê kurdistanê di nav de wê desthilatiyên kurdistanî ên weke bi navê anaziya û eyeridi û hwd wê derkevin. Ev wê piştî wê li ser temenekê wê bi tifaqe ku ew wê di nava xwe de wê çêbikin wê dewletên mazin ên împaratorîkî ên weke şadadî wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Ev wê, di rengekê de wê, ji awayekê ve wê bahsa malbata merwanî û an rawadî ku wê were kirin wê ji wan pêşketinan re wê pêşengîyê wê bikin. Ew di rengekê de wê weke malbatên kurd bin. Bandûra malbate merwanîyên kurd wê ne tenê wê li rojhilart û başûr wê di rengekê de wê li bakûr jî wê xwe bide diyarkirin û nişanaka wê bi awakirina dewleta merwanî ku wê li dora 995î wê were avakirin bê. Piştî wê ev dewlet wê, bi hatina sselahadinê eyûbî li herêmê re wê ji wîre wê bibê temenê awakirina desthilatî û împaratoriya eyûbîyan li giştîya herêmê.

Ev wê weke demek nû bê. Pêşketina şadadîyan wê weke ku wê were diyarkirin wê, were dîtin ku ew wê weke desthilatdariyek kurdî bê û wê ji rojhilatî başûrê kurdistanê wê heta van herêmên weke yên ku wê navê wan li jor derbas bû ên weke li wan hûremî wê hebin weke azerbeycan, û ermenistana wê demê jî wê di bin desthilatiya wan de bê. Ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê serwerîya xwe wê di wê demê de wê di rengekê de wê biqasî ku wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê, weke ku wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wekî aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê din de wê, weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Berî ku em wê werina wê demê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê di şêwayekê de wê hin pêşketinên ku wê van pêşveçûnên dawî jî wê di rengekê de wê li berçav bigirê wê bibin. Minaq em dikarin bahsa pêşketina desthilatiya sefawîyan bikê. Ev wê di rengekê de wê destpêka wê li dora sedsale 12'în wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di dewama şadadîyan de wê karibê wê di rengekê de wê pêşketinên weke ya sefawîyan wê fahmbikê. Di wê temenê de wê sefawî wê dîmenekê olî ku wê di wê temenê de wê şer bi cihêtiyên weke 'qayri mislim' wê berdê û wê di wê temenê de wê wan weke wan wê herê bikê û wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bibin wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê, pêşketinên weke

jinûve xwe rêxistinakirina êzdatiyê di bin serokatîya keseyetiyên êzîdî ên weke şêx Adî de wê di wê demê de wê temenê wê bibê û wê ber vê yekê wê karibê wê di rengekê de wê temenê wê fahmbikê.

Şedadî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê derkevina li pêş. Navê wan di kurdî de wê, tê wateya li ser temenê bavûkalkên me. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di rengekê de wê karibê wê fahmbikê.

Şedadî dewleteke Misilmanên û Sunnî yên bi eslê xwe Kurd bûn. ku ji 951 heta 119an li deverên cûda yên Ermenistan û Arranê hukum kirin. Ew li Dvînê bi cih bûn. Di dema dirêj a mayîna xwe ya li Ermenistanê de, ew pir caran bi malbata padîşahî ya Bagratûnî ya Ermenistanê re zewicîn (çav: Kennedy, Hugh (2016). *The Prophet and the Age of the Caliphates*. Routledge, p; 215).

Wan li bajarê Dvînê dest bi hukumdariyê kirin, û di dawiyê de bajarên din ên mezin, wek Barda û Genca, hukum kirin. Xeta kadet a Şedadîyan bajarên Anî û Tiflîsê wekî xelatek ji bo xizmeta wan a ji bo Selçûqîyan wergirtin, ku ew bûn vasalên wan. Ji 1047 heta 1057, Şedadî di gelek şeran de li dijî artêşa Bîzansê beşdar bûn. Herêma di navbera çemên Kura û Aras de ji hêla dewlet û an desthilate Şedadî ve dihat birêvebirin.

Şedadî bi eslê xwe Kurd bûn, ji Eşîra Hedhabanî bûn. Dîroknas Andrew Peacock destnîşan dike ku Şedadî "xwestin bi eslê xwe ji eşîrên Kurd bilindtir bin". Hin endamên malbata Şedadî, wek Manûçîr, Anûşîrwan, Guderz û Erdeşîr, li gorî şahansahên Sasaniyan ên Îrana berî Îslamê (224-651 PZ) hatine binavkirin, û xanedaniyê jî îdia kir ku ew ji Sasaniyan e. Hizra îdiakirina girêdanên bi rabirdûya Îranî ya berî Îslamê re ji ber ku ew "xwestin xwe wekî mîratgirên kevneşopiyên Îranî û kurdistanî yên berî Îslamê rewa bikin" taybetmendiyeke bû ku Şedadî bi gelek xanedaniyên din ên hevdem re parve dikir. Ji bilî bandûrên Îranî, di nav malbata desthilatdar a Şedadî de bandûrên Ermenî yên bihêz hebûn, ku ev yek di endamên malbatê de ku navên Ermenî yên wek Aşot hildigirin de tê piştrast kirin (çav: Peacock, Andrew (2011). "SHADDADIDS". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica* (Online ed.). Encyclopædia Iranica Foundation).

Di sala 951an de, Mihemed li Dvînê bi cih bû. Ji ber ku nikarîbû Dvînê li hember dagirkirina Musafirîdan bigire, ew reviya Keyaniya Ermenî ya Vaspurakanê. Kurê wî, Ali Leşkerî I, bi girtina Gencayê di sala 971an de bandûra Musafirîdan li Arranê bi dawî kir. Paşê wî heta bakurê Şemkîrê û heta rojhilatê Barda (Azerbaycana îroyîn) berfireh bû. Serdestiya birayê wî, Merzuban, jî tenê çend salan dom kir.

Kurê sêyemîn ê Mihemed, Fadl I, di dema serdestiya xwe ya dirêj de axa xwe berfireh kir. Wî di sala 1022an de Dvîn ji Bagratîdên Ermenî girt, û seferên wî yên li dijî wan bi astên cûda yên serkeftinê bi dawî bûn. Wî di sala 1030an de hêrîşî Xazaran jî kir, di heman demê de hin beşên Arranê (Azerbaycana îroyîn) digirt. Di dawiya wê salê de, dema ku ji sefereke serketî ya li Gurcistanê vedigeriya, artêşa wî rastî hêzên Gurcî û Ermenî hat û bi awayekî biryardar têk çû. Piştî têkçûna Fadl I, tevahiya herêmê tevlihev bû, Împeratoriya Bîzansê zext li mîrên Ermenî kir û Tirkên Selçûkî piştî hêrîşeke ji nû ve ya Selçûkiyan li ser Dvînê bandûr li ser Arranê bi dest xistin (çav: Bosworth, C.E.; Buchner, V.F. (1997). "Shabankara". In Bosworth, C.E.; van Donzel, E.; Heinrichs, W.P.; Lecomte, G. (eds.). *The Encyclopedia of Islam*. Vol. IX. Brill, p; 157).

Ebû'l-Fet'h Mûsa di sala 1031an de cîyê Fadl I girt û heta kuştina wî jî aliyê kur û cîgirê wî Aliyê Leşkerî II di sala 1034an de hukumdarî kir. Helbestvan Qetran Tebrîzî pesnê Leşkerî II da ji bo serkeftina wî ya li ser mîrên Ermenî û Gurcî di dema mayîna xwe ya li Gencayê de. Leşkerî II panzdeh salan li Arranê hukumdarî kir, di rewşek ku dîroknasê Osmanî Munejjim Başî wekî hukumdariyeke bi pîrsgirêk bi nav dike. Dema ku ew di sala 1049an de wek padişah, Anuşîrvan cîyê wî girt, lê ew hîn jî temenê wî negihîştibû, û desthilata rastîn di destê odevan (hacîb) Ebû Mensûr de bû, ku wekî 'naîp' xizmet dikir (çav: Minorsky, Vladimir (1953). *Studies in Caucasian History*. New York: Taylor's Foreign Press, p; 18).

Rejîma nû zû ji aliyê komeke mezin a di nav gel de hate redkirin. Munejjim Başî, dema ku kronîkeke herêmî ya windabûyî kurteber dike, radigihîne ku ev ji ber vê yekê bû ku Ebû Mensûr tavilê razî bû ku çend kelehên sînor radestî Kakhetîyan, Gurcî û Bîzansî bike, da ku "çavbirçîtiya wan a ji bo Arranê sînordar bike". Ev biryar bû sedema ku zîlamên pêşeng di bin serokatiya el-Heysem, serokê çermçêkeran li Şemkorê, serhildan bikin. Li gorî Vladimir Minorsky, ev tevger serhildanek ji navdarên bajêr li dijî kasta burokratîk a payebilind nûminêr dikir. Ebû Mensûr, ku wê demê li Şemkorê dijiya, hewl da ku el-Heysem bigire, lê el-Heysem û gilman (xizmetkarên) wî "xencerên xwe kişandin" û ji bo apê mezin ê Anuşîrvan, Ebû'l-Eswar Şavur, hukumdarê Dvînê, daxuyanî dan (çav: Minorsky, Vladimir (1953). *Studies in Caucasian History*. New York: Taylor's Foreign Press, p. 18–19, 49–50).

Ebû'l-Eswar Şemkor dagir kir, rewşa aloz a li wir çareser kir û çû paytext, Genca, û li wir bi cih bû. Wî Anuşîrvan girt, ku serweriya wî

piştî du mehan ji nişka ve bi dawî bû, her wiha Ebû Mensûr û xizmên wî. Serweriya dirêj a Ebû'l-Eswar (nêzîkî 1049–67) dê bibe zerweya Şedadiyan. Dema ku Tûxrîl I gihîşt Genceyê û daxwaza vasaltiya wî kir, ew dawîn emîrê serbixwe yê Şedadiyan bû (çav: Minorsky, Vladimir (1953). *Studies in Caucasian History*. New York: Taylor's Foreign Press, p; 64).

Di Tîrmeha 1068an de, kurê Ebû'l-Eswar Şavur, Fadl II bi 33,000 zilaman hêrîşt Gurcistanê kir û gundewarê wê wêran kir. Bagrat IV ê Gurcistanê ew têk bir û leşkerên Şedadiyan neçar kir ku birevin. Li ser rêya di nav Kakhetiyê re, Fadl ji aliyê hukumdarê herêmî Axsartan ve hate dîlgirtin. Bagrat bi bihayê dayîna çend kelehên li ser Çemê Îorî, Fadl fîdyeyê werdigire û radestbûna Tiflîsê ji wî wergirt, li wir wî emîrekî herêmî bi şertê vasaltiyê tayîn kir (çav: Minorsky, V. (1993). "Tiflis". In Houtsma, M. Th.; van Donzel, E. (eds.). *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913–1936*. Brill, p; 754).

Di dema dîlgirtina El-Fadl II de, birayê wî yê mezin Aşot heşt mehan (Tebax 1068 - Nîsana 1069) li Arranê hukum kir, heta bi navê xwe pereyan jî çap kir. Di sala 1075an de Alp Arslan wek fermandarê Şedadiyan derket li pêş. Ew wek femandarek Şedadiyan li Anî û Tiflîsê wekî serdestiya hêzî di sala 1175an de girt li dest, û di wê demê de wê, şahê salçûq Melîk Şah I ji hêla Fadl III wê were herêkirin. Piştî wê rewşê wê demek girêdayî fadl III şahê kurd wê bimênin. Li gorî Boswerth wê, di wê demê de wê, dema ku wê alpaslan wê, hêzê hilgire wê piştî wî, firsendê wê bibînê û bixwezê ku ew melîk şah weke şahê serdest bide nişandin. Lê ev rewş wê piştî wê çawa wê bidomê em zêde agahiyên wê ne xwediyê wê na. Lê agahiyên piştî wê didin diyarkirin ku wê Fadl III wê piştî wê demê jî wê şahiya wî ya şadadî wê bidomê û piştî şahê şadadî Manuçîhr (1072-1118) wê, were ser taxt û wê şahinşahiya şadadî wê bide domandin. Lê di wê nûqteyê de wê, weke ku wê Bosworth wê werênê ser ziman wê weke hewldanên şahê şadadî ji taxt bikê wê hinek hewldan wê bîn dayin nişandin li leyha melîk şah, şahê salçûqîyan ku ew li herêmî wî bikê serdest. Lê ji wê herikina bi rêkûpêk a piştî wê ku wê rewşa taxt wê were domandin wê karibê wê bibêjê ku ew rewşna wusa bûbin jî wê serneketî bin. Lê di wê demê de wê, zêde derfeta Alpaslan jî ji wê re nebê. Şahê şadadî ew wî tayîni parazgeha farsê kir. Lê di wê demê de wê, ew newê herê kirin û wê li hemberê berxwedan wê bibin. Di şîroveyan wê demê de wê, di aslê xwe de wê hinek aliyên bi şîroveya Minorsky wê weke ku wê bi pirsgrêk bê. Wê dema ku em wê herê bikin

wê weke bi têngînek weke ya bi serdestîya alpaslan wê demê em dibê ku wê weke ku ew dihênê ser ziman ku wê şahê şadadî weke bavê xwe li keleha karak'ê ku ew wê weke 'dil wê were girtin' jî wê, nişanakên wê di rengekê de wê nebin. Vaji wê, çavkaniyên ku derdikevin li holê wê didina diyarkirin ku wê, serwerîya şahên şadadî wê piştî wê bidomê û di derbarê bi wê rengê wê weke girtin û an ji taxt ketina wan wê li gorî xate pêşketinê wê zor bê ku ew were pê bawer kirin. Ber ku wê piştî wê demê wê, hê jî wê serwerîya wan wê li herêmê wê bidomê. Lê herêmên gurgistana roja me wê, di rengekê de wê ew wê weke herêmên ku wê hin bi hin wê, bi hêrişên selçûqîyan wê bibê.

Em di derbarê serdema serweriya cîgirê Fazl I, kurê wî Mûsa, ji 1031 heta 1034an de hindik tiştan dizanin, ji bilî vê yekê ku her çend Şîrvanşah ji bo têkbirina dagirkeran pesnê xwe bidin jî, ew neçar ma ku hêrişeke din a Rûsan paşve bixe, vê carê li nêzî Bakuyê (Minorsky, r. 17; Monajjem-bâşi, 1958, r. 47, 115-16). Piştî Ta'riḡ Bâb el-ebwâb kurê wî û Ebû'l-Hasan Leşkerî Elî bîn Mûsa hat serweriyê, ku 15 salan hukum kir, di vê demê de hêrişên yekem ên Ghuzz (Ġozz) li ser Arrân tene tomar kirin. Bêtir hûrgulî dikarin ji Dîwana Qetrân-e Tebrîzî werin berhev kirin, ku rêze helbestên pesindayînê ji Ebû'l-Hasan Leşkerî re terxan kiriye. Wî ji bo tolhildana şikestinên kalikê xwe Faşul I, sefera xwe ya li dijî Gurgî û Ermenîyan berdewam kir (Kasravî, r. 234-35) û bi hukumdarê Tiflîsê, emîr Ebû Cefer re, ku keça wî Ebû'l-Hasan pê re zewicî bû, hevpeymanîyek çêkir (Kasravî, r. 236-37).

Wisa dixuye ku Ebû'l-Hasan bi Ravivādî Vahsudân re jî têkiliyên dijminane hebûn, xuya ye ji ber helwesta wî ya sempatîk a li hember Wuzz (Kasravî, r. 159-60). Lêbelê, paşê, Vahsudân bi xwe hat Gencayê, dibe ku piştî çûyîna wî ji Guzz di sala 1040an de, da ku bi Şedadiyan re aştîyê bike (Kasravî, r. 176-78) (Ibn al-Aṭîr, IX, r. 384-85). Ji ber vê yekê ye ku Qadîran Ebûl-Hesen wekî tolhildêrê têkçûna Rewadî Maman û Fazl nişan dide (Kasravî, r. 235).

Bandûra seferên Gurgî yên Ebûl-Hesen jî bi biryara kur û cîgirê wî, Anuşervan, ku di sala 1049an de du mehan hukumdarî kir, ji bo radestkirina hejmarek kelehên girîng ên sînor ji Kakhetiyan, Gurgî û Bizansan re, ket gumanê.

Ber ku ew hêzê ku ew li wan dibê ferman wê ji çar bahran wê sê bahrên wê kurd bin. Ew wê di rengekê de wê weke farmanderekê kurd wê weke di wê demê de wê, derkeve li pêş, heta ku ew karibê xwe bide herêkirin.

Heta ku wê di muharebeya malazgirê a 1071 de jî wê, ew rewş wê bi wê yekê wê weke bi kurdan wê were qizinckirin.

Di sala 1085an de, Fadl III serhildanek da destpêkirin û Gencayê bi dest xist. Melîk Şah di sala 1086an de seferek da xwest seferek serdestiya weke bûna şah li hemberê hêzên şadadî bikê. Lê ev hewldan wê weke bi sernekeve. Lê di wê demê de wê gelek herêmên şadadîyan wê weke ku wê li ser wê yekê wê di şûr de wê derbas bikê. Wê hêrişî xwendingehên wan bikê. Di wê demê de wê, piştî wê demê de wê, manucîhr wê, piştî dihe ser taxt wê, serwerîya melîk şah wê pêşîya wê bigirê. Li vir wê dikarê wê bibêjê ku ev herêm wê bo şadadîyan jî wê weke ku wê êdî wê weke pîrsgirêk wê bibin. Ber ku wê her ku wê dem wê têve wê herê wê kom û hêzên nû ên selçûqî wê werin û tevli yên heyî wê bibin. Di wê dema ku wê bavê salahadin bi navê necmeddin wê fermandarê wê herêmê a azerbeycanê û heta ermenistanê a iroyin bê wê ji ber wê yekê wê, bi şûn ve wê, hêzên xwe wê ji hinek herêmên wan qafqasya wê bi şûn ve wê, vekîşin. Di wê demê de wê, şadadî wê serwer bin û piştî malbate salahadin wê were bakûrê kurdistanê roja me wê, di rengekê de wê rewşa wan wê xorttir bibê. Di dewama wê de wê karibê wê bibêjê ku Salahadin wê di wê demê de wê derfetê wê bibînê ku ew seferekê heta baxdadê bikê û piştî wê herêmên anatolya wê seferê bidomê.

Dîroknas Andrew Peacock destnîşan dike ku Şadadiyan "xwestin ku ji eşîrên Kurd eslê xwe bilindtir bin". Hin endamên malbata Şadadiyan, wek Manûçîr, Anûşîrvan, Guderz û Erdeşîr, li gor navê şahanshahên Sasaniyan ên Îrana berî Îslamê (224-651 PZ) hatine binavkirin, û xanedaniyê jî îdia kir ku ji Sasaniyan e. Li ser wê temenê wê bahsa demografîya wê ya dîrokî û çawa ew li ser çî rengê ew dibê desthilatdar wê dixwezê ku wê di rengekê de wê bi wê werênê ser ziman. Şadadî wê, di wê temenê de wê, di wê demê de wê, ti pretikên wan ên weke demên berê ên ebasiyan ku ew li hemberê babekî, daşnî û hwd dikirin wê newê dîtin. Wekî din wê di wê demê de wê çavkaniyên herêmî wê bidina diyarkirin ku wê aşîrên êzîdî wê xort û bi hêz bin û ew serwerîya wan li herêmê wê hê hebê. Ev ji şengalê heta çolemerga bakûrê kurdistanê wê weke ku wê were diyarkirin.

Di derbarê şadadiyan de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, serwerîya wan a li herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê piştî wê demê jî wê bidomê. Di şewayekê de wê piştî ku wê salahadin wê ji divînê wê bi malbatî wê werina bakûrê kurdistanê û pê de wê, zêde wê weke ku wê çavkani wê bahsa serwerîya wan a li wan herêmên qafqasan wê

nekin. Lê di wê nûqteyê de em wê dikarin wê di dewaama wê de wê werênina ser ziman ku wê salahadin wê dema ku wê seferê li herêmê heta baxda wê bikê wê xalifetiyê wê hilde li dest wê di wê demê de wê weke xwediyê serwerîyekê mazin bê. Di awayekê de ku wê ji dûndana malbate kurd a merwanî wê werin wê li bakûrê kurdistanê wê weke ya şadadî wê dewleta merwanî wê were dîtin ku ew wê were û ava bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke temenekê serwerîyê a giştî wê di dest de wê weke ku wê biafirênê. Salahadin wê di wê demê de wê tişteyê wê weke ku wê bikê Ew wan desthilatîyên kurdistanî wê di bin destê xwe de wê bigihênê hev û wê bikê yek. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Lê em wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê sefera wî ya heya baxdadê wê di rengekê de wê li herêmê wê armanca jinûve avakirina serwerîya xwe ya desthilatî bê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Ji demên destpêka salahadin û piştî wê jî wê li herêmê wê zêde bahsa serwerîyek bi navê komên selçûqî wê li herêmê wê newê kirin û wê di nava gotinên ku ew dihên ser ziman de jî wê zêde nişanakên wê zêde wê nebin. Di wê temenê de wê ev jî wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, piştî wê li herêmê wê serwerîya şadadîyan wê weke ku wê ji derve wê weke ku wê herêmên heta hezerê ku wê li wan wê seferan wê bikin wê di wê demê de wê weke ku wê xwe ji wan wê vekişênin. Ev wê di rengekê de wê were dîtin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê herêmên sînorê rojhilat û başûrê kurdistanê wê di rengekê de wê, di nava wê de wê weke ku wê xort bin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê derkevina li pêş.

Lê ku em ji kijan aliyê ve wê li wê binerîn wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê di wê demê de wê, di rengekê de wê, serwerîya şadadîyan wê bibê. Di dema eyûbîyan de jî komên selçûqî ku ew di bin serwerîya şadadîyan de dijin wê piştî wê, di dema eyûbîyan de jî wê di rengekê de wê weke ku wê bijin. Di wê warê de wê hinek nişanakên wê hebin. Lê wê zêde nişanakên wê nebin ku ew wê zêdeyî wê di wê demê de wê weke xwediyê rewşek kifşkar bin.

Eyûbî sefera wî ya heta baxdadê wê jinûve tesiskirina serwerîya wan wê bi wê re wê bibê û wê piştî wê heta herêmên sînorê baxdadê wê di wê temenê de wê, êdî wê karibin xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, didema wî de jî wê hin komên selçûqî ku wê di bin

serwerîya kilic aslan de wê herîşan li herêmê bikin wê bahsa sefera selahadin a li hemberê wan wê were kirin wê bê ser ziman. Di wê temenê de wê ev sefera ku ew bahsa wê dihê kirin wê weke piştî ya sefera wî ya li herêmê a heta baxdadê ku ew dihê kirin wê bibê û ev sefer wê bi ber herêmên anatolya ve wê weke ku wê bibê. Di wê demê de wê ev sefer wê, bizansê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bitirsênê.

Di wê demê de wê, biqasî ku wê were dîtin wê hêzên şadadî wê heya herêmên gurgistana roja me wê serwer bin. Di wê demê de wê, gurgiyên herêmê wê girêdayî şahê şadadî Fakr al- din-şaddad bin. Wê bahsa seferek ji erzorumê Saltîq II ku wê bi ber Ani ve wê, bi hêzekê wê bimeşê ve wê bikê. Ev li dora 1153-54'ê de dibê. Di wê demê de wê bahsa hebûna serwerî demê ê herêma gurci Demetrius ku wê pêşîya wê bigirê wê bikê. Li gorî ku wê were diyarkirin wê, di wê demê de wê, têkiliya demetrius wê bi navenda şadadî re wê hebê. Di wê demê de wê hinek agahiyên ku ew wê dihên ragihandin wê ew wê, hêza Saltîq II ku wê bahsa wê dihê kirin wê di rengekê de wê piştî wê ku wê demetrius wê bigirê. Wê li ser xwestek şahê şadadî ê misilman wê di rengekê de wê ew wê, werina berdan. Nufusa Ani wê di wê demê de wê zêdeyî wê ne misilman bê lê wê bi şadadîyan ve wê girêdayî bê. Hinek çavkani wê di wê temenê de wê li ser mijarê wê werina ragihandin ku ew di wê demê de wê, ji desthilatiya Fakr-eê-din şaddad wê ne xweş bin û wê di rengekê de wê piştî wê bixwezin birayê wî fadl V wî werênina ser taxt.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê fadl V wê di wê demê de wê, seferek mazin heya hezerê wê di rengekê de wê li dar bixê ku ew serwerîya şaddadî xort biikê û pêşîya hêrîşên komên jî wê aliyê ve dihên bigirê. Lê çavkani wê zêde bahsa encama wê seferê wê nekin ku ew çawa bi encam bûya.

Li gorî hinek çavkaniyan wê di wê demê de wê li herêma Ani wê zêde wê, di rengekê de wê, weke berheviyên weke ku ew şadadî wê jî xwe re wê weke tehdid dibînê wê bibin. Li gorî ku wê were dîtin wê bi fermana şahê şadadî şah Fadl V wê, di bin femandariya şaddadê Sems el-din Eldiguz de wê, seferek li hemberê wê herêmê bi hêzek weke 50 an 60 hezar kesî re wê bikê û wê di rengekê de wê, serwerîya xwe wê li herêmê wê çêbiikin. Di wê demê de wê serwerîya xwe wê li herêmê wê jinûve wê weke çêbikin.

Di wê demê de wê, weke encama wê, piştî seferê wê herêma azerbeycna roja me wê weke herêma girêdayî şahinşahê şadadî bê û wê

ew wê li ser wê weke bo herê mê ku wê bi qasra sadadî ve wê girêdayî bê wê were tayin kirin.

Piştî wê hinek dîrokzan wê dihênina ser ziman ku wê piştî wê serkevtinê wê bi deh salan piştî wê, keyê wê George III wê jinûve wê, weke ku wê hêzek xort wê avabikê û wê serwerîya xwe wê li ser herê mê wê çêbikê û wê Ivane Orbeli weke waliyê Ani wê tayin bikê. Lê piştî wê li gorî çavkaniyên ku wê bahsa wê demê û serwerîya şadadîyan û ya gurciyan a li Ani ku wê weke navendek giring bê wê bikin û wê piştî wê, heta wê demê wê çar caran wê seferên şadaddîyan wê li wê herê mê wê bibin. Di sale 1124, 1161, 1174, û 1199 de wê seferên şadadî wê li wê bibin û wê di wan seferan de wê bahsa serketina serwerîya şaddadiyan a jinûve li ser herê mê wê bikin.

Weki din wê piştî wê bahsa banû tamara wê were kirin ku wê wê were ser taxt û wê piştî 1199an de wê bê gotin ku ew wê cardin wê serwerîya xwe wê li herê mê wê çêbikê. Ew wê di wê demê de wê, bi hêzên din ên herê mê re ku ew karibê bi wan re bimeşê wê bê gotin ku ew wê, tifaqê wê çêbiikê.

Di wê demê de wê serwerîya şaddadiyan wê li herê mê wê, hê wê bi serwerî wê hebê. Lê di wê demê de wê hin bi hin wê dema ku wê şadadî wê, li wê herê mê wê hertimî wê rastî hêrîşên ji derve dihên. Ev jî wê di rengekê de wê sedema wê bê ku wê hertimî wê seferan wê li herê mê wê bikin.

Serwerîya şaddadiyan wê li herê mê wê, piştî wê jî wê bidomê. Lê di wê demê de wê, weke ku wê were dîtin wê, piştî wê, şadadî wê bi ber bakûr ve wê werin. Malbate salahadin wê di wê demê de wê were. Di dema ku ew ku ew wê li wir bin wê hem dvin û hem jî wê heta herê mên ermenistanê wê di bin femandariya bavê salahadin de bin. Ew wê, li wan herê man wê, serwerîya şadadîyan wê di rengekê de wê xort bikê. Piştî ku wê malbata salahadin wê were herê mê wê li herê ma botanê û heta şamê wê di wê qadê de wê bicih bibê. Di wê demê de wê sserwerîya şamê wê di rengekê de wê bikeve destê wan. Di wê demê de wê desthilatiya serwer a kurd a bakûrê kurdistanê merwanî wê, sînorê xwe wê bi awayekê wê berfireh bikê. Hinek çavkani dibêjin ku wê malbate eyûbîyan wê di wê demê de wê, serwerîya xwe wê li wê zêde bikê.

Di sala 1206an de, artêşa Gurcî, di bin femandariya Dawid Soslan de, Qers û keleh û kelehên din ên li kêleka Araksê girt. Ev sefer bi eşkere ji ber ku hukumdarê Erzeromê red kir ku teslîmî Gurcistanê bibe, dest pê kir. Mîrê Qersê ji Ahlatşahan alîkarî xwest, lê yên dawî nekarîn bersiv

bidin, di demek kurt de di sala 1207an de ew ji hêla Sultanetiya Eyûbî ve hate girtin. Di sala 1209an de Gurcistanê li dijî desthilatdariya Eyûbî li rojhilatê Anatoliyê derket û ji bo başûrê Ermenistanê şerekî rizgariyê da meşandin. Artêşa Gurcî Xlat dorpêç kir. Di bersivê de, Siltanê Eyûbî el-Adil I artêşek mezin a Misilman kom kir û bi xwe rêberiya wê kir ku tê de emîrên Hums, Hama û Baalbek û her weha kontîngentên ji mîrekiyên din ên Eyûbî hebûn da ku piştgiriya bidin el-Awhad, mîrê Cezîrê. Di dema dorpêçkirinê de, generalê Gurcî Îvane Mkhargrdzeli bi xeletî ket destê el-Awhad li derdora Ahlatê. Bi karhanîna Îvane wekî kartek danûstandinê, el-Ewhad qebûl kir ku wî berde di berdêla agirbestek sî salî de bi Gurcistanê re, bi vî rengî gefa Gurcistanê ya rasterast li ser Eyûbiyan bi dawî kir. Ev yek têkoşîna ji bo erdên Ermenî rawestand, herêma Gola Wanê ji Eyûbiyên Şamê re hişt (çav: Humphreys, R. Stephen (1977). *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*. Albany: State University of New York Press, p; 130-131).

Di sala 1209an de, bi destpêkirina sefera Eldîguzîd a Tamara Gurcistanê, birayên Mkhargrdzeli li gorî salnameyên Gurcistan û Ermenistanê, Erdebîl wêran kirin - wekî tolhildanek ji bo êrişa hukumdarê Misilmanê herêmî li ser Aniyê û komkujiya nifûsa Xiristiyan a bajêr. Di teqînek mezin a dawîn de, birayan artêşek li seranserê milkên Tamar û deverên bindest bi rê ve birin, di nav Nexçivan û Culfayê re ber bi Marand, Tebrîz û Qezvînê li bakurê rojavayê Îranê ve çûn, di rê de çend wargeh talan kirin. Gurcistan gihîştin welatên ku kesî navê wan an hebûna wan nebihîstibû (çav: Lordkipanidze, Mariam Davydovna; Hewitt, George B. (1987). *Georgia in the XI–XII Centuries*. Tbilisi: Ganatleba Publishers, p; 154).

Di wê demê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê wê rewşa dewletên kurdan wê di rengekê de wê bi serwerîya wan re wê derkeve li pêş. Pêşî wê dimenê weke bi mirgehî ku wê dever bi dever û an herêm bi herêm ku wê rêxistin bikin û wê bikin. Di wê temenê de wê kurdên barazî û an hasanewey û hwd wê derkeve li pêş. Piştî wê rawadî, anaziya di heta ayeridiyan wê derkevin. Di wê demê de wê ev wê, xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Lê di aslê xwe de wê, dema ku em rewşa van rewşên weke xanadanên kurd wan di destpêkê de wê fahmnekê wê nikaribê pêvajoyên piştî jî wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê.

Di aslê xwe de wê di wê demê de wê têngîna xanadantiyê wê di rengekê de wê weke ku wê di cewherê xwe de wê derbas bibê. Wê dîmenekê din ê weke li ser têngînek destûrî weke ya rêgezên destûrî ên şariatê û hwd weke bi olî û hwd wê bibê. Di wê temenê de wê bibê.

Di rengekê de wê, di rengê ku wê ebasi wê li herêmê wê bina desthilatdar wê di rengekê de wê pêşkevê. Lê ev têngîna ebasiyan wê di rengekê de wê zêde li herêmê dirêj nedomê. Di nava wê de wê, malbatên weke yên xaro reşîd ku wê weke 'kurd' wê werina hasibandî jî wê derkevina li pêş. Lê di wê demê de wê, di rengekê de wê, rewşek weke ya ku wê li hemberê civakên herêmê wê xwe bide diyarkirin.

Hinek şîroveyan ku ew dihên kirin wê di rengekê de wê weke ku wê di mejiyekê têngîna weke ya mezhebî de wê bixwezê ku wê fahmbikê. Lê dîmen ji wê pirr zêde wê dirêjtir bê. Dîmenê mezhebiyê wê di rengekê de wê bi rewşa kerbele û an hasan û huseyin re wê bibê. Piştî wê ew wê weke qatbûnek mezhebî wê di nava olê de wê bi xwe re wê temenê wê di çerçoveya têngîna rojava û başûr û an başûr û rojhilat û hwd de wê biafirênê.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê li kurdistanê wê pêşketinên ku wê bibin (weke pêşketinên ramyari, çandî, felsefî û hwd) wê pêşketinên wê demê ên rojhilata navin wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ber vê yekê wê di şewayekê de wê weke ku wê pêwîst bê ku em di serî de wê ji wê gav biavêjin û wê di rengekê de wê werênina ser ziman.

Li jor me hinekê bahsa destpêka avabûna şaddadîyan wê kir. Ew wê piştî wê dewama wê bi rewşên weke yên desthilatî wê di rengekê de wê, karibê wê li wê bihizirê Minaq rewşa merwaniyan wê dikarê wê fahmbikê. Rewşa merwaniyan wê di nava dîrokê de wê hê zêde wê di rengekê de wê weke ku wê nikaribê wê bi temenî wê fahmbikê. Wê gelek aliyên wê di bin nepeniyê de wê bîmin. Rewşa wê wilqasî wê kûr bê ku mirov wê nikaribê wê weke bi rewşa 7 û an 8 aşîrên herêmê hatina ba hev û wê avakirina wê re wê, di rengekê de wê werênina ser ziman. Hinek kurd wê li ser badê kurê dostik re wê dîrokek berxwedanê wê wek ku ew bi wê serdikeve û wê dewletê ava dikê wê werênina ser ziman.

Di wê nûqteyê de wê mijare xate dîrokê wê di rengekê de wê weke ku wê kûr bû. Di rengekê de wê pêşî bo ku em rastiya dewleta merwani wê fahmbikin em pêşî wê ji gotina 'xanadantiyê' wê rizgar bikin. Ber ku ev gotin wê ne weke gotinek ku ew rastiya wê dikarê wê werênê ser ziman û vaji wê bikarhanina wê gotinê wê weke bi awayekê wê ji du aliyên ve wê

di nivisandina dîrokê de wê xirabiyê wê weke ku wê bikê. Yek wê di temenê qatbûnek dîrokê li ser têngîna wê ya diyalektikî ku wê fahmbikê bê. Ya din jî wê di rengekê de wê weke têngînek ku wê li şûna wê bi têngîna dewletbûna wê û hiziriya wê re wê werênê ser ziman wê çawa wê bi wê re wê jî iwê dûr wê bi têngînek weke ya malbatî wê bi şaşî wê werênê ser ziman wê bi wê ve wê girêdayî bê. Ev gotin bi wê rengê bo wê bikarhanin ku ew ne bi niyetek xirab bê wê weke ji nezaniyek zêde mazin wê weke ku wê were dîtin ku ew wê were bikarhanin.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare çerçoveya merwaniyan wê di desstpêkê de wê ji aliyekê ve wê di serî de wê, dikarê wê di temenê nakokiyên wê yên di nava ebasiyan û hwd de wê li wê binerê û wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê bibê. Aliyê din jî wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê sultan û an şahên wê ku ew dihên bi navkirin wê di rengê bi navkirinên wan de wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê weke aliyekê wê yê refaransî wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna merwani wê di serî de em pêşî wê ji aliyê duyem ve wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Wê dema ku em wê werênina ser ziman wê dîmenê ku me hinekê li jor wê bi buyidyan re wê hani ser ziman wê di wê temenê de wê pêşî wê bibîrbikin û wê di dewama wê de wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Pêşketina buyidiyan wê di wê demê de wê pêşkeve û wê di demên piştî ya ebasiyan de wê hin bi hin wê ebasiyan wê bikê bin bandûr û serwerîya xwe de. Wê buyidi wê kurdistanî bin û wê dema ku em li rewşa artiş û serwerîyên wê binerê jî wê di wê temenê de wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ev wê, di şêwayekê de wê weke imparatoriyeke wê pêşkeve û wê nivgirava ereb wê di rengekê de wê bikê bin serwerîya xwe de.

Piştî wê, li hewirdora xwe wê pêşkeve. Wê dema ku em piştî wê demê em xate pêşketina dewleta şeddadî wê holde li dest wê di dewama wê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Ev wê di rengekê de wê weke çerçoveyek imparatoriya a ku wê di gelek awayan de wê keyeniyên kurdistanî û dervî wê di nava xwe de wê bigirê û wê bi wê re wê bixwezê ku ew wê serwerîyê wê biafirênê.

Lê ev serwerî wê, di rengekê de wê, weke zêde kosmopolitik bê. Di wê de wê rewşa giring wêne tenê wê misilman wê hebin. Di wê çerçoveya wê de wê êzdayî jî û komên din ên weke yeresani, kurdên gêlanî û hwd jî wê hebin.

Ev wê di rengekê de wê piştî wê, di wê demê de wê xwe bi pêşketinên din re jî wê bidina diyarkirin. **Merwani** wê, di rengekê de wê, gelek encamên weke yên imparatoriya buyidiyan wê hilde li nava xwe. Di wê temenê de wê bibê. Çerçoveya wê weke aliyekê din ku wê di bin nezaniya bi zane ku ew bi wê dihê hanin ser ziman a gotina xanadaniyê de wê were veşartin wê bi wê re wê sînorê desthilatdariya wê bê. Çerçoveya wê ji cizirabota, nisibin, şirnax, û heta Reha, û herêmên çolemergê û gola wanê û hwd wê karibê wê sînorê wê bènê ser ziman. Di wê temen de wê, di rengekê de wê sînoriya wê, di rengekê de wê di nava salixkirinên dîrokî de jî wê di şêwayekê de wê were dîyarkirin. Di dewama wê de wê di nava wê de wê, têgînên weke yên dewletbûnê wê hebin. Wê sazûmana perwerdeyê û ramyari wê hebin û ev wê were dîtin ku wê civatên ku wê di wan de wê dem bi dem wê weke bi kombûnê û di wan de wê weke pîrsgirêkên civakî û desthilatî wê werina niqaşkirin wê di nava wê de wê bibê û wê di wan de wê biryar wê werina girtin. Wekî din wê pirtûkxaneyên tişî pirtûk weke ya medreseya amedê wê karibê wê bahsa wê bikê ku wê di wê de wê bahsa milyonan pirtûkên ku ew di wê de berhev hena wê were kirin.

Di heman de wê, li cizirabota jî wê ya medreseya sor wê karibê bi wê rengê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Merwani wê li ser wê temenê û çerçoveyê de wê di rengekê de wê weke ku wê xwediyê rewşek serweriyê bê.

Merwanî dewletek kurd a ku wê li bakûrê kurdistanê wê çerçoveya sînorê wê berfireh ku wê karibê wê fahmbikê. Wê li gorî dewletên serdema navîn wê çerçoveya wê bi zêdeyî wê berfireh wê hebê. Kurd wê ji wê re wê ji bili navê merwanî wê wekî din wê navê "zewazan" jî wê li wê bikin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Di sedsalên 10 û 11an de li Mezopotamyaya Jorîn başûrê kurdistanê û bakûrê kurdistanê nêzîkî 100 sal weke dema wê ya zêr wê di destpêkê de wê hukum kir. Beşa yekem a dîroka wê dewleta Kurd a sedsala 16an a Şerefnameyê, ku dewletên serbixwe jî di nav xwe de digire, bi Merwaniyan dest pê dike. Damezrînerê Merwani, Bad bin Dostik Ebû Abdullah el-Huseyn bin Dostik el-Baz el-Kurdî el-Humeydî bû. Bad (Baz) şivan bû, xwe çekdar kir û bû serokê şer, û populerbûn bi dest xist.

Ji nivê sedsala 10an pê ve, wî dest bi fetihên li Rojhilatê Anatolyayê kir. Pêşî, ew ji başûr hat û Ercîş û çeperên bi hêz ên li dora wê girt. Baz (Bad) bandûra xwe xurt kir û amed, Sîlvan, Mêrdîn û Nisêbîn, ku wê, di destpêkê de wê di bin kontrola Bûyiyan de bûn, girt. Ji ber vê yekê ya ku em bahsa bandûra buyidiyan wê di rengekê de wê dikarin wê werênina ser ziman. Heta wê demê wê fêrbûnek bi dewletî û desthilatî wê di wê demê de wê bi wê re wê bidest bixê. Piştî wê êdî wê li ser wê re wê merwanî wê weke serdemek têr zanin a dewletî wê li ser wê re wê li gorî zanin û têgiştina serdemê wê were pêşxistin.

Ji kêmbûna bandûra Bûyiyan sûd wergirt û di sala 984an de sultanê Bûyiyên Şîe, Samsam el-Dewle Merzubanî, têk bir û Mûsil girt. Wî hewl da ku Bexdayê bigire lê bi ser neket û neçar ma ku Mûsil vala bike. Baz (Baz), ku di sala 991an de hewl da ku dîsa Mûsil bigire, ji aliyê Hemdaniyan (hemdani jî wê êlek kurd bê) ve, ku hukumdarên bajêr bûn, têk çû û di vî şerî de mir. Li ser vê yekê, kurê xwişka wî, Ebû Elî Hesên bin Merwan, di sala 990an de li ser text hilkişiya.

Merwan Meyafariqîn (Sîlvan) kir paytexta xwe. Dema ku Hesên bin Merwan di sala 997an de li Amîdê (Amed) hate kuştin, birayê wî Mumehhududdevle Seîd bin Merwan cihê wî girt. Seîd bin merwan têkiliyên baş bi Bizansan re danî. Têkiliyên wî bi Împeratorê Bîzansê Basîl II re pir dostane bûn. Ew di sala 1011an de ji hêla wezîrê xwe Şerve ve hate kuştin. Lêbelê, birayê Seîd Nesruddevle Ebû Nasr, ku wê demê li Sêrtê sirgûn bû, dest bi tevgerê kir û textê Merwaniyan girt.

Ebû Nasr, ku di sala 1011an de bû hukumdar, ji pênçê salan zêdetir hukumdarî kir. Wî serdestiya Merwaniyan li herêmê xurt kir û serfiraziya wan zêde kir. Wî têkiliyên baş bi Xîlafeta Ebasiyan re pêş xist. Wî bi jêhatî têkiliyên baş bi Bîzansî ku ew weke navendek çandî bû li herêmê û Fatimiyan, dewletên cîran ên bihêz ên wê demê, re domand da ku serxwebûna xwe biparêze. dibistan û medreseyan Şaffî li herêma ku Merwaniyan lê serdest bûn belav bûn.

Serdestiya dirêj a Nasr el-Dewle zerweya hêza Merwaniyan temsîl dikir. Wî li ser Girê Meyafariqînê, ku Dêra Meryema Pîroz lê ye, kelehek nû ava kir, û her weha pir û hemam çêkirin û çavdêrxane sererast kir. Wî li mizgeftên Meyafariqîn û amedê gelek pirtûkxane ava kir. Wî zanyar, dîroknas û helbestvanên navdar vexwendin qasra xwe, di nav wan de Îbn el-Esîr, Abdullah el-Qezarûnî û el-Semî jî hebûn û ev herdû zane jî kurd bin. Ibn-el-êsir jî nisêbinê bû. Wî penaberên ramyarî yên wekî xelîfeyê Ebasî yê pêşerojê el-Muqtedî (1075-1099) parastin.

Weki din wê di nivîsareke bi erebî ya bi navê şahê Merwaniyan Nasruddewle nîşan dide. Pêşengên Selçûqî, û Oxûzan, axên Merwaniyan gelek caran talan kirin, Merwanî di şerekî bi Oxûzan re wan ji herêmê derxist, tevî bi gelek dana windahiyan. Nasr el-Dewle piştî hat ser taxt xwest ku ew wan ji herêmê dûr biikê. Li gorî minorsky wê şahê merwani wê, bi tuxrul beg re wê levkirinekê wê bikê û wê dema ku ew hani herêmê wê bi wî wan ji herêmê pêşîya hêrîşên wan bide girtin wê bahs bikê. Di sala 1054an de, wî bi serokê Selçûkiyan Tûxrul Beg re, piştî wê demekê di bin serwerîya merwaniyan de wê li herêmê wê bimênin wê, têkiliyên baş danî û serweriya merwani qebûl kir. Nasr el-Dewle li amedê nivîsên mezin hiştin ku serweriya xwe nîşan didin vê yekê diyar dikin. Piştî mirina Nasir, kurê wî Mensur li şûna wî text hişt.

Herêma ku Merwaniyan lê hukumdari dikirin, di Serdema Navîn de deverê berfireh bû ku jê re Zewazan jî digotin. Sînorên vê herêmê, ku li başûr li bakurê Mûsilê dest pê dikir û heta sînorê Xelatê, li rojhilat heta bajarê Selmasê li Azerbaycanê û li rojava heta amedê dirêj dibû, deverê mezin digirt. Ev herêm, ku bi piranî çiyayî bû û hema bêje ti deştên minasib ji bo çandiniyê tunebûn, warê eşîrên girîng ên Kurd ên wekî Humeydî, Larî, Hezbanî, Mîhranî, Hekkarî an doski, Buhtî, Beşnavî, Çupî û Mîllî û hwd lê hebin. Ji ber zêdebûna nifûsa Kurd li herêmê di serdema ku Merwaniyan serdest bûn de, hin nivîskarên wê serdemê wê vê herêmê di berhemên xwe de wekî Welatê Kurdan kurdistan bi nav kirin.

Dewleta Merwaniyan li herêma amedê a Mezopotamyaya Jorîn û Ermenistanê, ku navenda wê bajarê Amîdê bû. Her weha wan li ser Xelatê, Bidlîs, Malazgirt, Nisîbîs, Ercîş, Muradiye, Sêrt, Cîzre, Heskêf û demkî li ser Mûsil û Reha (Edessa) jî hukum kirin.

Ji wê çerçoveyê wê bi rehetî wê were fahmkkirin ku wê çerçoveyek dewletî a ku mirov wê dikarê wê bi sazûmana wê re wê di rengekê de wê ji gelek alîyan ve wê kifşbikê û wê tabîî şîroveyek ramyarî, civaknasî, dîrokî, civakî û hwd wê bigrê û wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li gorî piraniya çavkaniyên akademîk, Merwanî dewleteke Kurd bûn ku ji Eşîra Humeydî dihatin. Ansiklopediya Îranê di gotarekê de wan wekî desthilateke Erebi dihesibîne, û di gotareke din de behsa wan wekî desthilateke Kurd dike. Merwanî Misilmanên Sunnî bûn (çav: History, University of Minnesota Center for Early Modern (2000-09-25). City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective. Cambridge University Press).

Her çendî ku wê bahsa wan wê weke sûnni wê were kirin jî lê ew wê bi tememî wê weke têgiha sûnni a weke heta roja me dihê û dihê fahmkirin wê nikaribê wê bi wê rengê wê fahmbikê. Minaq şahên kurd ên buyidi wê bi tememî wê ne sûnni bin. Ew wê di wê temenê de wê, têkiliyek wan ya xort wê di rengekê de wê hebê û ew wê, di rengekê de wê serwer bin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, rewşa merwaniyan wê, dema ku em bahsa wê bikin ji wê aliyê ve em divê ku em wê bi hevgirtinek di sêkika buyidi, şsaddadî û ebasîyan de wê bi wê re wê fahmbikin û wê dîmenê rengê baweriya şaddadî û buyidiyan wê weke serwertir bê.

Damezrênerê dewleta merwanê wek 'şivanekî' dihê pênasekirin. Bad bin Dostik. Wî pezên xwe hiştin, çek hildan û bû serokê şer ê wêrek, û populerbûn bi dest xist. Dema ku emîrê Bûyîd Adud el-Dewle, ku li Iraq û başûrê kurdistanê hukum dikir, di sala 983an de mir, Badh Meyafariqîn girt. Wî amed jî, û her weha cûrbecûr deverên bajarî li peravên bakurê Gola Wanê fetih kir.

Di dema serhildana Bardas Phokasê Biçûk li Împeratoriya Bîzansê de, Badh ji rewşa ramyarî ya tevlihev sûd wergirt da ku deşta Muşê li Taronê, ku mîrektiyeke Ermenîyan bû û di sala 966an de ji aliyê Împeratoriya Bîzansê ve hatibû dagirkirin, fetih bike (çav: Catherine Holmes, Basil II And the Governance of Empire, 976-1025, (Oxford University Press, 2005), p: 309).

Elias ji Nisêbînê, dîroknivîsekî Asûrî û Suryanî yê Xiristiyan, behsa jiyana Ebû Elî el-Hesen kiriye. Piştî mirina apê wî Badh, kurê mezin ê Merwan vegeriya Heskifê û bi jina serokê şervan ê kevin re zewicî. Wî bi Hemdanîyên dawîn re şer kir, wan tevlihev kir û hemû keleh ji nû ve girt. Elias behsa dawîya trajîk a vî mîr kir ku di sala 997an de li Amîdê (Amed) ji hêla niştecihên serhildêr ve hate kuştin. Birayê wî Ebû Mensûr Seîd bi navê Mumehhîd el-Dewle li şûna wî text hişt. Di sala 992an de, piştî mirina Badh û rêze êrîşên cezayî yên Bîzansî li dora Gola Wanê, Împerator Basîl II (hikûmet 976–1025) karîbû bi dewleta Kurd re aştîyek mayînde bike.

Li vir wê ya ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çêkirina peyman a aşîtiyê a bi bizansê re wê di nava du dewletan de bê. Di wê temenê de wê sînore hev wê weke derbas nebin wê di wê de wê bahsa wê were kirin. Di wê demê de wê, dikarê wê bîrê ser ziman ku ev dema merwaniyan wê gelek aliyên wê hê di bin nepeniyê de bin. Di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê dewleta merwani wê di rengekê de wê li herêmê wê serwerîya xwe

wê xorttir wê bikê. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê, dewleta merwani wê, sînorê xwe wê, bi ber şaddadiyan ve wê berfireh bikê û wê piştî wê, dîrok şanî me bide ku wê weke desthilatîyek mazin wê bi hev re wê, di yekitiyek weke hati yekkirin de wê bimeşin.

Mumehhîd, dîplomatekî jêhatî, ji armancên Bîzansîyan sûd wergirt. Têkiliyên wî bi Împerator Basîl II re pir dostane bûn. Dema ku Basîl ji kuştina serwerê Gurcî Dawid III yê Tao, ku bi wesîyetnameyê keyenîya xwe ji Împeratoriya Bîzansî re hiştibû, haydar bû ku ew sefera ku li herêma rojavayê kurdistanê ji bo misogerkirina îtaeta emîrên ereb dest pê kiribû rawestand û ji Firatê bi jişûnve derbas bû. Wî dewleta Dawid dagir kir, Mumehhîd el-Dewle bi rûmet pêşwazî kir û bi wî re aştî kir. Mumehhîd el-Dewle ji aştîyê sûd wergirt da ku dîwarên paytexta xwe Maîferqat (Mayafariqîn) sererast bike, ku li wir nivîsarek hîn jî vê bûyerê bi bîr tîne.

Di sala 1000an de dema ku Basîl II ji Kilîkya ber bi axên Dawid III Kuropalates (Axlat û Manzikert) ve çû, Mumehhîd el-Dewle hat da ku radestbûna xwe pêşkêşî împarator bike û di berdêla wê de wî pileya bilind a "magistros" û "doux" a Rojhilat wergirt (çav: J. C. Cheynet, Basil II and Asia Minor, pp.71-108 in Byzantium in the Year 1000 edited by Paul Magdalino, International Congress of Historical Sciences, 284 pp., Brill Publishers, 2003, p.98).

Li vir wê jî di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda dema dewleta merwaniyan wê li rex kurdî wê erebî wê were dîtin ku wê were bikarhanin û wê derkeve li pêş. Di çavkaniyên wê demê de wê bide nişandin ku wê bi zêdeyî wê di wê demê de wê du zimanî weke kurdî û erebî wê li rex hev wê hebê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman çavkaniyên niviskî û ne niviskî wê piştrast dikin. Wekî din di mijare perwerdeyê de jî wê ev wusa bê. Wê di medresseyên wan de wê hem kurdî û hem jî wê erebî wê serdest bê.

Di wê demê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, minaq wê, ji wê demê wê filosofê kurd ên weke ezraqê farqînî wê, hem bi kurdî û hem jî wê bi erebî wê binivîsênin.. Wekî din wê di rengekê de wê di nava civakî de wê, kurdî wê serwer bê. Wê xwandinên wan ên weke minaqek bi kurdî ku wê piştre jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê xwandina kuranê û pirtûkên jî bi kurdî wê di rengekê de wê hebê. Ev li ser rewş û rêyên weke tercûme û an wergerandinê ku kurd wê weke "hicir" bi nav dikin û wê di rengekê de wê, bi zimanê kurdî ku wê, weke bixwênin hem weke bi tercûmekirina ji tipên weke yên erebî bê û an ne

bi erebî bê wê kurd wê bi kurdî bixwenin lê wê, dema ku wê bi wê ew ya bi navê “sirra” wê bi nav dikin wê ew wê bikin û wê werênina ser ziman. ev pergale xwandinê wê temenê fêrbûn û perwerdeyê jî wê di rengekê de wê biafirênê û wê di rengekê de wê, bide diyarkirin. Hicir wê kiptekirin û bi kurdî xwendin bê. Sirra wê, bi awayê weke bi arabî bê û an bi kurdî bê ku ew gotin weke wê were xwendin bê.

Weki din jî hin agahiyên din jî wê di wê warê de wê bi wê rengê wê weke ku wê were dîtin wê were diyarkirin. Kurdî, zimanê dayikê yê hukumdarên dewletê, di bin bandûra erebî de wê bibînê. Wê di dîmenekê de wê dîmenê zimanê erebî ‘ku wê weke zimanê kuranê’ wê derkeve li pêş wê di rengekê de wê bibê. Lê tevî wê jî wê, çavkaniyên herêmî wê bi awayekê ewla wê bahsa zimanê dayikê ê kurdî wê li pêşbûna wê hebê. Minaq memosteyên salahadin wê ew wî bi zimanê wî yê dayikê wê bi kurdî wê perwerde bikin. Wekî din wê bo şahên din ên berê ên merwaniyan jî wê wusa bê. Wekî din wê, li qasra şaddadiyan jî wê rewş wê weke ku wê ji wê ne cihê bê. Weki din di rêveberiyê de û an di jiyana çandî ya li civakî û darizandinê û hwd de xuya bibe. Ji ber vê yekê, her çend helbesta qasîde li dadgeha Merwaniyan geş bû û ji hêla helbestvanên Kurd û yên bi eslê xwe yên din ve hatibe hilberandin jî, tê ragihandin ku zimanê nivîsandin û pêkanîna wê bi tevahî Erebi ye (çav: James, 2007:112; Ripper, 2012: 507–28), di heman demê de hejmara pereyên ji serdema wan jî bi Erebi ye (çav: Heidemann, 1997–1998).

Di sala 1010an de, Mumehhîd el-Dewle ji aliyê xulamê wî, Şerwîn ibn Mihemed ve hate kuştin, ku serwerî girt ser xwe. Wî serweriya xwe bi qaîdeya kevnar rewa kir ku her kesê ku serwer bikuje ew dibe cîgirê wî. Lêbelê, ev serweriya kevnar û serweriya Şerwîn di demek kurt de hatin nîqaşkirin, û Şerwîn hate hilweşandin.

Nesr el-Dewle kurê sêyemîn ê Merwan bû ku li ser text hilkişiya. Ramyarivanek jîr bû, ew bi jêhatî di navbera hêzên mezin ên derdorê de geriya: emîrê Bûyîd Sultan el-Dewle, xelîfeyê Fatimî yê Misrê el-Hekîm û Basîl II. Elias ji Nisêbînê nivîsandiye ku Nesr el-Dewle Ehmed ibn Merwan, "emîrê serketî", di sala 1011an de Îbn Dîmne, vasalê wî li amedê, bindest kir. Wî bi Împeratoriya Bîzansê re peymanek ne-hêrîşkirin a hevbeş mohr kir, lê carek an du caran ew binpê kir.

Navûdengê vî şahê Kurd ê Misilman ewqas mezin bû ku niştecihên El-Ruhayê (Edessa,), li rojava, gazî wî kirin da ku wan ji serokê Erebi rizgar bike. Nasr el-Dewle di sala 1026an de bajarê Edessa girt û li milkên xwe zêde kir. Ev bûyer ji hêla nivîskarê navdar ê Suryanî yê rojavayî Bar

Hebraeus (1226–1286) ve hatiye ragihandin. Ji ber vê yekê Nasr el-Dewle Edessa dagir kir, lê bajar di sala 1031an de ji hêla generalê Bîzansî George Maniakes ve hate girtin. Di sala **1032an** de wî artêşek ji 5000 siwaran, di bin femandariya generalê xwe Bal de, şand da ku bajar ji eşîrên Erebiyê ku ji hêla Bîzansê ve dihatin piştgirî kirin, vegerînin. Femandarê Kurd Bal bajar girt û serokê eşîra Erebiyê kuşt, dîv re ji şahê xwe re nivîsand û daxwaza piştgirîyê kir bi gotinên wek, "eger hûn dixwazin dewleta xwe li **Kertastan** (Kurdistan) rizgar bikin" alikariyê bişênin dinivîsê. Reha di dawiyê de di sala 1033an de dîsa ji hêla Bîzansî ve hate girtin. Lê ev girtin wê ne girtinek weke ku ew karibin wê bi tememî wê dagirbikin bê. Wê karibê wê weke rewşek ku wê li keviyên wê ên li rojavayê kurdistanê wê weke bixwezin ku re ew hebûna xwe bidina nişandin bê û ev wê, bi hêzek mazin dihê kirin. Di dema ku wê generalê kurd bal wê were herêmê bo serwerîya li reha ew rewşê farq dikê û ew pamanê ji şahê mazin ê qasra mayafarqînê re dişênê û dibêjê ku ew bo parastina sînorê kurdistanê pêwîstîya alikariya hêzî heya.

Serweriya dirêj a Nasr el-Dewle zerweya desthilatdariya Merwaniyan numînêr dikir. Wî li ser girê Meyafarqînê ku Dêra Meryemê lê bû, kelehek nû ava kir, û her weha pir û serşokên giştî ava kirin, û çavdêrxane jî restore kir. Hin pirtûkxane li mizgeftên Meyafarqîn û Amîdê hatin damezrandin. Wî zanyar, dîroknas û helbestvanên navdar vexwendin qasrê xwe ya padişahî, di nav wan de Îbn el-Esîr, Ebdullah el-Kazarûnî, û el-Tîhamî wê navê wan wê derkeve li pêş. Wî penaberên ramyarî yên wekî xelîfeyê pêşerojê yê Ebasiyan el-Muqtedî (1075–1099) parastin. Di sala 1054an de Toxrul Begê Selçûqî wê di bin sêwane desthilatiya dewlete merwanî de wê werina herêmê û alikariya leşkerî wê dewleta merwanî wê ji wan bi wê sûdbigirê. Lê piştî wê, ew wê bixwezin ku ew bi wê hêza ku ew wê bidest bixin li herêmê serdest bibin. Di wê demê de wê, bixwezin ku ew li herêma botanê serwer bibin. Lê ev herêm berfireh bû. Piştî wê demê ku wê dema navenda dewleta merwanî wê lawaz bibê jî wê biserêxwe ev herêm li kurdistanê wê weke biparêzê. Ev serdema xweş a aştî û hestên baş di navbera Kurd û Suryaniyan de dewlemend bû di afirandinên çandî de. Ew ji bazirganiyek berfireh, huner û karên hunerî yên zindî û dîrokek balkêş kêfxweş bû. Nasr el-Dewle li amedê nivîsên mezin hiştin ku hîn jî geşbûna hunerî ya serweriya wî nîşan didin.

Nivîskarek bi navê Nîzam el-Dewle, (nêzîkî 1072 PZ), Amede wê bahsa wê demê û Nîzam el-dewle wê bikê. Piştî mirina Nasr el-Dewle, hêza

Merwaniyan kêm bû. Kurê wî yê duyemîn, Nîzam, li şûna wî hat û heta 1079an hukum kir, dû re jî kurê wî Nasir el-Dewle Mensûr li pey wî hat. Dawîya dewletiya Merwaniyan bi xiyanetê pêk hat. Îbn Cehîr, wezîrekî berê, amed hişt û çû Bexdayê. Li wir, wî sultanê Selçûqî Melîk Şah I (1072–1092), biraziyê Toxrul Beg, û wezîrekî navdar Nîzam el-Mulk, razî kir ku destûrê bidin wî ku hêrîşî Meyafariqînê bike. Dema ku bajar hate girtin, Îbn Cehîr xezîneyên mezin ên Merwaniyan ji xwe re girt. Ji vê şûnde, Amed hema bêje bi tevahî ket bin desthilatdariya rasterast a Selçûkiyan, çendî ku wê desthilatiya wan bidomê jî. Yê ku wê piştî wê ku wê rewşê wê bide gûharandin wê selahadinê eyûbî bê. Emîrê dawîn, Nasir el-Dewle Mensûr, tenê Cezîreta Ibn Umer (Cizîra bota îroyîn li bakûrê kurdistanê) parast. Koka eşîra Badikan vedigere Badh ibn Dostik, damezrînerê Merwaniyan. Ev eşîr hebûna xwe li wîlayetên Mûş, Silvan û amedê li bakûrê kurdistanê didomîne. Pira Malabadî li Silvan, amedê navê xwe ji Bad, damezrînerê Merwaniyan digire. Malabadî bi Kurdî tê wateya (mala Bad).

Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê, rewşek teybet wê li herêmê wê hebê. Di wê demê de wê çendî ku wê bahsa kêmbûna dewleta merwani û navenda wê were kirin jî wê, nişanak wê hinekê jî wê karibin vaji wê rewşekê bidina nişandin. Minaq wê, di sale li dora 1071'ê de wê, şerê malazgirê de ku wê hêzên bizansê wê werina têkbirin wê di wê demê de wê merwanî û şaddadî wê di wê de wê weyna wê hebê. Alpaslan wê di wê demê de wê, weke fermanarekê di bin farmana şahê şaddadî ê demê de bê. Di wê demê de wê tayinkirinên li ser alpaslan re wê werina kirin wê bi dest û gotina şahê kurd ê şaddadî wê bibê. Di wê demê de wê, ev gengêşîya nava bizansê û merwanî de wê ji dema generalê kurd bal ku wê yê şahê Nasr el-dewle bê wê, di wê demê de wê piştî wê li herêmê wê ev rewş wê, zêdetirî bibin. Di aslê xwe de wê ev rewş wê weke rewşek ku wê di encama bînpêkirinên weke ku wê mijare gotinê bê wê bi hêrîşên komên selçûqî ên wê demê ku wê girêdayî Tuxrul begê selçûqî bin wê bikin. Ew wê bixwezê ku ew li herêmê serwer bibin. Wê dema ku wê werina ser axa merwani wê gelek herêman wê hêrîş bikin û wê wêran bikin. Çendî ku wê di wê rengê de wê werina herêmê jî lê wê, nikaribin serwerîyek weke ya ku wê bê gotin wê bidest bixin. Piştî wê heta salên 1085an jî wê, desthilatiya merwaniyan wê xwe bide domandin. Lê xelife ebasi dixwest wê bandûra wê kêm bikê û ber vê yekê wê, di encama wê de wê bixwezê tuxrul weke 'sultan' bide nişanbidin û wê bişênê herêmê ku ew serwer bikê. Di wê demê de wê, xelife wê bixwezê ku ew yekser

bandûra buyidi û merwaniyan bişikênê. Lê ev wê pêknewê û piştî wê demê wê dema ku wê selahadin wê were herêmê wê desthilatîyên herêmê wê di bin serwerîya xwe de wê bikê yek û wê sefera li baxdadê wê bikê û wê, dawîyê li xalifetîya wir wê werênê û wê, xalifetîyê wê hilde li dest. Ev sefera selahadin wê encamên wê weki din wê bandûra komên selçûqî jî wê bişikênê ku ew êdî nikaribin di wê demê de ew li herêmê hêriş bikin. Rûxandina xalifetîya baxdadê wê ji wê aliyê ve jî wê, di encamên weke bi karhanina wan de ku wê herêmê wê bikê qada şerên talanê ên bi destê van komên wê bi wê yekê wê, dawîyê li wê jî wê bîrê.

Di wê demê de wê, ew, di wê demê de wê, dema ku ew hatina herêmê jî wê desthilatîya kurd wê xort bê, vaji gotinên ku ew dihê gotin ku wê di wê demê de wê lawaz bibê. Ew wê, di wê demê de wê, seferek bizansê ku wê li herêmê wê bibê wê ji aliyekê ve wê weke ku wê heta roja me jî wê kurd wê bi gotinên di nava xwe de wê bîrê ser ziman wê bi gotinên weke “bizansê dixwest komên tirk ji herêmê derxê” wê, bi wê armancê ku wê were kirin wê bahsa wê were kirin. Di wê demê de wê, piştî wê, li malazgirê wê rasti hev wê werin wê hêzên merwaniyan wê pêşwazî bikin. Lê di wê demê de wê, şahê saddadî ku wî alpaslan tayînê parasgeha farsê kiriya wê, fermanê bişênê ku ew bi hêzek mazin herê alikariya merwaniyan. Di wê demê de wê, hêzên ku ew dihên wê kurd bin û wê komên selçûqî jî wê di nava wê de wê hebin. Lê wê bi orjîniya kurdî wê di wê demê de wê werin û wê şer bikin.

Merwanî wê di rengekê de wê temenê wê yê artişî wê li ser hêzên herêmê û mirgehên wan bin. Lê wê car bi car wê bi hevkarîya leşkerî a buyidiyan re wê ew wê xwe bide nişandin. Di rengekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê komên selçûqî wê li herêmên qafqasya wê werin girtin û kurdên şaddadî wê ji wan wê sûdbigirin.

Kurdên deysamî wê li herêma qafqasya wê kontrola xwe wê çêbikin. Wê di wê temenê de wê, ew wê serwerya xwe wê li ser wan wê çêbikin. Hin komên kurd ên serwer di wê demê de wê navê wan derkeve li pêş wê karibê bi wê rengê wan werênê ser ziman.

1.Daysam Xaricît bû, ji dayikeke Kurd û bavekî Kurd hatibû dinê, û dema ku di xizmeta hukumdarê Secîd Yusuf ibn Ebî'l-Sac de bû, gihîşt asta bilind. Bi piştgiriya Kurdan, wî karî heta sala 938an Edzerbeycanê bigire. Meqamê wî li Edzerbeycanê di demek kurt de ji aliyê Leşkerî ibn Merdî ve, Gilîtekî ku berê di xizmeta Ziyarîdan de bû, hat tehdîtîkirin. Artêşa Gilît û Daylamî ya Leşkerî Daysam ji Edzerbeycanê derxist, lê ew bi alîkariya Vûşmgîrê Ziyarî karî parêzgehê vegehe (çav: Bosworth, C.

Edmund (1994). "Daysam". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica*. Vol. VII/2: Dastūr al-Afāzel–Dehqān I. London and New York: Routledge & Kegan Paul. pp. 172–173).

Di sala 941 an 942an de, wezîrê Daysam, Ebû'l-Qasim Ce'fer ibn Elî, ji ber komployek li dijî wî reviya cem Selarîdên Tarûmê. Li wir wî Merzuban ibn Muhammed (941/2–957) razî kir ku Edzerbeycanê ji Daysam bigire. Daysam li meydanê bi leşkerên kirêgirtiyên xwe yên Daylamî (ku wî kirê kiribû da ku hêza leşkerên xwe yên Kurd ên xort kiribû) re rû bi rû ma û ew neçar ma bireve desthilata padişahê Arzunîd ê Vaspurakanê. Ce'fer ibn 'Elî piştî ku wî Azerbaycan fetih kir, bû wezîrê Marzuban, lê di demek kurt de ji bo meqamê xwe tirsîya. Ew çû Tebrîzê û Daysam vexwend ku vegere parêzgehê. Dema ku ew gihîşt bajêr, wî piştgiriya Kurdan bi dest xist. Lêbelê, artêşa wî ji hêla artêşa Marzuban ve têk çû û Sellarîyan ew li Tebrîzê dorpêç kirin. Di vê gavê de Ce'fer dîsa Daysam terk kir, lê Daysam karî ji Tebrîzê bireve û bikeve Erdebîlê. Merzuban ne dûr li paş ma û Erdebîl dorpêç kir. Di dawiyê de wezîrê nû yê Daysam, ku ji hêla Sellarîyan ve hatibû bertil kirin, Daysam razî kir ku radest bibe. Merzuban bi nermî li Daysam nihêrî, piştî ku wî daxwaza wê kir, keleha xwe ya li Tarumê da wî (çav: Madelung, Wilferd (1975). "Minor dynasties of northern Iran". In Frye, Richard N. (ed.). *The Cambridge History of Iran*. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 198–250).

Di sala 949an de Merzuban ji aliyê Buyîyan ve hate girtin, ku artêşek di bin serokatiya Ebû Mensûr Mihemed de şandin da ku Ezarbeycanê fetih bikin. Birayê Merzuban, Wehsudan ibn Mihemed, Daysam şand Edzerbeycanê da ku berjewendiyên Selariyan li wir biparêze. Nêzîkbûna Ebû Mensûr Mihemed Daysam neçar kir ku vekişe Arranê, lê piştî ku Ebû Mensûr Mihemed têk çû, ew vekişîya, û rê da Daysam ku kontrola wîlayetê bigire destê xwe. Merzuban di sala 953an de ji Buyîyan reviya û xwest ku axa xwe ji nû ve bi dest bixe. Daysam li nêzîkî Erdebîlê ji aliyê artêşeke Selariyan ve hate têkbirin, û serokên Daylamî ji aliyê wî veqetîyan. Ew reviya Ermenistanê, li wir ji hêla Xiristiyanan ve alîkarî lê hate kirin. Lêbelê, salek şûnda, ew ji Ermenistanê hate derxistin; ew çû Bexdayê, li wir Mu'izz al-Dewlayê Buyîyan ew bi rûmet pêşwazî kir (çav: Madelung, Wilferd (1975). "Minor dynasties of northern Iran". In Frye, Richard N. (ed.). *The Cambridge History of Iran*. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 198–250).

Piştî ku Bûyîdan bi Selariyan re aştî kirin, Deysam fahm kir ku ew nikare ji bo vegerandina Azerbaycanê li ser wan bispêre alîkariyê. Ji ber vê yekê wî ew ji bo Hemdaniyan hiştin; bi alîkariya Seyf el-Dewla yê Helebê wî di sala 955/956an de wekî vasalekî Hemdaniyan Selmas dagir kir. Merzuban ji wir hate derxistin, û Deysam dîsa li cem Arzruniyên Vaspurakanê penageh dît. Lêbelê, padîşahê Arzruniyan, ku bi gefên Merzuban re rû bi rû ma, Deysam girt û radestî Selariyan kir. Deysam kor bû û hate girtin. Piştî mirina Marzuban di sala 957an de, ew ji hêla hin alîgirên wî ve hate kuştin (çav: Madelung, Wilferd (1975). "Minor dynasties of northern Iran". In Frye, Richard N. (ed.). *The Cambridge History of Iran*. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 198–250.).

2. Komek din a kurdistanî wê bi navê **Hesenweyhî** an jî Hesenuyî xanedaneke Şîe û an buyidi ya Kurd bû ku ji dora 959 heta 1015an li deverên rojavayê Îranê yên wekî bajarên kurdistanê ên weke urmiya û Çiyayên Zagros di navbera Şahrizor û Xuzistanê de hukumdarî kir. Dawî hukumdarê Hesenweyhî di sala 1015an de li Sermes, başûrê Bisotunê mir, dema ku Selçûkî dest bi ketina herêmê kirin (çav: Gunter, Michael M. (2010), *Historical Dictionary of the Kurds*, Scarecrow Press, p; 117).

Beriya Hesenweyhîyan li herêmê eşîra Kurd a Eyşanî an 'Îşaniya hebû. Vê koma taybetî li navçeyên Dînawer, Hemedan û Nahawendê hukumdarî kiribû. Şahên wan Xenim û Vîndad (kurên Ehmedekî) pêncî salan hukumdarî ji xelîfetiya Ebasiyan girtibûn, heta mirina xwe di 960-1an de. Nîfşê din ê mîrên Ayşanî nekarîn kontrola kelehên malbata xwe biparêzin: Kurê Xanim, Deysem, ji aliyê artêşên Bûyiyan ve hate têkbirin, û kurê Windad, Ebdulwehab, ji aliyê komeke reqîb a Kurd ve hate dîlgirtin û radestî yekem hukumdarê Hesenweyhî, Hesenweyh, hate kirin. Ew biraziyê Xanim û Windad ji aliyê dayikê ve bû, û wî kelehên xizmên wan ên Ayşanî bi dest xist (çav: Tor, D.G. (2017). *The Abbasid and Carolingian Empires: Studies in Civilizational Formation*. Brill Academic Pub, p; 54-55).

Navê xanedanê heman navê hukumdarê wan ê yekem Hesenweyh ibn Huseyn ji eşîra Barzikanî bû. Vasalekî xanedanê Bûyiyan, Hesenweyh li dijî Samanîyan piştgirî da wan, ku ev yek rê da wî ku hin desthilatdariyê bi dest bixe. Di dawiyê de ew ê piraniya Loristanê, Dînawer, Nahavend û Hemedanê kontrol bike û ewqas bi hêz bû ku Bûyiyan xwe ji acizkirina wî dûr xistin. Bandûra Hesenweyh gihîşt Azerbaycanê.

Piştî mirina wî di sala 979an de, kurê wî Bedir ibn Hesenweyh bû hukumdar û destkeftiyên girîng bi dest xistin, di nav de sepandina rêzîknameyê, pêşxistina rêveberîyeke darayî ya bihêz, çêkirina rê û bazaran li çiyayan, ewlekirina heciyên ku ji axa wî derbas dibûn û çêkirina pereyan. Mîna bavê xwe, wî jî soza dilsoziya xwe ya bi Bûyiyan re da.

Di sala 1014an de neviyê wî Zahir li şûna Bedir ibn Hesenweyh hat danîn, lê tenê salekê desthilatdariya xwe domand ji ber ku ji hêla Bûyiyan Şems el-Dewle ve hat derxistin û di demek kurt de hat kuştin. Ennazîdiyan beşên mezin ji axa wê ya rojava girtin û bûn cîgirên wan ên yekser. Beşên rojhilat ji hêla Bûyiyan ve hatin girtin, di heman demê de Kakuyiyan beşên başûr girtin. Hemû axa ku berê di destê Hesenweyiyan de bû, di dawiyê de ji hêla Tughril ve hat girtin. Weki din Keleha Sarma ji hêla Hesenweyiyan ve hat çêkirin (çav: Azakai, Parviz (2017), " آل حسنویه", Center for the Great Islamic Encyclopedia (in Persian)).

3. Hedhabanî an Hedhbānî, wek din bi kurdi wek Hozabān, Hozwān wê bê bi navkirin wê, wek eşîreke mezin û bihêz a Kurdên Misilman ên Sunnî bû di serdema navîn de. Wê ji Qefqasyayê heta Mezopotamyaya jorîn gelek mîrîtî û xanedan ava kirin (çav: James, Boris (2006). *Saladin et les Kurdes: Perception d'un Groupe au Temps des Croisades* (in French). Paris: Editions L'Harmattan, p; 44.55).

Li gorî Vladimir Minorsky, navê Eşîrê ji terma erdnîgarî ya herêma Hewlêrê tê, ku di navê dîyoseza Nestûrî, Adiabene (HaSayyap) de tê parastin. Lêbelê ev ji hêla zanyarên nûjen ve tê redkirin, li gorî Vanly û (M. emin) Zekî, eşîrê navê xwe ji Xezan-Hezan girtiye. Navê wan bi kurdî Hezan dihat bilêvkirin. Zanyarên din diyar dikin ku Xezan-Hezan navê xwe ji eşîrê digire, ne berevajî. bi îhtîmaleke mezin ev nav ji Hoz (bi kurdî: Hoz; û an'Eşîr) û Bān an jî Wān (bi kurdî: Bān, Wān; an'Serek, serok'), ku tê maneya "serokê eşîrê" ye (çav:

James, Boris (2007-07-23). "Le « territoire tribal des Kurdes » et l'aire iraquienne (xe-xiiiie siècles) : Esquisse des recompositions spatiales". *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* (in French) (117–118): 101–126).

Li gorî Îbnî Hawqal herêma Cezîrê mêrga havînê ya Kurdên Hezebanî û mêrga zivistanê ya eşîra Ereben Şeybanî bû, Hebûna Hezabanî di sedsala 10an de ji Dvîna Ermenîstanê tê birhankirin, ku ji peravên Xezerê heta Cezîrê derbas dibû.

Eşîra Hedbanî li ser çend koman, Mehraniyan an Mihraniyya, Rewandî an Rewadiyya, Hakimi an Hakamiyya, Maran jî bi navê Banû Maran an Maraniyê û dibe ku Zerzarî û yên din jî dihatin binavkirin, bi navenda Hewlêr, Oşnaviye û Urmiyê dihatin dabeşkirin. Desthilatdariya wan herêmên Meraxa û Urmiyê li rojhilat, Erbîl, şengal û hin beşên Cezîrê li başûr û rojava, û Berkarî, Hekarî û Selmas li bakur dihevwîne, ji ber ku Erbîl yek ji paytextên wan bû, ji 906 heta 1131/1144 hukum kir.

Di sala 906an de, Mihemed ibn Bilal El-Hedhbanî gundewarên Mûsilê wêran kir. Hukumdarê Hemdanî, Ebû'l-Heyce Ebdullah ibn Hemdan, ew têk bir. Xelîfeyê Ebasî yê Bexdayê hêz şand û Ebû'l-Heyce berdeyam kir û 5,000 malbatên Kurd ên Hedhbanî. Aştîyek hat çêkirin û Mihemed ibn Bilal neçar ma ku hemî deverên xwe yên li bakurê Mûsilê radestî Eşîra Dasenî û Humeydî bike (çav: E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936. BRILL. 1987. p. 1136).

Di destpêka sedsala 10-an de, Hedbanî li Hewlêr, Şehrezûr, Urmiye, Xoy, Selmas, deverên Cezîrê û Merexê desthilatdar bûn. Maraga li Adharbaycanê keleha Hedhaniyan bû. Şaxek Hezabanî, ber bi bakur ve koç kir û dewleta Şedadî ava kir. Di salên 1020an de Ebûl-Hayce îbn Rebîb el-Dewle, ku serokê eşîra Hezebanî bû, herwiha mîrê Urmiyê û keleha Berkarî bû. Bi mamê xwe yê dayikê Wasûdan mîrê Adharbaycanê re di nav têkiliyên nêrehet de bû. Di sala 1033/4 de, Împaratoriya Bîzansê li ser banga Wasudan keleh girt. Xelîfeyê Ebbasî El-Qaîm (1031–1075) Rewadî û Hezebaniyan qanih kir ku bi hev re bibin yek û Berkarî vegeşînin; wan demeke kurt ew ji nû ve dagîr kirin heta ku ew bi berdeyamî ji Bîzansiyan winda kirin (çav: Madelung 1975, p. 238).

Di sala 1037/38an de, pêlek bihêz ji eşîra Ghuzz bi serokatiya serokên Buqa, û, Mansûr û Dana gihîşt Azerbaycanê. Piştî di demek kurt de dest bi talankirina welêt kir, di sala 1039an de bajarê Meraxê talan kir. Ev wê bi komên selçûqî jî wê di nav de bibê ku wê talanê dikin (çav: Madelung 1975, p. 238).

Di sala 1041an de, piştî têkçûna dagirkerên tirkên Ghuz û qirkirina piştî li Urmiyê ji aliyê Rewadiyiyan û Kurdên Hedhbanî ve, ew revîyan Hekariyê û li wir wêran kirin. Di dawiyê de ew ji aliyê Kurdan ve hatin têkbirin û 1500 eşîrên Ghuz hatin kuştin û yên sax man ji aliyê Kurdan ve hatin kolekirin (çav: Peacock, Andrew (2017). "Rawwadids". Encyclopædia Iranica, online edition. New York).

Eşîra Hedhbanî gelek bûn, ev Hekamiyên ku li Erbîl û Şehrezorê diman, Rewadiyên ku bi giranî li Azerbaycanê bi serwer diman, Mihraniyên ku

li herêmên Hekarî û Zewzanê diman, û Banû Maran li başûrê Mûsilê bûn. Mîhranî an Mîhraniye, Wan hêza navdar a Kurd a bi navê Mîhraniye ya Artêşa Eyûbî pêk hanîn (çav: Humphreys, Stephen (1977), *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*, SUNY. p.430).

Eşîra Zerzarî, dibe ku şaxek ji eşîra Hedhabanî be ku li ushnu û Rewanduzê dijiyan. di heman demê de li gorî hin zanyariyan Zerzarî li Şingalê dijiyan. Şedadî, Eyûbî û muhtemelen Rewadî neviyên yek ji şaxên Hedhabanî bûn (çav: Bosworth, Clifford Edmund (1996). *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh: Edinburgh University Press. p. 73).

4- Rewadîd, û an Ravvadîd her wiha Revend an Revendî, an Banû Rawwād (900–1071) xanedaneke Kurd a Misilman a Sunnî bû, ku navenda wê li herêma bakur-rojavayê Edharbeycanê (Azerbaycan) di navbera dawîya sedsala 8an û destpêka sedsala 13an de bû. (..) Di destpêkê de jî eslê xwe Kurd bûn an jî bi tevahî Kurd bûn. Rewadiyan di dawîya sedsala 8an û destpêka sedsala 9an de Tebrîz û bakur-rojhilatê Edharbeycanê hukum kirin (çav: Peacock, Andrew (2017). "Rawwadids". *Encyclopædia Iranica*, online edition. New York.).

Di nivê duyemîn ê sedsala 10an û piraniya sedsala 11an de, van nifşan piraniya Edharbeycanê û her weha hin beşên Ermenistanê kontrol kirin. Çend zanyar (Bosworth, Kasravi, W. Madelung, D.McDowall) îdîa dikin ku koka xanedana Rewadî bi navê serokê eşîrê Rewad ibn Muthanna (nêzikî 200/815) ve girêdayî ye, ku waliyê Tebrîzê bû, di heman demê de Hugh Kennedy diyar dike ku li dora koka wan sir heye û ne têkiliyek zelal bi Banû Rewad re heye û diyar dike ku koka wan bi ihtîmalek mezin bi Kurdên Hedhabanî yên Rewadî ve girêdayî ye (çav: Hugh Kennedy (1 February 2004). *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century*).

Piraniya zanyaran bawer dikin ku Rewadî bi eslê xwe ji eslê xwe ji kurdên Ezdî bûn, di nivê sedsala 8-an de gihîştin herêmê, lê ew di dawîya sedsala 10-an de Kurd bûn (Kasravi, Bosworth, W. Madelung, J. Boris) û dest bi karhanîna formên Kurdî yên wekî Mamlan ji bo Mihemed û Ehmedil ji bo Ehmed wekî navên xwe kirin. Helbestvanê herêmî Qetran Tebrîzî (1072), ji ber eslê wan weke Erebbesê wan da. Hukumdarê Rewadî Wehsûdan bin Memlan jî bi eslê xwe yê tevlihev ê Erebbes û Îranî qebûl kir.

Li gorî Kasravî, Rewadiyan di sala 979an de li Azerbaycanê erdên hukumdarê Musafirîd Îbrahîm I ibn Merzuban I fetih kirin. Ebû Mensûr

Wehsûdan (1019-1054) hukumdarê Rewadî yê herî navdar e, û Îbn Esîr behsa wî dike. Li gorî Ehmed Kasravî, şêst qesîdeyên penegîrî yên helbestvan Qetran Tebrîzî (sedsala 11an) ku ji bo Wehsûdan hatine veqetandin hatine parastin. Piştî serhildana Oxûzan li dijî Mehmûd Gaznewî (998-1030) li Xorasanê di sala 1028an de, nêzikî 2,000 malbatên Oxûz reviyên Rojava. Wehsûdan hin ji wan parast û destûr da ku li axa Rewadiyan bicîh bibin Wî erd da wan û ew kirin vasa, bi niyeta ku wan di şerên li dijî Împeratoriya Bîzansê de bikar bîne. Herêmen Tebrîz, Meraxa û kelehên çiyayê Sehendê di destê wî de bûn. Di sala 1029an de, wî alîkariya Kurdên Hedhbanî yên li Meraxa kir da ku eşîrên Tirkên Oxûz ên dagirker têk bibin (çav: Minorsky, V. (1953). "Studies in Caucasian History". Journal of the Royal Asiatic Society. Taylor's Foreign Press).

Li gorî Îbn Esîr, Wehsûdan bi koma yekem a Tirkên Oxûz ên ku gihîştin Edzerbeycanê re peymanek zewacê çêkir da ku li dijî dijminên xwe tevbigerin. Vê hevpeymaniyê dijminatiya hukumdarê Şedadiyan Ebûl-Hasan Leşkerî teşwîq kir. Komêk din a Tirkan di salên 1037-1038an de gihîştin Edzerbeycanê. Piştî ku wan Meraxa talan kir, Wehsûdan û biraziyê wî Ebûl-Heyja pirsgirêkên xwe danîn aliyekî û li dijî Tirkên Guzz hêz dan hev. Tirk ber bi Rey, Îsfahan û Hemedanê ve hatin belavkirin. Komêk ji Tirkan li Urmîyê man. Wehsûdan serokên wan vexwend şîvekê û di salên 1040-1041an de ew qetil kirin (çav: Peacock, Andrew (2017). "Rawwadids". Encyclopædia Iranica, online edition. New York).

Qetran behsa çend şerên di navbera Wehsûdan û komeke Guzz de kir ku di salên 1041-1042an de gihîştin Edherbeycanê. Şerekî dijwar li çola Serabê bû sedema têkçûna Rewadiyan li dijî Tirkan (çav: Peacock, Andrew (2017). "Rawwadids". Encyclopædia Iranica, online edition. New York).

Piştî ku Oxûz derxistin, Wehsûdan têkiliyên xwe bi Şedadiyan re baştir kir û bi xwe çû Gencayê, navenda Şedadiyan (çav: Peacock, Andrew (2017). "Rawwadids". Encyclopædia Iranica, online edition. New York).

Wehsûdan di bin ferdariya kurê xwe Memlan II de seferek şand Erdebîlê. Hukumdarê (sipahbod) Moghan neçar ma ku radestî dagirker bibe. Memlan her wiha li Erdebîlê kelehek ava kir (çav: V. Minorsky, A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1954, p. 524).

Erdhejek wêranker di salên 1042-1043an de piraniya Tebrîzê, dîwarên wê, xanî, bazar û piraniya qesra Rewadiyan wêran kir. Her çiqas Îbn el-Esîr gotibe ku 50,000 kes li Tebrîzê mirine jî, Nasir Xusrew, ku çar sal şûnda ji Tebrîzê derbas bû, hejmara miriyan 40,000 da û diyar kir ku bajar di dema serdana wî de geş dibû. Wehsûdan bi xwe ji ber ku ew li baxçeyekê li derveyê bajêr bû, xilas bû (çav: Bayne Fisher, William; Nelson Frye, Richard, eds. (1975). *The Cambridge History of Iran*, Tom 4. Cambridge University Press).

Selçûqiyên di bin serokatiya Tughril de di sala 1054an de mîrektî fetih kirin, û wî mîrê Tebrîzê Wehsûdan ibn Memlan têk bir û kurê wî Ebû Nasr Memlan hanî. Di sala 1071an de, dema ku Alp Arslan ji sefera xwe ya li dijî Împeratoriya Bîzansê vegehiya, wî Memlan ji ser kar dûr xist. Cîgirê Wehsûdan, Ehmed bin Wehsûdan, şahê Meraxê, di sala 1110an de beşdarî sefera Malik Şah a li dijî Sûriyeyê bû, da wî (çav: Houtsma, Martijn Theodoor, ed. (1913–1936). "Kurds and Kurdistan". *Encyclopaedia of Islam*. Vol. 4 (1st ed.). Brill.).

Sernavê wî yê tevahî Ehmedî bin Îbrahîm bin Wehsûdan el-Rewwadi el-Kurdî bû. Ehmedî di Sefera Xaçperestan a Yekem de dîsa li dijî xaçperestan şer kir. Joscelin di dema dorpêçkirina Tell Beşîr (li bakûrê kurdistanê ê enteba iroyin.) de bi wî re peymanek aştîyê çêkir. Di sala 1117an de li Bexdayê ji aligirên Îsmâîlî ve bi kêrê hate kuştin. Neviyên wî heta dagirkirina Mongolan di sala 1227an de li ser Maragha û Tebrîzê bûn.

5.Ennazîydi an jî Benû Ennaz, Eyyarî, Benû Eyyar (990[1]/991 ku wê heta dawîya sedsala 12an bijî, wek xanedaneke Kurd a Sunnî bû ku nêzîkî 130 salan li ser sînorê îroyîn ê di navbera başûr û rojhilatê kurdistanê ê iroyin wê bijî û herêmên rojhilatê kurdistanê wek urmiyê wê weke navendek wan bê. Ennazîydi bi zewacê bi Hesenweyhîdên ku ew bi wan re di reqabeteke dijwar de bûn re xizm bûn. Rewatiya hukumdarên Ennazîydi ji emîrê Bûyîd Bahā' el-Dewle derket û xanedanî xwe dispêre Kurdên Şadancan (çav: Pezeshk, Manouchehr; Negahban, Farzin (2008). "Annāzids". In Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.). *Encyclopaedia Islamica Online*. Brill Online).

Her çend desthilatdariya Ennazîydi di çend nîşan de kêmtir bû jî, xanedanî wîda nebû. Di dawîya sedsala 12an de, Surxab III ibn Ennaz hukumdarekî Luristanê bû (çav: Aḥmad, K. M. (1985). "ANNAZIDS". *Iranica Online*).

Elî ibn el-Esîr diyar kir ku navê Ennazî ji peyva 'anz tê ku tê wateya 'bizina keç' û xwediyê, bazirgan an şivanê bizinan nîşan dide. Lêbelê, Şerefxan Bidlîsî û Hemdellah Mustewfî navê Benû Ayyār pêşkêş kirin û îdia kirin ku peyva erebî ayyār ku tê wateya 'aqlmend' an 'zîrek' di kurdî û farisî de jî gelemperî ye û wekî leqeb ji bo malbatên kurd tê bikar hanîn, di heman demê de ne anz û ne jî annaz di ferhengên kurdî de nayên behs kirin (çav: Aḥmad, K. M. (1985). "ANNAZIDS". Iranica Online).

Ennazî bi giranî urmiyê, Kermanşah, Hulwan, Dînaver, Şehrîzor, Daqûq, Deskara, Mandalî û Numaniye kontrol dikirin (çav: Aḥmad, K. M. (1985). "ANNAZIDS". Iranica Online).

Damezrînerê xanedana Ennazîyan Ebû'l-Fet'h Mihemed bîn Ennaz (1010-11) bû ku li Hulwanê hukum dikir û muhtemelen bi rêveberiya Baha el-Dewle ya xanedana Bûyîdan ve girêdayî bû. Di bîst salên pêşîn ên desthilatdariya xwe de, wî li dijî Benû Uqayl şer kir û demkî Daqûq girt û her weha li dora Xaneqînê li dijî Benû Mezyad şer kir (çav: Aḥmad, K. M. (1985). "ANNAZIDS". Iranica Online).

Di sala 1006an de, Bedr ibn Hesenweyh û Ebûl-Hesen Elî bîn Mezyad ji Hesenweyhîdan 10,000 leşker şandin dijî Ennazîdan, ku ev yek Ebûl-Fethî neçar kir ku li Bexdayê li cem Bûyiyan stargeh bigere. Di heman salê de, di peymanek di navbera her du xanedanan de, Ebûl-Fethî xwe wek vasalê Hesenweyhîyan denezend (çav: Aḥmad, K. M. (1985). "ANNAZIDS". Iranica Online).

Piştî kurê wî Husam-el-dewle Ebûl-Şewk (heta dora sala 1046an hukumdarî kir) ku serdema wî tijî wêranî û pevçûnên navxweyî bû. Ji ber vê sedemê, axa wî pîr diguherî; di asta herî bilind de gihîşt Hillah, lê di asta herî nizm de bi rojavayê Îranê iroyin a rojhilatê kurdistan ve sînordar bû. Wî bi xanedana Benû Mezyad re zewicî, ku ev yek tîkiliyên di navbera her du xanedanan de baştir kir. Piştî mirina Bedr ibn Hesenweyh, eşîrên Lur û Şadencan ketin bin kontrola Ebûl-Şewk. Wekî bertek, Bûyîdên li Hemedanê kurê Bedr ibn Hesenweyh, Tahir bîn Hîlal, ku di şer de ji hêla wan ve hatibû girtin, berdan. Tahir bîn Hîlal li dijî Ennazîdan meşiya, yên ku neçar man vekişin Hûlwanê. Lêbelê, şer bi dawî bû dema ku Tahir bîn Hîlal li Nahawendê bi cih bû û bi malbata Ebûl-Şewk re zewicî. Piştî Ebûl-Şewk Tahir bîn Hîlal kuşt û hemû axa Ennazîdê girt. Di sala 1029an de, Ebûl-Şewk şer kir û Şems el-Dewle û Tirkên Oxuz tîk bir û Hemedan, Dînaver û Esadabad girtin. Di sala 1030an de, wî Daqûq ji Banû Mezyad girt û Kermanşah di sala

1038/39an de hate girtin. Piştire leşkerên xwe ber bi Arneba û Hûlanjanê ve bir ku di destê Quhidan de bûn. Di sala 1040an de, dema ku hewl dida ber bi axa ku di bin kontrola birayê xwe Muhallhel (1011-1055) de bû ve biçe, ku ji Kakuyiyan piştgirî wergirt. Kakuyiyan beşên mezin ji axa Ennazîd girtin. Destûr hat dayîn ku Ebû'l-Şawk vegere Hulwanê (çav: Pezeshk, Manouchehr; Negahban, Farzin (2008). "Annāzids". In Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.). Encyclopaedia Islamica Online. Brill Online).

Têkiliyên di navbera Ebûl-Şewk û birayê wî de bi navbeynkariya Şems-el-Dewle baştir bûn, lê piştî ku Mohallhel red kir ku kurê Ebûl-Şewk, Ebûl-Feth ê Ebûl-Şewk, berde, dijminatî ji nû ve dest pê kir. Ebûl-Şewk du caran hêrişî Mohallhel kir lê nekarî kurê xwe yê ku di dîlgirtinê de mir azad bike. Piştî demek kurt, di sala 1045an de, hukumdarê Tirkmen Tuxril birayê xwe yê nîv-birayê Îbrahîm Înal şand deverên Kurdan û Ebûl-Şewk neçar ma ku ji Dînawer bireve Kermanşahê û dû re jî ber bi keleha Sîrvanê li ser Çemê Diyalayê bireve ku gelek Kurd li dora wî kom bûn. Her du birayan hewl dan ku bibin yek, lê hêzên Înal di girtina Hulwan, Mahîdeştê de serketî bûn û hêrişî Xaneqînê kirin. Ebûl-Şewk di Nîsana 1046an de mir û alîgirên wî li dora birayê wî kom bûn (çav: Aḥmad, K. M. (1985). "ANNAZIDS". Iranica Online)

Kurê Ebûl-Şewk, Sa'dî ê Ebû'l-Şawk hîlbijart ku aliyê Înal bigire û ji ber vê yekê aloziyên navxweyî yên Ennazîdan ji nû ve dest pê kirin. Dema ku Înal di sala 1046an de Hulwan girt, wî şer ji bo kurê Ebû'l-Şawk ê kuştî, Tahir bîn Hîlal, terxan kir (çav: Aḥmad, K. M. (1985). "ANNAZIDS". Iranica Online).

Piştire desthilatdariya Ennazîdan kêmtir bû û behskirina dawî ya xanedaniyê di sedsala 12an de bû dema ku Sorḡāb bîn Ennaz bû hukumdarê Loristanê. Ev ji ber nexweşîyeke di salên 1048/49an de gengaz bû ku bû sedema vekişîna Tirkên Oxuz ji herêmê. Înal paşê bêtir erd li herêmê ji xanedaniya Ennazîdan re veqetand lê Mohallhel di dawiyê de di dîlgirtina Selçûkiyan de mir (çav: Pezeshk, Manouchehr; Negahban, Farzin (2008). "Annāzids". In Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.). Encyclopaedia Islamica Online. Brill Online).

Hemî navendên girîng ên çandî û aborî jî di sedsalên pêş de dê zirarê bibînin. Derbarê mîrata Ennazîdan de, dîroknas Franz argûman kir:

[W]isa xuya dike ku wan ne piştgiriya nifûsa herêmî bi dest xistine û ne jî mîrateyek çandî ya girîng li dû xwe hiştine. Di çarçoveya berfirehtir a taybetîbûna serdemê de, nakokîya zêde ya di navbera Bûyîd, Kakuyîd û

Selcûqan de avakirina îstîqrareke siyasî û civakî-aborî ya mîna ya rejîmên berê yên Kurd ên Merwanî, Şedadiyan û Bedirê Hesanûyîd asteng kir.' (çav: Pezeshk, Manouchehr; Negahban, Farzin (2008). "Annâzids". In Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.). Encyclopaedia Islamica Online. Brill Online).

Piştî serdema Ennazîd, herêm tevlî axa Xorşîdiyan bû. Lê annaziya wê ne weke berê serwer jî bin wê weke bi rengekê weke şahî û an mirgehî wê hebûn serdestîya xwe wê li herêmê wê bidomênin.

6. Şwankara, di dewama wê de dikarê bahsa wan bikê ku wê rastî jî eşîreke rojhilatê kurdistanê a bi hinek xosletên cihê bê. Wan îdia dikir ku ew ji padîşahê mîtolojîk ê Îranî Manûçehr û ji damezrînerê Împeratoriya Sasaniyan, Erdeşîr I ne. Ew ji aliyê Şahanşahê Bûyîd 'Adud el-Dawla (949–983) ve ji Îsfahan û rojavayê kurdistanê ber bi rojhilatê Farsê ve hatibûn sirgûnkirin. Paytexta xanedanê Îj (Îg) bû û li şeş navçeyan dabeş dibû: Zerkan, Îştābānān, Burk-Tārum-Khayra, Neyriz, Kurm-Rūnīz-Lār, û Darabjird. Eşîr ji van beşan pêk dihat: Îsmāîlî, Ramanî, Karzuwî, Mas'ûdî û Şêxanî ku hemî şivan û şervan bûn (çav: Bûchner, V. F. (2012), "Shabānkāra", Encyclopaedia of Islam, Brill Publishers, doi:10.1163/2214-871X_ei1_SIM_5253).

Li wir eşîreke Kurd a hemdem e bi navê Şwankara li parêzgeha Kermanşahê. Ebû Tahir ibn Mihemed, neviyê Şwankara, di sedsala 12an de xanedana Hezarespîd a Kurd damezrand (çav: Luzac; Co (1986). "The Encyclopedia of Islam". The Encyclopaedia of Islam, Vol. III. London: E.J. Brill. p. 336–337).

Çend zanyar Şwankara wekî Kurdên etnîkî dibînin. Lêbelê, Potts li ser eslê wan ê Kurd nîqaş kir û îdia kir ku "Kurd" peyvek ne-etnîkî ya serdema Antîk a dereng bû ji bo koçerên Îranî jî dihat bikarhanin. Andrew Peacock jî pirsî ka Şwankara bi rastî Kurd bûn. Wekî din, zanyarên din ên nûjen destnîşan dikin ku di serdema navîn de, "Kurd" etîketek civakî a serwer bû û divê wekî navekî etnîkî tenê neyê şîrovekirin.

Şaxa Ramanîd a Şwankara bi serokê xwe Fadluya rabû ser desthilatdariyê. Ew kurê serokê Şwankara Elî bin el-Hesen bû, û di xizmeta Sahib-i Adil, wezîrê padîşahê Buyid de, gihîşt refên Artêşa Bûyîd. Sahib-i Adil Ji aliyê dawî yê Bûyîd ê Farsê, Ebû Mensûr Fulad Sutun ve hate kuştin, û piştî vê yekê Fadluya serhildanek da destpêkirin. Ebû Mensûr di sala 1062an de ligel diya xwe têk çû û hate kuştin. Serokê Şwankera, ku êdî hukumdarê Farsê bû, di demek kurt de bi Tirkên

Selçûqî re ket pevçûnê. Fadluya radestî Qewurd, birayê sultan Alp Arslan bû, lê paşê serhildan kir. Fadluya di dawiyê de di sala 1071an de ji aliyê wezîrê Selçûkî Nîzam el-Mulk ve hate girtin û îdamkirin. Şwankera li wîlayetên Kerman û Farsê bûn bela. Di sala 1099an de, bi alîkariya kurê Qewurd, Şahê Îranê, wan waliyê Farsê, Emîr Unar, têk birin. Di sala 1116an de, serokê Şwankera Ebû-el Hesên Xuzraw red kir ku rêzê li waliyê nû yê Farsê, Fexr ed-dîn Cawuli, bide. Cawuli Xuzraw di keleha xwe de dorpêç kir, lê paşê pê re li hev kir. Xuzraw bi walîtî re bû. di seferên xwe yên li Kermanê de. Di serdema sultanê Selçûq, Mehmûd II (1117–1131) de, Şwankera rastî îşkenceyê hatin û dîsa serî hildan, ku zirareke mezin gihand herême. Damezrînerê xanedana Hezarespîyan, Ebû Tahir ibn Mihemed, Şwankera têk bir û ji ber vê yekê navdariyeke mezin bi dest xist. Piştî hilweşîna Selçûkiyan, Şwankare dîsa li herême hukûm kir ku Şehre-Idaj paytexta wan bû. Di serdema Îlxaniyan de wan parêzgeha Şwankare ya navenda wê Darabgird bû hukûm kir (çav: Christensen, Peter (1993), *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500*, Museum Tusculanum Press, pp. 1–351.).

Serokê Şwankare Kutb-eldîn Mubarîz û birayê wî Nîzam eldîn Mehmûd di sala 1200an de Kerman ji Tirkên Oxuz fetih kirin, lê ji ber serhildaneke herêmî û hêrîşeke dij-oxuz winda kirin. Di dawiyê de atabegê Fars (û an kurd), Sad ibn Zengî, Şabankare têk bir (çav: Christensen, Peter (1993), *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500*, Museum Tusculanum Press, pp. 1–351).

Di sala 1260an de, dagirkerê Mongol Hulegu Îg wêran kir û serokê Şwankare Muzeffer el-Dîn Mihemed ibn kuşt. el-Mubariz di sala 1260an de. Di sala 1312an de, Şwankera li dijî Îlxaniyan serhildan kir lê têk çûn. Di sala 1355an de, Mubariz el-dîn ê Muzzaferî kurê xwe Mehmûd li dijî serok Erdeşîr şand, ku red kir ku fermanên wî bişopîne. Serok têk çû û welatê wî ji hêla Muzzaferî ve hate girtin. Mimkun e ku Şwankera heta sala 1424an xwedî desthilatdariya herêmî be (çav: Christensen, Peter (1993), *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500*, Museum Tusculanum Press, pp. 1–351).

Li dadgeha wan, Şwankera tevliheviyek ji ortodoksiya Sunnî ya hişk û adetên kevnar ên kurdi nîşan dan. Lê girêdayî dema sasaniya berê jî bû. Wan îdia kir ku ew ji damezrînerê Împeratoriya Sasaniyan a berî-Îslamê,

Erdeşîr I (224–242 hukum kir), û bi riya wî ji padîşahê qehreman ê efsanewî Ferîdûn tîn (çav: Babaie, Sussan (2019). *Iran After the Mongols*. Bloomsbury Publishing, p; 37).

7. Mîrektiya Egilê ku wekî Mîrektiya Eglê jî tê zanîn, dora 1049–1864) mîrnişînek an keyeniyek kurd û kurdistanî li dora bajarê Egilê bû ku ji hêla Pîr Mensûr (989) ve hate damezrandin, ku bajar li dora 1049an fetih kir. Pîr Mensûr îdîa kir ku ew neviyê Mihemed e û di sala 1049an de ji Hekarî (dora Çiyayên şengelê) li herêmê bi cih bû. Neviyên wî nêzîkî heşt sedsalan li Egilê hukum kirin. Di dema hukumdariya Emîr Mehmûd de, mîrnişîn ber bi başûr ve berfireh bû heta çiyayê Karaca, Palu û Elazığ li bakur, Çermik li rojava û herêma di navbera Hanî û Liceyê de li rojhilat serwer bû (çav: Minorsky, Vladimir (1978). *The Turks, Iran, and the Caucasus in the Middle Ages*. London: Variorum Prints).

Di dema serweriya Merwaniyan de, Kurdên ji eşîrên Humeydiye, Beşneviye û Zuzaniye li Egilê bi cih bûn û pêkhatiya herêmê guhertin. Di vê serdemê de bû ku Pîr Mensûr li bajarokê Dîcleyê bi cih bû ku ji aliyê Kurdên eşîra Mirdesan ve dihat niştecîkirin. Pîr Mensûr di dawiyê de ji ber heyraniya wan a ji bo wî bû serokê wan. Pîr Mensûr jî bû murşid, statuyek ku kur û cîgirê wî parast. Di dema du hukumdarên din de - Pîr Mûsa, kurê Pîr Mensûr û neviyê wî Pîr Bedir, Mîrektiya Egilê hate damezrandin. Ev yek bi piştigiriya ku ji eşîrên cûrbecûr, di nav de Mirdesan, û serokatiya wan a li ser Sûfîzmê wergirtiye ve tê vegotin.

Serdema Pîr Bedir kurt bû ji ber ku ew di dema dorpêça Selçûqiyan a herêmê de di sala 1087an de hate kuştin. Kurê wî Emîr Bulduk piştî mirina Pîr Bedir li sirgûnê ji dayik bû. Diya Bulduk piştî zayînê mir û ew ji aliyê eşîra Mirdesan ve hate mezin kirin. Dema ku Emîrê Egilê Îbrahîm bû, Mirdesan sernavê "Pîr" ji "mîr" berda. Piştî mirina mîr Îbrahîm, mîrektî di navbera sê kurên wî de hate parvekirin.

Mîrîtî û Akkoyunlu tîkiliyên dostane hebûn. Paşê mîrektî ji aliyê Sefewiyan ve hate girtin, ku dû re ew ji Selîm I winda kir. Osmaniyan destûr dan xelkên herêmê yên mîrektiye ku xwe bi xwe birêve bibin û destwerdan nekirin û ew ji pergala timarê hate derxistin. Lêbelê, dema ku Osmaniyan dest bi windakirina erdê li nîvgirava Balkanan kirin, wê dest bi wergirtina mirovan ji Egilê kir û di dawiyê de statuya xwe ya taybet bi dawî kir. Di sala 1864an de, hemî îmtiyazên wê hatin betalkirin û mîrîtî hate hilweşandin.

8.Xanedana Zekerian, her weha Zekerian an Zakariya bi ermenî wek Հարապառնութիւն, bi latînî: Zak'aryanner wê bê, xanedaneke esilzade ya Ermenî û kurd bû, hukumdarên Ermenistana Zekerian (1201–1350) di bin serweriya Padîşahiya Gurcistanê de, û ji sala 1256an pê ve di bin kontrola Îlخانata Mongol a Persê de bûn. Navê wan ê xanedaniyê ji bo rûmeta Zekerian, xizmetkarê navdar ê keyê Gurcistan Tamar, hatiye çêkirin Ew bi leqeba xwe ya Gurcî Mkhargrdzeli "Destdirêj", bi ermenî: Երկաշխարհագրչի, Yerkaynbazuk) jî dihatin nasîn. Efsaneyek malbatî dibêje ku ev nav behsa bav û kalê wan ê Axameniyî Artaxerxes II "Destdirêj" (404–358 BZ) dike. Li gorî Cyril Toumanoff / *Encyclopædia Iranica*, ew şaxek ji malbata Pehlavûnî ya Ermenî bûn. Zekerian xwe wek Ermenî dihesibandin. (çav: Paul Adalian, Rouben (2010). *Historical Dictionary of Armenia*. p. 83.).

Di sedsala 13an de, Zekerian di hikûmeta Gurcistanê de wekî Atabeg (General Walî) û Amirspasalar (Serfermandarê Giştî yê Artêşê) yên Padîşahiya Gurcistanê meqamên herî bilind girtin. Xanedan bi eslê xwe Ermenî an jî Kurd bû (çav: Vladimir Minorsky, 1953, *Studies in Caucasian History*, p. 102, CUP Archive. According to a tradition which has every reason to be true, their ancestors were Mesopotamian Kurds of the tribe (xel) Babirakan).

Yekem Zekariyê ku di dirokê de tê şopandin Xosrov Zekerian di destpêka sedsala 11an de bû. Di sed salên pêş de Zekerian bûn vasalên padîşahên Bagrationî û li dadgeha Gurcistanê girîngî bi dest xistin. Di salên 1120an de, Dawid IV ê Gurcistanê hin beşên Ermenistanê (Wîlayeta Lorî) ji destê Împeratoriya Selçûqan rizgar kir, û serdemeke serdestiya ramyarî ya Gurcistanê ya nêzîkî sed salî dest pê kir, di heman demê de Ermenî di bazirganiyê de û di nav nifûsa bajarî ya Gorî û Tiflîsê de navdar bûn. Zekerî bûn vasalên Xanedana Orbelî. Di bin George III ê Gurcistanê de, Sargis Zakarian di sala 1161an de wekî waliyê bajarê Ani yê Ermenistanê hate tayîn kirin, lê di demek kurt de ji hêla Şedadiyan ve hate vegerandin. Di sala 1177an de, Zekerî di dema serhildana Mîr Demna û malbata Orbelî de li dijî serhildêran piştgirî dan monarşiyê. Serhildan hate tepeserkirin, û George III dijberên xwe zulm kir û Zekerî bilind kirin. Di sala 1186an de di dema serweriya Tamarê Gurcistanê de Lorî ji Sargis re hate dayîn, û serdemeke dirêj dest pê kir ku tê de Zekerî hin ji meqamên herî bilind li dadgeha Gurcistanê girtin, wek Atabeg (Waliyê Giştî) û Amirspasalar (Fermandarê Giştî yê artêşa Gurcistanê). Zekerî ewqas serkeftî û jêhatî bûn, xwedî milkên erdên li

seranserê Ermenistan û Gurcistanê bûn, ku ew li hikûmeta Gurcistanê gihîştin postên herî bilind, tevî ku ew bi eslê xwe Kurd-Ermenî bûn û ew li şûna baweriya diofîzîk ya Gurciyan baweriya Xiristiyan a Monofîzît dişopandin (çav: Rayfield, Donald (15 February 2013). *Edge of Empires: A History of Georgia*. Reaktion Books. p. 110).

Birê Zekerî û Îvane Zakaryan, ku kurên Sargis bûn, nûnerên herî serketî yên malbatê bûn, ku di bin Padişah Tamar de fermanarên leşkerî bûn. Zekerî û Îvane di sala 1193an de Dvîn girtin. Wan her wiha Sevan, Bijnî, Amberd û Barguşat, û hemî bajarokên li jor bajarê Anî, heta pira pira Xodafarin, girtin. Li dora sala 1199an, wan bajarê Anî girt, û di sala 1201an de, Tamar Anî wek mîrektî da wan. Di dawiyê de, deverên wan dişibin yên Ermenistana Bagratid. Destkeftiyên wan di bin Padişah Tamar de her wiha koçberiya yekem a mezin a eşîrên Kurd ber bi Qefqasyayê ve hêsan kir. Lêbelê, piraniya koçberan di dawiyê de bûn Xiristiyan û bi tevahî di nav civaka Gurciyan de asîmîle bûn, di heman demê de, Îvane bû Xiristiyanîya Ortodoks a Gurciyan, di heman demê de Zakare di baweriya Apostolîk a Ermenî de ma. Birayan nêzîkî sê dehsalan femandariya artêşên Ermenî-Gurcî kirin, di sala 1195an de li Şemkor û di sala 1203an de li Basenê serkeftinên mezin bi dest xistin û di sala 1210an de serkêşiya hêrîşên li bakurê Îranê kirin û di sala 1212an de serhildanên çiyageran tepeser kirin. Wan dewlemendiyek mezin berhev kirin, li seranserê bakurê Ermenistanê hukum kirin; Zakare û neviyên wî li bakurê rojavayê Ermenistanê hukum kirin ku Anî paytexta wan bû, di heman demê de Îvane û neviyên wî li rojhilatê Ermenistanê, tevî bajarê Dvîn, hukum kirin.

Dema ku Împeratoriya Xwarezmiyan hêrîş herêmê kir, Dvîn ji hêla Îvaneyê pîr ve dihat birêvebirin, ku wî Anî dabû biraziyê xwe Şahnşah, kurê Zekare. Dvîn winda bû, lê Qers û Anî radest nebûn. Lêbelê, dema ku Mongolan di sala 1236an de Anî girtin, helwesteke wan a dostane li hember Zekariyan hebû. Wan Şanşe di feydeya wî de piştrast kir, û heta feydeya Avag, kurê Îvane, lê zêde kir. Wekî din, di sala 1243an de, wan Axlat da prenses Tamta, keça Îvane (çav:Minorsky, Vladimir (1977) [1953]. *Studies in Caucasian History*. New York: Taylor's Foreign Press. pp. 102–103).

Piştî ku Mongolan di sala 1236an de Anî girtin, Zekariyan ne wekî vasalên Bagratiyan, lê wekî Mongolan hukum kirin.[31] Padişahên paşîn ên Zekariyan heya sala 1360an kontrola xwe li ser Anî domandin, dema ku ew ji eşîrên Tirkmen ên Kara Koyunlu winda kirin, ku Anî kirin

paytexta xwe (çav: Sim, Steven. "The City of Ani: A Very Brief History". VirtualANI. Retrieved 2007-07-15.).

Di sedsala 18an de şaxê Zekerî-Mkhargrdzeli ket nav rêzên eşrafên Împeratoriya Rûsyayê û wekî Argutinsky-Dolgorukov hate nasîn. Zekerî di hikûmeta Gurcistanê de hin ji meqamên herî bilind girtin. Îvane I Zakaryan ji sala 1207an ve Atabegê yekem ê padîşahiya Gurcistanê di bin Padîşah Tamar de bû û heta mirina xwe di sala 1227an de di meqamê xwe de ma. Ji sala 1217an pê ve, ew bû Amirspasalar, Femandarê Giştî yê artêşa Gurcistanê, bi vî awayî meqameke nû ya yekgirtî ya Atabeg-Amirspasalar ava kir. Ev meqamê bilind di sala 1227an de ji hêla kurê wî Avag Zakaryan û di sala 1250an de ji hêla Zakare III Zakaryan ve hate mîrsgirtin. Wan li hember êrîşên Xwarizmiyan ên Celal El-Dîn û her weha li hember êrîşên Mongolan ên li ser Gurcistanê di salên 1221-1235an de li ber xwe dan, lê serketiyên Mongolan di sala 1272an de ev meqam dan Sadûnê serhildêr ê Mankaberdê (çav: Mikaberidze, Alexander (6 February 2015). Historical Dictionary of Georgia. Rowman & Littlefield. pp. 149–150).

Di sala 1281an de, Demetrius II yê Gurcistanê rê li ber kurê Sadûn Xutlubuga girt ku meqamê atabeg bistîne, û li şûna wê Tarsaich Orbelian ê Orbeliyan terfî kir. Dûv re Xutlubuga kompoyek kir ku Demetrius II ji hêla Mongolan ve di sala 1289an de were îdamkirin, û di dawiyê de atabegat bi dest xist. Zekerîyan di destpêka sedsala 14an de meqamê atabeg dişa veqerandin. Ji sala 1306an pê ve, meqam bi temamî ji Zekerîyan çû, ji ber ku Sargis II Jaqeli ji hêla biraziyê xwe, Qiral George V "Zîrek" ve wekî Amirspasalar û Atabegê Padîşahiya Gurcistanê hate hîlbijartin (çav: Mikaberidze, Alexander (6 February 2015). Historical Dictionary of Georgia. Rowman & Littlefield. pp. 149–150).

9. Mîrektiya Dasenî û an bi Kurdî mîrgaha Dāsiniyyā, ku wekî Mîrektiya Şêxan (an Şêxan) jî tê zanîn ji ber ku rêveberiya wê li herêma Şêxan (ku cihê pîroz ê sereke yê Êzidiyan Laliş jî di nav de bû) bû, mîrnişînek nîv-xweser a Kurdên Êzidî bû. Piştî serhildanek li dijî desthilatdariya Hemdaniyan, ji hêla eşîra Dasenî ve di dora sala 906an de hate damezrandin, ew heta sala 1832-an dom kir, dema ku ji hêla Mîrektiya Soran ve di bin femandariya Mihemed Kor ê Rewanduzê de bi leşkerî hate fetihkirin, seferek ku bi komkujiyên berfireh û îdamkirina hukumdarê dawîn ê Dasenî, Elî Beg, bi dawî bû (çav: Ali, Majid Hassan (2019). "Genocidal Campaigns during the Ottoman Era: The Firmān of

Mîr-i-Kura against the Yazidi Religious Minority in 1832–1834". *Genocide Studies International*. 13 (1): 77–91).

Xaka sereke ya Mîrektiya Daseniyân çiyayên bakur û rojhilat ên derdora Mûsilê, digel navendên sereke yên wekî Şêxan (navenda wê ya sereke), cihê pîroz ê Lalişê, Dihok-e Dasinya (bi wateya "Dihoka Daseniyân/Êzîdiyan"), Kalak-e Dasinya ("Kalaka Daseniyân/Êzîdiyan"), Sîmel, û herêma Şingalê digirt nav xwe (çav: Allison, Christine (2001). *The Yazidi Oral Tradition in Iraqi Kurdistan*. Routledge. p. 43).

Ji bo demekê di sedsala 16an de, ku ji dora sala 1534an dest pê dike, qada bandûr û rêveberiya Daseniyân demkî ber bi başûr-rojhilat ve hate berfireh kirin da ku Erbîl û Kerkûk jî tê de bigire, dema ku Siltanê Osmanî Mîrê Daseniyân, Huseyîn Beg, wekî waliyê milkên berê yên Îmarata Soranê tayîn kir (çav: Guest, John S. (2012-11-12). *Survival Among The Kurds*. Routledge).

Daseniyân (ku wekî Dasenî jî têne zanîn), komeke etno-olî ya girîng a Êzîdî, di destpêkê de girêdayî Terîqeta Sûfî ya Adawiyê bûn. Ev rêzname, ku ji hêla Şêx Adî ibn Musafir ve di sedsala 12-an de hate damezrandin, hêdî hêdî bi yekkirina baweriyên herêmî yên pêş-îslamî yên Kurdî û herêmî veguherî bawerîya sînkretîk a cuda ya Êzîdîtiyê.

Di sala 906-an de, gelê Dasîni li dijî xanedana serdest a Hemdaniyan, ku hêzek ereb a misilman a Şîa li herêmê bû, serhildanek dest pê kir. Ev bûyer nîşana hebûna wan e, û hin vegotinên dîrokî vê serdemê bi damezrandina paşê ya mîrektiya Şêxan a Dasiniyan ve girêdidin.

Weki din mîr caferê daşnî jî wê ji wê xatê bê ku wê li dora 850ê wê li hemberê hêrişên xalifetiya îslamê wê berxwedanek mazin wê bikin û wê bi wê re wê wê weke abide û lehengek dîrokî wê di nava kurdan de wê xwe bide diyarkirin.

Sedsala 13-an Yaqût el-Hemawî (1179-1229) behsa Dasiniyan kir ku li "çiyayê Dasîni" dijîn, herêmek çiyayî di nav welatê wan ê kevneşopî de. Paşê, di sedsala 14-an de, dîroknasê ereb Şîhab el-Dîn el-‘Umerî (1301-1349) hebûna civakên Dasîni li Akrê (Aqrah a îroyîn), bajarek dîrokî ya girîng li Kurdîstana Iraqê ya îroyîn, tomar kir.

Di sedsala 15an de, Dasiniyan rastî hêrişên Mîrektiya Bahdînan, mîrektiyeke cîran a bihêz a Kurd hatin. Di sala 1534an de, di dema serweriya Siltan Silêmanê Mezin de, Huseyîn Beg Dasenî, Mîr (mîr) ê eşîra Daseniyên Êzîdî, ji aliyê Osmanîyan ve kontrola îdarî ya li ser xaka Mîrektiya Soran wergirt. Ev xaka bajarên sereke yên Erbîl û Kerkûkê dihewîne. Bavê Huseyîn Beg, Hesên Beg Dasenî, piştî serkeftina wan a li

Şerê Çaldiranê di sala 1514an de, bi Osmaniyan re hevpeymaniyêke girîng danîbû û bi pisporiya xwe ya dîplomatîk û ramyarî navdar bû. Piştî mirina Hesen Beg di sala 1534an de, kurê wî Huseyîn Beg wekî Mîrê Dasenî li şûna wî girt, û di heman salê de Sultan Silêman kontrola xaka Mîrektiya Soran spart wî.

Li gorî çavkaniyan, serweriya Husên Beg li ser mîrgeha Soran bi zulm û muameleya dijwar a li dijî niştecihên wê yên Misilman ve hate nîşankirin, ku di encamê de bi hezaran Dasinî hatin kuştin, her wiha Kurdên Misilman ên li Soran talan kirin û qir kirin. Tevî vê yekê, Êzdî, di bin serokatiya kurt lê bi biryar a Husên Beg de, karîn bandûrek ramyarî û leşkerî ya girîng biparêzin. Ji bo civaka Êzdî, ev serdem navberek kêma a aşti û azadiyê ji zulmên ku ew pir caran ji aliyên din pê re rû bi rû bûn temsîl dikir (çav: Guest, John S. (12 November 2012). *Survival Among the Kurds*. Routledge. p. 48).

Gelê Misilman ê Soran bi awayekî çalak li dijî tiştê ku ew wekî serweriya zalim a Husên Beg dihesibandin derketin, û çend hewldanên bêserûber dan destpêkirin da ku desthilatdariya wî hilweşînin. Di dawiyê de, hevpeymaniyek, ku li gorî çavkaniyan xanedana cîran a Kurd a Erdelanî û serokên Misilman ên herêmî yên nerazî tê de bûn, li dijî wî tevgeriya. Dema ku Husên Beg ne li wir bû, wan bi serkeftî Erbil girt. Agahiyên dîrokî li ser cihê wî di wê demê de ji hev cuda ne; hin çavkanî wî dixin serdanek navenda Êzdî ya Şêxanê, hinên din jî diyar dikin ku ew li paytexta Osmanî, Stenbolê bû.

Hewldanên paşê yên Huseyîn Beg ji bo vegerandina Hewlêrê bi ser neketin, bi piranî ji ber piştgiriya bihêz a herêmî ji bo serokatiya Misilman a ji nû ve hatî damezrandin an jî nû hatî hêzdar kirin li bajêr. Ev hewldan bûn sedema windahiyên girîng ji bo Êzidiyan, bi raporên ku nêzîkî 500 şervanên Êzidî hatine kuştin. Piştî vê têkçûna biryardar û windakirina kontrola li ser Soranê, Huseyîn Beg ji hêla rayedarên Osmanî ve ji bo Stenbolê hate gazîkirin. Li wir, ew hate îdamkirin, dibe ku ji ber têkçûna wî ya di parastina aramiyê de, desthilatdariya wî ya nakok li ser nifûsa Misilman, û paşê windakirina axa ku jê re hatibû spartin (çav: Guest, John S. (12 November 2012). *Survival Among the Kurds*. Routledge. p. 48).

Di seranserê sedsala 18-an de, Mîrektiya Dasenî di bin kontrola Mîrektiya Misilman a Bahdînan a Kurd de bû. Bahdînan wekî hebûnek nîv-xweser kar dikir ku sînorên rojhilatê Împeratoriya Osmanî, bi taybetî li dijî Farisan diparast.

Mîrên Êzîdî yê Şêxanê jî di gelek serhildanên li dijî Mîrektiya Bahdînan de beşdar bûn, ku pir caran paytexta wê, Amêdiyê, armanc digirtin. Bo nimûne, di salên 1770-1771an de, Bedax Beg, ku wê demê Mîrê Şêxan bû, tevî serhildanekê li dijî Îsmail Paşa, Mîrê Bahdînan ê Amediyê bû. Di dawiyê de Bedax Beg ji aliyê Îsmail Paşa ve hate girtin û ceza lê hate birîn. Şazdeh sal şûnda (nêzîkî 1786-1787), kur û cîgirê wî, Jolo Beg, beşdarî serhildaneke din bû lê neçar ma ku paşve vekîşe.

Di salên 1789-1790an de, Jolo Beg hîn jî sernavê Mîr digirt û li dijî Erebên Tayî, yê ku êrîşî Şêxan dikirin, beşdarî şeran bû. Lêbelê, di sala din de (1791), Jolo Beg û birayê wî yê bînav ji aliyê Îsmail Paşa ve hatin îdamkirin. Piştî Îsmail Paşa Xancer Beg, ku tê gotin neviyê Mîrekî berê ye, li şûna wan tayîn kir. Dema Xancer Beg kurt bû. Piştî nakokiyên (ku cewherê wan bi tevahî nehatiye diyarkirin, lê dibe ku rayedarên Bahdînan an jî komên Êzîdî tê de hebin), Mîrîtî vegeriya rêza Jolo Beg, kurê wî, Hesên Beg, li şûna Xancer Beg, bi ihtimaleke mezin bi erêkirina Bahdînan, hate danîn (çav: Guest, John S. (2012). *Survival Among The Kurds*. Routledge. p. 57).

Di sala 1804an de bûyerek cuda qewimî dema ku eşîra Mizûrî, komeke Kurdên Sunnî yê ku dîrokeke wan a pevçûnê bi Êzîdîyan re hebû, êrîşî Amêdiyê kir. Wan mîrê Bahdînan, Qubad Paşa, û birayê wî girtin, bajar talan kirin û dagir kirin. Dema ku li ser daxwaza Ehmed Paşa (mîrekî din ê Bahdînan ku li Akrê hukum dikir), Êzîdîyên eşîra Dîna destwerdan kirin û Mizûriyan ji Amêdiyê derxistin, aramî hate sererastkirin (çav: Official website of the Spiritual Council of the Yezidis in Georgia". www.yezidi.ge. Retrieved 2024-05-31).

Piştî van bûyeran, Ehmed Paşayê Akrê xwest ku di navbera dijminatîyên eşîrî de, bi taybetî di navbera Êzîdî û Mizûriyan de, navbeynkariyê bike. Ji ber vê yekê, Mîr Elî Beg, Mîrê Êzîdî yê Şêxanê, ji serokê Mizûriyan, Elî Axayê Balatayî re peyamek şand, xwesteka aştiyê anî ziman û rûmeta ku wekî kirîv (sponsorek pîroz di kevneşopîya Kurdî de) ji bo sinetkirina kurê xwe (Elî Beg) tevbigere pêşkêşî wî kir.

Ev destpêşxerîya aştiyê ji hêla mîrekekî din ê Bahdînan, Seîd Paşa, ve hate têkbirin. Wî Mîr Elî Beg razî kir ku serokê Mizûriyan bi xîyanet bîkujê, bi armanca ku Elî Axayê ji holê rake û rêberekî Mizûriyan ê ku ji bo berjewendiyên Seîd Paşa guncawtir be, deyne. Hin gotin dibêjin ku Seîd Paşa hemû malbata Mîr Elî Beg tehdît kiriye da ku guhdana wî misoger bike. Elî Axayê Balatayî, bêtî ku ji komployê haydar be, vexwendina Mîr Elî Beg qebûl kir. Çend roj şûnda, ew tenê bi komeke

piçûk gihîşt Baadrê, navenda dîrokî ya Mîrên Êzidî li Şêxanê. Gelo hevrêyên wî yên biçûk bêrêzî ji bo rêberê Êzdiyan nîşan didin an jî nîşandana baweriyê bi mêvandarê wî, hîn ji mijarek texmînkirinê ye. Dema ku Elî Axa gihîşt, Mîr Elî Beg ew û kurê wî, Sincan Axa, bi xiyamet kuştin.

Ev kiriyara xiyametê ji hêla gelek oldar û serokên Êzdiyan ve hate şermezarkirin, ji ber ku ew rêzikên olî yên Êzdiyan û adetên eşîrî yên mêvanperwerî û rûmetê bînpê dikir. Kuştinan Mizûriyan hêrs kirin, ku ji bo êrîşek tohildanê ya mezin li dijî Baadrê kom bûn. Lêbelê, êrîşa Mizûriyan a plankirî hate betalkirin. Ev gava ku Seîd Paşayê Bahdînan (Mîrê Amediyê, ku kuştinê dest pê kiribû û ji ber vê yekê gumanbarê komployê bû) nerazîbûna xwe ya li hember êrîşê ragihand, îhtîmal e ku ji bo pêşgirtina li pevçûnek berfirehtir an jî parastina xuyangek kontrolê, bû sedem ku Mizûrî ji destwerdana hêzên Bahdînan bitirsîn (çav: Jwaideh, Wadie (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse University Press. pp. 56–62)

Piştî vê bûyerê, Mela Yehya el-Mizûrî, pismamê an biraziyê Elî Axa yê kuştî û kesayetiyek olî ya rêzdar a Mizûrî, ji mîrên Bahdînan Ehmed Paşa û Seîd Paşa edalet xwest. Lêbelê, wan red kir ku li dijî Êzidiyan tedbirên cezayî werbigirin. Di şûna wê de, wan Elî Axa bi sadebûna wî ya bawerîya bi Mîr Elî Beg û ketina axa wî bi hevrêyek nebaş tawanbar kir. Ji bo ku neheqiyê girantir bike, van mîrên Bahdînan (an hêzên di bin fermandariya wan de) kurê Mela Yehya bi xwe kuştin.

Mela Yehya, ku wêran bû û edalet jê re nehat dîtîn, ji bo alîkariyê serî li Mihemed Paşa yê Rewanduzê da, ku wekî Mihemed Kor jî tê nasîn, hukumdarê azwer ê mirgeha Soran. Di vê serdemê de, Mihemed Kor bû yek ji hukumdarên herî bihêz û serbixwe yên Kurdistanê.

Wî xweserîya xwe bi çêkirina pereyên xwe birhan kir û bi bandûr serxwebûn ji Împeratoriya Osmanî denezend. Împeratoriya Osmanî, di vê demê de, bi serhildana Mihemed Elî Paşa li Misrê pir mijûl bû. Bi vê derfetê, Mihemed Kor ê Soran bi îlhaqkirina çend mîrektiyan cîranên Kurd, xakên xwe berfireh kir û xwest ku Mîrektiya Bahdînan û axên Êzidiyan jî bigire. Mihemed Kor bi hişkbûna xwe ya di xurtkirina desthilatdariyê de dihat nasîn; bo nimûne, li dora salên 1814-1815an, wî apên xwe (ku di hin çavkaniyan de wekî Tîmûr Xan û Wehbî Beg, an Teymûr Axa û Yehya Beg hatine navandin) û kurên wan îdam kirin da ku reqîbên xwe ji holê rakin.

Mela Yehya, ku ji hêz, azwerî û amadebûna Mihemed Kor a ji bo bikaranîna hêzê haydar bû, bi serkeftî wî razî kir ku li dijî Êzidiyên Şêxanê seferêke cezakirinê bide destpêkirin. Dîrokî li ser ka Mela Yehya çawa piştgiriya Mihemed Kor bi dest xistiye, cûda dibin. Hin kes pêşniyar dikin ku wî serî li Waliyê Osmanî yê Bexdayê daye, ku dûv re Mihemed Kor teşwîq kiriye ku li dijî Êzidiyan tevbigere. Dîrokên din jî dibêjin ku Mela Yehya, ku tê gotin bi hukumdarê Soran re di têkiliyên dostane de bû, rasterast daxwaznameyek jê re şandiye.

Mihemed Kor artêşek ku ji 40,000 heta 50,000 kesan pêk dihat ji bo seferê li dijî Êzidiyan amade kir. Wî hêzên xwe kirin du komên sereke, yek ji aliyê birayê wî Resûl ve û ya din jî ji aliyê wî ve. Van hêzan di Adara 1832an de dest bi meşa xwe kirin, bi derbasbûna ji Çemê Zaba Mezin. Çalakiya wan a yekem a sereke li dijî gundê Êzidiyan Kallak-a Dasinyya bû, ku li nêzikî Hewlêrê bû. Ev gund heta vê serdemê di destpêka sedsala 19an de sînore di navbera mirgeha Daseniyê Êzidiyan û mirgeha Soran de nîşan dida; girtina wê destpêka berfirehbûna axa Soran bo nav axa Daseniyê nîşan da. Gelek niştecihên Kallak-a Dasinyya hatin kuştin.

Piştî vê serkeftina destpêkê, hêzên Soran dest bi meşê kirin û gundên din ên Êzidiyan girtin. Dema ku gihîştin herêma Şêxan, hêzên Mihemed Kor gundê Xetara girtin. Piştî ew ber bi bajarokê Alqoşê Xiristiyan ve meşiyên. Li vir, ew bi hêzek parastinê ya hevbeş a ji Êzidiyan û şervanên ji mirgeha Behdînan pêk dihat re rû bi rû man. Ev hêza hevbeş ji aliyê Yusuf Abdo, rêberekî Bahdînan ji Amediyê, û Baba Hurmuz, serokê Manastira Rebbanê Hormizd a Xiristiyan a navdar li Alqoşê ve dihat birêvebirin, ku ji bo parastina civaka xwe çek hildan. Ev hêzên parastinê paşê bi stratejîkî ji Alqoşê vekişiyên û çûn Baadrê, bajarê ku malbata mîrê Êzidî lê dijiyan.

Elî Beg dixwest çareseriyek aştîyane bi danûstandinan bike. Lêbelê, Mihemed Kor, ku ji aliyê oldarên bihêz ên wekî Mela Yehya el-Mizûrî û Muftiyê wî yê serketî, Mihemed Xetî ve pir bandûr bûbû, her ihtîmala lihevhatinê red kir. Mela Yehya, ji eşîra Mizûrî ya Kurd a Sunnî ya reqîb, gazindên demdirêj diparast û fermanên olî (fetwa) li dijî Êzidiyan derxistibû, ku ji bo dagirkirinê hincetek olî peyda kiribû ku bi armancên berfirehbûnê yên Mihemed Kor re li hev dikir.

Di encamê de, Êzidiyên herêma Şêxan têk çûn û rastî komkujiyên wêranker hatin. Hêzên Soran taktîkên hovane bikar hanîn, di nav de qirkirina berfireh a kal û pîr û ciwanan mayîyan. Milkê Êzidiyan, tevî zêr

û zîvên hêja, bi awayekî sistematîk hat talankirin. Gelek bajar û gundên ku berê Êzdî lê diman, bi rêya guherîna bi zorê bo Îslamê an bicihkirina nifûsên nû yên Misilman piştî ku niştecihên resen hatin kuştin an derxistin, ji hêla demografîk ve hatin guhertin.

Piştî ku piraniya Şêxanê xist bin destê xwe, Mihemed Kor komeke mezin ji hêzên xwe şand herêma Şingal (Sincar), herêmeke din a girîng a Êzdiyan. Li wir, ew rastî berxwedana dijwar a Êzdiyan hatin, bi taybetî ji hêla jina Elî Beg ve. Tevî ku di destpêkê de çend têkçûn ji destê parêzvanên Êzdî yên bi biryar kişandin jî, hêzên Mihemed Kor di dawiyê de di bidestxistina navçeya Şingal de bi ser ketin.

Êzdiyên ku ji van komkujiyên berfireh sax man, li deverên dûr an jî yên parastinê ewle bûn, di nav de lê ne bi tenê Tur Abdîn, Çiyayê Cûdî, û deverên çiyayî yên dûrtir û kêmtir bandorkirî yên herêma Şingal bi xwe, ku muhtemelen ji bo hêzên Soran dijwar bûn ku bi tevahî kontrol bikin.

Hêzên Mihemed Kor, piştî ku piraniya deverên Êzidiyan kontrol kirin, nêzîkî 10,000 dîlên Êzidî, bi piranî jin û zarok, ligel rêberê Êzidiyan ê dîlgirtî Elî Beg, kole kirin û ew birin Rewanduzê, paytexta mirgeha Soran. Dema ku ew gihîştin Rewanduzê, li ser girtiyan zext hat kirin ku bibin misilman. Gelek kes, di nav de Elî Beg û derdora wî, red kirin. Ji ber nerazîbûna wan, Elî Beg û peyrewên wî yên dilsoz birin newalek nêzîk û hatin îdamkirin. Ev cih, Galî Elî Beg (Newala/Geliyê Elî Beg), heta roja îro jî ji bo bîrhanîna şhadeta wî bi navê wî tê binavkirin.

Civakên Xiristiyan ên ku di rêya artêşa pêşveçûyî ya Mihemed Kor de bûn jî bûn qurbanê hovîtiya seferê. Piştî vekişîna parêzvanên wê, bajarokê Alqoşê hate talankirin û hejmareke mezin ji niştecihên wê yên Xiristiyan hatin kuştin. Manastira Rebban Hormizd a kevnar hate talankirin; rahîbên wê, digel Abatê wê yê wêrek, Gabriel Dambo, hatin kuştin. Di vê wêrankirinê de hejmareke girîng ji destnivîsên kevnar ên ku di manastira de bûn hatin wêrankirin an jî windakirin. Li gorî agahiyan, Manastira Mar Metai (Şêx Meta) jî bi heman çarenûsê re rû bi rû maye, bi talan û wêrankirinê re rû bi rû maye (çav:

Jwaideh, Wadie (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse University Press. pp. 56–62).

Fetha sala 1832an bû sedema mirina Emîrê Dasenî, Elî Beg, hilweşandina xweseriya Êzidiyan li Şêxanê, û tevlîkirina erdên wan bi Mîrektiya Soranê ya berfirehbûyî re, ku bi vî awayî hilweşîna Mîrektiya Dasenî nîşan da.

Li gorî rêwiyê Osmanî yê sedsala 17an Evliya Çelebî, ku hesabên wî hêja ne lê carinan meyla wî zêdekirinê heye, li deverên Daseniyê tabûyên olî yên hişk hatine sepandin. Wî ragihand ku her Misilmanek ku nifir li Şeytan, Yezîd (ku behsa Xelîfeyê Emewîyan Yezîd ibn Mu'awiye dike, ku ji aliyê Êzîdîyan ve di hin waran de tê dîtin), an kûçikekî reş bike, di xetereya îdamkirina tawilê de ye. Çelebî her wiha destnîşan kir ku heman cezayê giran ji bo lêdana kûçikekî reş, ku hin kevneşopiyên Êzîdî wekî pîroz dibînin, an jî ji bo pêlkirina pîvazekê, ku nebatek e ku li gorî nivîsên wî di bin hin rêz an tabûyên Êzîdîyan de ye, dihat sepandin (çav: Guest, John S. (2012-11-12). *Survival Among The Kurds*. Routledge. pp. 50–51).

10. Desthilatiya Eyûbiyan, ku mirov dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman wê, bi latînî: al-Ayyûbîyûn, ku wekî Sultanetiya Eyûbiyan jî tê nasîn, xanedana damezrîner a Sultanetiya Misrê ya serdema navîn bû ku ji hêla Selahedîn ve di sala 1171-an de, piştî hilweşandina Xîlafeta Fatimî ya Misrê, hate damezrandin. Selahedîn, misilmanekî Sunnî yê bi eslê xwe Kurd, di destpêkê de xizmeta hukumdarê Zengî Nur ed-Dîn kiribû (?), û li Misira Fatimî artêşa wî li dijî xaçperestan rêberî dikir, ku li wir ew wekî wezîrê karên derve hate destnîşankirin. Piştî mirina Nur ed-Dîn, Selahedîn ji hêla Xîlafeta Ebasiyan ve wekî yekem Sultanê Misrê hate îlankirin, û bi lez û bez sultanetiya nû li derveyî Misrê berfireh kir da ku piraniya rojavayê kurdistanê û Sûriyeyê, ji bilî Hîcaz, Yemen, bakurê Nûbyayê, Tripolîtanya û Mezopotamyaya Jorîn, bigire nav xwe. Seferên leşkerî yên Selahedîn sînor û qada bandûra giştî ya sultanetiya Misrê ji bo hema hema 350 salên hebûna wê destnîşan kirin. Piraniya dewletên xaçperestan piştî serkeftina Selahedîn di Şerê Hattînê de di sala 1187an de ketin destê wî, lê xaçperestan di salên 1190î de peravên Sûriyeyê ji nû ve fetih kirin.

Piştî mirina Selahedîn di sala 1193an de, kurên wî li ser desthilatdariya sultanîyetê ketin nav pevçûnê, lê birayê Selahedîn, el-Adil, di dawiyê de di sala 1200î de bû sultan. Hemû sultanên Eyûbî yên Misrê yên paşê ji nifşên wî bûn. Di salên 1230î de, emîrên Sûriyeyê hewl dan ku serxwebûna xwe ji Misrê birhan bikin û dewleta Eyûbî heta ku Sultan es-Salih Eyûb heta sala 1247an bi dagirkirina piraniya Sûriyeyê, ji bilî Helebê, yekîtiya xwe sererast kir, dabeş bû. Heta wê demê, xanedanên Misilman ên herêmî Eyûbî ji Yemen, Hîcaz û hin deverên Mezopotamyayê derxistibûn. Piştî mirina wî di sala 1249an de, kurê wî

el-Mu'azzam Turanşah li Misrê şûna es-Salih Eyûb girt. Lêbelê, ya paşîn di demek kurt de ji hêla generalên wî yên Memlûk ve hate hilweşandin, yên ku dagirkirina Xaçperestan a Delta Nîlê paşve xistibûn. Ev yek bi bandûr desthilatdariya Eyûbiyan li Misrê bi dawî kir. Hewldanên emîrên Sûriyeyê, bi serokatiya Nasir Yusuf ê Helebê, ji bo vegerandina Misrê bi ser neketin. Di sala 1260an de, Mongolan Heleb talan kirin û di demek kurt de herêmên mayî yên Eyûbiyan fetih kirin. Memlûkiyan, yên ku Mongol derxistin, mîrekiya Eyûbiyan a Hemayê heta ku hukumdarê wê yê dawî di sala 1341an de ji holê rakirin, parastin.

Tevî dema xwe ya kurt, xanedana Eyûbiyan bandûrek guherîner li ser herêmê, bi taybetî li Misrê, kir. Di bin serweriya Eyûbiyan de, Misir, ku berê bi fermî xelîfetiyeke Şîe bû, bû hêza ramiyariî û leşkerî ya serdest a Sunnî û navenda aborî û çandî ya herêmê, statuyek ku heta ku di sala 1517an de ji aliyê Osmaniyan ve hate fetihkirin, parast. Di seranserê sultanîyetê de, serweriya Eyûbiyan bû sedema serdemeke geşbûna aborî, û tesîs û piştgiriya ku ji hêla Eyûbiyan ve hate peyda kirin bû sedema vejîna çalakîyên rewşenbîrî di cîhana Îslamî de. Ev serdem her wiha bi pêvajoya Eyûbiyan a xurtkirina serdestiya Misilmanên Sunnî li herêmê bi avakirina gelek medreseyan (dibistanên hiqûqê yên Îslamî) li bajarên wan ên sereke hate nîşankirin.

Di çavkaniyên îslamî yên serdema navîn de, Eyûbî wek "rejîma/dewlet û an xanadana kurdan" 'Dawlat al-Kurdiyya', weki din bi erebi wek "Dewlat al-Akrâd" hatiya bi navkirin. Bo nimûne, Mihemed ibn Îbrahîm el-Xezrecî, nivîskarê dawîya serdema Eyûbiyan, dîrokek bi navê Tarîh al-Dewlet al-Akrad wal-Atrāk ("Dîroka Dewleta Kurdan û ya Tirkên") nivîsî. Mebesta Kurdan Eyûbî bû, lê Tirk Memlûk bûn, yên ku di sala 1250an de li pey Eyûbiyên Misrê hatin. Her weha ji wan re "Kurdên Eyûbî" û "serwerên Kurd ên Misrê" dihatin gotin (çav: Bajalan, Djene Rhys; Karimi, Sara Zandi (2017). *Studies in Kurdish History: Empire, Ethnicity and Identity*. Paris: Taylor & Francis, p. 19–21, 31–32).

Bav û kalên xanedana Eyûbî, Necmeddîn Eyûb ibn Şadî, ji eşîra Rewadiya ya Kurd bû, ku ew jî şaxek ji eşîra mezin a Hedhabanî bû. Bav û kalên Eyûb li bajarê Dvîn, li bakurê Ermenistanê bi cih bûn. Rewadiya beşek ji elîta siyasî-leşkerî ya bajêr bûn (çav: Humphreys, R. S. (1987). "Ayyubids". *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. 2. pp. 164–167).

Dema ku Tirkên bajar bi dest xist, rewş li Dvînê nebaş bû. Şadî bi her du kurên xwe Eyûb û Esededdîn Şîrkuh re çû. Hevalê wî Mucahîd ed-Dîn Bihruz - waliyê leşkerî yê bakurê Mezopotamyayê di bin Selçûkiyan de -

pêşwaziya wî kir û ew wek waliyê Tikrîtê tayîn kir. Piştî mirina Şadî, Eyûb bi alîkariya birayê xwe Şîrkûh di rêveberiya bajêr de cihê wî girt. Bi hev re wan karûbarên bajêr baş birêve birin, û di nav niştecihên herêmî de populerbûna wan bi dest xist. Di vê navberê de, Îmad ed-Dîn Zengî, waliyê Mûsilê, ji aliyê Ebbasiyan ve di bin Xelîfe el-Mustarşîd û Bihrûz de têk çû. Di hewldana xwe ya ji bo bireve ji qada şer ber bi Mûsilê ve bi rêya Tikrîtê, Zengî li cem Eyûb stargeh girt û di vî karî de alîkariya wî xwest. Eyûb guh da Zengî û qeyikên hevalên wî peyda kirin da ku Çemê Dîcleyê derbas bikin û bi ewlehî bigihîjin Mûsilê (çav: Ali, Abdul (1996), *Islamic Dynasties of the Arab East: State and Civilization During the Later Medieval Times*, M.D. Publications Pvt. Ltd, p. 28).

Di encamê de ji bo alîkariya Zengî, rayedarên Ebbasiyan li dijî Eyûb tedbîrên cezakirinê xwestin. Di heman demê de, di bûyerek cuda de, Şîrkûh kesekî nêzik ê Bihrûz bi tohmata ku wî li Tikrîtê destdirêjiya zayendî li jinekê kiriye kuşt. Dadgeha Ebbasiyan fermana girtinê ji bo hem Eyûb û hem jî Şîrkûh derxist, lê berî ku bira werin girtin, ew di sala 1138an de ji Tikrîtê ber bi Mûsilê ve çûn (çav: Ali, Abdul (1996), *Islamic Dynasties of the Arab East: State and Civilization During the Later Medieval Times*, M.D. Publications Pvt. Ltd, p. 28).

Lê ev gotin wê bi derfet wê weke ne rast bin. Di rengekê de wê, hewldanên abasiyan ên weke bi karhanina selçûqîna li hemberê kurdan û malbata wî, di rengekê de wê, ji hinek aliyan ve wê bi serkeve. Dagîrkirina herêmên dvinê ji aliyê salçûqîyan ve wê bi wê yekê wê bibê. Lê dizanin ku malbata eyûbî xort bû û dikarî temenê desthilatên din biafirênê. Ber wê yekê çî bûba pêwîstiya ji holê rakirina eyûbîyan hebû. Ev rewşên bi wê rengê bi gotinên weke destdirêjiyê tohmetbarkirin jî wê weke ramyariyek di wê çerçoveyê de ku mirov wê kariba wê di rengekê de wê werênê ser ziman bû. Li gorî hinek çavkaniyên civakî ku ew î ro li kurdistanê dihên gotin ku salahadin dema ku ew ji tikritê û bi şûn ve di vekişin, dibêjê ku ew soz dide ew dawî li xalifetiya baxdadê werênê. Ev gotin wê bigihijina guhê xalife û ew wê bixwezê ku ew salahadin bixwe jî ji holê rabikê û an îtibara wî kêmbikê bo ku ew tiştêkê wusa nekê.

Dema ku ew gihîştin Mûsilê, Zengî hemû îmkanên ku ew hewce dikirin ji wan re peyda kir û her du bira xistin xizmeta xwe. Eyûb bû fermandarê Ba'albek û Şîrkûh ket xizmeta kurê Zengî, Nur ad-Dîn. Li gorî dîroknas Ebdul Elî, di bin lînêrîn û parastina Zengî de malbata Eyûbî gihîşt asta herî bilind (çav: Ali, Abdul (1996), *Islamic Dynasties of the Arab East*:

State and Civilization During the Later Medieval Times, M.D. Publications Pvt. Ltd, p. 28).

Di sala 1164an de, Nûreddîn Şîrkûh şand serkêşîya hêzek seferî da ku rê li ber xaçperestan bigire ku hebûnek xurt li Misira ku her ku diçû anarşîzm zêdetir dibû ava bikin. Şîrkûh kurê Eyûb, Selahedîn, wekî efser di bin femandariya xwe de girt. Wan bi serkeftî Dirxem, wezîrê Misirê, derxist û pêşiyê wî Şawer vegerand ser kar. Piştî ku hate vegerandin ser kar, Şawer ferman da Şîrkûh ku hêzên xwe ji Misirê vekişîne, lê Şîrkûh red kir, îdia kir ku ew îradeya Nûreddîn e ku ew bimîne. Di nav çend salan de, Şîrkûh û Selahedîn hêzên hevbeş ên leşkerên Xaçperest û Şawer têk birin, pêşî li Bilbais, dûv re li cihekî nêzîkî Gîzayê, û li Îskenderiyeyê, ku Selahedîn dê li wir bimîne da ku biparêze dema ku Şîrkûh li Misira Jêrîn li dû hêzên Xaçperestan diçû (çav: Lyons, M. C.; Jackson, D.E.P. (1982), *Saladin: the Politics of the Holy War*, Cambridge University Press, p; 14).

Şawer di sala 1169an de mir û Şîrkûh bû wezîrê, lê ew jî di dawîya wê salê de mir. Piştî mirina Şîrkûh, Selahedîn ji aliyê xelîfeyê Fatimiyan el-Edîd ve wek wezîrê wezîr hat tayînkirin ji ber ku "kesekî ji Selahedîn xorttir an ciwantir tunebû", û "yek ji emîran guh nedida wî an jî xizmeta wî nedikir", li gorî dîroknasê misilman ê serdema navîn Ibn el-Esîr. Selahedîn di demek kurt de xwe di kariyera xwe de ji her demê bêtir serbixwe dît, ev yek ji bo dîlşikestina Nur el-Dîn ku hewl da bandûrê li bûyerên li Misrê bike. Wî destûr da birayê mezinê Selahedîn, Turan-Şah, ku çavdêriya Selahedîn bike da ku di nav malbata Eyûbiyan de nakokî çêbike û bi vî rengî pozîsyona wê li Misrê xera bike. Nur el-Dîn daxwaza Selahedîn qebûl kir ku bavê wî Eyûb jî tevî wî bibe. Lêbelê, Eyûb bi giranî ji bo ku piştrast bike ku serweriya Ebbasiyan li Misrê tê ragihandin, hat şandin, ku Selahedîn ji ber pozîsyona xwe wekî wezîrê Fatimiyan dudil bû ku vê yekê bike. Her çend Nûreddîn di karîbû Eyûbiyan bixe nav reqabetê jî, malbata berfireh a Eyûbiyan, bi taybetî hejmarek ji parêzgarên herêmî li rojavayê kurdistanê û Sûriyeyê, bi tevahî piştgirî nedan Selahedîn (çav: Lev, Yaacov (1999). *Saladin in Egypt*. Leiden, Boston, Köln: Brill, p; 96.97).

Selahedîn piştî ku ferman da Turan-Şah ku serhildanek li Qahîreyê ku ji hêla alayên Nûbiyan ên 50,000-kesî yê artêşa Fatimiyan ve hatibû organîzekirin, kontrola xwe li Misrê xurt kir. Piştî vê serkeftinê, Selahedîn dest bi dayîna meqamên bilind li welêt ji endamên malbata xwe re kir û bandûra Misilmanên Sunnî li Qahîreyê ku Misilmanên Şîe lê

serdest bûn zêde kir bi fermana avakirina zanîngehek ji bo dibistana qanûnê ya Malikî ya Îslama Sunnî li bajêr û yek din ji bo dibistana Şaffî, ku ew jî endamê wê bû, li el-Fustatê, zêde kir. Di sala 1171an de, el-Edîd mir û Selahedîn ji vê valahiya desthilatdariyê sûd wergirt, bi bandûr kontrola welêt girt destê xwe. Piştî ku desthilatdarî girt destê xwe, wî dilsoziya Misrê guherand bo Xîlafeta Ebasî ya li Bexdayê ku bi Îslama Sunnî ve girêdayî bû (çav: Shillington, Kevin (2005), *Encyclopedia of African history*, CRC Press, p: 438).

Selahedîn di sala 1163an de gihîşt Misrê û ji sala 1171an heta mirina xwe di sala 1193an de li wir hukum kir. Berî ku Selahedîn bibe desthilatdar, Misir di rewşek xirab de bû û rewşa ramyarî û civakî jî di nav aloziyê de bû. Selahedîn pêşî ligel apê xwe Şîrkûh di seferek ku ji hêla Nûreddîn ve hatibû destpêkirin de gihîşt Misrê. Ew ê di bin serokatiya Şîrkûh de bibe xwedî girîngiyê û di dawiyê de bibe wezîrê Misrê. Dema ku Xîlafeta Fatimî di sala 1171an de hilweşiya, Selahedîn tenê desthilatdariya mayî li Misrê bû, wî hêz û serxwebûna xwe ya zêde bikar hanî da ku milkê xwe û bandûra xwe berfireh bike.

Xîlafeta Fatimî ku ji sala 969an vir ve li Misrê hukum dikir, di serdema berî hatina Selahedîn de li ber hilweşîna tevahî bû. Pirsgerêkên ku dewletê pê re rû bi rû ma pir berfireh bûn û bandûr li her aliyê jiyana li Misrê kirin. Rewşa Misira Fatimî dikare çetirîn li sê waran were dabeş kirin: siyasî, civakî û aborî.

Di dawiyê de desthilat di Xîlafeta Fatimî de di destê xelîfe de bû. Lê belê, bi derbasbûna salan, desthilata rastîn veguherî meqamê wezîr. Di destpêkê de, armanc ew bû ku wezîr rêveberê sereke yê dewletê be, li gorî daxwaz û kêfa xelîfe xizmet bike. Ev yek bi hatina Bedir el-Cemalî (1074–1094) bo vê meqamiyê guherî. Bedir û cîgirên wî, ku bi piranî ji leşkerîyê hatibûn girtin, wezîrtî bi posta "fermandarê artêşan" re kirin yek û li şûna xelîfe desthilatdariya tevahî girtin. Ev "wezîrên şûr" di heman demê de wezîrên sereke bûn ku berpirsiyarê hemî rêveberiya sîvîl, serokên artêşê bûn, ji hemî karûbarên dadwerî wekî serok qadî, û heta ji hemî karûbarên olî yê civaka Îsmailî wekî mîsyonerê sereke (dā'ī al-du'āt) berpirsiyar bûn. Her ku desthilata wezîran mezin bû û ji ya xelîfeyan derbas bû, wan tewra sernavê "padîşah" (el-malik) jî girtin û dû re jî navekî din bi dest xistin (çav: Canard, Marius (1965). "Fāṭimids". In Lewis, B.; Pellat, Ch. & Schacht, J. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Volume II: C–G. Leiden: E. J. Brill. pp. 850–862).

Her desthilata mayî ya ku xelîfeyan hebû dema ku xelîfeyê mezin ê dawîn, el-Hafîz, di sala 1149an de mir, hate şikandin. Ev mirin serdemeke din a bêstîqrarî û komployan da destpêkirin, ku bi kuştina gelek mêran di malbata padîşahî ya Fatimiyan de di sala 1153an de gihîşt zerweyê. Van kuştinan serhildanek ji aliyê waliyê Ermenî yê Misira Navîn, Tala'i ibn Ruzzik ve, ku ji aliyê Sitt el-Qusur, xwişka xelîfeyê ciwan el-Fa'îz ve dihat alîkarîkirin, ve hate destpêkirin. Ibn Ruzzik zû desthilatdariya xwe li ser Misrê xurt kir (bi rêgirtina li her destwerdanek ku Nur el-Dîn dibe ku plan dikir) û bi bandûr hukum kir. Di bin serweriya Ibn Ruzzik de, Misirê hin bandûra navneteweyî bi dest xist, bi serkeftî xwe ji tacîza deryayî parast, li Deryaya Spî ya Rojhilat hêrîşî keştiyên dijber kir, û bi Nur el-Dîn re li ser cîhadê yekgirtî li dijî Dewletên Xaçperestan danûstandin kir. Xaçperestên li Keyaniya Orşelîmê ji xwezaya nazik a rewşa xwe bêxeber bûn û hewl dan ku tîkiliyek fonksiyonel bi Ibn Ruzzik re ava bikin, ku bi agirbestek di navbera her du dewletan de bi dawî bû ku Misir salane pereyên mezin dida Orşelîmê wekî yek ji mercan (çav: Lev, Yaacov (1999). Saladin in Egypt. Leiden, Boston, Köln: Brill, p; 55).

Di sala 1161an de, Ibn Ruzzik hate kuştin û bi wî re aramiya li Misrê mir. Kurê Ibn Ruzzik cîyê wî girt lê di sala 1163an de ji hêla walîyê Erebbê Misirajorîn, Şawer, ve bi lez hate hilweşandin. Di heman salê de Şawer bi xwe hema hema yekser ji hêla qesrek bi navê Dirxem ve hate hilweşandin. Şawer ji Misrê reviya û ji Nur el-Dîn li Sûriyeyê alîkarî xwest. Kaosa navxweyî ya sala 1163an dema ku padîşahê nû yê Orşelîmê, Amalrîk I, li Misrê ji ber nedana baca salane ya Misrê seferek cezakirinê da destpêkirin, rîjiya ser qada navneteweyî. Sefera Amalrîk ne ji hêla artêşa Fatimiyan ve, lê ji hêla lehiya Nîlê ve hate rawestandin ku artêşa wî seqet kir dema ku wan bajarokê Bilbays li bakurê Misrê dorpêç kirin (çav: Möhring, Hannes (2008) [2005]. Saladin, der Sultan und seine Zeit, 1138–1193 [Saladin: the Sultan and His Times, 1138–1193]. trans. David S. Bachrach, intro. Paul M. Cobb. Baltimore: Johns Hopkins University Press, p; 23).

Doktrîna fermî ya dewleta Fatimiyan Îsmailîsm bû, şaxek ji Îslama Şîe ku ji hêla Fatimiyan ve dihat pejirandin. Li gorî baweriyên Îsmailîyan, xelîfe di heman demê de îmam bû, mîratgirê Pêxember Muhammed ê ku ji hêla xwedayî ve hatî hilbijartin û rêber kirin, bi rêya Elî ibn Ebî Talib bi awayekî rasterast û bînavber. ismaili koka wan digihîşt tariqate kurd

ku wê ji hêla zahidê gêlanî ve were bi temen kirin. Navê wî bi kurdî bi tememî bi rengê Tajdîn Îbrahîmê kurê Rûşenê mîrê **Kurdê** Sencanî bê.

Îdiaya Fatimiyan a ji Elî ku ji Elî ne, di sedsala 10an de hem ji hêla Ebasîyên Sunnî ve û hem jî ji hêla gelek Şîeyan ve hatibû redkirin, yên ku rewatiya wan red kirin û îdia kirin ku ew sextekar in. Piraniya Misriyan Îsmâîlîsm red kirin û Îslama Sunnî pratîk kirin. Ji ber ku Xelîfeyan bi berdewamî desthilatdariya xwe winda kirin, di nav de hêza piştgiriya ola dewleta xwe jî, alozî hîn zêdetir bûn. Îslama Sunnî, ku li bakurê Misrê, li dora bajarê Îskenderiyê geş bû, ket nav vê valatiya mezin. Jixwe di dora sala 1070an de, zilamê leşkerî yê bihêz Nasir el-Dewle ibn Hemdan hewl da ku xanedaniyê ji holê rake û desthilatdariya Sunnî li ser Misrê vegerîne. Piştî rêze parçebûnên kûr ên di nav baweriya Îsmâîlî de, li ser mîrateya îmamet/xîlafetê, prestîja xîlafetê hîn kêmtir bû: parçebûna Nîzarî ya 1094 û parçebûna Hafîzî ya 1130/32 (çav: Canard 1965, p. 858).

Ji bilî vê zexta olî ya zêde, xwezaya her tim ne aram a jiyanî ramyarî ya Misrê elîtên di her warî de (îdarî, helbestî, hiqûqî, hwd.) neçar kir ku bikevin nav çemberên civakî yên teng ku pir caran dema ku komên reqabetê desthilatdariyê digirin, meyla wan ji paqijkirinê re hebû. Ev bû sedema mirina gelek ji mirovên herî jêhatî yên Misrê, ku beşdarî hilweşîna azad a dewleta Fatimiyan bû.

Belkî tenê beşa Misrê berî Selahedîn ku dikare wekî serketî were binavkirin aboriya wê bû. Ji demên kevnar ve, qeraxên bereket ên Nîlê Misir kiribûn selika nan a Rojhilata Deryaya Navîn. Gorên Firewnan ji bo Fatimiyan wekî kanên zêr ên çêkirî xizmet dikirin, yên ku bi awayekî çalak dewlemendiya van gorên kevnar ji bo piştgirîkirina projeyên xwe talan dikirin. Xala dawî ya lîncê di aboriya serketî ya Misrê de mezinbûna bazirganiyê bû. Rêyên bazirganiyê heta Hindistanê dirêj dibûn, kelûpel ji Rojhilat di nav Misira jorîn re diçûn û dihatin Ewropa û Rojhilata Navîn, û ev yek jî bû sedema mezinbûna berfireh a bajarên bazirganiyê yên wekî Damîetta û Îskenderiye. Ji bo carekê, qelsiya dewleta Fatimî wekî avantajek xizmet dikir ji ber ku mirovên ji hemî paşxaneyên olî ji hemî aliyên bazirganiya geş sûd werdigirtin û di afirandina pergalek darayî ya bi awayekî ecêb serketî de bi ser ketin. Vê aboriya bihêz û pergala darayî ji wezîrên Misrê yên wekî Îbn Ruzzîk re şiyana bikarhanîna fonên ecêb di ramyariya navxweyî û navneteweyî de peyda kir.

Nur el-Dîn demek dirêj hewl da ku mudaxeleyî Misrê bike, piştî ku derfeta xwe ji dest da dema ku Tala ibn Ruzzik bi serkeftî welat xist bin kontrolê, û nêzîkî deh salan armancên wî asteng kir. Bi vî awayî, Nur el-Dîn bi generalê xwe yê pêbawer Şîrkûh re bûyerên 1163-an bi baldarî temaşê kir û li benda derfetek guncaw bû ku welat bixe bin kontrola xwe. Berî seferan, dê zehmet be ku kesayetek ji Selahedîn nepentir were dîtin, lê di dawiya wan de ew ê wekî yek ji kesayetiyên herî berbiçav ên Rojhilata Navîn a Serdema Navîn derkeve holê. Salahadin perwerdeyek baş dît û di warê leşkerî, ramiyarî û civakî de xwediyê zaninek kûr bê.

Li rojavayê kurdistanê û an Sûriyeyê, Şawar bi hêsanî Nûreddîn razî kir ku piştgiriye bide doza wî ya li Misrê. Nûreddîn qismî ji ber xwesteka xwe ya demdirêj a bidestxistina kontrola Misrê û qismî jî ji ber xwesteka astengkirina serpêhatiyên leşkerî yên din ên Amalrîk, bû sedema vê yekê. Nûreddîn serokê artêşa xwe Şîrkûh (ku bi xwe jî biraziyê xwe, Selahedîn, bi xwe re bir) şand da ku bi Şawar re vegere Misrê û wî vegeirîne ser desthilatdariyê. Hêz di Gulana 1163an de dest bi rê ve çû û zû ket Qahîreyê û li wir wan Dîrxam ji text derxist. Lêbelê, piştî ku Dîrxam hate hilweşandin, zû eşkere bû ku Şawar dê peymana xwe bicîh neyne, ne bacê bide Nûreddîn û ne jî milkên ku soz dabûn Şîrkûh bide leşkerên wî. Dûv re Şawar bi Amalrîk re ket nav danûstandinan da ku li dijî xêrxwazê xwe yê berê piştgiriye bi dest bixe (çav: Mohring 2005, pp. 23–24).

Di dawiyê de, wî bi çend tawîzan, di nav de berdana girtiye Xiristiyan û radeştîyên Padîşahiya Orşelîmê, Amalrîk kişand nav tifaqek li dijî Nûreddîn. Amalrîk û Şawar bi hev re ber bi bajarê Bilbays ve meşîyan, ku Şîrkûh wekî baregeha xwe bi kar dihanî. Tu hevalbendan nexwest hêrîşî bajêr bikin, ji ber vê yekê wan biryar da ku wê dorpêç bikin (Misrîyên xwecihî çerxên lehiyên Nîlê dizanibûn û ji ber vê yekê dizanibûn ku ew ê heman çarenûsa dorpêçkirina berê ya Amalrîk a bajêr nebînin). Nûreddîn ji nebûna artêşa Amalrîk û Orşelîmê sûd wergirt da ku hêrîşî Dewletên Xaçperestan bike, di şerekî dijwar de bi ser ket û bajarê Harîmê ji nû ve girt (çav: Maalouf 1984, p. 163).

Nûreddîn pêşveçûna xwe domand û bajarê Baniyas girt, û Amalrîk neçar kir ku ji Misrê vegere. Di Mijdara 1163an de peymanek aştîyê hat çêkirin ku hewce dikir ku hem Amalrîk û hem jî Şîrkûh ji Misrê vekişin li hember dravdanên mezin ji Şawar. Şawar wekî serketiyê dawîn derket holê ku hem kontrola şexsî ya Misrê bi dest xistibû û hem jî ji radeştîyên Nûreddîn an jî Amalrîk dûr ketibû (çav: Mohring 2005, p. 24).

Şîrûkhê azwer ji encama sefera 1163an nerazî bû û dest bi amadekariyên dagirkirinek nû ya Misrê kir. Şawer ji niyeta Şîrkûh haydar bû û bi Amalrîk re ket nav danûstandinan da ku di rewşa dagirkirina Şîrkûh de hevpeymaniya xwe nû bikin. Di dawiya sala 1166 û destpêka sala 1167an de, Şîrkûh, dişa bi Selahedîn re, bi piştgiriya Nûreddîn hêrîşî Misrê kir. Amalrîk û Şawer zû li dijî hêza Şîrkûh a ku dihat seferber bûn. Şîrkûh karîbû ji artêşa Amalrîk dûr bikeve û ber bi başûr ve biçe Misrê û qiraxa rojavayê Nîlê bikar bîne da ku hêrîşek ji hêzên hevbeş ên Amalrîk û Şawer dûr bixe. Di dawiyê de di Adara 1167an de hevalbendan şerekî dijwar kirin ku Şîrkûh bi ser ket, tevî windahiyan giran ên her du aliyan jî. Piştî Şîrkûh ber bi Îskenderiyê ve çû ku li wir nifûsa piranî Sunnî deriyên xwe ji wî re vekirin û piştgirî pêşkêş kirin. Lêbelê, Amalrîk û Şawer zû ji nû ve kom bûn û nêzîkî Îskenderiyê bûn. Ji ber ku Şîrkûh nexwest bi artêşa xwe ya sereke re li Îskenderiyê asê bimîne, bajar terk kir û Selahedîn û hêzek piçûk ji bo parastina wê hiştin. Hevalbendan zû bajar dorpêç kirin. Di yekem pozîsyona xwe ya leşkerî ya girîng de, Selahedîn karî berevaniyek berdewam a bajêr organîze bike û piştgiriya nifûsê biparêze, tevî êşên mezin ên ku ji ber dorpêça dirêj çêbûn. Şîrkûh li gundan bi giranî bêçalak ma, nekarî êrîşî artêşa dorpêçkirî û ne jî bajarê Qahîreyê yê garnîzona ku Xelîfeyê Fatimî lê bû bike. Di dawiyê de peymanek aştîyê di navbera Şîrkûh û hevalbendan de hate danûstandin bi rêkeftinê ku Amalrîk û Şîrkûh dê hêzên xwe li hember drav vekîşînin û efû dê ji gelê Îskenderiyê re were dayîn (Şawar tenê piştî ku bajar bû beşek ji peymana aştîyê û Amalrîk soza parastinê da bajêr ji tolhildana li ser hat girtin). Selahedîn di dema van danûstandinan de li kampa Xaçperestan ma ku tê de wî hewl da şertên parastina Îskenderiyê misoger bike (çav: Yusuf ibn Rafi ibn Shaddād, Bahā' ad-Dīn (2002) [1228]. *The Rare and Excellent History of Saladin*. Richards, D.S. (trans.). Burlington, Vermont: Ashgate Publishing, p; 42–43).

Şawar, ku ji ber hevpeymaniya wî ya ne populer a bi Amalrîk re rû bi rû mabû, hewl da ku bi Nûreddîn re danûstandinan bike da ku Şîrkûh ji bo cara sêyemîn hêrîşî Misrê neke. Lêbelê, dema ku Amalrîk di sala 1168an de hêrîşî Misrê kir, Şawar ew kes bû ku xwe xîyanet dît. Amalrîk di destpêka Mijdarê de zû bajarê Bilbays girt û nifûsa ku du caran di sala 1163an de bêzar kiribû qir kir. Piştî ew zû ber bi Fustat, paytexta fermî ya Misrê ve meşîya berî ku Şawar hêzên xwe kom bike. Şawar bersiv da û bajar şewitandin berî ku Amalrîk wê bigire û wekî baregehek li dijî Qahîreyê (bajarê xelîfe û paytexta fiilî ya Misrê) bikar bîne. Ji kiryarên

Şawar bê bandûr, Amalrîk Qahîre dorpêç kir û hewl da ku êrîşî bajêr bike. Dema ku dijmin li ber deriyê bajarê xwe bû, Xelîfeyê Fatimî, el-Edîd, ji Nûreddîn alîkarî xwest. Nûreddîn zû ferman da Şîrkûh ku vegere Misrê. Şîrkûh dîsa Selahedîn girt, ku xuya ye piştî demên dijwar ên ku li Îskenderiyeyê kişandiyê, bawerî bi dest xistiye. Şîrkû di Kanûna 1168an de çû Misrê. Dema ku Amalrîk di Çileyâ 1169an de bihîst ku Şîrkûh gihîştîye Misrê, bi lez û bez bi Şawer re agirbestek çêkir (di nav de dravdanên asayî yê Misriyan di berdêla vekîşînê de) û vegeriya Orşelîmê. Bi piştgiriya el-Adîd, Şîrkûh bêyî dijberî ket Qahîreyê. Piştî Selahedîn bi xwe Şawer girt û ew bir cem el-Adîd, ku fermana darvekirina Şawer da. Şîrkûh wekî wezîrê nû hate tayînkirin û postek bilind a îdarî da Selahedîn. Şîrkûh demek kurt piştî, di Adara 1169an de, piştî xwarinek pir mezin û dewlemend mir. Piştî Selahedîn ji nav emîrên Şîrkûh hate hilbijartin da ku bibe wezîrê (her çend ne diyar e ka emîran ew hilbijartine an Misriyan ew hilbijartine da ku di navbera emîrên Kurd û Tirk de pevçûnek çêbikin) (çav: Mohring 2005, p. 29).

Hilkişîna bo wezîrê bi eşkereyî kêliyêk diyarker di jiyana wî de bû. Ew cara yekem zewicî. Dewleta Fatimiyan a ku wî mîras girtibû, bi qasî ya ku Şawer girtibû ne aram bû, lê Selahedîn bi dijwarîya din a dagirkerîya biyanî re rû bi rû ma. Ev dijwarî zêdetir bû ji ber ku serwerê Selahedîn, Nûreddîn, ji biraziyê emîrê xwe yê mirî hindik tişt dizanibû, ji bilî ku ew ji malbata Eyûbî ya bi navûdeng a azwer bû. Bi vî awayî, dema Selahedîn wekî wezîr dikare çetirîn wekî hewldanek ji bo sererastkirina rewşa ranyarî û civakî ya Misrê were nirxandin, di bin çavdêriya domdar a Nûreddîn de, ku bawer dikir ku zêdekirina çavkaniyên Misrê li împaratorîya wî ya Sûrî yek ji gavên dawî ber bi temamkirina cîhada wî ya li dijî Dewletên Xaçperestan e.

Selahedîn hema hema di cih de bi dijwarîyên ji elîten leşkerî û sîvîl ên alîgirê Fatimiyan ên damezrandî re rû bi rû ma, ku ditirsîyan ku hebûna wezîrêkî Sunnî yê biyanî dê bibe sedema hilweşîna xanedaniya wan. Komployek li dijî Selahedîn ji hêla van elîtan ve di sala 1169-an de pêk hat, li dora enûşê reş ku wekî majordomo yê qesra Xelîfe xizmet dikir. Selahedîn ev komplo eşkere kir û dema ku ew li derveyî bajêr milkên xwe dinihêrî, eunûş îdam kir (çav: Lev 1999, pp. 49–50).

Ev îdamkirin bû sedema serhildanek ji aliyê yekîneyên reş ên artêşa Fatimî ve ku hem pir bûn û hem jî pir dîlsozê Xîlafetê bûn. Selahedîn bi lez û bez ev serhildan tepeser kir û dest bi ji nû ve avakirina artêşa Fatimî li dora yekîneyên Sûrî yê ku li Misrê bi wî re mabûn kir, hem bandûra

artêşê zêde kir û hem jî kontrola kesane ya mezintir da wî. Ev serhildan ne tenê dijarîya 1169an bû ji ber ku Amalrîk vejeriya û bi piştgiriya deryavaniya Bîzansî, hewl da ku Damietta bigire. Nelihevkirina di navbera hêrîşkaran de wan neçar kir ku li gorî şertan razî bibin û vekişin. Lê piştî ku di sala 1170an de pozîsyonek nisbeten ewle ava kir, Selahedîn bi anîna malbata xwe (bi taybetî bavê xwe, Eyûb) ku wî di seranserê desthilatê de tayîn kir, hêza xwe li Misrê zêde kir. Wî her wiha hewl da ku hukumdarê Fatimî El-Edîd bi eşkereyî bêrêzî li wî bike bi rêya kiryanan, wek siwarbûna hespê xwe nav hewşa qesra Xelîfe (tiştek ku tenê xelîfe destûr dida ku bike). Selahedîn bi awayekî eşkere li Misrê xwe ewle hîs dikir, di sala 1170an de hêrîşî Keyaniya Orşelîmê kir û di bidestxistina bajarê stratejîk ê Eylâ de bi ser ket. Ew ji sefera 1171an, ku tê texmînkirin êrîşek li ser keleha xaçperestan a Karakê bi Nûreddîn Zengî re be, zû vekişîya, qismî ji ber ku wî nexwest hevdiîna bi efendiye xwe re bike û bi fermî ji ber mirina bavê xwe. Nûreddîn ji van kiryanan nerazî bû û piştî mirina Eyûb li Selahedîn nihêrî (Nûreddîn pir bawerîya xwe bi Eyûb dianî û li ser navê wî çavdêriya darayîya Misrê dikir). Ji bo ku di bin destê vasalê xwe de hukum bike û dilê Xelîfeyê Ebasiyan bi dest bixe, Nûreddîn ferman da Selahedîn ku di Hezîrana 1171an de Xanedaniya Fatimiyan hilweşîne (çav: Maalouf 1984, p. 171).

Her çend wî Xîlafeta Fatimiyan heta sala 1171an hilweşand jî, Selahedîn piştî ku bû wezîrê karên derve, bi awayekî çalak hewl da ku Sunnîsmê belav bike. Wî gelek mizgeft û medrese ava kirin da ku baweriyên Sunnî bêtir belav bike. Ev tevger di nav piraniya nifûsa Sunnî de pir populer bû û Selahedîn bi tayînkirina sistematîk a hiqûqnasên Sunnî li seranserê dewletê, her dijberîya ku dibe ku ji aliyê saziya olî ve rastî wê were dema ku hewl dide Xîlafeta Fatimiyan hilweşîne, bi awayekî sistematîk ji holê rakir (çav: Lev 1999, p. 85).

Selahedîn pirtûkxaneyê Fatimiyan hilweşand û wêran kir, û di mezadê giştî de firot (çav: Lewis, Bernard (28 February 2008). "The Arab Destruction Of The Library Of Alexandria: Anatomy Of A Myth". In Mostafa El-Abbadi; Omnia Fathallah; Ismail Serageldin (eds.). What Happened to the Ancient Library of Alexandria?. Leiden: Brill Publishers. p. 217).

Nîşaneyek din a desthilatdariya bi bandûr a Selahedîn amadebûna wî ya qebûlkirina elîtên Misrî yên bikêrhatî di rêveberîya xwe de bû. Ji van tu kes ji Qadî el-Fadil, hiqûqnasekî jîr ji Ascalonê, girîngtir nebû, ku berî ku bikeve xizmeta Şawer û demek kurt Şîrkûh, xizmet kiribû. Mirovên mîna

Qadî el-Fadil ji Selahedîn re ne tenê jêhatîbûnên xwe yên berfireh, lê di heman demê de têkiliyên rasterast bi derdorên civakî/ramyariî yên tevlihev ên ku di Dewleta Fatimiyan de desthilatdar bûn, didan nişandin. Di dawiyê de, toleransa navdar a Selahedîn li hember ne-Misilmanan dema ku wî destûr da Xiristiyan û Cihûyên Qiptî, ku bi kûrahî di nav pergala darayî ya pir serketî ya Misrê de bûn, postên xwe biparêzin, derket holê. Vê gavê serkeftina domdar a aboriya geş a Misrê misoger kir (çav: Mohring 2005, p. 31).

Bi çûyîna Xîlafeta Fatimî, Selahedîn niha xwe wekî hukumdarê Misrê dît, her çend hîn jî bindestê Nûreddîn ê dûr bû. Nûreddîn, ji ber gelek sedeman, xwe ji Selahedîn razî nedît. Ya herî mezin ji van nerazîbûna wî ji mezinahiya baca Selahedîn bû, ku wî hêvî dikir ku pir mezintir be. Ev pirsgerêk ji ber vê rastiye ku Nûreddîn xwestibû Şîrkûh pêş bixe, ne Selahedîn, zêdetir bû û bi mirina Şîrkûh, Nûreddîn hîs kir ku ew li ser hukumdarê ciwan ti kontrol tune û her ku diçe bêtir bawer bû ku Selahedîn dê hewl bide serbixwe bibe. Nayê zanîn ka Selahedîn bi zanebûn heta çî radeyê mûçeyên kêr daye Nur ed-Dîn, lê dibe ku gorên Fîrewnan piştî ku ji aliyê wezîrên berê ve pir hatin tepeserkirin, di dawiyê de ziwa bûn. Selahedîn berdewam kir ku bi awayekî çalak ji her hevdişînek kesane bi Nur ed-Dîn re dûr bisekine, ku dibe ku ew ji desthilatdariyê dûr xistibe. Gûman tune ku kiryarên Selahedîn gumanbar xuya dikirin dema ku wî reformên xwe li seranserê civaka Misrê berdewam kir, di nav de rakirina gelek bacan li dijî qanûna îslamî, û dest bi avakirina deryavaniyek bihêz kir. Lêbelê, Nur ed-Dîn ne bi tenê bû ku bi bindestên xwe yên azwer re rû bi rû ma. Her ku Eyûbiyên din li Misrê hêz kom kirin, ew jî dixwestin ku erd, dewlemendî û rûmet bi dest bixin. Di nav van de biraziyê wî Teqî ed-Dîn Umer hebûn, ku di sala 1173-an de xaka Selahedîn ber bi rojava ve berfireh kir heta sînorên Împeratoriya El-Muhad, û birayê wî Turanşah, ku hêrîşî Yemenê kir û di sala 1174-an de serokê wê yê "kafir" ji ser desthilatê derxist (çav: Shaddad 1228, p. 48–49).

Ev manevra bûn sedem ku Nûreddîn mufetîşek bişîne Misrê da ku mîqdara guncaw a dravdanan di sala 1173an de diyar bike, ku ev nişanek eşkere ya bêbaweriyê bû. Bi zêdebûna aloziyan re, 1174 ji bo Selahedîn salek girîng derket. Di destpêka salê de, dema ku birayê wî yê bi hêvî ber bi Yemenê ve çû, Selahedîn komployek mezin kifş kir da ku Fatimîyan vegerîne ser desthilatdariyê û bi lez û bez û hovane bi komplogeran re mijûl bû. Di vê navberê de, xuya ye ku sebra Nûreddîn di dawiyê de

qediyaye û wî dest bi komkirina artêşekê ji bo dagirkirina Misrê kiriye. Nûreddîn ji nişkê ve nexweş ket û mir, û hejmarek cîgirên rasterast li pey xwe hişt ku ne temen û ne jî jêhatîbûna wan tunebû ku werin şûna wî (çav: Maalouf 1984, pp. 174–175).

Bi Misrê wekî bingeha xwe ya ewle ya hêzê, Selahedîn bêî ku dem winda bike ber bi Şamê ve meşiya, ku nifûs di sala 1174an de bi destên vekirî pêşwazî lê kir. Ji vê gavê û pê ve, bala wî dê li ser rojavayê kurdistanê û Sûriyeyê be.

Selahedîn di salên 1171–72an de çû Îskenderiyeyê û xwe bi pîrsgirêka hebûna gelek piştgirên li bajêr, lê pereyên kêr re rû bi rû dît. Li wir emîrên Eyûbî yên Misrê civînek malbatî li dar xistin ku tê de biryar hat dayîn ku el-Muzeffer Teqî el-Dîn Umer, biraziyê Selahedîn, dê bi hêzek ji 500 siwariyan li dijî herêma peravê ya Berqa (Cyrenaica) ya li rojavayê Misrê seferek bide destpêkirin. Ji bo rewakirina hêrîşê, nameyek ji eşîrên bedewî yên Berqa re hat şandin, ku wan ji ber dizîna rêwiyan şermezar kir û ferman da ku baca zekatê (zekat) bidin. Zekat dê ji pezên wan bihata berhevkirin (çav: Lev 1999, p. 101).

Di dawîya sala 1172an de, Eswan ji hêla leşkerên Fatimî yên berê yên ji Nubayê ve hat dorpêçkirin û parêzgarê bajêr, Kanz el-Dewle - dilsozek berê yê Fatimî - ji Selahedîn daxwaza piştgiriyê kir, ku wî jî guh da. Piştî ku Nûbîyan ji Aswanê derketin, hêzên piştgiriya hatin, lê hêzên Eyûbî yên bi serokatiya Turan-Şah piştî girtina bajarê Îbrîmê pêşve çûn û bakurê Nubayê fetih kirin. Turan-Şah û leşkerên wî yên Kurd demkî li wir bi cih bûn. Ji Îbrîmê, wan hêrîşî herêma derdorê kirin, û piştî ku pêşniyara agirbestê ji padîşahê Makûrî re hat pêşkêş kirin, seferên xwe rawestandin. Her çend bersiva destpêkê ya Turan-Şah bes bû jî, wî paşê nûnerek şand Dongola, ku piştî vegerê, xizaniya bajar û bi giştî ya Nubayê ji Turan-Şah re vegot. Di encamê de, Eyûbî, mîna pêşiyên xwe yên Fatimî, ji ber xizaniya herêmê ji berfirehbûna başûr a ber bi Nubayê ve hatin bêhêvîkirin, lê ji Nubiyê xwestin ku parastina Aswan û Misira Jorîn garantî bike. Garnîzona Eyûbî ya li Îbrîmê di sala 1175an de vekîşiya Misrê (çav: Lev 1999, p. 100).

Di salên 1170an de, Eyûbî berdewam kirin ku ber bi rojava ve biçin. Şerefeddîn Qereqûş, fermanîdarê di bin femandariya el-Muzeffer Teqî el-Dîn Umer de, piraniya van seferên li ser sînor bi rê ve bir. Wî di sala 1172an de Siwe girt û berî sala 1174an jî Cyrenaica fetih kir. Piştî wî bi artêşekê ji Tirk û Kurdan, ku leşkerên Erebbî ji hin eşîrên bedewiyên herêmê tevlî wan bûn, Trablus fetih kir. Dîroka rastîn a girtina Trablusê

ne diyar e, lê di navbera salên 1170an an destpêka salên 1180an de qewimî. Di demekê de ku hin hêzên Eyûbî li Şamê li dijî Xaçperestan şer kirin, hêzên Qereqûş heta salên 1185-1186an piraniya Îfrîkiyê (Tûnis a îroyîn) ji Elmuhadan girtin. Heta vê gavê, Qereqûş bi Banû Ganiye re jî, ku ji hêla Elî ibn Ganiye, dijminekî din ê Elmuhadan ve dihat birêvebirin, hevalbendiyek çêkiribû. Xelîfeyê Elmuhad Yaqûb el-Mansûr ji 1187 heta 1188 Îfrîkiye ji nû ve fetih kir û herduyan jî têk bir. Piştî vê yekê Eyûbiyan careke din hewl nedan ku mudaxeleyî Mexribê bikin (çav: Baadj, Amar S. (2015). *Saladin, the Almohads and the Banû Ghâniya: The Contest for North Africa (12th and 13th centuries)*. Brill, p; 153).

Di sala 1173an de, Selahedîn Turan-Şah şand Yemen û Hicazê dagîr bike. Nivîskarên Misilman û kurd Îbn el-Esîr û paşê el-Meqrîzî nivîsandin ku sedema li pişt girtina Yemenê tirsê Eyûbiyan bû ku ger Misir bikeve destê Nur el-Dîn, ew dikarin li herêmeke dûr penagehê bigerin. Di Gulana 1174an de, Turan-Şah Zabîd dagîr kir û di heman salê de Aden jî dagir kir. Aden bû bendera deryayî ya sereke ya xanedanê li Okyanûsa Hindî û bajarê sereke yê Yemenê, her çend paytexta fermî ya Yemena Eyûbiyan Ta'iz bû. Hatina Eyûbiyan destpêka serdemeke geşbûna nû li bajêr nîşan da ku binesaziya wê ya bazirganî baştir bû, saziyên nû hatin damezrandin û pereyên xwe hatin çêkirin. Piştî vê geşbûnê, Eyûbiyan bacek nû danî ku ji hêla galeriyan ve dihat berhevkirin (çav: Lofgren, O. (1960). "'Adan". In Gibb, H. A. R.; Kramers, J. H.; Lévi-Provençal, E.; Schacht, J.; Lewis, B. & Pellat, Ch. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam, Second Edition. Volume I: A–B*. Leiden: E. J. Brill, p; 181).

Tûran-Şah hukumdarên Hemdanî yên mayî yên Sena'ayê ji wir derxistin û di sala 1175an de bajarê çiyayî fetih kirin. Bi fetihkirina Yemenê re, Eyûbiyan filoyeke peravê, el-asakir el-bahriyya, pêş xistin, ku wan ew ji bo parastina peravên deryayê yên di bin kontrola xwe de û parastina wan ji hêrîşên korsanan bikar hanîn. Ev fetih ji bo Yemenê girîngiyek mezin hebû ji ber ku Eyûbiyan karîbûn sê dewletên serbixwe yên berê (Zebid, Aden, û Sena'a) di bin yek hêzê de bikin yek. Lêbelê, dema ku Tûran-Şah di sala 1176an de ji walîtiyê li Yemenê hate veguheztin, serhildan li herêmê dest pê kirin û heta sala 1182an nehatin tepeserkin, dema ku Selahedîn birayê xwe yê din Tughtekin Seyf el-Îslam wekî waliyê Yemenê tayîn kir. Na'ib (cîgirê waliyê) Eyûbî yê Yemenê, Osman el-Zendcîlî, di sala 1180an de, piştî vegera Tûran-Şah bo Yemenê, beşa herî

mezin a Hedrameut fetih kir (çav: Brice, William Charles (1981), *An Historical Atlas of Islam*, Brill, p; 338).

Ji Yemenê, wekî ji Misrê, Eyûbiyan armanc dikir ku rêyên bazirganiyê yên Deryaya Sor ku Misir pê ve girêdayî bû, serdest bikin û ji ber vê yekê hewl dan ku destê xwe li ser Hicazê, ku rawestgehek girîng a bazirganiyê, Yanbû, lê bû, xurt bikin. Ji bo ku bazirganiya ber bi Deryaya Sor ve pêşve bibin, Eyûbiyan li ser rêyên bazirganiyê yên Deryaya Sor-Okyanûsa Hindî tesîs ava kirin da ku bi bazirganan re bibin alîkar. Eyûbiyan her wiha dixwestin ku îdiayên xwe yên rewatiyê di nav Xîlafetê de bi serweriya li ser bajarên pîroz ên Îslamî yên Mekke û Medîneyê piştgirî bikin. Fetih û pêşketinên aborî yên ku ji hêla Selahedîn ve hatine kirin, bi bandûr hegemonyaya Misrê li herêmê ava kirin (çav: Daly, M. W.; Petry, Carl F. (1998), *The Cambridge History of Egypt: Islamic Egypt, 640–1517*, M.D. Publications Pvt. Ltd).

Her çend hîn jî bi navê vasalê Nûreddîn bû jî, Selahedîn ramyariyek derve ya serbixwetir pejirand. Ev serxwebûn piştî mirina Nûreddîn di sala 1174an de bêtir êşkere bû. Piştî vê yekê, Selahedîn ji bo fetihkirina sûriyê weke herêmên dervi rojavayê kurdistanê ên Sûriyeyê diman ji Zengiyan derket pêş; û di 23ê Mijdarê de li Şamê ji hêla waliyê bajêr ve ew li Şamê hate pêşwazîkirin. Di sala 1175an de, wî kontrola Hama û Humsê girtibû destê xwe, lê piştî dorpêçkirina wê nekarîbû Helebê bigire. Di sala 1179an de kontrola Humsê radestî neviyên Şîrkuh hat kirin û Hama jî radestî biraziyê Selahedîn, el-Muzafer Umer hat kirin. Serkeftinên Selahedîn Emîr Seyfeddîn ê Mûsilê, serokê Zengiyan di wê demê de, tirsand, ku wî hin herêmên li dora şamê wekî milkê malbata xwe didît û ji ber ku ew ji hêla xizmetkarekî berê yê Nur ed-Dîn ve dihat desteserkirin, hêrs bû. Wî artêşek kom kir da ku li nêzikî Hamayê bi Selahedîn re rûbirû bibe. Her çend jimara wan pir kêmtir bû jî, Selahedîn û leşkerên wî yên kevn Zengiyan bi biryardarî têk birin (çav: Lane-Poole, Stanley (1906), *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem, Heroes of the Nations*, London: G. P. Putnam's Sons, p; 141).

Piştî serkeftina xwe, Selahedîn xwe padîşah îlan kir û navê es-Salih Îsmâil el-Malik (kurê ciwan ê Nur ed-Dîn) di nimêjên îne û pereyên îslamî de tepeser kir, û navê xwe li şûna wê danî. Xelîfeyê Ebbasî, el-Mustadî, bi dilxwazî desthilatdariya Selahedîn pêşwazî kir û navê "Sultanê Misir, û **kurdistanê**" da wî (çav: Lane-Poole, Stanley (1906), *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem, Heroes of the Nations*, London: G. P. Putnam's Sons, p, 142-146).

Di bihara sala 1176an de, pevçûnek din a mezin di navbera Zengiyan û Eyûbiyan de çêbû, vê carê li Girê Sultan, 15 kîlometre (9.3 mîl) dûrî Helebê. Selahedîn dîsa bi ser ket, lê Seyfeddîn bi tengî karî bireve. Eyûbiyan dest bi fetihkirina bajarên din ên rojavayê kurdistanê û sûriyeyê li bakur kirin, ankû Ma'arat el-Numan, Ezaz, Buza'a û Menbîcê, lê di dorpêça duyemîn de nekarîn Helebê bigirin. Lêbelê, peymanek hate danîn, ku Gumuştigîn, parêzgarê Helebê, û hevalbendên wî li Hisn Kayfa û Mêrdînê, dê Selahedîn wekî serwerê milkên Eyûbiyan li rojavayê kurdistanê û sûriyeyê nas bikin, di heman demê de Selahedîn destûr da ku Gumuştigîn û es-Salih el-Malik desthilatdariya xwe li ser Helebê bidomînin (çav: Lane-Poole 1906, pp. 146–148).

Dema Selahedîn li rojavayê kurdistanê û sûriyê bû, birayê wî el-Adil Misrê birêve dibir, û di salên 1174-75an de, Kanz el-Dewlayê Aswanê li dijî Eyûbiyan bi mebesta vegerandina desthilatdariya Fatimîyan serî hilda. Piştgirên wî yên sereke eşîrên bedewiyên herêmî û Nûbiyan bûn, lê wî piştgiriya gelek komên din jî, di nav de Ermenî jî, digirt. Serhildana Abbas ibn Şadî, ku li kêleka Çemê Nîlê li navenda Misrê Qus dagir kir, bi tesadûfî an jî dibe ku bi hevrêzî be, tesadûfî bû. Her du serhildan jî ji hêla el-Adil ve hatin tepeserkirin (çav: Lev 1999, pp. 100–101).

Ji bo mayîna wê salê û di destpêka sala 1176an de, Qereqûş êrîşên xwe li rojavayê Bakurê Afrîkayê berdewam kir, û Eyûbiyan bi Elmuhadên ku li Mexribê hukum dikirin re xist nav pevçûnê. Li gorî dîroknasê xaçparêz William ê Tyre, di sala 1177an de, Selahedîn hêzek ji nêzikî 26,000 leşkeran ber bi başûrê Filistinê ve bir, piştî ku bihîst ku piraniya leşkerên Padîşahiya Orşelîmê li Harem, rojavayê kurdistan û Sûriye li rojavayê Helebê dorpêç kirine. Ji nişkê ve ji aliyê Templarên di bin Baldwin IV ê Orşelîmê de li nêzikî Ramla hêrîşek li ser wan hat kirin, artêşa Eyûbî di Şerê Montgisard de têk çû û piraniya leşkerên wê hatin kuştin. Selahedîn sala din li Homsê kamp danî û di navbera hêzên wî yên ku ji hêla Farrux Şah ve dihatin femandarkirin û xaçparêzan de gelek pevçûn çêbûn (çav: Lane-Poole 1906, pp. 155–156).

Selahedîn bê tirs, ji rojava hêrîşî dewletên xaçparêzan kir û di sala 1179an de li Şerê Merj Ayyun Baldwin têk bir. Sala din, wî keleha xaçparêzan a Chastellet a nû ava kirî di Şerê Yaqûb Ford de wêran kir. Di sefera 1182an de, di Şerê Keleha Belvoir a bê encam de li Kawkab el-Hawa dîsa bi Baldwin re şer kir (çav: Smail, R.C. (1995), *Crusading Warfare 1097–1193*, Barnes & Noble Books, p; 35-36).

Di Gulana 1182an de, Selahedîn piştî dorpêçkirineke kurt Heleb girt; waliyê nû yê bajêr, Îmadeddîn Zengî II, ji aliyê gelê xwe ve ne populer bû û piştî ku Selahedîn razî bû ku kontrola berê ya Zengî II li ser Şingal, Reqa û Nisêbînê vegerîne, ku piştî de wekî deverên vasal ên Eyûbiyan xizmet bikin, Heleb radest kir (çav: Lyons & Jackson 1982, p. 195).

Heleb di 12ê Hezîranê de bi fermî ket destê Eyûbiyan. Roja din, Selahedîn ber bi Harimê ve meşiya, nêzikî Antakyaya ku di bin destê xaçperestan de bû û dema ku garnîzonên wê serokê wan, Surhak, derxistin, bajar girt, ku dû re ji bo demek kurt ji hêla el-Muzafer Umer ve hate girtin û berdan (çav: Lyons & Jackson 1982, pp. 202–203).

Radestkirina Helebê û dilsoziya Selahedîn bi Zengî II re, Îzeddîn el-Mesûd ê Mûsilê tenê reqîbê sereke yê Misilman ê Eyûbiyan hişt. Mûsil di payîza 1182an de rastî dorpêçeke kurt hatibû, lê piştî navbeynkariya xelîfeyê Ebbasî el-Nasir, Selahedîn hêzên xwe vekişand. Mesûd hewl da ku xwe bi Artûkiyên Mêrdînê re bike yek, lê ew li şûna wê bûn hevalbendên Selahedîn. Di sala 1183an de, Erbil jî bû hevalbendê Eyûbiyan. Piştî Mesûd piştgiriya Pehlewan ibn Mihemed, waliyê Azerbaycanê, xwest, û her çend ew bi gelemperî destwerdana herême nedikir jî, ihtîmala destwerdana Pehlewan Selahedîn di derbarê destpêkirina hêrişên din ên li ser Mûsilê de hişyar kir (çav: Humphreys, R.S. (1991). "Masûd b. Mawdûd b. Zangî". In Bosworth, C. E.; van Donzel, E. & Pellat, Ch. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Volume VI: Mahk–Mid. Leiden: E. J. Brill. pp. 780–782).

Lihevkirinek hat kirin ku li gorî wê el-Adil dê Helebê bi navê kurê Selahedîn el-Efdal birêve bibe, lê Misir dê ji hêla el-Muzafer Umer ve bi navê kurê din ê Selahedîn, Osman ve were birêvebirin. Dema ku her du kur mezin bibin, ew ê li her du herêman desthilatdariyê bigirin ser xwe, lê heke yek ji wan bimire, yek ji birayên Selahedîn dê cihê wan bigire. Di havîna 1183an de, piştî wêrankirina rojhilatê Celîlê, hêrişên Selahedîn li wir bi Şerê el-Fule li Geliyê Jezreel di navbera wî û xaçparêzên di bin femandariya 'Guy of Lusignan' de bi dawî bûn. Şerê ku bi piranî dest bi dest bû bi awayekî bêbiryar bi dawî bû. Her du artêş kîlometreyek ji hev dûr vekişyan û dema ku xaçparêz li ser mijarên navxweyî nîqaş dikirin, Selahedîn Deştê Golanê girt, û xaçparêzan ji çavkaniya xwe ya sereke ya dabînkirinê qut kir. Di Cotmeha 1183an û dîv re di 13ê Tebaxa 1184an de, Selahedîn û el-Adil Karaka ku di destê xaçparêzan de bû dorpêç kirin, lê nekarîn wê bigirin. Piştî wê, Eyûbiyan hêrişê Samariyayê kirin û Nablus şewitandin. Selahedîn di Îlona 1184an de vegeriya Şamê û di

navbera dewletên xaçperest û împaratoriya Eyûbiyan de di salên 1184-1185an de aştîyek nisbî çêbû (çav: Lane-Poole, Stanley (1906), Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem, Heroes of the Nations, London: G. P. Putnam's Sons, p; 155-156).

Selahedîn hêrişa xwe ya dawî li dijî Mûsilê di dawîya sala 1185an de dest pê kir, bi hêviya serkeftinek hêsan li hember Mesûdê ku bi guman moralê wî xirab bû, lê ji ber berxwedana dijwar a bajêr û nexweşiyeke giran ku bû sedem ku Selahedîn vekîşe Heranê, bi ser neket. Bi teşwîqa Ebasiyan, Selahedîn û Mesûd di Adara 1186an de peymanek mohr kirin ku Zengiyan kontrola Mûsilê di destê xwe de hiştin, lê neçar man ku herêma rojhilatê li pişt Zaba biçûk bidin Şehrizorê da ku kontrola Eyûbiyan rasterast bike, û di bin mecbûriyetê de bin ku dema ku ji Eyûbiyan were xwestin piştgiriya leşkerî bidin (çav: Minorsky, V. (1953). Studies in Caucasian History: I. New Light on the Shaddadids of Ganja II. The Shaddadids of Ani III. Prehistory of Saladin. CUP Archive. p. 147).

Selahedîn di 3yê Tîrmeha 1187an de Tiberyas li rojhilatê Celîlê dorpêç kir û artêşa xaçperestan hewl da ku bi rêya Kafr Kanna hêrişê Eyûbiyan bike. Piştî ku Selahedîn meşa xaçperestan bihîst, sûwariyên xwe vegerand kampa wan a sereke li Kefr Sabt û li Tiberyasê desteyek piçûk hişt. Selahedîn, bi dîtineke zelal a artêşa xaçperestan, ferman da El-Muzafer Umer ku bi girtina cihekî li nêzikî Lubyayê rê li ber ketina xaçperestan ji Hattînê bigire, di heman demê de Gokbori û leşkerên wî li girêkî li nêzikî herêmê bi cih bûn. Di 4ê Tîrmehê de xaçperest ber bi keviya Hattînê ve çûn û hêrişê hêzên Misilmanan kirin, lê ew hatin şikandin û bi biryardarî têk çûn. Çar roj piştî şer, Selahedîn El-Adil vexwend ku di vegerandina Filistîn, Celîl û peravên Lubnanê de tevlî wî bibe. Di 8ê Tîrmehê de keleha xaçperestan a Akrê ji aliyê Selahedîn ve hate girtin, di heman demê de hêzên wî Nazaret û Sefûriye girtin; lîwayên din Heyfa, Qeyserî, Sebastia û Nablus girtin, di heman demê de El-Adil Mîrabel û Jaffa girtin. Di 26ê Tîrmehê de, Selahedîn vegeriya peravê û radestbûna Sarepta, Sidon, Beyrût û Cebleyê wergirt (çav: Lane-Poole 1906, p. 219).

Di Tebaxê de, Eyûbiyan Ramla, Darum, Xeza, Beyt Cibrin û Latrun fetih kirin. Ascalon di 4ê Îlonê de hate girtin. Di Îlon-Cotmeha 1187an de, Eyûbiyan Orşelîm dorpêç kirin û piştî danûstandinên bi Balianê Îbelînê re di 2yê Cotmehê de dest danî ser wê (çav: Lane-Poole 1906, p. 230).

Karak û Mont Real li Transurdan zû ketin, û piştire Sefad li bakur-rojhilatê Galileyê jî ketin. Di dawiya sala 1187an de, Eyûbiyan hema hema tevahiya keyeniya Xaçperestan li Levantê kontrol dikirin, ji bilî Sûrê, ku di bin serokatiya Conradê Montferrat de li ber xwe da. Di Kanûna 1187an de, artêşeke Eyûbiyan ku ji garnîzonên Selahedîn û birayên wî yên ji Heleb, Hama û Misrê pêk dihat, Sûr dorpêç kir. Nîvê filoya deryayî ya eyûbiyan di 29ê Kanûnê de ji hêla hêzên Conrad ve hate girtin, û piştire li perava bajêr têkçûnek Eyûbiyan çêbû. Di 1ê Çileyê 1188an de, Selahedîn civîneke şer li dar xist ku tê de li ser vekişîna ji Trablusê li hev kirin (çav: Lane-Poole 1906, pp. 239–240).

Papa Gregory VIII di destpêka sala 1189an de banga Sefera Xaçperestan a Sêyemîn li dijî Misilmanan kir. Frederick Barbarossa yê Împatoriya Romayê ya Pîroz, Philip Augustus ê Fransayê, û Richardê Dilşêr ê Îngilîstanê ji bo vegerandina Orşelîmê tifaqek ava kirin. Di vê navberê de, xaçperest û Eyûbî wê salê li nêzî Akrê şer kirin û hêzên ji Ewropayê jî tevlî wan bûn. Ji 1189 heta 1191, Akrê ji aliyê xaçperestan ve hate dorpêçkirin, û tevî serkeftinên destpêkê yên Misilmanan, ew ket destê hêzên Xaçperestan. Komkujiyek li pey 2700 girtiyên şer ên Misilmanan pêk hat, û dû re xaçperestan plan çêkirin ku Ascalonê li başûr bigirin (çav: Lane-Poole 1906, p. 289–307).

Ji ber ku Eyûbî li Akrê bi dorpêça deryayî ya Xaçperestan û herikîna domdar a hêzên Xaçperestan ku bi rêya deryayê dihatin re rû bi rû man, Selahedîn ji Elmuhadan alîkarî xwest, ku yek ji mezintirîn hêzên deryayî yên li Deryaya Spî hebû. Di salên 1189–1190an de, wî name ji Yaqub el-Mansur re şandin û daxwaza piştgiriya deryayî li Filistînê kir, ku xelîfeyê Elmuhad red kir. Dîroknas ji bo vê redkirinê gelek şiroveyan pêşkêş dikin, di nav wan de balkişandina Elmuhadan li ser Endulusê, cudahîyên bîrdoziyî di navbera her du dewletên Misilman de, û bêbaweriya ku ji ber dagirkirina Qereqûş a Îfrîkiyê çêbûye (çav: Baadj 2015, p. 146–153).

Xaçperestan, ku niha di bin femandariya yekgirtî ya Richard de bûn, di Şerê Arsufê de hêzek Selahedîn têk birin, û rê dan xaçperestan ku Jaffa û piraniya peravên Filistînê fetih bikin, lê ew nekarîn herêmen hundurîn vegeşandin. Di şûna wê de, Richard di sala 1192an de peymanek bi Selahedîn re mohr kir, û keyeniya Orşelîmê li şerîtek peravê di navbera Jaffa û Beyrûtê de vegehand. Ev hewldana şer a dawî ya mezin a kariyera Selahedîn bû, ji ber ku ew sala din, di sala 1193an de mir.

Li şûna ku împaratoriyeke navendî ava bike, Selahedîn li seranserê axa xwe xwedîtiya mîratî ava kiribû, împatoriya xwe di navbera xizmên

xwe de parve kiribû, û endamên malbatê serokatiya feyle û mîrekiyên nîv-xweser dikirin. Her çend ev mîr (emîr) dilsozê sultanê Eyûbî bûn jî, wan li herêmên xwe serxwebûna nisbî parastin (çav: Meri & Bacharach 2006, p. 84).

Piştî mirina Selahedîn, ez-Zahir li gorî rêkeftinê Heleb ji el-Adil girt û el-Ezîz Osman Qahîre girt, di heman demê de kurê wî yê mezin, el-Efdal, Şam girt, ku Filistîn û piraniya Çiyayê Lubnanê jî di nav de bûn. Piştî El-Adil El-Cezîre (Mezopotamyaya Jorîn û an herêma botanê a roja me ku ji bakûrê kurdistanê heta rojavayê kurdistanê digirê nava xwe) bi dest xist, li wir Zengîyên Mûsilê dûr xist. Di sala 1193an de, Mesûdê Mûsilê bi Zengîyê yê Şingalê re hêz dan hev û bi hev re hevpeymaniya Zengîyan ji bo fetihkirina El-Cezîrê tevgeriyan. Lêbelê, berî ku encamek mezin bi dest bikeve, Mesûd nexweş ket û vegeriya Mûsilê, û piştî El-Adil Zengî neçar kir ku berî ku Zengî ji destê Eyûbiyan windahiyên axê bibînin, aştîyek bilez çêbike. Kurê El-Adil, el-Mûazzem, Karak û Urdun girt destê xwe (çav: Richard & Birrell 1999, p. 240).

Lêbelê, di demek kurt de, kurên Selahedîn li ser dabeşkirina împaratoriye pev çûn. Selahedîn, Efdal wek walîyê Şamê tayîn kiribû bi mebesta ku kurê wî bajar wekî cihê sereke yê rûniştinê bibîne da ku girîngiya cîhadê (têkoşînê) li dijî dewletên xaçperestan tekez bike. Lêbelê, Efdal dît ku girêdana wî bi Şamê re bû sedema hilweşîna wî. Çend emîrên bavê wî ji bajêr derketin û çûn Qahîreyê da ku lobiye li Osman bikin da ku wî ji kar derxîne, bi îdiaya ku ew bê ezmûn e û dixwaze serdestên kevin ên Eyûbî ji kar derxîne. El-Adil Osman bêtir teşwîq kir ku tevbigere da ku nekarîna el-Afdal împaratoriya Eyûbî bixe xeterê. Bi vî awayî, di sala 1194an de, Osman bi eşkereyî daxwaza sultaniyê kir. Daxwaza Osman a li ser text di rêze hêrîşên li ser Şamê di sala 1196an de hate çareserkirin, û Efdal neçar ma ku ji bo postek kêmtir li Selxadê derkeve. El-Adil xwe li Şamê wekî cîgirê Osman bi cih kir, lê di nav împaratoriye de bandûrek mezin bi dest xist (çav: Burns 2005, p. 179).

Dema ku Osman li nêzikî Qahîreyê di qezayek nêçîrê de mir, el-Efdal dîsa bû sultan (her çend kurê Osman, el-Mensûr, hukumdarê fermî yê Misrê bû), ji ber ku el-Adil di seferek li bakur-rojhilat de ne amade bû. El-Adil vegeriya û karî Kela Şamê dagir bike, lê dûv re rastî hêrîşeke bihêz ji hêzên hevbeş ên el-Efdal û birayê wî ez-Zahir ê Helebê hat. Ev hêz di bin serokatiya el-Efdal de ji hev belav bûn û di sala 1200an de, el-Adil hêrîşa xwe ji nû ve da destpêkirin (çav: Burns 2005, p. 180).

Piştî mirina Osman, du eşîrên memlûkan (leşkerên kole) ketin nav pevcûnê. Ew Esediyye û Selahiye bûn, ku her du jî Şîrkûh û Selahedîn kiribûn. Selahiyeyan di têkoşîna wî ya li dijî el-Efdal de piştgirî dan el-Adil. Bi piştgiriya wan, el-Adil di sala 1200an de Qahîre fetih kir, û el-Efdal neçar kir ku sirgûn kirina navxweyî qebûl bike (çav: Burns 2005, p. 180).

Piştî wê xwe wek Sultanê Misir û kurdistanê denezend û rêveberiya Şamê jî da El-Mûezzem û ya Cezîreyê jî da kurê xwe yê din El-Kamil (çav: Richard & Birrell 1999, p. 241).

Her wiha li dora sala 1200an, şerîfek (serokê eşîrê ku bi pêxemberê Îslamê Muhammed ve girêdayî ye), Qetade ibn Îdrîs, li Mekkeyê desthilatdarî bi dest xist û jî aliyê El-Adil ve wek emîrê bajêr hate naskirin (çav: Salibi 1998, p. 55).

El-Efdal hewl da ku cara dawî Şamê bigire, lê bi ser neket. El-Adil di sala 1201an de bi serfirazî ket bajêr. Piştî vê yekê, di 50 salên din ên desthilatdariya Eyûbiyan de, ne xeta Selahedîn, xeta El-Adil serdest bû (çav: Burns 2005, p. 180).

Lêbelê, ez-Zahir hîn jî Heleb di destê xwe de girt û El-Efdal Samosata li Anatolyayê wergirt. El-Adil milkên xwe di navbera kurên xwe de ji nû ve belav kir: El-Kamil dê li Misrê cîyê wî bigire, El-Eşref El-Cezîre wergirt û El-Ewhed amed wergirt, lê piştî mirina El-Ewhed, axa paşîn derbasî milkê El-Eşref bû (çav: Richard & Birrell 1999, p. 241).

El-Adil ji ber ku bi piranî xaçperestan paşguh kiribû, tenê yek sefera li dijî wan dabû destpêkirin, ji lobiya Henbelî ya li Şamê dijminatîyek eşkere derxist holê. El-Adil bawer dikir ku artêşa xaçperestan nikare di şerekî rasterast de were têkbirin. Seferên dirêj di heman demê de zehmetiyên parastina hevpeymanîyek misilman a hevgirtî jî dihevwîne. Meyla di bin El-Adil de mezinbûna domdar a împaratoriye bû, bi giranî bi rêya berfirehkirina desthilatdariya Eyûbî li El-Cezîre û tevlêkirina milkên Şah-Armen (li rojhilatê Anadoluyê û an rojavayê bakûrê kurdistanê). Ebasiyan di dawiyê de rola El-Adil wekî sultan di sala 1207an de nas kirin (çav: Burns 2005, p. 180).

Di sala 1208an de, Padişahiya Gurcistanê li dijî desthilatdariya Eyûbiyan li rojhilatê Anatolyayê derket û Xîlatê (milkên el-Ewhedê) dorpêç kir. Li hember vê yekê, el-Adil artêşeke mezin a Misilman kom kir û bi xwe rêberiya wê kir ku tê de emîrên Hums, Hama û Baalbek û her weha kontîngentên ji mîrektiyên din ên Eyûbiyan hebûn da ku piştgiriye bidin el-Ewhedê. Di dema dorpêçkirinê de, generalê Gurcî

Îvane Mkhargrdzeli bi xeletî li derdora Xîlatê ket destê el-Ewhedê û di sala 1210an de, tenê piştî ku Gurcî razî bûn ku agirbestek sî salî îmze bikin, hate berdan. Agirbest gefa Gurcî ya li ser Ermenistana Eyûbiyan bi dawî kir, herêma Gola Wanê ji Eyûbiyên Şamê re hişt (çav: Humphreys, Stephen (1977), *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*, SUNY Press, p; p. 130–131).

Di 3ê Mijdara 1217an de sefereke leşkerî ya xaçperestan hate destpêkirin, ku bi hêrişeke ber bi Transurdan ve dest pê kir. El-Mûazzem ji el-Adil xwest ku hêrişeke dijber bike, lê wî diyara kurê xwe red kir. Di sala 1218an de, keleha Damietta li Delta Nîlê ji aliyê xaçperestan ve hate dorpêçkirin. Piştî du hewldanên têkçûyî, keleh di dawiyê de di 25ê Tebaxê de radest bû. Şeş roj şûnda el-Adil ji ber windakirina Damiettayê ji şoka êşkere mir (çav: Richard & Birrell 1999, p. 300).

El-Kamil li Qahîreyê xwe wek sultan îlan kir, di heman demê de birayê wî el-Mu'azzem text li Şamê îdîa kir. El-Kamil hewl da ku Damiettayê ji nû ve bigire, lê ji aliyê 'John of Brienne' ve hate neçar kirin ku paşve biçe. Piştî ku ji komployek li dijî wî agahdar bû, ew reviya û artêşa Misrê bêserok hişt. Panîk çêbû, lê bi alîkariya el-Mu'azzem, el-Kamil hêzên xwe ji nû ve kom kir. Lêbelê, heta wê demê, xaçperestan kampa wî girtibûn. Eyûbiyan diyar kirin ku ji bo vekişînê ji Damiettayê danûstandinan bikin, û vegerandina Filistînê ji Padişahiya Orşelîmê re pêşkêş kirin, ji bilî kelehên Mont Real û Karakê. Ev yek ji aliyê serokê Sefera Xaçperestan a Pêncemîn, Pelagiusê Albano ve hate redkirin, û di sala 1221an de, piştî serkeftina Eyûbiyan li Mansûrayê, xaçperest ji Delta Nîlê hatin derxistin (çav: Shillington, Kevin (2005), *Encyclopedia of African history*, CRC Press, p; 438).

Li rojhilat, Împeratoriya Xwarezmiyan di bin serokatiya Celal el-Dîn Mangburnî de bajarê Xîlat ji el-Eşref girt, di heman demê de Resulîdên ku bi kevneşopî dilsoz bûn dest bi destwerdana ser milkên Eyûbiyan li Erebiştanê kirin. Di sala 1222an de Eyûbiyan serokê Resulî Elî ibn Resûl wekî waliyê Mekkeyê tayîn kirin. Desthilatdariya Eyûbiyan li Yemen û Hîcazê kêmbû û waliyê Eyûbiyan ê Yemenê, Mesûd ibn Kamil, di sala 1223an de neçar ma ku biçe Misrê. Dema ku ew ne li wir bû, wî Nûreddîn Umer wekî cîgirê waliyê xwe tayîn kir. Di sala 1224an de xanedanek herêmî kontrola Hadrameut ji Eyûbiyan bi dest xist, ku kontrola wan ji ber rewşa wan a aloz li Yemenê qels bûbû. Piştî mirina Mesûd ibn Kamil di sala 1229an de, Nûreddîn Umer serxwebûna xwe îlan kir û dayîna bacê ya salane ji bo Eyûbiyan li Misrê rawestand (çav:

Ali, Abdul (1996), *Islamic Dynasties of the Arab East: State and Civilization During the Later Medieval Times*, M.D. Publications Pvt. Ltd, p; 84).

Di bin femandariya Frederick II de, Sefera Xaçperestan a Şeşemîn hate destpêkirin, ku ji pevçûnên berdewam ên di navbera el-Kamilê Misrê û el-Mûazzemê rojavayê kurdistanê û şamê û an Sûriyeyê iroyin de sûd wergirt. Paşê, el-Kamil Orşelîm pêşkêşî Frederick kir da ku pêşî li dagirkirina Misrê ji aliyê rojavayê kurdistanê û sûriya iroyin ve bigire, lê Frederick red kir. Dema ku el-Mûazzem di sala 1227an de mir û kurê wî en-Nasir Dawud li şûna wî hat girtin, helwesta El-Kamil xurt bû. El-Kamil di sala 1228an de li Akrê bi Frederick re danûstandinan domand, ku bû sedema agirbestek ku di Sibata 1229an de hate îmzekirin. Peymanê ji deh salan zêdetir kontrola Orşelîmê da xaçperestan, lê di heman demê de kontrola Misilmanan li ser cihên pîroz ên Îslamî yên li bajêr jî garanti kir (çav: Meri & Bacharach 2006, p. 84).

Her çend peyman girîngiya leşkerî hindik bû jî, en-Nasir Dawud ew wekî hincet bikar anî da ku hestên niştecihên rojavayê kurdistan û şamê provoke bike. Xutbeya Înê ya ji hêla xutbeyek populer ve li Mizgefta Umeyadê "girse ber bi girîn û hêstirên tund ve bir" (çav: Burns 2005, p. 184).

Lihevkirina bi xaçparêzan re bi pêşniyareke ji nû ve dabeşkirina mîrektyên Eyûbî re hat kirin, ku tê de Şam û deverên wê dê ji hêla el-Eşref ve werin birêvebirin, ku serweriya el-Kamil nas dikir. En-Nasir Dawud li ber xwe da, ji ber agirbesta Eyûbî-Xaçparêzan hêrs bû (çav: Burns 2005, p. 184).

Hêzên El-Kamil di Gulana 1229an de gihîştin Şamê da ku peymana pêşniyarkirî bicîh bînin. Dorpêçkirina piştî wê zextek mezin li ser niştecihan kir, lê ew li cem en-Nasir Dawud kom bûn, ji ber ku ew piştgiri didan desthilatdariya stabîl a bavê xwe û ji peymana bi Frederick re hêrs bûbûn. Piştî mehekê, en-Nasir Dawud daxwaza aştîyê kir û mîrektyek nû, ku navenda wê li dora Kerekê bû, wergirt, di heman demê de el-Eşref, parêzgarê amede û bakûrê kurdistanê iroyin, parêzgarîya Şamê jî girt ser xwe (çav: Burns 2005, p. 185).

Di vê navberê de, Selçûqî ber bi Cezîrê (cizirabota kast dikê) ve diçûn. Neviyên Qetade ibn Îdrîs li dijî desthilatdariya Eyûbî li Mekkeyê derketin. Resuliyên ji vê yekê sûd wergirtin da ku serweriya Eyûbiyan li Hicazê bi dawî bikin û herêmê bixin bin kontrola xwe, ku wan ev yek di

sala 1238an de bi dest xist dema ku Nûreddîn Umer Mekke dagir kir (çav: Ali 1996, p. 84).

Hukmê El-Eşref li Şamê sabît bû, lê wî û emîrên din ên rojavayê kurdistanê û Samê hewl dan serxwebûna xwe ji Qahîreyê birhan bikin. Di nav van aloziyan de, El-Eşref piştî nexweşiyê çar mehan di Tebaxa 1237an de mir û birayê wî Salih Îsmâîl şûna wî girt. Du meh şûnda, artêşa Misrê ya El-Kamil gihîşt û Şam dorpêç kir, lê El-Salih Îsmâîl taxên bajêr wêran kiribûn da ku hêzên El-Kamil nehêlin ku stargeh bigirin (çav: Burns 2005, p. 186).

Di sala 1232an de, El-Kamil kurê xwe yê mezin El-Salih Eyûb wek rêvebirê amedê ku wê navenda wê heskifê bigirê danî, lê piştî mirina El-Kamil di sala 1238an de, El-Salih Eyûb îlankirina birayê xwe yê biçûk El-Adil II wek sultan li Qahîreyê red kir. Es-Salih Eyûb di dawiyê de di Kanûna 1238an de Şam dagir kir, lê apê wî Îsmâîl di Îlona 1239an de bajar ji nû ve bi dest xist. Pismamê Îsmâîl, en-Nasir Dawud, ji bo ku pêşî li girtina wî ji aliyê el-Adil II ve bigire, Îsmâîl li Karakê girt. Îsmâîl bi Dawud re tifaqek çêkir, ku wî sala din ew serbest berda, û ev yek rê da wî ku di Gulana 1240an de xwe wekî sultan li şûna el-Adil II îlan bike.

Di destpêka salên 1240an de, es-Salih Eyûb li dijî kesên ku piştgirîya el-Adil II dikirin tolhildan pêk hanî, û dû re bi en-Nasir Dawud re şer kir, ku bi es-Salih Îsmâîl ê Şamê re li hev kiribû. Siltanên reqîb, es-Salih Eyûb û Îsmâîl, hewl dan ku bi xaçparêzan re li dijî hev tifaq bikin (çav: Richard & Birrell 1999, p. 328).

Di sala 1244an de, Eyûbîyên ji Sûriyê veqetiyên bi xaçparêzan re tifaq kirin û li Hirbiya, nêzikî Xezeyê, bi hevpeymanîya es-Salih Eyûb û Xwarîzmê re rû bi rû man. Şerekî mezin dest pê kir, ku di encamê de serkeftinek mezin ji bo es-Salih Eyûb çêbû û Keyaniya Orşelîmê bi temamî hilweşiya (çav: Richard & Birrell 1999, p. 330).

Di salên 1244-1245an de, es-Salih Eyûb herêma nêzikî Şerîaya Rojava ya îroyîn ji Nasir Dawud girt; wî Orşelîm bi dest xist, dû re meşiya da ku Şamê bigire, ku di Cotmeha 1245an de bi rehetî ket. (...) Piştî demek kurt, Seyfeddîn Elî mîrektiya xwe ya Eclunê û keleha wê radestî es-Salih Eyûb kir. Şikestina hevpeymanîya di navbera Xwarîzmê û es-Salih Eyûb de bi wêrankirina pratîkî ya ya berê ji hêla el-Mensûr Îbrahîm, mîrê Eyûbî yê Humsê, di Cotmeha 1246an de bi dawî bû (çav: Richard & Birrell 1999, p. 330).

Bi têkçûna Xwarîzmê, es-Salih Eyûb karîbû fetihkirina rojavayê kurdistanê heta heleb û şamê temam bike. Generalê wî Fexr ad-Dîn

berdewam kir ku deverên Nasir Dawud dagir bike. Wî bajarokê jêrîn ê Kerekê dagir kir, dû re keleha wê dorpêç kir. Piştî vê yekê ne Nasir Dawud û ne jî Fexr ad-Dîn têra xwe bihêz nebûn ku hêzên yên din ji wir derxînin. Di dawiyê de lihevkirinek hat çêkirin ku tê de Nasir Dawud dê kelehê biparêze, lê mayîna mîrektiya xwe bide es-Salih Eyûb. Piştî ku rewşa li Filistîn û Urdunê çareser kir, Fexr ad-Dîn ber bi bakur ve çû û ber bi Bosrayê ve meşiya, cihê dawîn ku hîn jî di destê Îsmâil de bû. Di dema dorpêçkirinê de, Fexr ad-Dîn nexweş ket, lê fermanدارên wî êrîşa li dijî bajêr berdewam kirin, ku di Kanûna 1246an de ket (çav: Humphreys 1977, p. 290).

Heta Gulana 1247an, es-Salih Eyûb li başûrê Gola Humsê serwerê rojavayê kurdistanê, heleb û şamê serwer bû, piştî ku kontrola Banyas û Selxadê bi dest xistibû. Ji ber ku dijberên wî yên Eyûbî, ji bilî Helebê di bin serokatiya Nasir Yûsif de, têk çûn, es-Salih Eyûb êrîşeke sînorkirî li dijî xaçperestan kir û Fexr ad-Dîn şand ku li dijî herêmên wan ên li Celîlê hereket bike. Di 16ê Hezîranê de Tiberyas ket, piştî wê Çiyayê Tabûr û Kewkeb el-Hawa jî ket. Sefad bi keleha xwe ya Templar xuya bû ku negihîştî ye, ji ber vê yekê Eyûbî ber bi başûr ve ber bi Ascalonê ve meşyan. Piştî ku rastî berxwedana dijwar a garnîzona xaçperestan hatin, ji hêla es-Salih Eyûb ve filoyek Misrî hate şandin da ku piştgiriya bide dorpêçê û di 24ê Cotmehê de, leşkerên Fexr ad-Dîn ji şikestinek di diwaran de derbas bûn û tevahiya garnîzona kuştin an jî girtin. Bajar hate hilweşandin û vala ma (çav: Humphreys 1977, p. 290).

Es-Salih Eyûb vegeriya Şamê da ku çavdêriya pêşketinê li rojavayê kurdistanê bike. El-Eşref Mûsa yê Humsê zivistana berê keleha girîng a Selemiyê dabû es-Salih Eyûb, dibe ku ji bo xurtkirina têkiliya xwe ya patron-muwekîl. Ev yek Eyûbiyên Helebê aciz kir, ji ber ku ew ditirsiyan ku ew wekî baregehek ji bo desteserkirina leşkerî ya bajarê wan were bikar hanîn. En-Nasir Yûsif ev yek nepejirandî dît û biryar da ku di zivistana 1248an de Humsê tevî bike. Bajar di Tebaxê de teslîm bû û şertên En-Nasir Yûsif el-Eşref Mûsa neçar kir ku Humsê radest bike, lê destûr hat dayîn ku ew Palmîra û Tel Beşîrê nêzîk li Çola şamê bigire. Es-Salih Eyûb Fexr ad-Dîn şand da ku Humsê ji nû ve bigire, lê Heleb bi şandina artêşekê bo Kefr Tebê, li başûrê bajêr, bersiv da (çav: Humphreys 1977, pp. 293–295).

En-Nasir Dawûd ji Karakê derket da ku piştgiriya bide En-Nasir Yûsif, lê di nebûna wî de, birayên wî el-Emced Hesen û ez-Zahir Şadî mîratgirê wî el-Mûazzem Îsa girtin û dûv re bi xwe çûn kampa Es-Salih Eyûb li el-

Mansûra li Misrê da ku kontrola Karakê pêşkêşî wî bikin di berdêla milkên li Misrê. Es-Salih Eyûb razî bû û enûç Bedr ed-Dîn Sewabî şand ku li Karakê wekî waliyê wî tayin bikê (çav: Humphreys 1977, p. 297).

Di sala 1248an de, filoyeke xaçperestan a ji 1800 qeyikan û keştiyan gihîşt Qibrisê bi mebesta destpêkirina Sefera Xaçperestan a Heftemîn li dijî eyûbiyan bi fetihkirina Misrê. Femandarê wan, Louis IX, hewl da ku Mongolan razî bike da ku hêrîşeke hevrêz li ser Misrê bidin destpêkirin, lê dema ku ew yek pêk nehat, hêza xaçperestan ber bi Damietta ve çû û nifûsa herêmî ya li wir hema ku ew daketin reviyên. Dema ku es-Salih Eyûb, ku wê demê li şamê bû, ew yek bihîst, ew bi lez vegeriya Misrê, ji Damietta dûr ket, li şûna wê gihîşt Mansurah. Li wir, wî artêşek organîze kir û hêzek komando ava kir ku xaçperestan pêşîya wan û serkeftina wan bigirê. Bi wê yekê wê dest bi hêrîşan bikê (çav: Ali 1996, p. 35).

Es-Salih Eyûb nexweş bû û tenduristiya wî ji ber zexta zêde ya hêrîşa xaçperestan hîn xirabtir bû. Jina wî Şecer el-Durr civînek ji bo hemî generalên şer li dar xist û bi vî rengî bû femandara giştî ya hêzên Misrê. Wê ferman da ku Mansurah were xurtkirin û dûv re gelek xwarin hilanî û hêzên xwe li wir kom kir. Wê her wiha filoyek ji galeriyên şer organîze kir û ew li gelek xalên stratejîk ên li kêleka Çemê Nîlê belav kirin. Hewldanên xaçparêzan ji bo girtina Mensûrayê hatin pûçkirin û Qiral Louis xwe di rewşek krîtîk de dît. Ew karîbû ji Nîlê derbas bibe da ku êrîşek ji nişka ve li dijî Mensûrayê bide destpêkirin. Di vê navberê de, es-Salih Eyûb mir, lê generalên Behriyê Memlûk ên Şecar el-Durr û es-Salih Eyûb, di nav de Rukn el-Dîn Baybars û Eybek, li hember êrîşê bersiv dan û windahiyan giran dan xaçparêzan. Di heman demê de, hêzên Misrê xeta dabînkirina xaçparêzan ji Damietta qut kirin, û rê li ber hatina hêzên piştgirîyê girtin. Kurê Es-Salih Eyûb û sultanê Eyûbî yê nûhatî îlankirî el-Mu'azzam Turan-Şah li vê derê gihîştin Mensûrayê û şerê li dijî xaçparêzan diwartir kirin. Di dawiyê de yên paşin di Şerê Fariskurê de teslîm bûn, û Qiral Louis û hevalên wî hatin girtin (çav: Ali 1996, p. 36).

El-Mûazzem Tûran-Şah piştî serkeftina wan a li Mensûrayê, Memlûkiyan ji hev dûr xist û bi berdewamî gef li wan û Şecer el-Durr xwar. Ji ber tirsê ji bo meqamên xwe yên desthilatdar, Memlûkiyên Behriyê li dijî sultan serhildan kirin û di Nîsana 1250an de ew kuştin. Eybek bi Şecer el-Durr re zewicî û paşê li ser navê Eşref II, ku bû sultan, desthilatdariya Misrê girt ser xwe, lê tenê bi navê xwe (çav: Richard & Birrell 1999, p. 349).

Bi niyeta vegerandina serdestiya neviyên rasterast ên Selahedîn di nav malbata Eyûbî de, di dawiyê de, en-Nasir Yûsif karî piştgiriya hemî emîrên Eyûbî yên li rojavayê kurdistan, heleb û şamê di armancek hevpar de li dijî Misira ku di bin serdestiya Memlûkan de bû, bistîne. Di sala 1250an de, wî bi rehetî Şam girt û ji bilî Hama û Urdunê, desthilatdariya rasterast a en-Nasir Yûsif ji Çemê Xabûr li bakurê Mezopotamyayê heta Nîvgirava Sînayê bênavber ma. Di Kanûna 1250an de, piştî bihîstina mirîna el-Mu'azzem Turan-Şah û hilkişîna Şecer el-Durr hêrişî Misrê kir. Artêşa en-Nasir Yûsif ji ya artêşa Misrê pir mezintir û baştir çekdar bû, ku ji hêzên Heleb, Hums, Hama û yên kurên tenê yên saxmayî yên Selahedîn, Nusrat ed-Dîn û Turan-Şah ibn Selah ed-Dîn pêk dihat. Digel vê yekê, ew ji destê hêzên Eybek şikestinek mezin xwar. En-Nasir Yûsif piştî vegeriya şamê, ku hêdî hêdî ji destê wî derdiket (çav: Humphreys 1977, p. 316).

Memlûkiyan di Adara 1252an de bi xaçparêzan re tifaqek çêkirin û li hev kirin ku bi hev re li dijî En-Nasir Yûsif seferekê bidin destpêkirin. Qiral Louis, ku piştî kuştina El-Mûazzem Turan-Şah hatibû berdan, artêşa xwe ber bi Jaffayê ve bir, di heman demê de Eybek niyeta wî hebû ku hêzên xwe bişîne Xezzeyê. Dema ku En-Nasir Yûsif ji tifaqê bihîst, tavilê hêzek şand Tell el-Eçjul, li derveyî Xezzeyê, da ku pêşî li hevketina artêşên Memlûk û Xaçparêzan bigire. Di vê navberê de, artêşa mayî ya Eyûbiyan li Geliyê Urdunê bi cih bûbû. Eybek û En-Nasir Yûsif, dema ku fahm kirin ku şerek di navbera wan de dê ji bo xaçparêzan pir sûdmend be, navbeynkariya Ebasiyan bi rêya Necmedîn el-Bezîrayî qebûl kirin. Di Nîsana 1253an de, peymanek hate îmzekirin ku li gorî wê Memlûkî dê kontrola xwe li ser tevahiya Misir û Filistinê heta Nablusê, lê ne di nav de, biparêzin, di heman demê de ku Nasir Yûsif dê wekî hukumdarê kurdistanê û rojavayê kurdistanê û heta şamê Misilman were pejirandin. Bi vî awayî, desthilatdariya Eyûbiyan li Misrê bi fermî bi dawî bû (çav: Humphreys 1977, pp. 322–323).

Piştî ku nakokî di navbera Memlûkî û Eyûbiyan de ji nû ve dest pê kir, el-Bezîrî peymanek din amade kir, vê carê kontrola axên Memlûkan li Filistinê û el-Erîş li Sînayê da Nasir Yûsif. Lêbelê, li şûna ku Eyûbiyan bixe bin femandariyê, Nasir Yûsif Orşelîm da Memlûkek bi navê Kutuk di heman demê de Nablus û Cenîn dan Baybars (çav: Humphreys 1977, p. 328).

Zêdetirî salek piştî lihevkirina bi Memlûkiyan re, li ser serweriya en-Nasir Yûsif aramî çêbû, lê di 11ê Kanûna Pêşîn a 1256an de wî du nûner

şandin ba Ebbasiyan li Bexdayê da ku ji xelîfe el-Musta'sim, ji bo rola wî wekî "Sultan" fermî werbigirin. Ev daxwaz bi reqabeta en-Nasir bi Aybek re ve girêdayî bû, ji ber ku ev sernav dê di nakokiyên pêşerojê de bi Memlûkiyan re bikêrhatî be. Lêbelê, Memlûkiyan berê nûnerên xwe şandin Bexdayê da ku bi rastî piştrast bikin ku en-Nasir Yûsif vê sernavê bi dest nexwe, û ev yek el-Musta'sim xist rewşek dijwar (çav: Humphreys 1977, p. 328).

Di destpêka 1257an de, Aybek di komplokê de hate kuştin, û kurê wî yê 15 salî, el-Mansur Elî, li şûna wî hate hilbijartin, di heman demê de Seyfeddîn Qutuz xwedî pozîsyonek bi bandûr bû. Di demek kurt de piştî serketina el-Mansur Elî, gotegotên komplokê din derketin holê ku tê îdiakirin ku en-Nasir Yûsif pê re têkiliyek hebû. Şerefeddîn el-Fa'izî, wezîrê el-Mensûr Elî, ku wekî komploger hatibû tawanbarkirin, ji aliyê rayedarên Misrê ve hate xeniqandin. Memlûkiyên Behriyê yên li şamê bi serokatîya Beybaran zext li el-Nasir Yûsif kirin ku bi dagirkirina Misrê mudaxele bike, lê wî nexwest tevbigerê, ji ber ku ditirsiya ku ger Misrê bi dest bixin, xanedana Behriyê textê wî desteser bike.

Têkiliyên di navbera an-Nasir Yûsif û Memlûkên Behriyê de piştî ku yên berê red kirin ku êrîşî Misrê bikin, aloz bûn. Di Cotmeha 1257an de, Baibars û hevalên wî yên Memlûk Şam terikandin an jî ji bajêr hatin derxistin û bi hev re ber bi başûr ve çûn Orşelîmê. Dema ku waliyê Kutuk red kir ku li dijî an-Nasir Yûsif alîkariya wan bike, Baibars ew ji kar dûr xist û el-Mugith Umer, emîrê Karakê, di xutbeya Mizgefta Eqsayê de da zanîn; bi salan, el-Mugith Umer rê da muxalîfên ramiyê yên Qahîre û Şamê, yên ku ji rayedarên Memlûk û Eyûbî parastin dixwestin, ku di nav axa xwe de cihekî ewle bibînin (çav: Humphreys 1977, pp. 330–331).

Di demek kurt de piştî bidestxistina Orşelîmê, Baibars Xezeyê fetih kir û an-Nasir Yûsif artêşa xwe şand Nablusê. Şerek çêbû û Memlûk di dawiyê de ji Çemê Urdunê derbasî herêma Balqayê bûn. Ji wir gihîştin Zuxarê li serê başûrê Deryaya Mirî û radestbûna xwe şandin Karakê. Pêwendîya nû ya El-Mughith Umer bi Baibars re serxwebûna wî ji rojavayê kurdistanê, heleb û şamê Nasir Yusuf xurt kir. Ji bo misogerkirina serxwebûna xwe, El-Mughith Umer dest bi belavkirina axên Filistîn û Urdunê di navbera Memlûkên Behriyê de kir (çav: Humphreys 1977, pp. 330–331).

Hevalbendên nû artêşek piçûk kom kirin û ber bi Misrê ve çûn. Tevî destkeftiyên destpêkê li Filistîn û El-Erîşê, piştî ku dîtin ku artêşa Misrê

çiqas ji wan kêmtir bû, ew vekîşyan. Lêbelê, El-Mughith Umer û Baibars bêhêvî nebûn û di destpêka sala 1258an de artêşek ji 1500 siwarên birêkûpêk şandin Sînayê, lê dîsa ji hêla Memlûkên Misrê ve hatin têkbirin (çav: Humphreys 1977, p. 332).

Piştî ku hêzek Mongolî di sala 1244an de axên Eyûbiyan li Anatoliyê hedef girtin, Eyûbî di bin serweriya navborî ya Împeratoriya Mongol de bûn. El-Nasir Yusuf di sala 1250an de, demek kurt piştî ku desthilatdarî girt ser xwe, balyozxaneyek şand paytexta Mongol Karakorumê. Lêbelê, ev têgihîştin dom nekir, û Xanê Mezin ê Mongol, Mongke, fermanek da birayê xwe Hulagu ku erdên împaratoriye dirêj bike heta Çemê Nîlê. Xakê Mezin artêşek ji 120,000 kesen berhev kir û di sala 1258an de, Bexda talan kir û niştecihên wê, tevî Xelîfe el-Musta'sim û piraniya malbata wî kuşt piştî ku Eyûbî nekarîn artêşek ji bo parastina bajêr kom bikin. Di heman salê de Eyûbiyan amed ji destê Mongolan winda kir (çav: Burns 2005, pp. 195–196).

Piştî vê yekê, En-Nasir Yusuf şandeyek şand Hulagu û nerazîbûnên xwe yê ji bo radestbûnê dubare kir. Hulagu şert û mercan qebûl nekir û ji ber vê yekê En-Nasir Yusuf ji Qahîreyê alîkarî xwest. Ev daxwaz bi darbeyek serketî ya Memlûkên li Qahîreyê li dijî serokatiya sembolîk a Eyûbî ya mayî li Misrê re hevdem bû, û zîlamê bihêz Qutuz bi fermî desthilatdarî girt ser xwe. Di vê navberê de, artêşek Eyûbî li Birzeh, li bakurê Şamê, hate kom kirin da ku bajêr li dijî Mongolên ku niha ber bi rojavayê kurdistanê ve dimeşyan biparêze. Heleb di nav hefteyekê de hate dorpêçkirin û di Çileyê 1260an de ket destê Mongolan. Mizgefta Mezin û Keleha Helebê hatin wêrankirin û piraniya niştecihan hatin kuştin an jî wek kole hatin firotin (çav: Burns 2005, p. 197).

Wêrankirina Helebê li rojavayê kurdistanê û heta şamê Misilman panîk çêkir; Emîrê Eyûbî yê Humsê, el-Eşref Mûsa, pêşniyar kir ku bi Mongolan re hevalbendiyê bike dema ku artêşa wan nêzîk dibû û Hulagû destûr da wî ku rêveberiya bajêr bidomîne. Hama jî bêtî berxwedanê radest bû, lê bi Mongolan re neket nav hêzên xwe. En-Nasir Yûsif tercîh kir ku ji Şamê bireve da ku li Xezzeyê parastinê bigere (çav: Dumper & Stanley 2007, p. 128).

Ji salên 1240an pê ve, Mongolan gelek caran êrîşî rojavayê kurdistanê û şamê kirin an jî hewl dan ku wan bindest bikin. Piraniya wan têk çûn, lê di salên 1260 û 1300an de hin serkeftin bi dest xistin, Heleb û Şam girtin û xanedana Eyûbiyan hilweşandin. Mongol her carê ji aliyê hêzên din ên li herêmê, bi taybetî Memlûkên Misrê, di nav çend mehan de neçar

man ku paşve vekişin. Şerê piştî 1260an wekî Şerê Memlûk-Îlxaniyan hatiye binavkirin.

Di dema walîtiyê Baçû li Farisê de, artêşa Mongolî di bin serokatiya Yîsaur de di sala 1244an de êrîşî rojavayê kurdistan û piştîre şamê kir. Sedemên êrîşê ne diyar in, lê dibe ku ew ji bo tolhildana beşdariya şamê li aliyê Selçûqiyan di Şerê Köse Dağ de be. Di payîza 1244an de, Yîsaur hêzên Mongolî li geliyê jorîn ê Dîcleyê kom kir ku li wir wan parêzgeha Kurd a Akhlâtê xist bin destê xwe. Dema ku derbasî aliyê din bû, artêşa Mongolî rastî tu berxwedanê nehat û di rê de herêm wêran kir. Bajarên bi keleh di pêşveçûna wî de nehatin girtin ji ber ku Yîsaur ji bo êrîşa dorpêçkirinê amade nebû. Piştî ku ji axa bajarê Urfayê derbas bû, ew ji Firatê derbas bû.

Ew rasterast ber bi Helebê ve meşiya lê berî ku hewa tevgerên artêşa wî asteng bike, heta Haylanê çû. Yîsaur qasid şandin Helebê da ku daxwaza bacgirtinê bike, ku Malik qebûl kir ku bide. Heman daxwaz ji Bohemund V ê Antakyayê re jî hat şandin, ku wî tercîh kir ku li şûna serhildanê bi wan re şer neke (çav: Jeremiah Curtin *The Mongols: A history*, p.178).

Yîsaur hêza xwe vekişand geliyê Firatê û radestbûna Meletiyê wergirt. Li Misrê, Siltan es-Salih Eyûb biryar da ku bi encaman razî bibe û hewl neda ku artêşekê kom bike da ku bi Mongolên ku li helebê û şamê dagir kiribûn re rûbirû bibe.

Di sala 1251an de, wekî fersendeke ji bo kirîna aştiyê, Siltan en-Nasir Yusuf nûnerên xwe ji bo hilibijartina Mongke şand Mongolyayê û qebûl kir ku şamê bike dewletek vasal a Împeratoriya Mongol. Di sala 1255an de, Hulagu bi fermana birayê xwe yê mezin, Xanê Mezin Mongke, hewl da ku Împeratoriye berfirehtir bike ber bi Rojhilata Navîn. Hêzên Hulagu di rê de gelek gel xistin bin destê xwe, bi taybetî navenda Împeratoriya Îslamî, Bexda, ku di sala 1258an de bi tevahî hate talankirin û Xîlafeta Ebasiyan hate hilweşandin. Ji wir, hêzên Mongol ber bi rojavayê kurdistanê û şamê ve çûn.

Di sala 1260an de, Misir di bin kontrola Memlûkên Behriyê de bû, di heman demê de piraniya Levantê (ji bilî dewletên xaçperestan) hîn jî di bin kontrola mîrên Eyûbî de bû. Mongolan, ji aliyê xwe ve, hêzên xwe bi yên vasalên xwe yên Xiristîyan ên li herêmê, Gurcî; artêşa Ermenistana Kîlîkyayê di bin Hethum I, Padîşahê Ermenistanê; û Frankên Bohemond VI ê Antakyayê re kiribûn yek. Di tiştê ku ji hêla dîroknasên sedsala 20-an René Grousset û Lev Gumilev ve wekî "sefera xaçperestan a zer" (Croisade Jaune) tê binavkirin, hêzên hevbeş di meha Çile de bajarê

Helebê girtin, û dûv re di 1ê Adara 1260-an de, di bin femandariya generalê Xiristiyanê Mongol Kitbuqa de, Şam girtin (çav: Gumilev, Lev Nikolaevich (1987). *Searches for an Imaginary Kingdom: The Legend of the Kingdom of Prester John*. Cambridge University Press. p. 194).

Padişahê dawîn ê Eyûbî, An-Nasir Yusuf, di sala 1260-an de li nêzî Xezeyê ji hêla Mongolan ve hate girtin. Lêbelê, Hulagu soz da wî ku ew ê An-Nasir Yusuf wekî cîgirê xwe li şamê tayîn bike. Bi çûna navenda hêza Îslamî ya Bexda û şamê, navenda hêza Îslamî derbasî Memlûkiyan li Qahîreyê bû (çav: *The Cambridge History of Egypt: Islamic Egypt, 640-1517*, p: 255).

Niyeta Hulagu di wê demê de ew bû ku bi rêya Filistînê ber bi başûr ve biçe Misrê, da ku bi Memlûkiyan re şer bike. Lêbelê, Mongke di dawîya sala 1259an de mir, ev yek jî bû sedem ku Hulagu vegere Karakorumê da ku beşdarî civînên li ser kî dê Xanê Mezin ê din be bibe. Hulagu bi pîraniya hêzên xwe ve çû, tenê nêzikî 10,000 siwarên Mongol li li dora şamê di bin serokatiya Kitbuqa de hiştin. Hin ji hêzên Kitbuqa li başûr ber bi Misrê ve hêrîş kirin, heta Xezeyê gihîştin wir, li wir garnîzonek Mongol bi 1,000 leşkeran hate damezrandin.

Memlûkiyan ji rewşa qels a hêzên Mongolî sûd wergirtin û, bi danûstandinên li ser hevpeymanîyek pasîf bi bermahiyên hêzên xaçperestan re li Akrê, ber bi bakur ve pêş ketin da ku di Şerê girîng ê Eyn Jalutê de di Îlona 1260an de bi Mongolan re şer bikin. Memlûkiyan serkeftinek biryardar bi dest xistin, Kitbuqa hate îdamkirin û şer ji bo fetihên Mongolan xalek bilind danî. Di têkçûnên berê de, Mongol her gav paşê vedigeriyan da ku herêma ji nû ve bistînin, lê ew qet nekarîn tola windakirina li Ayn Calutê hilînin. Sînorê Mongolî di tevahiya serdema xanedaniya Hulagu de li Çemê Dîcleyê ma. Piştî ku Hulagu nûçeya têkçûna Kitbuqa li Ayn Calutê bihîst, Sultan En-Nasir û birayê wî hatin îdamkirin.

Di Kanûna 1260an de, Hulagu 6,000 leşker şandin şamê, lê ew di Şerê Yekem ê Humsê de têk çûn.

Piştî ketina Bexdayê di sala 1258an de, çend mîrên Ebasî revîyan şame û Misrê. Li wir, Ebasiyan hîn jî di bin Memlûkiyan de desthilatdariyek qels nîşan didan, ku bi mijarên olî ve sînordar bû. Lê desthilatdariya wan bi tenê wekî pêşengên sembolan sînordar bû. Yekem ji Xelîfeyên li Qahîreyê, El-Mustansir II ji hêla Baybar ve hate şandin kurdistanê. Xelîfe bi alîkarên şam û Bedewiyan hate xurt kirin. Lêbelê, di sala 1262an de li Başûrê Iraqê ji aliyê pêşengên Mongolan ve bi tevahî hate

şikandin. Kurên Bedir El-Dîn, parêzgerê Mongol û hukumdarê Mûsilê, li kêleka Memlûkan bûn û li dijî desthilatdariya Hulagu serhildan kirin. Ev bû sedema hilweşîna dewleta bajêr û Mongolan di dawiyê de di sala 1265an de serhildan tepeser kirin.

Duyemîn dagirkirina şamê ji aliyê Mongolan ve di Cotmeha 1271an de pêk hat, dema ku 10,000 Mongol bi serokatiya general Samagar û alîkarên Selçûkiyan ji Rûmê ber bi başûr ve çûn û Heleb girtin; lêbelê, dema ku serokê Memlûkan Baibar ji Misirê ber bi wan ve meşiya, ew ji Firatê paşve vekîşîyan (çav: Runciman, Steven (1987) [1952-1954]. A history of the crusades. Vol. 3: The kingdom of Acre and the later crusades. Cambridge: Cambridge Univ. Pr., p. 336–337).

Di nivê duyemîn ê sedsala 13an de, li hêzên Mongolan şerê navxweyî derketibû. Li Rojhilata Navîn, ev wekî pevçûnek di navbera Mongolên Horda Zêrîn û Mongolên Îlxanatê de derket holê, ku li ser îdîayên li ser Gurcistan û Azerbaycanê şer dikirin. Hem Horda Zêrîn û hem jî Îlxanat hewl dan ku bi rêya peymanên bazirganî an jî din ên hevpeymanan bi hêzên din ên li herêmê re pozîsyona xwe xurt bikin. Di sala 1261an de, Berkeyê Horda Zêrîn bi Siltanê Memlûk Baibars re li dijî dijminê wan ê hevpar Îlxanatê hevpeymanî kir, Ev hevpeymanî hem stratejîk bû û hem jî di warê danûstandinên bazirganî de bû, ji ber ku Misrî hevkar û hevalbendê bazirganî yê demdirêj ê Horda Zêrîn li Deryaya Spî bûn (çav: Mantran, Robert (Fossier, Robert, ed.) "A Turkish or Mongolian Islam" in The Cambridge Illustrated History of the Middle Ages: 1250-1520, p. 298).

Ji aliyê xwe ve, Mongolên Îlxanatê (bêserkeftin) bi Frankên Ewropayê re hevpeymaniyek xwestin, lê bi Împeratoriya Bîzansî ya Xiristiyan re hevpeymaniyek Bîzansî-Mongolî çêkirin (çav: Morgan, Mongols and the West).

Herdu dewletên Mongol ên Rojava, Horda Zêrîn û Îl-Xanat, jixwe di şerekî vekirî de bûn. Koka pevçûnê bi şerên di navbera neviyên Cengîz Xan de li ser kontrola Împeratoriye ve girêdayî bû. Cîgirê yekser ê Cengîz Xan kurê wî Ögedei bû, lê paşê serokatî bi zorê ji hêla neviyên kurê Cengîz Tolui ve hate girtin. Di dema serweriya Kubîlay Xan (kurê kurê Cengîz Tolui), neviyên kurên din ên Cengîz Ögedei, Çagatai, û Jochî xwestin li dijî serweriya Kubîlay derkevin. Îlxanat ji hêla Hulagu ve, kurekî din ê Tolui, ku ji ber vê yekê dilsozê Kubîlay bû, hatibû damezrandin. Horda Zêrîn ji hêla kurê Cengîz Jochî ve, piştî dagirkirina Mongolan a Asyaya Navîn, hatibû damezrandin. Cengîz gelek deverên li

başûrê Qefqasyayê, bi taybetî Gurcistan û Sultanetiya Selçûqiyan, ji bo Jochî, destnîşan kiribû (çav: Luisetto, p.155).

Hulagu, bi piştgiriya birayê xwe Xanê Mezin Kublai, di sala 1256an de êrîşî van deveran kir û ew dagir kir, heta paytexta xwe li navenda deverên nakokî li Maraghayê bicîh kir. Berke, serokê Horda Zêrîn, nikarîbû vê destdirêjiya li ser mîrata xwe tehemûl bike, û pevçûnek dirêj di navbera her du dewletên Mongol de heta sedsala 14an berdewam kir (çav: The Mongols, David Morgan, p.144).

Cûrbecûr xizmiyet bûn sedema tifaqek kê-m-zêde xwezayî di navbera Mongolên Horda Zêrîn û Memlûkên Mîsrê de. Împeratoriya Memlûkan ji hêla koleyên berê yên ji axa Kipçak a başûrê Rûsyayê hatine kirîn, ku niha beşek girîng a Horda Zêrîn a Mongol bû, hatibû damezrandin. Ji ber vê yekê, di navbera beşên mezin ên Horda Mongol û elîta desthilatdar a Mîsrê de xizmiyetiye çandî hebûn (çav: The Mongols, David Morgan, p.144).

Herwiha, Horda Zêrîn, di bin serokatiya Berke de, yekem dewletên Mongol bû ku bû Îslam, ku ev yek bû sedema hevqirtinê bi dewletên Îslamî yên li başûr re. Ji aliyekî din ve, hukumdarên Îlhan pir alîgirê Xiristîyaniyê bûn û heta sala 1295an, dema ku Îlhan Gazan, neviyê Tolui, dema ku ew bû text, berê ola xwe guhert, nepejirandin Îslamê (çav: "On the contrary, Hulagu, accompanied by Dokuz Khatun greatly favoured Christianity", Luisetto, p.155-156).

Lê piştî guherîna xwe jî, wî berdewam kir ku ji bo kontrola şamê bi Memlûkiyan re şer bike, di heman demê de li hevkirinek bi Ewropaya Xiristîyan re digere.

Horda Zêrîn li Mîsrê bi Memlûkiyan re hevpeymaniyek parastinê çêkir, bi rêkeftinê ku her dewletek dê mudaxele bike ger ya din ji hêla Îlxaniyê ve were hêrîş kirin. Ev yek ji Îlhan hewce dikir ku hêzên xwe ji bo her du sînorên xwe yên bakur û başûr veqetîne û qet hemî hêzan di şerekî de bikar neyne. Gelek caran, hêzên Îlhanê dest bi seferekê ber bi şamê ve li başûr kirin, lê di nav çend mehan de ji ber êrîşên Horda Zêrîn li bakur neçar man ku leşkerên xwe vekişînin (çav: Luisetto, p.158).

Sêyemîn dagirkirina mezin di salên 1280-81an de di bin serokatiya Ebeqa Xan de pêk hat. Piştî ku di sala 1280an de çemê Firatê derbas kirin û Heleb girtin, Mongolên Îlhanê bi 40,000 zilaman ber bi başûr ve çûn heta Humsê berî ku di Şerê Duyemîn ê Humsê de di Cotmeha 1281an de paşve werin avêtin çemê Firatê (çav: Burns 2016, p. 179).

Îlخان Tekûder (1282-1284) dostê Îslamê bû û nameyek ji sultanê Memlûk re şand da ku mijara aştiyê veke, lê nûnerê Tekûder ji hêla Memlûkiyan ve hate girtin. Veguherîna Teûder bo Îslamê û hewldanên ji bo çekirina aştiyê bi Memlûkiyan re di nav eşrafên din ên Îlخانê de ne populer bû. Dema ku birayê Tekûder, Argûn, ji bo textê wî pêşbazî kir, Tekûder ji Memlûkiyan alîkarî xwest, lê bê encam hate îdamkirin. Argûn (1284–1291) desthilatdarî girt destê xwe û wekî ku ji hêla Xanê Mezin Kubîlay (1260–1294) ve hatibû ferman kirin, hewlên Mongolan ji bo fetihkirina şamê berdewam kir. Ber ku wan çendî sefer li wir kirin nekerin kontrolekê li ser herêmên rojavayê kurdistanê, heleb û şamê bikin.

Di dawiya sala 1299an de, Îlخان Mehmûd Xezan ê Mongolî, kurê Argûn, artêşa xwe hilda û çemê Firatê derbas kir da ku careke din êrîşî rojavayê kurdistanê, heleb û şamê bike. Ew ber bi başûr ve çûn heta ku hinekî li bakurê Humsê bûn, û bi serkeftî Heleb girtin. Li wir, hêzên ji dewleta wî ya vasal Ermenistana Kîlîkyayê tevî Xezan bûn (çav: Demurger, p.143).

Hêza alîkariyê ya Memlûkan a ji Şamê hatî şandin, di Şerê Wadî el-Xezandar (carinan jê re Şerê Humsê tê gotin) di Kanûna 1299an de, li bakurê rojhilatê Humsê rastî artêşa Memlûkan hat. Mongol nêzikî 60,000 leşker, bi nêzikî 40,000 alîkarên Gurcî û Ermenî hebûn, û Memlûkên Mîsrê bi hêza xwe ya pir kêmtir a 20,000-30,000 leşkeran têk birin. Memlûk paşve vekişîyan û ji hêla tîrvanên Maronî û Drûzî ve hatin tacîzkirin, yên ku dixwestin ji Memlûkan serxwebûn bistînin. Komek ji Mongolan jî ji artêşa Xezan veqetiya û leşkerên Memlûk ên paşvekişiyayî heta Xezzeyê şopandin, û wan paşve kişandin Mîsrê (çav: Demurger, p.142 "The Mongols pursued the retreating troops towards the south, but stopped at the level of Gaza").

Piştîre piraniya hêzên Xezan ber bi Şamê ve çûn. Hin ji xelkê Şamê piştî bihîstina nêzîkbûna Mongolan reviyabûn Mîsrê, û waliyê bajêr, Arjawaş, xwe di kûrahiya Keleha Şamê de bi cih kiribû. Mongolan deh rojan bajar dorpêç kirin, ku di navbera 30ê Kanûna Pêşîn a 1299an û 6ê Çîleya 1300an de radest bû, her çend Keleha wê li ber xwe da jî. Xezan piştîre piraniya hêzên xwe di Sibatê de vekişand û soz da ku di zivistana 1300-1301an de vegere da ku hêrîşî Mîsrê bike (çav: Demurger 142-143).

Tê bawerkirin ku sedema vekişînê an dagirkirina Mongolên Çagatayî yên li ser sînorên wan ên rojhilat e, an jî hewcedariya vekişîna ber bi deverên ku ji bo hespan cîhek çêtir hebû. Memlûkiyan fêr bûbûn ku

hebûna çêrgehan ji bo Mongolan girîng e, û ji ber vê yekê dest bi şewitandina çêrgehan kiribûn da ku pêşî li pêşveçûna bilez a siwarên Mongol bigirin. Piştî ku hêza sereke ya Xezan vekîşiya, tenê nêzikî 10,000 siwar li dora şamê, di bin femandariya generalê Mongol Mulay de man.

Bi vekîşîna piraniya hêzên ji her du aliyan ve, ji bo nêzikî sê mehan, heta ku Memlûk di Gulana 1300an de vegeyriyan, hêzên Mulay li ser şamê di bin kontrola teknîkî de bûn, û hin Mongol heta başûr heta Orşelîm û Xezzeyê tevlî êrîşan bûn. Lêbelê, dema ku Memlûk ji Misrê vegeyriyan, Mongolên mayî bi berxwedanek hindik vekîşiyên (çav: Demurger, p.146).

Her wiha di destpêka sala 1300an de, du hukumdarên Frankî, Guy d'Ibelin û Jean II de Gîblet, bi leşkerên xwe ji Qibrisê vekîşiyên da ku bersiva banga berê ya Xezan bidin. Wan li keleha Nefîn di bin desthilata Gîbeletê (Byblos) de li perava şamê bi niyeta tevlîbûna wî baregehek ava kiribûn, lê Xazan jixwe çûbû. Wan her wiha dest bi dorpêçkirina bajarê nû yê Trablusê kirin, lê bê encam, û dû re vegeyriyan Qibrisê (Çav: Jean Richard, p.481).

Di dawîya sala 1300an de, hêzên Xazan bi balkişandina ser dagirkirina Çagatayî li ser sînorê xwe yê bakur mijûl bûn û careke din bala xwe dan şamê. Di navbera 14ê Kanûna Pêşîn a 1300 û 1ê Mijdara 1301an de ew ji çemê Firatê derbas bûn. Dîsa, artêşa Memlûk a li navbera heleb û şamê bêî ku bikeve şer vekîşiya, ku ev yek bû sedema panîkê li Şamê dema ku wan ji gefa nû ya ji Mongolan bihîst. Şam Hematê karîn di şerekî nêzikî Helebê de li kêleka baregeha Hematê serkeftinek piçûk li dijî Mongolan bi dest bixin. Vê yekê li Şamê rêzîkname çêkir, ku têra walî kir ku hêzek alîkariyê ya mezintir ji Misrê bişîne. Lêbelê, Mongol ji ber mirina yek ji malbata Xezan Xan di wê şerê li dora helebê de wê derketibûn ji herêma.

Îlhanî di sala 1303an de vegeyriyan li dora heleb û şamê, bê dijberî ber bi Şamê ve çûn heta ku gihîştin Şamê. Lêbelê, li nêzikî Şamê ew careke din di Şerê Merc el-Sefarê de di Nîsana 1303an de ji aliyê Memlûkiyan ve bi tundî hatin têkbirin. Di sala 1312an de, xanê nû yê Îlhanî, Olceitü, ji bo xurtkirina desthilatdariya xwe ramyariyek êrîşkar şopand, parêzgeha Xezerê ya Gîlanê xist bin destê xwe û mîrektiya xweser a Heratê hilweşand. Olceitü, ku ji aliyê reviyana hin emîrên li dora heleb û şamê ve hatibû teşwîqkirin, biryar da ku di sala 1312an de ji Firatê derbas bibe da ku êrîşî Sultanetiya Memlûkan bike. Wî bajarokê Rehbatê yê bi hêz dorpêç kir. Piştî nêzikî mehekê şer ku tê de wan windahiyên giran dan, Mongol di dawiyê de nekarîn cihê bi hêz bigirin û vekîşiyên. Ev dê bibe

êrîşa dawî ya mezin a Mongolan a nava heleb û Şamê (çav: J.J. Saunders, "History of the Mongol Conquests," p: 144).

Piştî têkçûna hukumdarê Mongol Xezan û veguherîna gav bi gav a Îl-Xanetê bo Îslamê, Mongol di dawiyê de razî bûn ku dijminatîyê rawestînin. Têkiliyên pêşîn jî bo danîna peymanek aştiyê bi rêya bazirganê koleyan el-Mejd el-Sellami hatin ragihandin. Piştî têkiliyên destpêkê, name û balyozxaneyên fermîtir hatin danûstandin. Di bin hukumdarê Îl-xanetê Ebû Seîd de, ku şîreta parêzvanê xwe Chupan dişopand, peymana bi Memlûkiyan re di 1322/1323 de hate pejirandin. Bi rastî, Mongolan qet bi Misilmanan re aşti çênekirin heya ku ew bi xwe bûn Misilman. Ev rewş dişibihe fetihkirina Normandiya û Îngilîstanê jî hêla Vîkîngên pagan ve, ku Skandînavîyên Vîkîng qet bi rastî bi padîşahiya Xiristiyan re aşti çênekirin heya ku ew bi xwe bûn Xiristiyan (çav: Meri, p.541).

Piştî peymanê û heyamek aştiyê, Îl-Xanet hîn bêtir hilweşiya û di sedsala 14-an de bi bandor winda bû (çav: Meri, p.541).

Dagirkirinên Mongolan li Iraq û Şamê bûn sedema alozî û guhertinên demografîk ên girîng. Dema ku Mongol di sala 1258an de gihîştin Iraq û Cezîrê, dibe ku tevgerê girîng ber bi rojava ve ber bi axa Memlûkan ve çêbûbe. Li gorî Bar Hebraeus, tevahiya nifûsa herêmen herî bakur ên Şamê di sala 1259an de reviyane Helebê. Dîroknasekî alîgirê Mongol, Reşîd ed-Dîn, nivîsandiye ku tevahiya nifûsa hin parêzgehên an hatine kuştin an jî reviyane. Bajarên Herran, el-Ruha, Saruc û Reqqa bi tevahî bê çandinî û terikandin. Dîroknasê Helebê Îbn Şedad vê yekê piştrast dike, û hûrguliyên zêdetir jî bo piştî şerê Eyn Calut dide. Piraniya el-Ruha (rehaya îro), Saruc, Herran û Qelat Necm hatine girtin û wêrankirin, û niştecihên wan reviyên. Keleha bajarokê Qelat Ce'ber radest bû, lê Mongolan ew jî li kêleka gundewarên derdorê wêran kirin. Piraniya van bajar û bajarokan paşê jî nifûsê vala bûn û bi sedsalan hatin terikandin. Piştî wêrankirinê, beşek jî nifûsê koçî rojavayê Kurdistanê, heleb û şamê kir (çav: Standen, Naomi (1999). *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*. Macmillan Education UK.).

Lê piştî wê ku wê bandûra selçûqîyan wê were şikandin û jî herêma dîrkin wê vê carê wê dûbare wê keyeniyên eyûbî û memlûkan wê were dîtin ku wê derkevin li pêş. Li herêma amedê ku wê navenda wê heskif bê wê, keyeniyek eyûbî wê xort wê bibê. Hinek çavkaniyên din jî wê bahsa wê bikin ku wê heleb û keleha wê, piştî jî wê weke navendek keyeniyê eyûbîyan a piştre wê bibê. Wê di wê demê de wê hukumdarên

jin ên kurd ên bi navê 'deyfê sultan' wê di wê demê de wê bi şer û pêşengiya xwe ya bi şerê li dijî selçûqîyan re wê derkevina li pêş.

Gelek ji emîrên Eyûbî yên şam û helebê ji aliyê Qutuz ve ji ber hevkarîya bi Mongolan re hatin bêrûmetkirin, lê ji ber ku El-Eşref Mûsa reviya û li Eyn Calûtê li kêleka Memlûkan şer kir, destûr hat dayîn ku serweriya xwe li ser Humsê bidomîne. El-Mensûrê Hemayê ji destpêka fetihkirina wan ve li kêleka Memlûkan şer kiribû û ji ber vê yekê, Hama ji hêla neviyên Eyûbî yên El-Muzafer Umer ve dihat birêvebirin. Piştî mirina El-Eşref Mûsa di sala 1262an de, sultanê nû yê Memlûk, Baybars, Hums dagir kir. Sala din, El-Mughith Umer bi xapandinê Karakê radestî Baybars kir û di demek kurt de ji ber ku berê li kêleka Mongolan bû, hate îdamkirin (çav: Irwin, Robert (1999). "The rise of the Mamluks". In Abulafia, David (ed.). *The New Cambridge Medieval History*, Volume 5, c.1198–c.1300. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 607–621).

Serwerê dawîn ê Eyûbî yê Hemayê di sala 1299an de mir û Hama demek kurt di bin serweriya rasterast a Memlûkan de derbas bû. Lêbelê, di sala 1310an de, di bin sîwana sultanê Memlûk el-Nasir Mihemed de, Hama di bin serokatîya erdnîgarnas û nivîskarê navdar Ebû el-Fîda de vegehiya destê Eyûbiyan. Ev yê paşîn di sala 1331an de mir û kurê wî el-Efdal Mihemed li şûna wî hat girtin, ku di dawiyê de dilxwaziya serwerên xwe yên Memlûk winda kir. Di sala 1341an de ji posta xwe hat dûrxistin û Hama bi fermî di bin desthilatdariya Memlûk de hat danîn (çav: Dumper & Stanley 2007, p. 163).

Li başûrê rojhilatê Anadoluyê, Eyûbiyan berdewam kirin ku mîrekiya Hiskifê birêve bibin û karîn bibin hebûnek xweser, serbixwe ji Îlxanata Mongolî, ku heta salên 1330an li bakurê kurdistanê hukum kir. Piştî hilweşîna Îlxanatê, vasalên wan ên berê yên li herêmê, Artûkî, di sala 1334an de li dijî Eyûbiyên Hiskifê şer kirin, lê bi awayekî biryardar têk çûn, Eyûbiyan milkên Artûkiyan li qeraxa çepê ya Çemê Dicleyê bi dest xistin (çav: Singh, Nagendra Kumar (2000), *International Encyclopaedia of Islamic Dynasties*, Anmol Publications PVT. LTD., p. 203–204).

Di sedsala 14an de, Eyûbiyan keleha Hiskifê ku wekî keleha wan dihat bikarhanîn ji nû ve ava kirin. Eyûbiyên Hiskifê heta ku di destpêka sedsala 16an de ji aliyê Împeratoriya Osmanî ve hatin şikandin, vasalên Memlûkiyan û paşê Dulkadiriyan bûn (çav: Ayliffe, Rosie; Dubin, Marc; Gawthrop, John; Richardson, Terry (2003), *The Rough Guide to Turkey*, Rough Guides, p. 913).

Mîrnişîna Hesenkêfê di salên 1232–1524 de bû ku wê wek, bi Kurdî Mîrektiya Melîkan jî bê diyarkirin wê, mîrnişînek Kurdî bû ku navenda wê li dora Hesenkêfê bû û heta hilweşîna wê di sala 1524an de ji hêla neviyên xanedana Eyûbiyan ve dihat birêvebirin. Wan mîrnişîna xwe wekî bermahiyên dawî yê dewleta Eyûbiyan dihesibandin. Hukumdaran wekî 'melik' û an 'sultan' (padîşah) dihatin binavkirin û tevî dagirkerî û serwerên cûda, ji sala 1232an heta 1524an rêberiya mîrnişînê kirin (çav: Eppel, Michael (2018), Gunter, M. Michael (ed.), *The Kurdish emirates: Obstacles or precursors to Kurdish nationalism?*, p; 38).

Di navbera sedsala 13an û sedsala 16an de gelek avahiyên mîmarî hatine avakirin, ku bi piranî bi mîmariya Îslamî ve girêdayî ne. Topograf Îzzeddîn ibn Şedad, ku dibe ku berî sala 1259an be, destnîşan kir ku mîrnişîn sê medrese, çar hemam, mezargeh, bazar, karavansera, mizgeft û keleh hebûn. Li dora kelehê, meydanake bajêr û zeviyên ji bo çandina genim, ceh û genim hebûn. Lêbelê, bi dagirkirina Tîmûrî re, asta jiyanê ber bi xirabûnê ve çû û piraniya niştecihên herêmî ji bo ewlehiyê ber bi şikeftên kevîran ve revîyan. Di vê serdemê de heta pira Dîcleyê jî nema dihat bikaranîn. Tenê piştî ku di beşa yekem a sedsala 14an de di navbera El-Nasir Mihemed û Ebû Seîd Behadur Xan de peymanek aştiyê hat îmzekirin, mîrnişînî dîsa geş bû û avakirin ji nû ve dest pê kir (çav: Meinecke, Michael (1996), *Patterns of Stylistic Changes in Islamic Architecture: Local Traditions Versus Migrating Artists*, NYU Press, p; 65).

Mîrnişînî çend saziyên civakê ava kiribûn ku piştgirî didan mijarên perwerdehiyê û zanyarên ji warên muzîk, helbest û xwendin û nivîsandinê li mîrnişîniyê bi cih bûn. Çend mîr jî berhemên zanistî berhev kirin û ji bo lêkolînê pirtûkxane ava kirin. Dema ku Tîmûr gihîşt Heskêfê, melîkê mîrnişîniyê Eşref bû ku xwe bi tevahî radestî Tîmûrî kir. Serweriya Melîk Eşref wekî dirêj û bêdeng tê binavkirin. Kurê wî Xelîl li şûna wî hat text, ku ji hemû eşîrên Hesenkêfê piştgiriya yekdeng wergirtibû û wî jî dilsoziya xwe ji bo Tîmûrî ku niha ji hêla Şahrux, kurê Tîmûr ve dihat birêvebirin, xwest. Dema ku Şahrux li Wanê li dijî Qerekoyunluyan şer dikir, Melîk Xelîl jî çû ku rêzê li hukumdarê Tîmûrî bigire. Serdestiya Melîk Xelîl wekî serdemek bextewarî û aştiyê tê binavkirin. Dema ku Melîk Xelîl mir, biraziyê wî Xelef li şûna wî hat text, ku çû şerê li dijî eşîrên Kurd ên Cîzrê (cîzirabota). Serdestiya Melîk Xelef dê bi dawî bibe dema ku Uzun Hesen ê Akkoyunluyan Hesenkêfê dorpêç kir. Di vê dorpêçkirinê de, Melîk Xelef ji hêla biraziyek ve hat

kuştin, ku paşê derî ji dagirkeran re vekir. Biraziyê wî nekarî mîrnişînê ku radestî serokê Tirk hatibû kirin, bi rê ve bibe (çav: Bruinessen, Martin Van (1992). Agha, Shaikh and State The Social and Political Structures of Kurdistan. Atlantic Highlands: Zed Books., p; 145-146).

Birayê Melîk Xelef, Xelîl, ku di dema bûyeran de reviyabû şamê, bi alîkariya eşîra Şîrwî vegeriya Hesenkêfê, ku serokên wan wekî wezîrên mîrnişînê dixebitin. Gelek eşîr tevlî Xelîl bûn û ew ne tenê Hesenkêf, lê di heman demê de Sêrtê jî ji Akkoyunluyan girtin, bi ser ketin. Melîk Xelîlê nû êdî serxwebûna xwe ya tevahî diparast û ew bi hukumdarên din ên li Kurdistanê re bêhempa bû. Digel vê yekê, ew di dema serdana Şah Îsmâîl I yê Sefewî de dîl dihat girtin. Sersor piştî kontrola mîrnişîniyê girt destê xwe û herêma radestî eşîra Bejnewî kir. Lêbelê, Melîk Xelîl di Şerê Çaldiranê yê 1514an de karî bireve û xelkê Hesenkêfê kir yek dema ku wî Sêrt bi Hesenkêfê re ji nû ve girt. Eşîra Bejnewî nehat zilmkirin lê ji bo kuştina bavê serokê wan gundek wergirt (çav: Bruinessen (1992), p. 146).

Hikumdariya mîratî ya Mîrektiya Hesenkêfê bi mirina Melîk Xelîl bi dawî bû. Reqabeta di navbera çar kurên wî de bi hêrsa eşîrî re bû sedema radestkirina mîrnişîniyê ji Delî Xusrev Paşa, parêzgarê Osmanî yê amedê re. Di dawiyê de Osmaniyan mîrnişîn hilweşandin (çav: Barsoum (2008), pp. 123–125).

Di bingeh de, artêşa Selahedîn, ku ji artêşa Nûreddîn mezin bû, bi giranî li ser leşkerên Kurd-Tirk, ligel hin komên eşîrî yên Fatimî û Ereban ava bû. Kurd sêyeka artêşa Selahedîn pêk dihanîn û bi piranî di yekîne û korpûsên eşîrî de, wek el-Hekarî, el-Mehranî (şaxê Hedhbanî), el-Humeydiye û el-Zerzarî, hatine rêxistin kirin (çav: Humphreys 1987, p. 164–167).

Di sala 1181an de, artêşa Misrê ya Selahedîn ji 111 emîr, 6,976 tewaşî (siwar) û 1,153 qere-gulam (siwarên pola duyemîn) pêk dihat. Ji bilî beşdariya serdest a Misrê, her navendeke bajarî li Şam û Cezîrê (cizirabota) li gorî çavkaniyên xwe "kontîngentan" diparast, ku dema hewce bû ji hêla Selahedîn ve dihatin gazîkirin. Bi texmînî 16,000 siwarên birêkûpêk rasterast di bin femandariya Selahedîn de bûn, ji bilî 4000 leşkerên ku Zengîyên Mûsilê û mîrektiyên din ên Zengî peyda dikirin. Bi piraniya mezin a vê artêşê, nêzîkî 12,000 siwaran, Selahedîn hêzên xaçperestan li Hattînê têk bir û serketinên xwe yên paşîn bi dest xist (çav: Humphreys 1977, p. 416).

Di derbarê ka Eyûbîyan çawa efserên xwe pileya wan didan de zêde tişt nayê zanîn. Gelek sernavên leşkerî di nivîsên li ser hin avahiyên Eyûbîyan de xuya dibin, di nav de emîr, emîr el-kebîr, "supasalar" û emîr supasalar. Ev dikarin behsa pileyên cûda bikin (çav: Humphreys 1977, p. 373).

Artêşa Eyûbîyan bi piranî ji leşkerên azad-zayîn pêk dihat, lê sultan, mîr û emîran jî kontîngentên xwe yên Memlûkî yên kesane bi dest xistin. Mînaqî, ev kom Esedî (ku navê xwe ji Esededdîn Şîrkuh digirin), Selahiyye (ku navê xwe ji Selaheddîn digire), 'Adiliyye (ku navê xwe ji Adil I digire), Kamîliye (ku navê xwe ji el-Kamil digire), û yên din bûn. Nebûna yekîti û reqabetên di navbera van koman de di dawiyê de artêşa Eyûbî qels kir (çav: Humphreys 1977, pp. 29–30).

Wekî din, dibe ku çend şopên dijminatiya etnîkî di navbera Kurdan de, ku azad ji dayik bûn, û Tirkên de hebin ku bi gelemperî komanên Memlûk pêk tînin. Her çend artêş bi mûçeyek mehane ya bi navê camekîy dihat dayîn jî, pir caran ji hêla sultan an hukumdarên din ve îkta' (fiadel) ji emîran re dihat dayîn. Ji dahata van îktayan, dema ku sultan wan gazî çekan dikir, ji wan dihat xwestin ku hejmarek diyarkirî ya siwarên bi tevahî çekdar û perwerdekirî peyda bikin (çav: Humphreys 1977, p. 373).

Selaheddîn împaratoriya Eyûbî li dora têgeha serweriya kolektîf, ankû konfederasyoneke mîrektiye ku bi ramana serweriya malbatî ve girêdayî bûn, ava kir. Di bin vê rêzîknameyê de gelek "sultanên biçûk" hebûn, di heman demê de endamekî malbatê, Siltan el-Mûazzem, serwer bû. Piştî mirina Selaheddîn, ev pozîsyona xwestî ji bo her kesê ku têra xwe bihêz bû ku wê bigire vekirî bû. Reqabeta paşê di navbera Eyûbiyên bakûr û rojavayê kurdistanê û şame û Misrê de gihîşt astekê ku hukumdarên her herêmekê carinan bi xaçperestan re li dijî yên din hevkarîyê dikirin (çav: Jackson 1996, p. 36).

Hukmê Eyûbî li van her du herêman cuda bû. Li rojavayê kurdistanê, her bajarekî mezin wekî mîrektiyekek nisbeten serbixwe di bin endamekî malbata Eyûbî de dihat birêvebirin, di heman demê de li Misrê kevneşopîya dirêj a serweriya navendî rê da Eyûbiyan ku kontrola rasterast li ser parêzgehê ji Qahîreyê biparêzin.[125] Lêbelê, Bexda, navenda Xîlafetê, hegemonyaya çandî û ramyarî li ser herêmanên Eyûbî, yên li Başûrojavayê Asyayê, bi kar hanî. Bo nimûne, qadî ("dadwerê sereke") yê Şamê di dema desthilatdariya Eyûbiyan de hîn jî ji hêla Ebbasiyan ve dihat tayînkirin (çav: Jackson 1996, p. 36).

Hêza ramiyarî di malbata Eyûbiyan de kom bû ku ne hewce bû ku tenê bi tîkiliya xwînê ve were diyar kirin; kole û xizmên nêzîk dikarin di nav wê de hêzek mezin, û heta ya herî bilind bi dest bixin. Ji bo dayikên hukumdarên ciwan ên Eyûbiyan bûyerek gelemperî bû ku wekî hêzên serbixwe an jî di çend rewşan de, hukumdarên bi serê xwe tevbigerin. Eunûç di bin Eyûbiyan de desthilatek girîng bi kar dihanîn, wekî xizmetkar û atabeg di nav malbatê de an jî wekî emîr, walî û fermanदारên artêşê li derveyî malbatê xizmet dikirin. Yek ji piştgirên herî girîng ên Selahedîn eunûç Baha ad-Dîn ibn Şedad bû ku alîkariya wî kir ku Fatimiyan ji text derxîne, milkên wan desteser bike û dîwarê keleha Qahîreyê ava bike. Piştî mirina el-Ezîz Osman, ew bû parêzgarê kurê xwe el-Mensûr û bi bandûr ji bo demek kurt berî hatina el-Adil li ser Misrê hukum kir. Paşê sultan eunûç wek cîgirên sultan tayîn kirin û heta serweriya hin bajaran jî da wan, wek Şems El-Dîn Sewab ku di sala 1239an de bajarên Cezîrê yên Amûd û amed dan wan (çav: Daly, M. W.; Petry, Carl F. (1998), *The Cambridge History of Egypt: Islamic Egypt, 640–1517*, M.D. Publications Pvt. Ltd, p; 239-240).

Sê rêbazên sereke yên Eyûbiyan hebûn ji bo peydakirina elîtên xwendewar ên ku ji bo rêvebirina bajar û bajarokên xwe hewce dikirin. Hin ji van serokên herêmî, ku wekî şêx tene zanîn, ketin xizmeta malbateke serdest a Eyûbiyan û bi vî awayî hewldanên wan ên ji bo desthilatdariyê ji dahat û bandûra malbata Eyûbiyan dihatin piştgirkirin. Yên din rasterast ji dahatên ku ji dîwanê, dezgeheke bilind a hikûmetê ya dewletê, dihatin dayîn. Rêbaza sêyemîn ew bû ku dahatên weqfên xêrxwaziyê, ku wekî weqf tene zanîn, ji şêxan re werin veqetandin (çav: Daly & Petry 1998, p. 231).

Eyûbiyan, mîna pêşiyên xwe yên li herêmê, radeyên dewletê yên nisbeten kêm hebûn ku ew dikarin bi wan bikevin bajar û bajarokên xwe. Ji bo ku xwe bi elîtên xwendewar ên bajarên xwe ve girêbidin, ew xwe dispêrin karhanîna ramiyarî ya pratîkên serokatîyê. Destnîşankirina dahata weqfê ji bo vî elîtê dişibiya destnîşankirina feyde (iqta'at) ji bo fermanदार û generalên artêşê. Di her du rewşan de, ev yek rê da Eyûbiyan ku elîtek girêdayî, lê ne ji hêla îdarî ve bindest, bigirin. Piştî fetihkirina Orşelîmê di sala 1187an de, dibe ku Eyûbiyên di bin serokatîya Selahedîn de yekem kes bin ku meqamê emîr el-hac (fermandarê hecê) saz kirin da ku karwanên Hecê yên salane yên ku ji Şamê ber bi Mekkeyê ve diçûn biparêzin, bi tayînkirina Tughtekin ibn

Eyûb ji bo vê meqamê (çav: Daly & Petry 1998, p. 232, Sato 2014, p. 134).

Navenda desthilata Eyûbiyan ji serweriya Selahedîn ji salên 1170an heta serweriya el-Adil di sala 1218an de Şam bû. Bajar di şerê berdewam ê bi xaçperestan re avantajeke stratejîk peyda dikir û rê dida sultan ku çavê xwe li vasalên xwe yên nisbeten "ambicioz" li rojavayê kurdistanê û şamê û heya Cezîrê a bakûrê kurdistanê bigire. Qahîre pir dûr bû ku wekî baregehek seferan xizmet bike, lê her gav wekî bingeha aborî ya împaratoriye jî xizmet dikir. Ev yek bajar kir pêkhatyek girîng di repertuwara milkên Eyûbiyan de (çav: Jackson, Sherman A. (1996), *Islamic Law and the State*, Brill, p; 34-36).

Dema ku Selahedîn di sala 1171an de li Qahîreyê wekî sultan hate ragihandin, wî Qesra Rojava ya Biçûk a ku ji hêla Fatimiyan ve hatî çêkirin (beşek ji kompleksê qesrek mezintir li Qahîreyê ku ji belavbûna bajêr veqetandî ye) wekî navenda hikûmetê hilbijart. Selahedîn bi xwe li qesra vîzerê berê yê Fatimiyan dijiya, Turan-Şah li cihê jiyanî mîrê berê yê Fatimiyan rûniştibû, û bavê wan jî li "Paviliyona Morî" ya ku li derveyî Qahîreyê bû û li ser kanala bajêr dinêrî, rûniştibû. Siltanên Eyûbî yên Misrê yên li pey hev dê li Qesra Biçûk a Rojava bijîn (çav: Lev 1999, p. 11).

Piştî ku el-Adil I textê Qahîreyê û bi wê re sultanetiya olîgarşiya Eyûbî girt, serdema reqabetê di navbera Şam û Qahîreyê de ji bo ku bibe paytexta împaratoriya Eyûbî dest pê kir. Di bin desthilatdariya el-Adil û el-Kamil de, Şam wekî parêzgehek xweser berdewam kir ku hukumdarê wê mafê destnîşankirina warisê xwe diparast, lê di dema desthilatdariya es-Salih Eyûb de, seferên leşkerî yên li dora Şamê kêmkirin (çav: Jackson 1996, p. 37).

Wekî din, Eyûb qaîdeyên nû hem di rêveberiyê de û hem jî di desthilatê de danîn da ku rejîma xwe navendî bike; wî meqamên herî girîng ên dewletê dan bawermendên xwe yên nêzîk, li şûna xizmên xwe yên Eyûbî. Mînaqî, jîna wî Şecer el-Durr karûbarên Misrê birêve dibir dema ku ew li rojavayê kurdistanê û şamê bû. Eyûb bi fermî desthilata xwe da kurê xwe yê mirî Xelîl û el-Durr neçar kir ku bi fermî li ser navê Xelîl tevbigere (çav: Vermeulen, Urbaine; De Smet, D.; Van Steenberghe, J. (2001), *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid, and Mamluk eras III*, Peeters Publishers, p; 211–212).

Selahedîn sîstema îqta' ava kir ku heta dawîya desthilatdariya Eyûbiyan di pratîkê de ma. Sîstema îqta ya Eyûbiyan li gorî sîstema şadadiyan

hatibû modelkirin, lê navendîtir bû. Xwediyê feqê Eyûbî du cureyên feqan hebûn: yek taybet (xassa), ji bo pêdiviyên xwe yên şexsî, û yek din jî bi navê îqta', ji bo parastina leşkerên xwe. Feodalîsma Eyûbîyan li Misrê ji sîstema feodal a li deverên din ên sultanîyetê (şame û Cezîre) cuda bû, ji ber ku feodalên Eyûbî li Samê ji hevpişeyên xwe yên Misrî bêtir desthilatdarî û serxwebûn hebû (çav: Fage, J. D.; Oliver, Roland (1975). *The Cambridge History of Africa*. Cambridge University Press. p. 28).

Îqta bi giranî ji hêla endamên xanedana Eyûbî, Kurd an Memlûkiyan ve dihat girtin. Xwediyên feqê yên Kurd ji çar eşîran pêk dihatin, el-Hekarî, el-Humeydî, el-Mîhranî û el-Zerzarî. Lêbelê, di dema serweriya el-Salih Eyûb de, el-Qeymeriye bû eşîra Kurd a serdest di nav olîgarşiya leşkerî ya Eyûbî de (çav: Sato, Tsugitaka (2021-12-06). *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallahun*. BRILL. pp. 51–52).

Mînaq Bûyiyan sîstema çandîniya bacê ya berê ya heyî sistemetize kirin. Wan Emîrên kurdan kirin yek û erdên xwe kirin Îqta, ku sînorên wan bi piranî dişîbin dewletên berê. Bervajî piraniya formên din ên Îqta, ew mîratî bû, lê dema ku bêtir kurên temenmezin hebûn, erd dihat parvekirin.

Heta sedsala 12an, Îslam li Rojhilata Navîn ola serdest bû. Lêbelê, ne diyar e ka ew ola piraniya li derveyî Nîvgirava Erebi bû an na. Erebi zimanê çanda bilind û nifûsa bajarî bû, her çend zimanên din ên ku dîroka wan ji beriya desthilatdariya Îslamê ve dihatin hîn jî heta radeyekê dihatin bikar hanîn. Dema ku Eyûbiyan desthilatdarî li wir girtin, piraniya Misriyan bi Erebi diaxivîn (çav: Hourani, Albert Habib; Ruthven, Malise (2002), *A History of the Arab peoples*, Harvard University Press, p; 96-97).

Di dema derketina wan ji Dvînê de, zimanê dayikê yê Eyûbiyan Kurdî bû. Siltan Selahedîn hem bi Erebi û hem jî bi Kurdî diaxivî. Di navbera Eyûbiyan û Kurdên din de hişmendiyeke etnikî ya xurt hebû. Li gorî dîroknas R. Stephen Humphreys, Selahedîn bi qismî ji ber vê yekê wezîrê Fatimiyan bi dest xist. Hişmendiya etnikî ya Kurd bi hebûna nakokiyên etnikî ve hate xurtkirin (çav: Humphreys 1977, pp. 29–30).

Piştî mirina Şîrkûh, hevkarê nêzik ê Selahedîn, Diya'ed-Dîn Îsa el-Hekarî, ku Kurd bû, serdana serokên her aliyekî ku ji bo desthilatdariyê re hevrikiyê dikir kir da ku wan ji bo hîlbijartina Selahedîn bikişîne aliyê xwe, û ji bo emîrekî Kurd, Qutub el-Dîn Xusrew ibn el-Telal, wî ev arguman bikar anî: "Bi rastî, ji bilî te û el-Yarûqî [emîrekî Tirkmen ji

eşîra Yûrûk a rojavayê kurdistanê bi cihbûyî], her kes ji bo Selahedîn e. Tiştê ku niha, berî her tiştî, hewce ye, têgihîştinek di navbera te û Selahedîn de ye, ji ber eslê wî yê Kurd, da ku fermandarî ji wî neçe Tirkên." Di nav çend mehan de piştî hîlbijartina Selahedîn, hemî emîrên Tirk vegeriyan Samê ji bilî yê di korpusa Esediyê ya dawî ya Şîrkûh de (çav: ibn Shaddad, Baha ad-Din (2014). *The Life of Saladin*. Minnesota: Committee of the Palestine Exploration Fund. p. 420).

Serdema Eyûbiyan zerweya yekbûna Kurdan li Misir, rojava û bakûrê kurdistanê û heta şamê nûminêr dike, heya wê astê ku xanedana Eyûbiyan wekî xanedaniyek Kurd a par "excellence" xuya bû. Eyûbiyan wekî xanedaniyek Kurd tevdiqeriyên, wekî katalîzatorek eşîrî dixebitin. Kurden ji eşîr û statuyên civakî yê cûrbecûr di nav sînorên Eyûbiyan de, ji leşkerî bigire heya elîten olî, di pozîsyonên bilind de bûn. Eyûbiyan girêdana di navbera Sultanetê û xizmen xwe yê Kurd de xurt kirin, di heman demê de Kurdan etîka eşîrî, hevgirtin û girêdana xwe bi welatê xwe yê resen re parastin. Her çend artêşa Eyûbiyan ji hêla etnikî ve pir cihêreng bû jî, yekîneyên elît ji hêla Kurdan ve dihatin serdest kirin, û serdestiyên kesane yê Selahedîn bi gelemperî ji bo Kurdan dihatin veqetandin (çav: Andrew S. Ehrenkreutz, Saladin (State University of New York Press, 1972), pp. 44–45).

Li gorî Yaser Tabbaa, antropologek pisporê çanda Îslamî ya serdema navîn, hukumdarên Eyûbî yê ku di dawîya sedsala 12-an de hukumdarî dikirin ji eslê xwe yê Kurd bûn, û berevajî pêşiyên xwe yê Selçûqî û cîgirên xwe yê Memlûkî, ew bi tundî "Erebîze" bûn. Çand û zimanê Erebî pêkhatiya sereke ya nasnameya wan pêk hanî li şûna mîrata wan a Kurd (çav: Fage, J. D.; Oliver, Roland, eds. (1977), *The Cambridge History of Africa*, Volume 3: c. 1050–c. 1600, Cambridge University Press, p; 37–38).

Paşnavên erebî di nav Eyûbiyan de, eşîrek ku berî ku endamên wê werin ser desthilatê, qismî bi cihana erebîaxêv re asîmîle bûbû, ji navên ne-erebî pirtir belav bûn. Lêbelê, Eyûbiyan girêdana xwe bi welatê xwe yê resen, ankû çanda kurdistanî, domandin. Ji ber ku diyar e ku El-Adîl ligel kur û cîgirê xwe, El-Mûazzem Îsa bi kurdî û dibe ku bi farisî jî diaxivî (çav: Humphreys 1987, p. 164–167).

Ji ber ku El-Mûazzem Îsa ferman da wergerandina Şahnameyê bo erebî, werger di sala 1224an de ji hêla nivîskarê navdar Feth ibn Elî el-Bundarî ve hate temam kirin. Hin romantîsma irani (lê vi romantîsma irani wê dikare weke romantîsma kurdistanî jî wê bixwêne) di navên

wekî Şahan-Şah, Behram-Şah, ferrûx-Şah û Turan-Şah de dikare were dîtin (çav: Minorsky 1953, pp. 136).

Di bin Eyûbiyan de, gelek lêkolîner destnîşan dikin ku Kurmancî statuyek îmtiyaz bi dest xistiye lê qebûl dikin ku ji ber nebûna belgeyên nivîskî yên Kurmancî yên ji dadgeha Eyûbiyan, birhan kêr in. Çîna Leşkerî ya Eyûbî pir caran ji Erebbî bêtir bi Kurdî diaxivîn (çav: Hillenbrand, Carole (1999). *The Crusades: Islamic Perspectives*. Psychology Press. p. 332.).

Piraniya hukumdarên Eyûbî bi Erebbî rewan diaxivîn û hejmarek ji wan, wek ez-Zahir Gazî, el-Mu'azzem Îsa û emîrên biçûk ên Hemayê, helbestên Erebbî dinivîsandin. Lêbelê, El-Salih Eyûb helbest nenivîsand, lê serpereştê du helbestvanên mezin ên Erebbî, Behaeddîn Zuheyr û Îbn Metruh bû (çav: France, John (1998), *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, Ashgate, p; 122-123).

Kurd û kirêgirtiyên Kurd ên azad siwarî serdest dikirin û Tirkmen û Erebbî koçber rêzên piyadeyan tijî dikirin. Ev kom bi gelemperî li deverên çêrgehê yên li derveyî bajaran, navendên jiyana çandî, bi cih dibûn û ji ber vê yekê ew ji jîngeha bajarî ya ku Erebbî serdest bûn, bi nisbetî dûr bûn. Vê dûrbûnê rê da wan ku kevneşopiyên xwe biparêzin. Mîna pêşiyên xwe yên Fatimî, hukumdarên Eyûbî yên Misrê hêzek girîng ji memlûkan (koleyên leşkerî) diparastin. Heta nivê yekem ê sedsala 13-an memlûk bi piranî ji Tirk û Çerkezên Kipçak hatine kişandin û Birhanên xurt hene ku ev hêz bi Tirkî Kipçak berdeham diaxiftin (çav: Catlos, Brian (1997), "Mamluks", in Rodriguez, Junios P. (ed.), *The Historical Encyclopedia of World Slavery*, vol. 1, 7, ABC-CLIO, p; 425).

Li Misrê, civakên mezin ên Xiristiyanên Kiptî, Melkî, kurd, Ermenî û Afrîqîyên Reş hebûn. Xiristiyanên Kiptî, ku di serdema destpêkê ya Îslamî de piraniya nifûsa Misrê pêk hanîn, hindikahiyek girîng man. Zimanê qiptî yê xwecihî heta vê gavê bi piranî dev ji axaftinê berdabû lê wekî zimanekî edebî û olî berdeham kiribû. Wergerandina wêjeya qiptî bo zimanê erebbî, ku di sedsalên berê de dest pê kiribû, di sedsala 13an de jî leztir bû, û "Ronesansa Qiptî" derxist holê ku rê da nasnameya qiptî di hawîrdorek çandî ya erebbî ya berfirehtir de were parastin (çav: Parker, Kenneth S. (2013). "Coptic Language and Identity in Ayyūbid Egypt I". *Al-Masāq*. 25: 222–239).

Di destpêka serweriya Selahedîn wekî sultan li Misrê de, bi teşwîqa şêwirmendê wî Qadî el-Fadil, ji Xiristiyanan re qedexe bû ku di rêveberiya darayî de kar bikin, lê gelek emîrên Eyûbî berdeham kirin ku

destûr bidin Xiristiyanan ku di postên wan de xizmet bikin. Gelek rêzîknameyên din hatin ferzkirin, di nav de qedexeyên li ser vexwarina alkolê, meşên olî û lêdana zengilên dêrê. Veguherîna Xiristiyanên berê yên pilebilind û malbatên wan bo Îslamê di serdema destpêkê ya serweriya Eyûbî de pêk hat (çav: Lev 1999, pp. 187–189).

Li gorî dîroknas Yaakov Lev, zulma li ser ne-Misilmanan hin bandûrên mayînde li ser wan kir, lê dîsa jî, bandûr herêmî û sînorkirî bûn. Ji bo birêvebirina bazirganiya Deryaya Navîn, Eyûbiyan destûr dan ku Ewropiyan - bi piranî Îtalî, lê di heman demê de Fransî û Katalan jî - bi hejmareke mezin li Îskenderiyê bicîh bibin. Lêbelê, piştî Sefera Xaçperestan a Pêncemîn, 3,000 bazirganên ji herêmê hatin girtin an jî hatin derxistin (çav: Daly & Petry 1998, p. 231).

Piraniya nifûsa Samê û dora wê di sedsala 12-an de ji Misilmanên Sunnî pêk dihat, bi gelemperî ji paşxaneyên Erebiyan an Kurd. Her wiha civakên misilman ên mezin ên Şîa, Durzî û Elewî jî hebûn. Hebûna Îsmailî kêm bû û piraniya wan bi eslê xwe Faris û kurd bûn, ji Alamutê koç kiribûn. Ew bi piranî li deverên çiyayî yên nêzîkî perava bakurê samê dijiyan (çav: Willey 2005, p. 41).

Li rojavayê kurdistanê, Filistînê, Urdunê û Mezopotamyaya Jorîn civakên mezin ên Xiristiyan hebûn. Ew bi aramî diaxivîn û xwecihî herêmê bûn, bi piranî aîdî Dêra Ortodoks a Suryanî bûn. Ew li gundên Xiristiyan an jî nifûsa Xiristiyan û Misilman a tevlihev, keşişxane û li bajarokên piçûk dijiyan ku xuya ye ew bi cîranên xwe yên Misilman re di têkiliyên dostane de bûn. Ji hêla bîrdozîkî ve, ew jî hêla Patrikê Antakyayê ve dihatin rêvebirin (çav: Baer 1989, pp. 2–3).

Li Yemen û "Hadramautê", piraniya nifûsê Îslama Şîe di forma wê ya Zeydiyê de diparast. Niştecihên Mezopotamyaya Jorîn (an jî kurdistanê jorîn) ji Kurd û Tirkên Misilman ên Sunnî pêk dihatin, her çend li wê herêmê kêmaniyek girîng a Êzîdî jî hebû. Cihû li seranserê cîhana Îslamî belav bûn û piraniya bajarên Eyûbî ji ber rolên girîng ên ku Cihûyan di bazirganî, çêkirin, darayî û bijîşkiyê de dileyîstin civakên Cihû hebûn. Li Yemenê û hin deverên rojavayê kurdistanê û şamê, Cihû li bajarokên gundan jî dijiyan. Mîrê Eyûbî yê Yemenê di salên 1197–1202an de, el-Malik Mu'izz Isma'il, hewl da ku bi zorê Cihûyên Adenê veguherîne ola wan, lê ev pêvajoyê piştî mirina wî di sala 1202an de rawestiya. Di nav civaka Cihûyan de, bi taybetî li Misir û Filistînê, kêmteweyek ji Karaîtan hebû (çav: Hourani, Albert Habib; Ruthven, Malise (2002), *A History of the Arab peoples*, Harvard University Press, p. 96–97).

Eyûbiyan bi gelemperî Kurd, Tirk û kesên ji Qefqasyayê ji bo postên pilebilind ên warên leşkerî û burokratîk dixebitandin. Derbarê leşkerên peya yên artêşa Eyûbiyan de zêde tişt nayê zanîn, lê tê zanîn ku hejmara siwaran di navbera 8,500 û 12,000 de diguhere. Siwarî bi piranî ji Kurd azad pêk dihat ku emîr û sultanên Eyûbiyan pêk dihat; di rojên destpêkê yên Eyûbiyan de, komeke mezin ji Tirkmenan jî hebû ku ew di bin serwerîya wan de leşkerî dikirin. Wekî din, alîkarên Erebb, yekîneyên berê yên Fatimî yên wekî Nûbiyan, û komên Erebb ên cuda - bi taybetî ji eşîra Kinaniyya, hebûn ku bi piranî ji bo parastina Misrê hatibûn veqetandin. Dema ku pozîsyonên pêşeng di xetereyê de bûn, reqabet di navbera leşkerên Kurd û Tirk de carinan çêdibû û ber bi dawîya desthilatdariya Eyûbiyan ve, Tirk di artêşê de ji Kurdan kêmtir bûn. Lê her ku ew diçû zêde jî dibûn. Tevî paşxaneyê wan a Kurd, sultan ji her du koman bêalî man (çav: Daly & Petry 1998, p. 226).

Ji bo nifûsa deverên cûrbecûr ên di bin desthilatdariya Eyûbiyan de hejmareke rast tune. Colin McEvedy û Richard Jones diyar dikin ku di sedsala 12an de, nifûsa rojavayê kurdistanê, heta heleb û şam û dora wê 2.7 milyon, Filistin û Transurda 500,000 niştecih hebûn, û nifûsa Misrê jî kêmtir ji 5 milyon bû. Josiah C. Russel dibêje ku di heman serdemê de li şam û rojavayê kurdistanê 2.4 milyon kes li 8,300 gundan dijîyan, û nifûsa 230,000-300,000 kesan li deha bajarên dijîyan, ku heşt ji wan bajarên Misilman ên di bin kontrola Eyûbiyan de bûn. Yên herî mezin Edessa (nifûs 24,000), Şam (nifûs 15,000), Heleb (nifûs 14,000) û Orşelîm (nifûs 10,000) bûn. Bajarên piçûktir Hums, Hama, Xeza û Hebron bûn (çav: Shatzmiller, Maya (1994), *Labour in the Medieval Islamic world*, Brill, p; 59.60).

Russel texmîn kir ku nifûsa gundên Misrê li 2,300 gundan 3.3 milyon bû, ku ev dendika bilind bû ji bo nifûsa gundan di wê serdemê de. Ew vê yekê bi berhemdariya bilind a axa Misrê ve girêdide ku rê li ber mezinbûna çandiniyê vekir. Nifûsa bajarên pir kêmtir bû, 233,100, ku ji %5.7ê nifûsa giştî ya Misrê pêk dihat. Bajarên herî mezin Qahîre (nifûs 60,000), Îskenderîye (nifûs 30,000), Qus (nifûs 25,000), Damietta (nifûs 18,000), Feyyum (nifûs 13,000), û Bilbeis (nifûs 10,000) bûn. Gelek bajarên piçûktir li ser Çemê Nîlê belav bûbûn. Di nav yên paşîn de Damanhûr, Asyut, û Tanta hebûn. Bajarên li Misrê jî pir nifûs bûn, bi giranî ji ber bajarvanî û pîşesaziyê ji deverên din mezintir bû (çav: Shatzmiller, Maya (1994), *Labour in the Medieval Islamic world*, Brill, p; 59.60).

Piştî ku Eyûbiyan xaçperestan ji piraniya rojavayê kurdistanê, û şamê derxistin, bi gelemperî polîtîkayeke aştîyê bi wan re pejirandin. Şerê bi xaçperestan re nehişt ku Misilmanên di bin desthilatdariya Eyûbiyan de têkiliyên bazirganî yên baş bi dewletên Ewropî re pêş bixin. Ev yek bû sedema têkiliyek berhemdar di navbera her du aliyan de di warên cûda yên çalakîyên aborî de, bi taybetî di çandinî û bazirganiyê de (çav: Ali 1996, p. 37).

Eyûbiyan ji bo zêdekirina hilberîna çandiniyê gelek tedbîr girtin. Kanal hatin kolandin da ku avdana erdên çandiniyê li seranserê împaratoriye hêsan bikin. Çandiniya qamîşê bi fermî hate teşwîq kirin da ku daxwaza mezin a hem ji hêla niştecihên herêmî û hem jî ji hêla Ewropîyan ve were bicîhanîn. Di vê navberê de, di encama Seferên Xaçperestan de, çend nebatên nû hatin Ewropayê, di nav de kuncî, karob, genim, birinc, lîmon, xiyarê xaçperestan, qeysiyan û şalot (çav: Ali 1996, p. 37).

Faktora sereke ya ku pîşesazî û bazirganiyê di bin Eyûbiyan de pêş xist, berjewendiyên nû bûn ku Ewropîyan dema ku bi Misilmanan re têkilî danîbûn pêş xistin. Kelûpelan buxur, bîhnxweş, rûnên bîhnxweş û nebatên bîhnxweş ji Erebian û Hindistanê, û her weha zencefîl, alum û aloe bûn. Bi heman awayî, Ewropîyan di mijara modayê, cil û bergan û mobîlyayên malê de tama nû pêş xistin. Xalîçe, xalîçe û tapîsterên ku li Rojhilata Navîn û Asyaya Navîn hatine çêkirin, bi rêya têkiliya xaçperest-Eyûbiyan ji Rojava re hatine nasandin. Heciyên Xiristîyan ên ku serdana Orşelîmê dikirin, bi relîkareyên Erebi ji bo parastina bermayîyan vedigeriyan. Wekî din, berhemên hunerî yên rojhilatî yên ji cam, seramîk, zêr, zîv û hwd., li Ewropayê pir bi qîmet bûn (çav: Ali 1996, p. 37).

Daxwaza Ewropayê ji bo berhemên çandiniyê û kelûpelên pîşesaziyê çalakîyên deryayî û bazirganiya navneteweyî heta radeyeke bêhempa teşwîq kir. Eyûbiyan di vê yekê de roleke pêşeng leyîstin ji ber ku wan rêyên bazirganiya deryayî kontrol kirin ku di benderên Yemen û Misrê re bi rêya Deryaya Sor derbas dibûn (çav: Ali 1996, p. 37).

Ramyariya bazirganiyê ya Eyûbiyan wan xist rewşek avantajeke mezin; her çend wan li Deryaya Navîn bi Cenova û Venedîkiyan re hevkarîyê kirin jî, wan rê li ber gihîştina wan a Deryaya Sor girt. Bi vî awayî, wan bazirganiya Okyanûsa Hindî bi tevahî di destên xwe de hişt. Di bazirganiya Deryaya Navîn de, Eyûbiyan bi rêya bac û komîsyonên ku ji bazirganên Îtalî dihatin stendin jî sûd wergirtin (çav: Ali 1996, p. 38).

Bi pêşveçûna bazirganiya navneteweyî re, prensîbên bingehîn ên krediyê û bankayê hatin pêşxistin. Bazirganên cihû û îtalî li rojavayê kurdistanê, şam û dora wêrewşên weke bazirgani û bankayê yên birêkûpêk hebûn, ku li ser navê axayên xwe bazirganî dikirin. Her wiha wan di danûstandinên xwe yên bi hev re de fatûreyên danûstandinê bi kar dihanîn û pere li navendên bankayê yên cûrbecûr li seranserê rojavayê kurdistanê û şamê dihatin razandin. Teşwîqkirina bazirganî û pîşesaziyê ji sultanên Eyûbî re fonên pêwîst ji bo lêçûnên leşkerî û her weha ji bo karên pêşkeftin û jiyana rojane peyda dikir. Baldariya taybetî li ser rewşa aborî ya împaratoriye di bin desthilatdariya el-Adil û el-Kamil de dihat dayîn. Yê paşîn kontrolek hişk li ser lêçûnan diparast; tê gotin ku piştî mirina xwe wî xezîneyek hişt ku bi budceya salek tevahî re wekhev bû (çav: Ali 1996, p. 38).

Ji ber ku hukumdarên Eyûbî xwendewar bûn, ew bûn parêzvanên gelek baş ên fêrbûn û çalakiyên perwerdeyî. Dibistanên cûrbecûr ên mîna medreseyan li seranserê împaratoriye ji hêla wan ve hatin avakirin, ne tenê ji bo perwerdehiyê, lê di heman demê de ji bo belavkirina zanîna Îslama Sunnî jî. Li gorî Îbn Cûbeyrî, di bin serokatiya Selahedîn de, li Şamê 30 dibistan, 100 hemam û hejmareke mezin ji keşişxaneyên derwêşên Sûfî hebûn. Wî her weha li Heleb, Orşelîm, Qahîre, Îskenderiye û li bajarên cûrbecûr ên Hîcazê çend dibistan ava kirin. Bi heman awayî, gelek dibistan ji hêla cîgirên wî ve jî hatin avakirin. Jin û keçên wan, fermanîdar û esilzadeyan gelek saziyên perwerdehiyê jî ava kirin û fînanse kirin (çav: Ali 1996, p. 38).

Her çend Eyûbî ji mezheba Şafî bûn jî, wan ji bo dayîna dersan di her çar pergalên Sunnî yên ramana olî-hîqûqî de dibistan ava kirin. Berî ku Eyûbî dest daye ser desthilatdariyê, li rojavayê kurdistanê, şamê û li gelek deverên din ji bo mezhebên şafî, Henbelî û Malikî dibistan tune bûn, lê Eyûbiyan ji bo wan dibistanên cuda ava kirin. Di nîvê sedsala 13an de, Îbn Şedad li Şamê 40 dibistanên Şafî, 34 Henefî, 10 Henbelî û sê dibistanên Malikî hejmartin (çav: Ali 1996, p. 39).

Dema ku Selahedîn ortodoksiya Sunnî li Misrê vegerand, di dema serweriya wî de 10 medrese li Qahîreyê û di tevahiya serdema serweriya Eyûbiyan de 25 medreseyan din jî hatin damezrandin. Her yek ji cihên wan girîngiya olî, ramiyarî û aborî hebû, bi taybetî yên li el-Fustatê. Piraniya dibistanan ji mezheba Şafî re hatibûn veqetandin, lê yên din jî ji mezhebên Malikî û Henefî re bûn. Medreseyan ku li nêzî gorra Îmam el-Şafî hatine avakirin li kêleka navendên girîng ên hecê bûn û navendek

sereke ya îbadetên Sunnî bûn (çav: Yeomans, Richard (2006), *The Art and Architecture of Islamic Cairo*, Garnet & Ithaca Press, p; 111).

Nêzikî 26 dibistan li Misir, Orşelîm û Şamê ji hêla rayedarên payebilind ên desthilatê ve hatine avakirin, û ji bo wê demê neasayî ye, xelkê asayî jî li Misrê nêzikî 18 dibistan, di nav de du saziyên bijîşkî, ava kirin. Piraniya dibistanan niştêcîh bûn ku hem mamoste û hem jî xwendekar wekî qaîdeyek lê diman. Mamosteyên ku dihatin tayînkirin hiqûqnas, îlahiyatnas û kevneperest bûn ku mûçeyên xwe ji weqfên saziyên ku lê ders didan distandin. Ji her xwendekarekî re cihê mayînê, mamosteyek jî bo fêrkirina hunera ku ew dixwest, û ji bo dabînkirina hemî hewcedariyên wî alîkarîyên birêkûpêk dihatin pêşkêş kirin. Medrese di civakê de saziyên bi prestîj dihatin hesibandin. Di bin Eyûbiyan de, bêtî ku ji medreseyek perwerdehîyek werbigirin, ne mimkûn bû ku mirov di desthilatê de karekî bibîne (çav: Ali Abdul, 1996, p. 39).

Tesîs û piştgiriya ku ji hêla Eyûbiyan ve hat peyda kirin, bû sedema vejîna çalakiyên rewşenbîrî di şaxên cûda yên zanîn û fêrbûnê de li seranserê deverên ku ew kontrol dikirin. Wan bi taybetî eleqeyek mezin nîşanî warên bijîşkî, farmakolojî û botanîkê dan. Selahedîn du nexweşxane li Qahîreyê ava kir û parast, mîna Nexweşxaneya Nûrî ya navdar a li Şamê ku ne tenê nexweşan derman dikir, lê di heman demê de perwerdehiya bijîşkî jî peyda dikir. Di vê serdemê de li Misir, kurdistan û şame û başûrê kurdistan û baxdayê gelek zanyar û bijîşk geş bûn. Di nav wan de Meymûnîd, Îbn Cemî, Ebdulletîf el-Bexdadî, Dexwer, Raşîdûn el-Sûrî(?) û Îbn el-Beytar hebûn. Hin ji van zanyaran rasterast xizmeta malbata Eyûbiyan kirin û bûn bijîşkên kesane yên sultanên (çav: Ali 1996, pp. 39–41).

Mîmariya leşkerî îfadeya herî bilind a serdemê Eyûbiyan bû, û her weha hewesek jî bo xurtkirina veqerandina Îslama Sunnî, li Misira ku berê ji hêla Şîayan ve serdest bû, bi avakirina medreseyên Sunnî bû. Guhertina herî radîkal ku Selahedîn li Misrê pêk hanî, dorpêçkirina Qahîre û el-Fûstatê di nav dîwarekî bajêr de bû (çav: Yeomans 2006, pp. 104–107).

Hin teknîkên kelandinê ji xaçperestan hatine hînkirin, wek dîwarên perdeyî yên ku li gorî topografiya xwezayî ne. Gelek ji wan ji Fatimiyan jî hatine mîraskirin, wek makîne û bircên gilover, di heman demê de teknîkên din jî ji hêla Eyûbiyan ve hatine pêşxistin, plansaziya hevseng bûn (çav: Petersen, Andrew (1996), *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, p; 26).

Jinên misilman, bi taybetî yên ji malbata Eyûbiyan, malbatên parêzgarên herêmî û malbatên ulemayan ("zanayên olî") di mîmariya Eyûbiyan de roleke çalak leyîstin. Şam şahidiya piştgirîya herî domdar a mîmariya olî ji hêla jinan ve kir. Ew berpîrsiyarê avakirina 15 medreseyan, şeş hospîsên Sûfî û 26 saziyên olî û xêrxwaziyê bûn. Li Helebê, Medreseya Firdews, ku wekî avahiya herî bi bandûr a Eyûbiyan li rojavayê kurdistanê, heleb û şamê tê zanîn, şahbanûya naîp Dayfa Xatûn wekî serokek/sultaneke jin a serwerê wê herêmê ku wê, heleb û sultaniya wê bi rojavayê kurdistanê re kiribû bin desthilate xwe de bû (çav: Humphreys 1994, p. 35).

Di Îlona 1176an de, avakirina Keleha Qahîreyê di bin fermana Selahedîn de dest pê kir. Li gorî el-Meqrîzî, Selahedîn Girên Muqetam ji bo avakirina kelehe hilbijartiye ji ber ku hewa li wir ji her deverê din ê bajêr teztir bû, lê avakirina wê ne ewqas ji hêla atmosfera saxlem ve hate destnîşankirin; bêtir ji ber pêdiviya parastinê û mînaqa keleha û kelehen heyî li rojavayê kurdistanê û şamê bû. Dîwar û bircên beşa bakur a kelehe bi piranî berhemên Selahedîn û el-Kamil in (çav: Yeomans 2006, pp. 104–107).

El-Kamil keleha temam kir; wî hin ji bircên heyî xurt û mezin kirin (wek du ji bircên Selahedîn ku bi tevahî di yekîneyên nîv-dorhêl de hatin mezin kirin), û her weha hejmareke bircên çargoşe zêde kirin ku wekî kelehen xweser xizmet dikirin. Li gorî Richard Yeomans, avahiyên herî balkêş ên el-Kamil rêzeya kelehen mezin ên çargoşe bûn ku li ser dîwarên dorpêça bakur dorpêçkirî bûn. Hemî kelehen el-Kamil dikarin bi kevîrên wan ên xemilandî û rustîk werin nas kirin, lê bircên Selahedîn kevîrên xemilandî yên nerm hene. Ev şewaza gundewarî ya girantir di kelehen din ên Eyûbî de bû taybetmendiyek hevpar, û li Keleha Şamê û ya Bosrayê li dora rojavayê kurdistanê û şamê dikare were dîtin (çav: Yeomans 2006, p. 111).

Di mîmariya olî de, serdema Eyûbî ya Misrê balkişandinek nû li ser avakirina medreseyên Sunnî nîşan da. Ev qismî ji ber xwesteka dijberiya hebûna Şîîtiyê ji du sedsalên berê yên desthilatdariya Fatimiyan ve hate motive kirin. Medreseya yekem a bi vî rengî li Misrê li kêleka Goristana Îmam Şafîî ji hêla Selaheddîn ve hate damezrandin (çav: Williams, Caroline (2018). *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide* (7th ed.). Cairo: The American University in Cairo Press, p; 153).

Goristan bi xwe, avahiyek çargoşeyî ya mezin ku bi qubeyekê hatiye nixumandin, di şiklê xwe yê niha de ji hêla el-Kamil ve di sala 1211-an

de hate çêkirin (her çend qubeya niha di serdemek paşîn de hate ji nû ve çêkirin). Wisa dixuye ku medreseyên yekem sêwirana hîpostîl a mîna mizgeftan bikar anîne, lê medreseyên paşê dest bi karhanîna diwanan (holên kemerî yên ku ji aliyekî ve ber bi hewşekê ve vedibin) kirin. Nimûneya herî kevn a zanîn a paşîn Medreseya el-Kamil e, ku di sala 1225-an de hate damezrandin (çav: Korn, Lorenz (2007). "Ayyūbid art and architecture". In Fleet, Kate; Krämer, Gudrun; Matringe, Denis; Nawas, John; Rowson, Everett (eds.). *Encyclopaedia of Islam*, Three. Brill.).

Teknîk û formên xemilandinê li Misrê bi piranî ji yên mîmariya Fatimid a berê pêş ketin, bi karhanîna pir caran a kemerên kor û xêzkirî yên bi şiklê kîl li ser rûyên xanî, tevlêkirina xemlên stûko yên neqîşandî, û pêşveçûna bêtir a muqarnas (ku wekî peykersaziya "stalaktî" jî tê zanîn). Minareyan karekterek cihêreng pêş xistin, bi şaftek jêrîn a çargoşe (kuboîdî) û şaftek jorîn a heştgoşeyî ku bi zerweyek mîna fenerê ya bi navê mabkhara tê ser. Nivîsarên Erebi di mîmariyê de dest pê kirin ku ji nivîsa kevneşopî ya Kufî ber bi şewaza nûtir a xêzkirî an Neskhî ve biçin (çav: Williams 2018, p. 30).

Dawiya serdema Eyûbiyan bi afirandina kompleksên cenazeyên pir-armanc ên yekem li Qahîreyê hate nîşankirin. Siltanê dawîn ê Eyûbî, el-Salih Eyûb, di sala 1242an de Medreseya El-Salihiye damezrand. Jina wî, Şecer ed-Durr, piştî mirina wî di sala 1249an de, mezargeha wî lê zêde kir, û dû re di sala 1250an de li cîhek din li başûrê Kelehê mezargeh û kompleksa medreseya xwe ava kir. Ev her du kompleks li Qahîreyê yên yekem bûn ku mezargeha damezrîner bi komplekseke olî û xêrxwazî re kirin yek, ku dê bibe taybetmendiya xwezaya bingehên padîşahiya Memlûk ên paşîn (çav: Ruggles, D. Fairchild (2020). *Tree of Pearls: The Extraordinary Architectural Patronage of the 13th-Century Egyptian Slave-Queen Shajar al-Durr*. Oxford University Press).

Di serdema Eyûbiyan de, bi taybetî di dema serweriya ez-Zahir Gazî de, Heleb veguherînên mezin derbas kir. Destkeftiyên mîmarî yên Eyûbiyan li ser çar deveran sekinîn: keleh, kanalên avê, kelh û pêşketinên derveyî dîwaran. Ji nû ve avakirina tevahî ya dorpêça bajêr dest pê kir dema ku ez-Zahir Xazî valuma Nur ad-Dîn - ku wê demê hewcedariya wê ya demkî derbas bû - rakir û dîwarên bakur û bakur-rojava - yên herî hesas ji êrîşên derve re - ji Bab el-Cinan heta Bab el-Nasr ji nû ve ava kirin. Wî avakirina bircên li ser vê beşa dîwar ji mîr û efserên xwe yên leşkerî re parve kir; her birc bi mîrekî taybetî ve hate nas kirin ku navê xwe lê

nivîsand. Paşê, ez-Zahir Xazî dîwarê rojhilat ber bi başûr û rojhilat ve dirêj kir, ku xwesteka xwe ya tevlîkirina kelehek hilweşiyayî, Qela'at el-Şerîf, li derveyî bajêr di dorpêça Helebê de nîşan da (çav: Tabbaa, Yasser (1997), *Constructions of Power and Piety in Medieval Aleppo*, Penn State Press, p; 19).

Bab Qinnasrîn di sala 1256an de ji hêla an-Nasir Yusuf ve bi tevahî ji nû ve hate çêkirin. Ev derî îro wekî şaheserek mîmariya leşkerî ya rojavayê kurdistanê û şamê ya serdema navîn radiweste (çav: Tabbaa 1997, pp. 21–22).

Bi tevahî, mîmariya Eyûbî bandorek mayînde li Helebê hişt. Keleh ji nû ve hate çêkirin, tora avê hate berfireh kirin, û kolan û taxan kaniyên avê û serşok hatin peyda kirin. Herwiha, bi dehan perestgeh, mizgeft, medrese û mezargêh li seranserê bajêr hatin avakirin (çav: Tabbaa 1997, p. 26).

Serdema Eyûbiyan li Orşelîmê piştî fetihkirina wê ji aliyê Selahedîn ve bi veberhênanek mezin di avakirina xanî, bazar, serşokên giştî û wargehên heciyan de hate nîşankirin. Gelek xebat li Çiyayê Perestgehê hatin kirin (çav: Dumper, Michael R.T.; Stanley, Bruce E., eds. (2007), *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, ABC-CLIO, p; 209).

Selahedîn ferman da ku hemî dîwarên hundur û stûnên Qubbeya Kevir bi mermer werin nixumandin û wî dest bi nûjenkirina mozaîkên li ser tembûra qubbeyê kir. Mîhraba Mizgefta el-Eqsa hate tamîrkirin û di sala 1217an de, el-Mu'azzem Îsa eywana bakur a mizgeftê bi sê deriyan ava kir. Qubbeya Bilindbûnê jî hate çêkirin û xebata restorasyonê li qubbeyên heyî yên serbixwe yên Çiyayê Perestgehê hate kirin (çav: le Strange, Guy (1890), *Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*, Committee of the Palestine Exploration Fund, p; 154-155).

Ji sefewiyan û heta osmaniyan rojhilata navin

Di wê temenê de wê dema ku em bahsa herêmê bikin wê di serî de wê piştî eyûbîyan wê di rengekê de wê karibê bahsa sefewiyan û piştî wan osmani ku wê derkevina li pêş bikê. Lê di serî de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ji buyidiyan û heta şadadî û eyûbîyan wê serdestiya li herêmê a imparatori wê weke ku wê were dîtin wê dîmenekê serwerîyê a zelal wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke dîmenekê ku wê çerçoveya desthilatiyên herêmê wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, sefewî jî ku wê çawa wê weke kopiyeke desthilati a di dewama eyûbîyan de ku wê, hinekê jî wê çavkaniyên buyidiyan jî wê ji xwe re wê bikê temen wê karibê wê fahmbikê bê. Osmanî wê di rengekê de wê di rengekê de wê di dema eyûbîyan de ku wê weke hêz û derfeta ku ew wê ji eyûbîyan wê bigirin wê bi wê re wê li herêmê wê weke bi rewşa derbekirinên li qasrê wê pêşî wê xwe bikina desthildar. Piştî wê di dewama wê de wê di rengekê de wê, karibê wê fahmbikê.

Temenê osmaniyan wê di rengekê de wê, yê eyûbîyan bê ku ew wê di rengekê de wê piştî wê dest dênina ser wan. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê ku ew sazûmana desthilatî wê di wê temenê de wê di rengekkê de wê weke ku wê weke rengê wê û giyane wê û an çerçoveya wê ya avakiriî wê tenê wê bi dest gûharandina rêveberi desthilatîyên wê ên asta jorin re wê di rengekê de wê bibê. Wekî din wê di wê temenê de wê nikaribê wê bêî temenê eyûbîyan wê fahmbikê.

Bingihê ku wê eyûbî wê li herêm wê çêbikin wê di rengekê de wê di aslê xwe de wê hinek aliyan ve wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê. Eyûbî bi zane bin û wê di rengekê de wê piştî ji sedsale 11' min û pê de wê di sedsale 13' min û pê de wê bixwezin ku ew gûharinek temenî li herêmê ew bi ber demên hemdem de wê çêbikin. Di wê temenê de ew wê, di rengekê de wê bixwezin ku ew pêşî dijminatîyên olî ji holê rabikin. Têkiliyên sultanê eyûbîyan el kamil bi key û an imparatoriye imparatoriya germen re wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê. Ew fahmdikin ku wê dem di rengekê de wê bi awayekê din wê pêşkeve û asta zanninê wê temenê ronasanseke wê weke ku wê biafirênê.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de ew wê di wê rengê de wê nêzî hêzên herêmê wê bibin. Di wê temenê de wê sazûmanek giring a civakî wê bikin ku ew wê derxina li pêş. Ji wê aliyê ve wê têngin û têngihîştina eyûbîyan wê di rengekê de wê di wê temenê de bê ku ew herêmê ber demek ronasansê ve wê bibin. Lê gelek komên ku wê ji derve wê werin ên weke selçûqîyan wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di wê teenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Gûharinên demên dawî ên eyûbîyan wê li ser aqil re bin. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê xwe di şewayekê de wê bidina diyarkirin. Di awayekê de wê, şîrove-yên bi fahmkirinê ên weke minaqe di têngîna ardnigariya ebul-fîda ku ew hem fermanîdar û zaneyê eyûbîyan û kurd ê wê demê bêê wê di wê temenê de wê dîmenekê berfireh ê şariştani û şîroveya wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê gûharinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Eyûbî wê di wê demê de wê, hin bi hin wê wê aliyên pêşketinê û civakî wê li ser wê temenê wê derxina li pêş. Ew wê di wê temenê de wê xwediyê dîmenekê ber fireh bin. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, heta ku wê dîmenê eyûbîyan rast newê fahmkirin wê weke ku wê wê pêşketina herêmê a wê demê ku wê weke ya deme zêrîn a herêmê jî wê bi başî wê newê fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Dema eyûbîyan wê weke demek ronasansê ku wê li rojava wê bi rengê 'ronasansa karolenjê' wê were bi nnavkirin wê karibê wê di wê rengê de wê weke demek ronasansê a pêşî de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê. Pêşketinên imparatoriya eyûbîyan wê pirrali û herêmê bin û wê di nava imparatoriyê de wê têngînenkê yekpara û federeyî wê di zikhev de wê di temenê herêman de wê xwe bi hev re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Hinek şîrove-yên ku wê weke 'sûnnî' wê şîrovebikin wê di zane min de ku ew werina diyarkirin wê nikarin rastiya eyûbîyan bînina ser ziman. Heta ku wê ji nûqteyê û pê de wê weke şîrove-yên dijber jî wê di rengekê de wê karibin bibin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê aliyê şafiîtî wê derkeve li pêş û şîroveya wê yta şafiîtîyî wê di rengekê de wê ji ya kku wê di demên piştre wê di dîmenekê hişk de wê were kirin de jî wê cihê bê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengeê de wê di dewama wê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê.

Di wê temenê de wê di wê demê de wê bi gotina 'îmamê şafiî' kku wê bahsa wê were kirin di nava kurdan de wê şîroveyek ku ew wê bi olî wê weke torelensê û an xweşbînêyê wê li hev wê bide diyarkirin wê were kirin. Lê ev dîmen wê piştî wan wê ji holê wê were kirin. Di wê temenê de ku wê di rengekê de wê li ser temenekê etnikî û baweri wê cihêrengiyên heyî wê rednekê wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê fahmbikê.

Ji wê aliyê ve wê, di rengekê de wê, dîmenê eyûbîyan wê cihê bê. Wê pêşketinên buyidiyan jî wê di nava wê de wê bibin. Buyidi wê di dema merwanîyan de wê li kurdistanê li bakûrê kurdistanê jî wê serwerîya wan wê hebê û wê di wê temenê de wê karibê wê di temenê çanda wê ya fahmkirinê de ku wê werênê ser ziman wê hê jî wê rengê pêşketinên demên berê islamê wê bi zêhnî û felsefeyî û hwd wê hebin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, filosofên ku wê di wê demê de wê derkevin ên weke farabî, el-kindî, xwarîsmî, el-dinwerî, el-battânî, el malwazî û hwd weke van bi em dikarin bi sedan zanyarên wê demê wê navê wan werênina ser ziman wê di wê çanda herêmê a wê demê ku wê di rengekê de wê, bi bandûra ya demên berê wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Xelekên wê yên dawî wê nesimî û hallacê mensur bin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyna wê çandê ku wê di wê demê de wê li kurdistanê wê pêşkevin wê karibin werina fahmkirin û ew werina hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê têngîna buyidiyan wê li rojhilat wê bi çavkaniyên eyûbî û buyidiyan wê bibê. Li bakûrê kurdistanê wê bi awayekê wê xwe di rengekê de wê weke bi bandûrbûna piştre a osmanîyan re wê bide diyarkirin.

Lê li vir re wê şaş fahmkirinekê ez dixwezim balê bikişênima ser wê. Ew jî wê di wê temenê de wê xate buyid-sefewî ku wê weke vaji ya aliyê li bakûrê kurdistanê weke bi eyûbîyan re wê weke bi têngînek 'sûnnî' wê were diyarkirin jî wê, di wê temenê de wê dema ku ew rastîya pêşketina wan dihê fahmkiriin wê were fahmkiirn ku ew çendî şaş û xelet bê. Di wê temenê de wê dervî van şîroveyên bi wê rengê ên bi niyet û dûr wê weke pêwîst bê ku mirov karibê di rengekê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê.

Pêşketina sefewîyan wê ku wê eyûbî desthilatdar bin wê bibin û wê zêde nişanaka ti nakokiyên mazin ku ew di nava wan hatina tûjkirin û bûna sedema şerên mazin wê nikaribê were. Di wê temenê de wê karibê

wê pêşî wê aliyê wê hinekê bi sefewiyan wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Xanedana Sefewiyan ku wek 'Dudmân-e Safawî' jî dijê bilêvkirin wek xanedana serdest a Sefewiyan li rojhilatê kurdistanê û iranê bû, û yek ji xanedanên serdest ên herî girîng ên Îranê bû ku ji 1501 heta 1736 hukum kir. Berî wê ji sedsale 13' min û wan û pê de wê, serwerîya wê di destê tariqatên kurd ên weke zahidî, gêlani û piştî wê ismailî bê. Serdestiya wan pir caran wekî destpêka dîroka nûjen a Îranê tê hesibandin, û her weha yek ji împaratoriyan mazin bê. Şah Îsmail ê Sefewiyan mezheba Dûwanzdehemîn a Îslama Şîe wekî ola fermî ya Împeratoriya Farisî saz kir, ku yek ji xalên werçerxê yê herî girîng di dîroka Îslamê de nîşan dide. Xanedana Sefewiyan koka xwe ji rêza Sûfî ya Sefewiyan girt, ku li bajarê Erdebîl li herêma urmiyê û hwd hate damezrandin. Ew xanedaneke rojhilatê kurdistanê û an iranî ya bi eslê xwe Kurd bû, lê di dema desthilatdariya xwe de ew bi kesayetiyên Tirkmen, Gurcî, Çerkez, û hwd re wê bibê (çav: Amoretti, Biancamaria Scarcia; Matthee, Rudi. (2009). "Şafavid Dynasty". In Esposito, John L. (ed.) The Oxford Encyclopedia of the Islamic World. Oxford University Press. "Of Kurdish ancestry, the Şafavids started as a Sunnî mystical order (...)").

Ji baregeha xwe ya li Erdebîlê, Sefewiyan li ser hin beşên Îrana Mezin kontrol kirin û nasnameya Îranî ya herêmê ji nû ve piştrast kirin, bi vî awayî bûn yekem xanedaniya xwecihî ji Împeratoriya Sasaniyan ve ku dewletek neteweyî bi fermî wekî Îran ava kir (çav: Alireza Shapur Shahbazi (2005), "The History of the Idea of Iran", in Vesta Curtis ed., Birth of the Persian Empire, IB Tauris, London, p. 108).

Sefewiyan ji 1501 heta 1722 hukum kirin (ji 1729 heta 1736 û ji 1750 heta 1773 vegerandina kurd derbas kirin) û, di zerweya xwe de, hemî deverên ku niha Îran, Azerbaycan, Behreyn, Ermenistan, rojhilatê Gurcistanê, hin beşên Qefqasyaya Bakur, tevî Rûsya, Iraq, Kuweyt û Afganistan, û her weha hin beşên kurdistanê ji rojhilat, bakûr û heta rojava, Pakistan, Tirkmenistan û Ozbekistanê iroyin kontrol kirin.

Tevî mirîna wan di sala 1736an de, mîrateya ku wan li pey xwe hiştin vejandina Îranê wekî kelehek aborî di navbera Rojhilat û Rojava de, avakirina dewletek bikêrhatî û burokrasiyek li ser bingeha "kontrol û hevsengiyê", nûjeniyên wan ên mîmarî û piştgiriya hunerên xweşik bû. Sefewiyan jî bi damezrandina Şîîtiya Duwanzdehemîn wekî ola dewletê li herêmê, û her weha belavkirina Îslama Şîe li beşên sereke yê Rojhilata Navîn, Asyaya Navîn, Qefqasya, Anatoliya, Kendava Farisî û

Mezopotamyayê mohra xwe heta serdema îro hiştine (çav: Savory, Roger (2012) [1995]. "Şafawids". In Bosworth, C. E.; van Donzel, E. J.; Heinrichs, W. P.; Lewis, B.; Pellat, Ch.; Schacht, J. (eds.). *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Vol. 8. Leiden and Boston: Brill Publishers).

Padîşahên Sefewiyan bi xwe îdîa dikirin ku ew seyîd in, neviyên malbata pêxemberê Îslamê Muhammed in, her çend gelek zanyar guman li ser vê îdiayê kirine Niha xuya dike ku di nav zanyaran de lihevkirinek heye ku malbata Sefewiyan ji Kurdistanê Îranê û an kurdistanê rojhilata, û paşê koçî Azerbaycana Îranê kirine, di dawiyê de di sedsala 11an a piştî zayîne de li Erdebîlê bi cih bûne. Destnivîsên Sefewî yên kevnêşopî yên berî 1501an rêça Sefewiyan digihîne serokê Kurd Firuz-Şah Zarrîn-Kolah (çav: F. Daftary, "Intellectual Traditions in Islam", I.B. Tauris, 2001. p. 147: "But the origins of the family of Shaykh Safi al-Din go back not to Hijaz but to Kurdistan, from where, seven generations before him, Firuz Shah Zarin-kulah had migrated to Adharbayjan").

Li gorî dîrokzanan, di nav de Vladimir Minorsky û Roger Savory, Sefewî bi eslê xwe Tirkîaxêverên bi eslê xwe Îranî bûn: Ji birhanên heyî, diyar e ku malbata Sefewî ji eslê xwe yê Îranî bû, ne ji eslê xwe Tirkî bû wekî ku carinan tê îdiakirin. Guman e ku malbat ji Kurdistanê Farisî derketiye û paşê koçî Azerbaycanê kiriye, li wir wan forma Azerî ya Tirkî ya ku li wir dihat axaftin qebûl kiriye û di dawiyê de di sedsala yanzdehan de li bajarokê Erdebîlê bi cih bûne (çav: Roger M. Savory. "Safavids" in Peter Burke, Irfan Habib, Halil İnalcık: *History of Humanity-Scientific and Cultural Development: From the Sixteenth to the Eighteenth Century*, Taylor & Francis. 1999, p. 259).

Lê ev têgîn wê di rengekê de wê nikaribê li ser encamên wê were diyarkirin. Di rengekê de wê, çavkaniyên herêmî û hevdem jî wê didina nişandin ku ew bi çavkaniya kurdistanê rojhilat hebûna. Her wusa malbate Erdebîlê ku wê weke malbatek kurd bûya wê jî wê bîn.

Li gorî ku wê çavkaniyên weke yên minorsky û roger servory şîrovebikin wê, ev wê, li ser encamên piştî wê demê ku wê, di nava artişên sefewiyan de wê komên sersor ên ku ew ji komên hatina herêmê ku ew hatina afirandin wê di wê dema ku ew dikina mijare gotinê de wê were dîtin ku ew wê bibin. Lê ew wê, dîsa wê girêdayî wê têgîna serdest a ku wê tariqatên kurd ên navê wan li jor bori bin.

Desthilatdariya Sefewiyan li ser bingeha olî bû, û îdiaya wan a rewatiyê li ser bingeha ku ew rasterast neviyên mîr ên Elî ne, pismamê û zavayê Muhammed, û ji hêla Şîayan ve wekî Îmamê yekem dihatin hesibandin.

Çavkaniyek din ya agahdariyê li ser Sefî El-Dîn Erdebîlî, damezrînerê Terîqeta Sefewî, berhema Safvetû's-Safâ ye. Kurê Sefî El-Dîn Erdebîlî, Sadreddîn Mûsa, ev berhem ji hêla şagirtê xwe Îbn Bezzâz ve daye nivîsandin. Di vê xebatê de tê gotin ku Firûzşah Zerrîn Kulah, yek ji bav û kalên Şêx Safiyûddîn, xwediyê bavûkalên Kurdî bû û ev vê di pirtûkê de weha tê ravekirin: "Di derbarê nîsbeya (bavûkalîya) Kurdî ya Pîrûz de, ew weha bû: Leşkerên Kurd bi sultan re, ku neviyê Şêx Îbrahîm Edhem, endamê tayîfê bû, hêz girtin û ji Şingalê meşîyan. Wan tevahiya axa şadadê fetih kir û dest danî ser wê. Hemû xelkê herêma Muganê Zerdeştî bûn. Hemû xelkê Erran, Elîvan û welêt kafir bûn. Dema ku artêşa Îslamî hêrîşî van deveran kir, wan ev bajar veguherandin Îslamê û kirin Misilman. Dema ku girtina van bajaran temam bû, parêzgeha Erdebîl û milkên wê dan Pîrûz <ev Pîrûz wekî Zerrîn Kulah navdar bû> Ev Pîrûz kesekî bi hêz, dewlemend û bihêz bû."

Li gorî hinek dîrokzanan jî wê bi wê fetihkirinê wê weke bixwezin ku ew dema şadadiyan jinûve xorttir serwer bikin. Ji xwe ev herêmên ku ew ji wê dest bi serweriyê dikin wê herêmên şadadî, rawadî, hesenewey, hadbani û hwd bin. Ev herêm wê yên ku wê di wê demê de jî wê di bin serweriya kurdan û mîrgihên wan ên wê demê de bin.

Li vir wê weke ku wê were dîtin wê di destpêkê de wê kurd bê û wê piştî wê, bi zêdebûna herikinên hatinên li herêmê wê piştî wê têngîna tirkbûnê wê li wê were zêdekirin. Ev wê di wê demê de wê weke ku mirov wê li gorî rastiya wê fahmbikê bê.

Lê di sedsale 15' min pê de wê gelek gûharin di rewşa serdestîya sefewî de wê bibin. Ya ku wê piştî wê di rengekê de wê bibê sedema ku wê hin bi hin wê bi kurdan re jî wê bibê sedema pirsgirêkên mazin wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Kurd wê nexwezin wê serweriya wê êdî wê herê bikin. Ev wê piştî wê, di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, komkujiyên weke di şûr de derbaskirina herêmên rojhilatê kurdistanê ên weke bokanê hwd di dema mohemed xodabendi û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Piştî wê, sedema ku wê kurd wê di dema aliyê osmani wê, di şerê çardiranê de wê bigirin wê hinekê jî wê sedema wê ew bê. Wan hizir fikir ku wê, weke di dewama wê serdema eyûbiyan û weke wê demê de wê bibê.

Di aslê xwe de wê, ji kurdbûna xwe dîrketina sefewiyan wê taqabûlî dema li dora sedsale 15' min û pê de bê. Berî wê ji sedsale 13' min û heta

wê demê wê bi wê temenê were rêvebirin û wê weke desthilatiyek kurdî û farisî jî bê. Lê piştî wê, gûharinên ku ew wê di wê de wê bibin wê, desthilatê ji temen ve wê bidina gûharandin. Heta ku wê, tariqata şah ismailiya wê demê nikaribê weke ya berê wê demê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev dem wê weke ji rastiya wê dûrketinê bê. Care pêşî wê di wê demê de wê, şahên sefewiyan wê, piştî wê, bikevina rewşa şerê desthilatê ê li ser temenê etnikî. Wê di wê temenê de wê, li hemberê malbate şah isamilî jî û yên ku ew bi aslê xwe kurd bûna wê şerkirinek hegomenikî wê were dayin û wê encama xwe ev şer wê li dora sedsale 15' min wê bide. Di wê temenê de wê piştî tasfiyekirina malbatên kurd û pê de wê sefewi wê bigûharê. Xeleka dawî a tasfiyekirinê wê di dema şerê çardiranê de wê tasfiyekirina malbate şah ismail bixwe bê. Ji ber sedeme bi wê rengê wê ew wê were tafsîyekirin.

Li Çaldiranê, Osmaniyan artêşeke mezintir û baştir çekdarkirî ya ji 60,000 heta 100,000 kesên û gelek topên giran hebûn. Ev sazûman wê ya eyûbîyên kurd bê ku wê bi paadîşahiyên kurd re wê, bibê. Berevajî vê, artêşa Sefewiyan di navbera 40,000 û 80,000 kesên de bû û topên wan tunebûn. Serokê Sefewiyan Îsmail I di şer de birîndar bû û hema bêje hate girtin. Jinên wî ji aliyê serokê Osmaniyan Selîm I ve hatin dîlgirtin, û herî kêr yek ji wan bi yek ji dewletmedarên Selîm re zewicî bû. Piştî vê têkçûnê, Îsmail vekişîya qesra xwe, ji rêveberiya hikûmetê vekişîya, û careke din beşdarî kampanyayek leşkerî nebû. Piştî serkeftina xwe, hêzên Osmanî ber bi kûrahiya Îranê ve meşîyan, demek kurt paytexta Sefewiyan Tebrîz dagir kirin û xezîneya împaratoriya Faris bi tevahî talan kirin (çav: Matthee, Rudi (2008). "Safavid Dynasty". Encyclopaedia Iranica. Archived from the original on 24 May 2019. Retrieved 6 January 2019. Following Çalderân, the Ottomans briefly occupied Tabriz).

Di wê demê de wê di aslê xwe de wê tariqate ismailî wê li anatolya jî wê di rengekê de wê weke ku wê serwer bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Şah ismailî wê di wê temenê de wê, piştî eyûbî bandûra wan kêr bibê wê, di rengekê de wê, êdî wê ew jî wê derfeta jiyanê wê li hemberê nebînin û wê weke 'kafir' û 'ji rê derketî (sapkin)' wê werina diyarkirin. Wê di wê temenê de wê werina armançgirtin.

Piştî têkoşîna serketî ya Selîm I li dijî birayên xwe ji bo text, ew azad bû ku bala xwe bide ser bêaramiya navxweyî ku ew bawer dikir ji hêla serseran ve, komêk derwêşên şerker ên Şîe yên Dûwanzdeh ve, ku bi

endamên din ên xanedanê re li dijî wî alî bûn û ji hêla Bayezîd II ve nîv-fermî piştgirî dibûn, dihatin pêşve xistin. Selîm niha ditirsiya ku serokê wan, ku niha împaratorê Sefewî ye, dê gel li dijî desthilatdariya wî teşwîq bike. Alîgirên wî bawer dikirin ku ew neviyê Mihemed e û bêqusûr e. Selîm raya hiqûqnasekî wergirt ku Îsmâîl û sersor wekî "kafir û bêbawer" bi nav kir, ku ev yek bû sedem ku ew tedbîrên tund bigire dema ku ew ber bi rojhilat ve diçû da ku welêt aram bike:

... tu di bin destê gelê rast ê Mihemed de bûyî... îradeya te ya xapînok [û] bingeha xurt a baweriyê xera kir; Te ala zilmê ji bo hêrîşkariyê bilind kiriye [û] tu êdî piştgirî nadi ferman û qedexeyên Qanûna Îlahî; te fraksiyona xwe ya şîe ya kirêt teşwîq kiriye ku têkiliya cinsî ya bêperwa û rijandina xwîna bêguneh bikin (çav: Finkel, Caroline (2012). *Osman's Dream*. John Murray Press. p. 145).

Di aslê xwe de wê, piştî li dijî eyûbîyan hewldanên xwe bi serdestiyê serketin. Wê weke gelek şah û sultanên eyûbî li dijî selim I bin. Ismaili jî di wê xate de di mejiyan. Li dijî dijarî û zilma Selim I bin.

Berî ku Selîm I dest bi sefera xwe bike, wî ferman da ku nêzîkî 40,000 sersor li Anatoliyê werin îdamkirin "wek ceza ji bo tevgera wan a serhildêr". Piştî wî hewl da ku rê li ber îtxalkirina hevrişimê Farisî bo nav padîşahiya xwe bigire, tedbîrek ku bi "hinekî serkeftinê" re rû bi rû ma (çav: McCaffrey, Michael J. (1990). "Çâlderân". *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 6. pp. 656–658).

Selîm I. nameya jêrîn ji Îsmâîl re şand, ku hem îdiaya Selîm a xîlafetê û hem jî biwêja Îsmâîl kurteber kir:

Ev name, ku bi mohra serkeftinê hatiye mohrkirin û şahidiya ayeta "Em qet ceza nakin heya ku em peyamberek neşînin" [Qurana XVII] dike, bi diloanî ji hêla me ve, mezinahiya me ya herî bilind, Xelîfeyê Xwedayê Herî Bilind li her derê vê dinyayê tê dayîn; birhana ayeta "Û mirov li ser erdê çi qezenc dikin" [Qurana XIII] Silêmanê bi rûmet, Îskenderê bijartî; Ferîdûnê serfiraz, kujerê xerab û kafiran, parêzvanê esilzade û dîndaran; şervanê li ser rê, parêzvanê Baweriyê, fetihkar; şêr, kur û neviyê şêr; alayê edalet û rastiye, kurê Sultan Bayezîd, kurê Sultan Muhammed Xan, Sultan Selîm Şah - û hukumdarê padîşahiya Farisan, xwediyê axa zulm û bid'etê, serokê xeraban, dagirkerê demê Darius, Zehakê xerabkar ê serdemê. Mîr Îsmâîl, serokê Kabilê (çav: Karen M. Kern (2011). *Imperial Citizen: Marriage and Citizenship in the Ottoman Frontier Provinces of Iraq*. pp. 38–39).

Dema ku Selîm I dest bi meşa xwe ya ber bi rojhilat ve kir, Xanedana Buxarayê li rojhilat hêrîşî Sefewiyan kir. Ev dewleta Ozbek vê dawiyê ji hêla Muhammed Şeybanî ve hatibû derxistin pêş, ku çend sal berê di şerê li dijî Îsmâil de miri bûbû. Ji bo ku ji şerekî li du eniyan dûr bikeve, Îsmâil li rojava li dijî Selîm I polîtîkayek axa şewitandinê pejirand:

Artêşa Selîm I ji sefera Îsmâil a li ser axa şewitî, erdê pir dijwar ê bilindahiyên Ermenistanê û zehmetiya dabînkirina artêşê dema ku ew li dijî Misilmanan dimeşîyan nerazî bû. Di demekê de, Yenîçerîyan heta ji bo nerazîbûnê jî muşketên xwe avêtin konê Sultan. Dema ku Selîm zanî ku artêşa Sefewiyan li Çaldiranê bi cih bûye, ew zû bi Îsmâil re şer kir, qismî ji bo ku nerazîbûna artêşa xwe kêm bike (çav: Finkel, Caroline (2012). *Osman's Dream*. John Murray Press. p. 145).

Derdê Selim I wê di serî de wê çawa wê serdestiya xwe wê çêbikê. Di wê temenê de wî hizir dikir ku ew serkevtinekê li çardiranê bidest bixê wê, dengên dijberî xwe jî wê bi tafîsênê. Ber vê yekê wê di serî de wê, ji hemû mirgehên kurdistanê ên demê re wê agahiyan û nameyan wê bişênê ku ew alikariyê bidina wî. Lê di wê demê de wê di serî de wê şahê kurd ê amedê ê demê bê wê gelek şahên din wê li dijî wî rabin û wê nexwezin ku ew serdestiya wî herê bikin. Piştî wê, ew wê, dijberîbûna xwe wê bi canê xwe bide. Wê şahê kurd ê amedê wê bi awayekê hovane wê li pêşîya gelê kurd ê amedê wê çermê wî ji şer laşê wî were kirin û wê, were qatilkirin. Ev qatilkirin wê bi dijberîya amedê a li dijî Selim I re wê bibê malê dîrokê. Di wê demê de wê, amed wê heta kelehe kamahê wê di bin destê hêzên kurd de bê. Wê di wê demê de wê, hêzên sefewî jî wê li gorî vegotinan wê li wê herêmê wê hebin. Lê di wê demê de wê, bi dijberî û gotinên qirêt ên idrisî bedlisi û hêrîşkariya wî wê hêzên ku ew wê, di bin navê osmanî de di bin serfermandariya kesekê bi navê mihemed de wê li dijî wan şerê şikandin wê were kirin û ev kes wê ji gotinan wê gelek komkujiyan wê bide kirin. Piştî wê weke diyariya wan komkujiyan wê demekê li ser serê amedê jî wê were bicihkirin weke mîrê wê **herêmê**. Ev rewşa bo ku ew tirsê di dilê şah û mîrên din ên kurd de were çêkirin ku wê were kirin wê, encama ku Selim I dixwest wê di aslê xwe de wê ji wî re wê newênê. Lê dîsa wê, têrê bikê ku ew bi alikariya şahên kurd ên weke idrisî bedlisi ku kurd wî û navê wî heta roja me bi ibret û weke bi xiyaretê pênase dikin û dihênina ser ziman wê, di şerê çardiranê de wê, bi serkeve.

Osmaniyan topên giran û bi hezaran Yenîçeriyên ku çekên barûtê li pişt astengiyeke erebeyan hebûn, bi cih kirin. Eyûbîyan care pêşî wê **barûtê**

wê çêbikin. Lê wê di wê demê de wê, ji bili çend seferên piçûk de ku ew bikardihênin û pê de wê derfeta bikarhanina wan nebê. Ber ku wan dixwest ku ew bi aştî bimeşênin. Lê di wê demê de wê, ya ku wê, ji Selim re wê bibê sedem û temenê serketina di şerê çardiranê de wê di aslê xwe de wê ji hêz û qabiliyeta mirovan zêdetirî wê ev rewşa bikarhanina topên barûtê bê

Sefewiyan, ku li Çaldiranê topxane li ber destê wan tunebû, siwarî bikar hanîn da ku bi hêzên Selim I re şer bikin. Sefewiyan hêrişî baskên hêzên wî kirin da ku ji topên wan yên li navendê bi cih bûbûn dûr bikevin. Lêbelê, topên Osmanî pir manevrayî bûn û Sefewiyan windahiyên giran xwarin (çav: Andrew James McGregor, *A Military History of Modern Egypt: From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*, (Greenwood Publishing, 2006), 17).

Çekên pêşketî yên Selim I (top û muşketên ku ji hêla yenîçeriyên ve dihatin bikar hanîn) faktora biryardar a şer bû ji ber ku hêzên Sefewiyan, ku tenê çekên kevneşopî hebûn, hatin hilweşandin. Berevajî Osmaniyan, Sefewiyan ji plansaziya xirab û leşkerên bêdisîplînî jî êş kişandin (çav: Gene Ralph Garthwaite, *The Persians*, (Blackwell Publishing, 2005), 164).

Piştî serkeftina xwe, Osmaniyan di 7ê Îlonê de paytexta Sefewiyan Tebrîz dagir kirin, ku pêşî talan kirin û dûv re vala kirin. Xutbeya îne ya wê hefteyê li mizgeftên li seranserê bajêr bi navê Selîm I hate dayîn. Lêbelê, Selîm I ji ber nerazîbûna di nav yenîçeran de nikaribû piştî Tebrîzê berdewam bike. Împeratoriya Osmanî bi serkeftî Anatoliya Rojhilat (Ermenistana Rojava jî di nav de ye) û Mezopotamya Jorîn ji Sefewiyan vegirt. Di dehsalên pêş de, van deveran çend caran dest guhert; lêbelê, Osmanî heta Peymana Amasyayê ya 1555an a piştî Şerê Osmanî-Sefewiyan (1532–1555) nema li ser xwe. Heta Peymana Zuhabê ya 1639an, desthilatdariya bi bandûr û dewlet li ser van herêman nehatin damezrandin. Herêm wê hê jî wê ji hêla şah mîrên kurd ên herêmî ve wê were rêvebirin.

Piştî ku du jinên wî û tevahiya haremê ji hêla Selîm I ve hatin girtin Îsmâîl dilşikestî bû û dest bi vexwarina alkolê kir. Aura wî ya neşikestin şikest, Îsmâîl dev ji beşdarbûna di karûbarên hikûmet û leşkerî de berda, ji ber ku xuya ye baweriya wî hilweşiyaye (çav: *The Cambridge history of Islam*, Part 1, ed. Peter Malcolm Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, p. 401).

Selîm I yek ji jinên Îsmâil bi dadwerekî Osmanî re zewicand. Berevajî danûstandinên wan ên berê, Îsmâil çar qasid, diyarî û, berevajî danûstandinên wan ên berê, pesnê Selîm I dan da ku alîkariya wî bike ku wê vegerîne. Li şûna ku jina xwe vegerîne, Selîm I pozê qasidan jê kir û ew bi destên vala vegerandin (çav: Mikhail, Alan (2020). *God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World*. Liveright).

Lêbelê, piştî têkçûna li Çaldiranê, Sefewiyan guhertinên navxweyî yên dijar kirin. Ji wê demê û pê ve, çekên agir bûn beşek yekgirtî ya artêşên Farisî, û kurê Îsmâil, Tahmasp I, top di şerên paşê de bi kar hanîn (çav: Gunpowder and Firearms in the Mamluk Sultanate Reconsidered, Robert Irwin, *The Mamluks in Egyptian and Syrian politics and society*, ed. Michael Winter and Amalia Levanoni, (Brill, 2004) 127).

Di dema vekişîna leşkerên Osmanî de, ew ji hêla siwariyên sivik ên Gurcî yên artêşa Sefewiyan ve, di kûrahiya axa Osmanî de, bi tundî hatin tacizkirin (çav: Floor, Willem (2001). *Safavid Government Institutions*. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, p; 131).

Sultaniya Memlûk piştî şer red kir ku qasidên xwe bişîne da ku Selîm I pîroz bikin û pîrozkirina serkeftina leşkerî ya Osmanî qedexe kir. Berevajî vê, fetihkirina Osmaniyan a Konstantînopolîsê bû sedema rojên şahiyê li paytexta Memlûk, Qahîreyê (çav: Mikhail, Alan (2020). *God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World*. Liveright).

Piştî şerê serkeftî yê Çaldiranê, Selîm I di Şerê Osmanî-Memlûkî (1516-1517) de hêzên xwe ber bi başûr ve şand.

Di wê demê de wê osmanî wê hin bi hin wê derkeve lî pêş û wê di wê demê de wê weke aliyekê wê yê giring wê êdî wê weke pêwîst bê ku wê di dewama wê de wê çawa wê hin bi hin wê osmanî wê bibê wê pêwîst bê ku wê hinekê wê li ser wê bisekinê bê.

Peyva Tirkî ya ji bo "Osmanî" (Osmanî) di sedsala çardehan de di destpêkê de ji bo peyrewên eşîrî yên Osman dihat bikarhanîn. Paşê ev peyv ji bo elîten leşkerî-îdarî yên împaratorîyê hat bikarhanîn. Berevajî vê, peyva "Tirk" ji bo nifûsa gundî û eşîrî ya Anatolîyê dihat bikarhanîn û dema ku ji bo kesên bajarî û xwende dihat bikarhanîn wekî peyvek biçûkxistinê dihat dîtin. Di serdema destpêkê ya nûjen de, axaftvanekî Tirkî yê xwende û bajarî ku ne endamê çîna leşkerî-îdarî bû, bi gelemperî ne wekî Osmanî û ne jî wekî Tirk, lê wekî Rûmî (رومی), an "Romanî" bi nav dikirin, ku tê wateya niştecihê axa Împaratoriya Bîzansê ya berê li

Balkanan û Anatolîyê. Peyva Rûmî ji hêla gelên din ên Misilman ên împaratorîyê û ji wê derê ve ji bo axaftvanên Tirkî jî dihat bikarhanîn.

Her ku Sultanatiya Rûm di sedsala 13an de hilweşiya, Anatolya bû perçeyek ji mîrektiyên serbixwe yên kurd û an eyûbî û Tirk ku wekî Beyitiyên Anatolyayê dihatin zanîn. Yek ji van, li herêma Bitînyayê li ser sînorê Împeratoriya Bîzansê, ji hêla serokê eşîra Tirk Osman I (m. 1323/4) ve dihat birêvebirin, kesayetek bi eslê xwe nezelal ku navê Osmanî jê tê (çav: Lindner, Rudi Paul (2009). "Anatolia, 1300–1451". In Fleet, Kate (ed.). *The Cambridge History of Turkey*. Vol. 1, *Byzantium to Turkey, 1071–1453*. Cambridge: Cambridge University Press).

Kurd jî wê bi wê rengê wê bi navê 'rûmê' dizanin û wê piştî ku wê bêbaxti jî aliyê wan ve wê kurdan wê were kirin wê li ser wê temenê wê gotina "baxtê rûmê nin a" wê bikarbênin. Kurd vê gotinê ne ji bo bizansê lê wê bo osmani bikardihênin. Ev wê weke gotinek civakî ku wê di herêmê de wê piştî wê her kurd wê weke ku wê zanibê û di mejiyê wan de bê.

Peyrewên destpêkê yên Osman ji komên eşîrên Tirk û venegerên Bîzansî pêk dihatin, ku gelek lê ne hemî bûn Misilman. Osman bi fetihkirina bajarên Bîzansî yên li kêleka Çemê Sakaryayê kontrola mîrektya xwe berfireh kir. Şikestina Bîzansî di Şerê Bapheus de di sala 1302an de bi alikariya hin komên leşkerî ên eyûbî û beşdarî bilindbûna Osman bû. Ji ber nebûna çavkaniyên ku mane, baş nayê fahm kirin ka Osmaniyan destpêkê çawa li ser cîranên xwe serdest bûn. Teza Xeza ku di sedsala 20an de populer bû, serkeftina wan bi komkirina şervanên olî da ku bi navê Îslamê ji bo wan şer bikin, lê ew êdî bi gelemperî nayê pejirandin. Tu hîpotezek din pejirandinek berfireh negirtiye.

Di sedsala piştî Osman I de, desthilatdariya Osmanî dest pê kir ku li ser Anatoliya û Balkanan dirêj bibe. Pevçûnên herî zû di dema şerên Bîzansî-Osmanî de dest pê kirin, ku di dawîya sedsala 13an de li Anatoliya berî ku di nîvê sedsala 14an de bikevin Ewropayê, li dû şerên Bulgarî-Osmanî û şerên Serbi-Osmanî di nîvê sedsala 14an de hatin. Piraniya vê serdemê bi berfirehbûna Osmanî li Balkanan ve hate xuyang kirin. Kurê Osman, Orhan, di sala 1326an de bajarê Bursa yê bakurê rojavayê Anatoliya girt, ew kir paytexta nû û kontrola Bîzansî li herêmê şikand.

Hinek çavkaniyên herêmî wê dibêjin ku wê di wê demê de wê têkîiya eyûbîyan wê bi bizansê re wê baş bê û ew wê weke komne di bin

parastina eyûbîyan de bin û wê ber vê yekê wê, bizans wê neçê bi ser wan de.

Têgiha girîng a Thessalonîkî di sala 1387an de ji Venedîkiyan hate girtin û hate talan kirin. Serkeftina Osmaniyan li Kosovayê di sala 1389an de bi bandûr nişana dawîya desthilatdariya Serbî li herêmê bû, û rê li ber berfirehbûna Osmaniyan ber bi Ewropayê vekir. Şerê Nîkopolîsê ji bo Qraltiya Bulgarî ya Vîdîn di sala 1396an de, ku wekî sefera xaçperestan a mezin a dawî ya Serdema Navîn tê hesibandin, nekarî pêşveçûna Osmaniyan ên serketî rawestîne (çav: Nicolle, David (1999). Nicopolis 1396: The Last Crusade. Osprey Publishing.).

Lê ev dema ku wê mijare gotinê bê wê çendî wê di wê demê de wê weke hêzên selçûqî ku wê weke 'hêzên osmanî' wê werina bi navkirin wê bibin jî ew wê, di rengekê de wê weke di bin serwerîya eyûbîyan de bin. Ev rewş wê, heta li dora dawîya sedsale 13'în jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi awayekê wê xwe bide domandin. Ji wê demê û pê de wê, weke serwerîyê bide bixin. Ev jî wê bi sûdgirtina ji wekhevi û adeleta eyûbîyan wê ew wê bigirin. Ber ku wê eyûbî wê, di têngîna wekhev de wê, nêz bibin. Wê weke ya ku ew ji xwe re rast dibînin wê ji wan re wê rast bibînin.

Di gelek şîroveyan ku wê di wan de wê dema ku wê bahsa eyûbîyan û piştî wê osmaniyan wê bikin wê di rengekê de wê çawa wê qadên serwerîya eyûbîyan wê weke bi navê osmanî wê werina diyarkirin wê di nava şîroveyan ku ew hatina kirin de wê bîr dayin nişandin. Ev jî wê, di rengekê de wê bi demê re wê bê sedema şaşfahmkirinên dîroka herêmê jî. Ji wê aliyê ve wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê dema ku em bahsa pêvajoyên dîroka şûnpêya osmanî wê bikin em divê ku em wê di bin du beşan de wê werênina ser ziman. yek wê, ku wê bi hêrîşên mogolan re wê li herêmê li dora sedsale 13'în û an di dawîya sedsale 12'în de ku wê bibê wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê bikê. Di wê demê de wê dîsa wê eyûbî wê karibin împaratoriya xwe wê biparêzê. Lê wê gelek herêmên wan wê êdî wê, bikevina bindestê mogolan û an wê bi wan re wê piştî wê bi hev re wê werina rêvebirin. Ev pêvajoyê wê di rengekê de wê, weke pêvajoyek ku wê bi fêrbûna desthilatê ji eyûbîyan û hwd re wê heta demên derketina osmaniyan û hwd wê, bingihê wê çêbikê. Wê di wê temenê de wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Dîroka împaratoriya eyûbîyan wê, yekser wê di mejiyê wan de jî wê têgiha împaratoriye wê biafirênê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê karibê wê werênê ser ziman. Di

qasrên eyûbîyên de fêrbûnên ku wê di wê warê de wê bikin jî wê di rengekê de wê bingihê wan wê piştre wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê bê.

Di nivisandîna dîroka osmaniyan de wê weke awayekê yekali ku wê were dîtî wê aliyên din ên weke temenê wan diafirênî jî aliyê eyûbîyan û hwd ve wê weke bi zanîn jî nedîtî ve wê were dîtî û wê bi navê wan newê hanin li ser ziman. Wê weke ku ew wê bi xwe wê di wê demê de wê xwediyê destpêkê bin wê werênina werênina ser ziman û ev wê weke bi zanîn weke şasiyek fahmkirinê ku ew dihe hanin li ser ziman bê.

Osmani wê, di wê temenê de wê, di tercûmekirina dîrok û fahmkirina eyûbîyan de wê xwe di rengekê de wê bi awayekê wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di aslê xwe de wê ya ku wê wan mazin dikê jî wê di destpêkê de wê ev bê. Lê piştî wê demê wê dema ku wê, weke ku ew wê aliyê temenî wê were piştguhkirin û an weke jî nedîtî ve wê were dîtî wê bê sedema dijberî û dûrketinê bi kurdan re ku ew wê bi gotina 'baxtê rûmê nin a' re wê bi gotin bikin û wê werênina ser ziman bê.

Di sedsala piştî Osman I de, desthilatdariya Osmanî dest pê kir ku li ser Anatoliya û Balkanan berfireh bibe. Ev wê bi wê yekê wê temenê eyûbîyan wê bibê. Pevçûnên herî pêşîn di dema şerên Bizansî-Osmanî de dest pê kirin, ku di dawîya sedsala 13-an de li Anatoliyê berî ku di nîvê sedsala 14-an de bikeve Ewropayê, û piştê şerên Bulgarî-Osmanî û şerên Serbi-Osmanî di nîvê sedsala 14-an de hatin. Ji aliyekê ve wê aqildanên wan wê kurdên weke meleyê gorani û an aksemsedin bin ku wê heta ku wê di fetihkirina bizansê de jî wê rê şani wan bidin. Di hemû şerên din ên li herêmên din ên ewropa û deverên din ên asya de jî wê ev wê wusa bê. Piraniya vê serdemê bi berfirehbûna Osmanî ber bi Balkanan ve hate xuya kirin. Kurê Osman, Orhan, di sala 1326-an de bajarê Bursa yê bakur-rojavayê Anatoliyê girt, ew kir paytexta nû û li şûna kontrola Bizansê li herêmê, kontrol kir. Bendera girîng a Thessalonîkî di sala 1387-an de ji Venedîkiyan hate girtin û talan kirin. Serkeftina Osmaniyan li Kosovayê di sala 1389an de bi bandûr nîşana dawîya desthilatdariya Serbî li herêmê bû, rê li ber berfirehbûna Osmaniyan ber bi Ewropayê vekir. Şerê Nîkopolîsê jî bo Qraltiya Bulgarî ya Vîdîn di sala 1396an de, ku wekî sefera xaçperestan a mezin a Serdema Navîn tê hesibandin, nekarî pêşveçûna Osmaniyan serketî rawestîne (çav: Nicolle, David (1999). Nicopolis 1396: The Last Crusade. Osprey Publishing).

Her ku Tirk ber bi Balkanan ve berfireh dibûn, fetha Stenbolê bû armancek girîng. Osmaniyan berê kontrola hema hema hemî axa Bîzansî ya berê ya li dora bajêr bi dest xistibûn, lê parastina xurt a pozîsyona stratejîk a Stenbolê li ser Tengava Bosforê fetha wê dijwar kir. Bizans heta wê demê jî wê weke bi têgihên wê yê weke 'aya-sofia' û hwd re wê navendek dîrokî a serdemê a çandî û felsefî jî bê. Di sala 1402an de, Bîzansî demkî rihet bûn dema ku serokê Tirk-Mongolî Tîmûr, damezrînerê Împeratoriya Tîmûrî, ji rojhilat ve êrîşî Anatoliya Osmanî kir. Di Şerê Enqerê yê di sala 1402an de, Tîmûr hêzên Osmanî têk bir û Siltan Bayezîd I wekî dîl girt, împaratorî xist nav bêserûberiyê. Şerê navxweyî yê piştî wê ji sala 1402an heta 1413an dom kir, ji ber ku kurên Bayezîd ji bo mîratgirtinê şer kirin. Ew bi dawî bû dema ku Mehmed I wek sultan derket û desthilatdariya Osmanî vegerand (çav: Ágoston, Gábor; Bruce Alan Masters (2009) [2008]. Encyclopedia of the Ottoman Empire. Infobase Publishing. Archived from the original on 14 January 2023. Retrieved 20 June 2015.).

Xakên Balkanan ên ku piştî 1402an ji aliyê Osmaniyan ve winda bûn, di nav de Selanîk, Makedonya û Kosova, paşê di navbera salên 1430 û 1450an de ji aliyê Murad II ve hatin vegerandin. Di 10ê Mijdara 1444an de, Murad bi têkbirina artêşên Macaristan, Polonî û Valaşi yê di bin serokatiya Władysław III yê Polonî û John Hunyadi de di Şerê Varnayê de, Xaçperestiya Varnayê paşve xist, her çend Albaniyên di bin serokatiya Skanderbeg de berdewam kirin ku li ber xwe bidin. Di wê demê de wê, osmani wê di aslê xwe de wê bi hêzî wê hebê. Wê keyeniyên kurdistanî wê di wê de wê hem bi leşkerî û hem bi aqilî wê weyn û rol bileyizin. Dema pêşî a levkirina eyûbî û mogolan wê piştî wê, tememê osman I û piştî wî biafirênê wê ev wê, êdî wê di rengekê de wê, ji vê hêza nû re wê bibê temen. Lê ji ya eyûbîya cihê wê gelek deverên ku eyûbiyan peymanên aşîtiyê çêkirina weke bi bizansê û an deverên din ên weke di bin serwerîya împaratoriya germen û hwd de wê, rastî hêzên vê hêzê wê werin. Ev wê aramî û pêşketina herêmê wê êdî wê ji xate wê ya rastin wê derbixê. Çar sal şûnda, John Hunyadi artêşeke din ji hêzên Macaristan û Valayan amade kir da ku êrîşî osmaniyan bike, lê dîsa di Şerê Duyemîn ê Kosovayê de di sala 1448an de têk çû (çav: Ágoston, Gábor; Bruce Alan Masters (2009) [2008]. Encyclopedia of the Ottoman Empire. Infobase Publishing. Archived from the original on 14 January 2023. Retrieved 20 June 2015.).

Li gorî dîroknasiya nûjen, têkiliyek rasterast di navbera pêşveçûna leşkerî ya bilez a Osmaniyan û encamên Mirina Reş de ji nîvê sedsala çardehan û pê ve heye. Herêmên Bîzansî, ku fetihên destpêkê yên Osmaniyan lê hatin kirin, ji ber nexweşiyê ji hêla demografîk û leşkerî ve hatin westandin, ku berfirehbûna Osmaniyan hêsan kir (çav: Schmitt, O. J.; Kiprovska, M. (2022). "Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 65 (4). Brill: 497–582.).

Kurê Muradê II, Mehmedê Fetihkar, hem dewlet û hem jî leşkerî ji nû ve organîze kir, û di 29ê Gulana 1453an de Konstantînopolîs fetih kir, û dawî li Împeratoriya Bîzansê hanî. Herêmên bizansê ên sînorê eyûbîyan wê di wê temenê de wê, derfeta wê serketinê wê biafirênê. Ber ku wê, eyûbî wê di aslê xwe de wê bi serwerîya xwe ya ramyari a li herêmê wê temenê wê biafirênin. Nexwe wê çawa wê karibê were fahmkirin ku ew zû bilindbûna osmanî wê bibê. Li vir di pêşketina osmanî de fektora eyûbîyan bi imparatori wê zêde giring û diyarker bê. Heta ku wê weke imparatori mazinbûna wê jî wê çavkaniya wê biafirênê. Wê pêşî wê desthilatîyên eyûbîyan wê bi wê yekê wê dest werina gûharandin û li wan serwerîya xwe bide demezrendin. Piştî wê, êdî wê weke ku ew di destpêkê de bûbê imparatoriyeke wê êdî wê derkeve li pêş. An jî di destpêkê de wê weke ku ew ti şerê wê nekirî weke bûbê xwediyê imparatoriyeke. Piştî wê li rojava û deverên din berfirehkirina sînoran wê li ser wê te wê êdî wê bibê.

Mehmed destûr da Dêra Ortodoks a Rojhilat ku xweserî û axa xwe biparêze li hember qebûlkirina desthilatdariya Osmanî. Ji ber aloziya di navbera dewletên rojavayê Ewropayê û Împeratoriya Bîzansê ya paşê de, piraniya nifûsa Ortodoks desthilatdariya Osmanî qebûl kir, wekî çêtir ji desthilatdariya Venedîkê. Ev qabûlkirin jî wê li gorî mantiqê peymanê berê wê demê ku ew di nava el-kamil û bizansê de wê bibê wê were kirin. Ew wê li ser temenê parastina cewherê desthilatdariya wê bê û wê herêkirina serwerîya nû bî. Berxwedana Albanyayê astengiyeke mezin bû li pêşî berfirehbûna Osmanî li nîvgirava Îtalyayê (çav: Hodgkinson 2005, p. 240).

Li ser wê temenê êdî wê, di sedsalên 15 û 16an de, Împeratoriya Osmanî ket serdema berfirehbûnê. Împeratorî di bin desthilatdariya rêzek Siltanên dilsoz û bibandûr de geş bû. Ji ber kontrola xwe ya li ser rêyên sereke yên bazirganiyê yên bejayî yên di navbera Ewropa û Asyayê de, ji

aliyê aborî ve geş bû (çav: Karpat, Kemal H. (1974). *The Ottoman state and its place in world history*. Leiden: Brill).

Li vir wê dema ku em osmani şîrove bikin wê demê em pêwîst in gotina bûna desthilatdar û împarator û berfirehbûnê ji hev cihê şîrovebikin. Pêşî temenê împaratorbûnê ku wê weke 'dest were danin li ser a ji eyûbiyan' wê di wê temenê de wê bibê weke ku wê di nava civakê de li herêmê wê were ser ziman. Piştî wê li ser wê re wê bi wê temenê wê, êdî wê berfirehbûn wê bibê. Kevneşopîya eyûbiyan a împaratori û azmûnên wan ên ji dema şadadîyan û heta eyûbiyan bi împaratori wê di wê warê de wê pêwîst bê ku ew ji temen ve were lêkolinkirin û fahmkirin.

Sultan Selîm I (1512–1520) bi têkbirina Şah Îsmail ê Îrana Sefewî di Şerê Çaldiranê de sînoren rojhilat û başûr bi awayekî berbiçav berfireh kir. Selîm I bi têkbirin û îlhaqkirina Sultanetiya Memlûk a Misrê û bi avakirina hebûneke deryayî li Deryaya Sor, desthilatdariya Osmanî li Misrê ava kir li ser temenê eyûbiyan. Piştî vê berfirehbûna Osmanî, di navbera Împeratoriya Portekîzî û Osmaniyan de pêşbazî dest pê kir da ku bibin hêza serdest a herêmê (çav: Hess, Andrew C. (January 1973). "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War". *International Journal of Middle East Studies*. 4 (1): 55–76.).

Silêman Şahzade (1520–1566) di sala 1521an de Belgradê girt, beşên başûr û navendî yên Padîşahiya Macaristanê wekî beşek ji Şerên Osmanî-Macaristanê fetih kir, û piştî serkeftina xwe ya dîrokî di Şerê Mohács de di sala 1526an de, wî desthilatdariya Osmanî li ser axa Macaristana îroyîn û deverên din ên Ewropaya Navîn ava kir. Piştî wê di sala 1529an de Viyanayê dorpêç kir, lê di girtina bajêr de nekarî. Di sala 1532an de, wî êrîşek din li ser Viyanayê kir, lê di dorpêça Güns de hate paşve xistin. Wallachia û, carinan, Moldavya, bûn mîrekiyên bacgir ên Împeratoriye. Li rojhilat, Tirkên Osmanî di sala 1535an de Bexda ji Farisan stendin, kontrola Mezopotamyayê û gihîştina deryayî ya Kendava Farisî bi dest xistin. Piştî bidawîbûna Şerê Osmanî-Sefewîyan (1532–1555), Qefqasya cara yekem di navbera Sefewîyan û Osmaniyan de hate dabeşkirin, statuyek ku heta dagirkirina Qefqasyayê ji aliyê Rûsyayê ve di sedsala 19an de berdewam kir. Bi vê dabeşkirinê ku di Peymana Amasyayê de hate îmzekirin, Ermenistana Rojava, Kurdistan Rojava û Gurcistana Rojava ketin destê Osmaniyan, di heman demê de Dagestana başûr, Ermenistana Rojhilat, Gurcistana Rojhilat û Azerbaycan di bin destê Farisan de man (çav: *The Reign of Suleiman the Magnificent, 1520–*

1566, V.J. Parry, A History of the Ottoman Empire to 1730, ed. M.A. Cook (Cambridge University Press, 1976), 94.).

Di sala 1539an de, artêşeke Osmanî ya ji 60,000 kesan pêk dihat, garnîzoneke spanî ya Castelnuovo li perava Adriyatîkê dorpêç kir; dorpêça serketî 8,000 qurbanî li Osmaniyan kir, lê Venedîk di sala 1540an de qebûl kir û piraniya împaratoriya xwe ya li Ege û Moreayê radest kir. Fransa û Împaratoriya Osmanî, ku bi dijberiya hevbeş a li dijî desthilatdariya Habsburgê bûn yek, bûn hevalbend. Dagîrkirina Fransayê ya Nice (1543) û Korsîkayê (1553) wekî hevkarîyek di navbera padişahê Fransîs I û Silêman de pêk hat (ev di temenekê zimni de bû), û ji hêla amîralên Osmanî Hayreddîn Barbarossa û Dragut ve hate fermandarkirin. Fransayê di dema dagîrkirina Esztergomê li bakurê Macaristanê ya di sala 1543an de ji aliyê Osmaniyan ve bi yekîneyeke topxaneyê piştgirî da Osmaniyan. Piştî pêşveçûnên zêdetir ên Tirkên, hukumdarê Habsburg Ferdinand di sala 1547an de bi fermî serdestiya Osmanî li Macaristanê nas kir. Silêman di dema dorpêçkirina Szigetvárê de di sala 1566an de ji ber sedemên xwezayî mir. Piştî mirina wî, tê gotin ku Osmanî ber bi paş ve diçin, her çend ev ji hêla gelek zanyaran ve hatiye redkirin. Di dawîya serdestiya Silêman de, Împeratorî bi qasî 877,888 mîlên çargoşe (2,273,720 km²) dirêj bû, ku li ser sê parzemînan dirêj dibû (çav: Hathaway, Jane (2008). The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516–1800. Pearson Education Ltd. p. 8.).

Di dema eyûbîyan de wê di destpêkê de Selahedîn bixwe girîngiyek mezin da hêza deryayî û her weha artêşa bejayî. Di dema serweriya wî de, Dîwan el-Ustûl, ku bi karûbarên darayî yên hêza deryayî ve mijûl dibû, hate damezrandin (1176-77), lê paşê hukumdarên Eyûbî hêza deryayî weke demek paşguh kirin. Lê piştî dihatin ku wan piştî dersxaneyên ku ew keştiyan li deverên cûr be cûr ên împaratoriye çê dikin wê bibin.

Rêxistina darayî ya leşkerî ya bi navê Dîwanul-Ceyş îkta li leşkeran belav dikir. Hin leşker mûçeyên xwe ji dewletê bi naqd werdigirtin di dema eyûbîyan de. Dahatên leşkeran, çî bi cûre çî bi pere, bi yekîneyeke bi navê "ed-dînârû'l-cündî" dihatin dayîn di nava pergale leşkerî a eyûbîyan de. Artêşa eyûbîyan ku wê bi navê 'zerdhene depoyeke çekan hebû û ev li gelek deveran cûr bê cûr hebû. Her tiştê ku ji bo leşkeran pêwîst bû, tevî çekan jî, li vir dihat tîminkirin. Zerdhene, îstabloya ku hespên sultan lê dihatin xwedîkirin, û bazara artêşê bi artêşê re diçûn ser

seferan. Meqrîzî dibêje ku Selahedîn bo artêşê ya li ber Akkayê zêdetirî 7,000 deverên weke zerdhene ên bo amedekariyên leşkerî û hwd hebûn.

Di dema eyûbiyan de wê, serokê rêxistina dadwerî dadwer bû. Dadwer ji aliyê sultan ve dihat tayînkirin, sultan jî dadwerên din tayîn dikir. Bi gelemperî, hemû mezheb dadwer hebûn. Dadwerên sereke Şafîî bûn. Ger sultan pêwîst bidîta, ew rasterast dadweran tayîn dikir hin navendên girîng. Kazasker bi karûbarên dadwerî yê artêşê re mijûl dibû.

Dadgeha cezayê, ku sultan giliyan lê dibihîst, di bin serokatîya wî de heftê du caran li dar el-adliyê dicivî. Dar el-adliya yekem di dema Nûreddîn Mehmûd Zengî de li Şamê hate damezrandin, û di dema serweriya Selahedîn û hukumdarên piştî wî de li Qahîre, Heleb û deverên din ên kurdistanê mînaqên vê saziyê hatin afirandin.

Serdema Eyûbiyan di warê perwerde û rahênanê de di dîroka Îslamê de serdemeke pir geş e. Medreseyên ku ji aliyê eyûbiyan ve li kurdistan, misir û deverên din hatine vekirin di serdema Nûreddîn Mehmûd Zengî de belav bûne. Di medreseyên ku bi Eyûbiyan re ketine Misir, Hîcaz û Yemenê de, fiqih, Şafîî, Henefî û Henbelî dihatin hînkirin. Di hin medreseyan de li gorî du dibistanan dihatin hînkirin. Di dawîya serdema Eyûbiyan de, medreseyên ku li gorî çar dibistanên Sunnî dihatin hînkirin hatin vekirin. Ji bilî medreseyan, dibistanên dar el-hadîs û dar el-Quran jî hebûn. Perwerdehiya seretayî li dibistanên taxê (kûttâb) dihat dayîn, û zanîstên matematîkî û xwezayî bi gelemperî di dersên taybet de dihatin hînkirin. Perwerdehiya bijîşkî, ku di vê serdemê de populer bû, bi piranî di dersên taybet de li nexweşxaneyan dihat dayîn. Di dîroka eyûbiyan de, medreseya yekem a ku perwerdehiya bijîşkî peyda dikir di vê serdemê de ji hêla Reîsületîbbâ Mûhezzebüddin ed-Dahvâr (1230) ve hatiye damezrandin. Mamoste û xwendekarên medreseyan ji hêla dewletê ve dihatin parastin. Wekî din, gelek weqf ji bo medreseyan hatine damezrandin. Beşek mezin ji lêçûnên perwerde û rahênanê ji hêla van weqfan ve hatine dayîn. Di serdema Selahedîn de, li Şamê zêdetirî çil medrese û li Heleb û Qahîreyê zêdetirî panzdeh medrese hebûn. Her çend hejmara medreseyan li Qahîre û Misrê ber bi dawîya serdema Eyûbiyan ve hêdî hêdî zêde bû jî, di mîmariya medreseyan de jî pêşketin çêbûn. Medrese, ku bi gelemperî bi du îwanan dihatin çêkirin, di serdema el-Malikü-Salih Necmeddîn Eyûb de bi çar dîwanan dest pê kirin. Îro, li Başûrrojhilatê Anadoluyê, Bakurê kurdistanê, Filistîn û Misrê gelek medreseyên ji serdema Eyûbiyan hene. Mamosteyên sereke yê

medreseyan ji aliyê sultan ve dihatin tayînkirin. Hemû saziyên perwerdehiyê bi kadîlkûdatê ve girêdayî bûn.

Weki din wê ji aliyê çandî û ramiyarî û hwd ve wê gelek aliyên eyûbîyan ku wê temenê pêşketinên dema osmani wê biafirênê wê bibin. Bi leşkerî jî wê hem ji aliyê bejehî û hem ji aliyê pêşketina hêzên deryayî ve wê wusa bê. Ev wê, di rengekê de wê hêza filoyên eyûbîyan wê li herêmê wê zêde wê mazin wê hebê. Piştî wê ku wê temenê pêşketina wê biafirênê wê bibê. Heta ku wê ji misrê heta trablus û hwd wê, li gelek deveran wê dersxaneyên ku ew keştiyan çêdikin wê bibin weke deverên ku eyûbî wan ava dikan.

Weki din Selahedîn gelek aliyên ku şaristaniya Deryaya Navîn ji herêmê re hiştibûn mîras girt. Yek ji van deryayî ye. Dema ku em ji ber ku desthilatdariya Selahedîn li Misrê bû, divê em bibêjin ku mîrata mîrasgirtî di vê wateyê de "deryavanî" bû. Ev wê weke saziyek hêza deryayî bû. Piştî wê di dema osmaniyan de wê bi navê 'bahriya' û an 'hêza bahriya' ku wê were bahskirin wê bibê.

Em dizanin ku Eyûbîyan bi keştiyên ku jê re digotin "şînî" li Okyanûsa Hindî ji bo keştiyên bazirganî xizmetên ewlehiyê peyda dikirin. Bi rastî, baca ku di vî warî de dihat berhevkerin jê re "baca şînî" dihat gotin. Li Deryaya Spî baceke wisa tune. Lêbelê, tevî hemû şeran jî, bazirganî berdewam dike. Sedema sereke ya ku bazirganiya deryayî li vir ewqas zindî ye, mafên bazirganî yên ku di rêya deryayî ya kurdistan-Misrê de ji Îtaliyan re hatine dayîn e.

Ji aliyekî din ve, parastina peravê jî li vir mijarek girîng e. Di vê çarçoveyê de, em ji gelek bircên çavdêriyê yên peravê yên li Misrê haydar in ku dîroka wan vedigere serdema Eyûbîyan. Bê guman, deryavanî ne tenê avakirina tiştan e. Mînaqî, perwerdekirina personel di vê qonaxê de gavek girîng e. Lêbelê, nayê gotin ku di vê serdema têkildar de di vî warî de pir serketî bû. Ji ber ku, tê dîtin ku personelên deryayî yên bi navê guzat di dorpêçkirina Sûrê de pir bê ezmûn bûn. Bê guman, ev nayê wê wateyê ku personelên serketî tune bûn. Berevajî vê, em dizanin ku Husamedîn Lu'lu, ku serokêk deryayî eyûbîyan ê kurd bû, deryavanek pir serketî bû û wî filoyên Xiristiyan li pêşiya Akkayê bi salan dereng xist û heta di şerên li hin deveran de jî ew têk **bir**.

Li gorî agahiyên ku me ji çavkaniyên wê serdemê bi dest xistine, em dizanin ku 10 cureyên cûda yên keştiyan bi taybetî ji hêla împaratoriya eyûbîyan ve dihatin bikarhanîn. Keştiyên ku bi awayekî çalak şer dikirin "şînî" bûn. Ev keştî bi qasî 40 metre dirêj bûn û kapasîteya wan a

hilgirtinê nêzîkî 300 ton bû. Taybetmendiyên herî cihêreng ên van keştîyan ew bûn ku wan taxteyek nizm, sê yelken û 140 kêran hebû. Em ji çavkaniyên wê serdemê jî dizanin ku van keştîyan sîngên pêşiyê yên bi şiklê çeng hebûn. Di hin çavkaniyan de ji vê keştîyê re "gurab" jî dihat bi navkirin.

Hêzek duyemîn a şer keştîyên bi navê 'harraka' bûn. Ev keştî dikarin neftê birijînin, ku hêza agir a wê serdemê pêk dihanî. Ev seferên ji hêla xabatkaran bi navê neffatun ve dihat kirin. Em dizanin ku ev keştî li gorî "şiniyê" nisbeten piçûktir bûn. Keştîyek din a şer, taridas, di rastiyê de cureyek keştî bû ku di Serdema Navîn de pir caran dihat bikarhanîn. Ger em texmîn bikin ku yek ji hewcedariyên herî girîng di şer de hesp bûn, em fahm dikin ku veguhestina hespan bi rêya deryayê çiqas girîng bû. Tarîda cureyekî keştîyê bû ku ji bo pêkhanîna vê hewcedariyê dihat bikarhanîn û sîstema îstihbarê ya li binê wê veguhestina hespan peyda dikir. Ev cure keştîyê bi ihtîmaleke mezin li piştê sîstemeke deriyê hebû û hesp rasterast ji vê deriyê siwarî keştîyê dibûn. Ji ber ku berpirsiyariya sereke ya van keştîyan veguhestina hespan bû, hindik kes siwarî vê keştîyê dibûn.

Em dizanin ku cureyê keştîya herî mezin a ku di serdema Eyûbiyan de dihat bikaranîn jê re "butsa" dihat gotin bû. Ji ber ku çavkaniyên vê serdemê van keştîyan bi awayekî zêde nîşan didin, zehmet e ku mirov bi rastî tişteki li ser wan bibêje, lê em texmîn dikin ku wan nêzîkî hezar kes hilgirtibûn. Van keştîyan, ku li hin deveran sê qatî bûn, ji hêla çavkaniyan ve wekî "nıfs ed-dünya" tê binavkirin, ku tê wateya "nîv cîhanê", ku behsa hevtayên wan ên mezintir dike. Keştîyên cureyê Uşarî, ku tê zanîn ku li ser Nîlê dihatin bikarhanîn, veguhestina mirovên girîng li ser çem peyda dikirin. Di çavkaniyan de tê gotin ku ji bo kesê girîng ê ku li vir dihat veguhastin kabînek taybetî û heta destav jî hebû. Ev keştîyên sereke di serdema Eyûbiyan de bûn. Keştîyên din ji veguhestina cûrbecûr materyalên şer berpirsiyar bûn.

Ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ahenge artişên eyûbiyan ên bahrî û yên bejeyî wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin. Ev wê, di wê temenê de wê gelek aliyên di nava wê de ên weke bi pisporî ku ew dikarê were diyarkirin wê hebin. Di wê temenê de wê, hêza perwerdekirinê a çekirina keştîyan, rêveberî û kesên zane ên ku ew li ser bahrê wê pêşvanî û serokatiya weke 'kaptanî' wê bikin wê bibin. Ev wê, di rengekê de wê weke kesên paya bilind û kesên

ku ew dikarin femandariyê bikin jî bin. Eyûbî wê, di wê temenê de wê weke ku wê were dîtin wê, di artişên xwe yên bahrî de wê serwer bin. Ji hêla din ve jî wê, hêza bahrê a bizansê jî wê hebê û wê zêde bahsa pevçûn nava wan ku ew were kirin wê nebê. Ev weke nişanaka encama aşîtiyek ku ew weke hati çekirin wê weke karibê wê ji aliyekê ve wê fahmbikê bê. Ji xwe wê weke ku wê were dîtin wê, dema hêrişên abasiyan li ser babekiyan de wê gelek babeki wê xwe bi sipêrnina bizansa demê bo ji komkujiyan rizgar bibin. Ev wê, weke nişanaka têkiliyên nava wan ên herêmî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Piştî wê di dema merwaniyan de jî wê bahsa wê rewşa têkiliyê a nava wan karibê wê were kirin û wê di wê temenê de wê di nava nasr el dewlê şahê merwani de wê peymana aşîtiyê wê piştî femandarê wî bal ku wê rehayê wê bikê bin serwerîya xwe de wê bikê. Femandarê kurd bal wê, di wê demê de wê bahsa sînorê kurdistanê wê bikê û wê gotina kurdistanê wê di wê demê de wê li dora 1031 û wan de wê bikarbênê bo sînorê desthilata merwanî.

Piştî wê heta ku wê dem wê were li dora dawîya sedsale 13' min û pê de wê hêzên selçûqî wê derkevina li pêş. Wê dest bi pêşxistina serwerîya xwe wê bikin. Di wê demê de wê ev çerçoveya sazûmana dewletî û an imparatori wê weke çerçoveyek ku ew wê weke pêşî bixwezin bibina xwediyê wê û an li wê serwer. Piştî wê pêşketina osmani wê weke berhem û encama wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Împeratorî bû hêzek deryayî ya serdest, ku piraniya Deryaya Spî kontrol dikir. Împeratorî êdî beşek girîng a ramyariya Ewropî bû. Osmanî tevli şerên olî yên pir-parzemînî bûn dema ku Spanya û Portekîz di bin Yekîtiya Îberî de bûn. Osmanî xwediyên sernavê Xelîfetiya ji eyûbîyan girtibûn bûn, ku tê vê wateyê ku ew rêberên Misilmanan li çaraliyê cîhanê bûn. Îberî rêberên xaçparêzên Xiristiyan bûn, û ji ber vê yekê her duyan di şerekî cîhanî de şer kirin. Li Deryaya Spî û Okyanûsa Hindî deverên seferan hebûn ku Îberî li dora Afrîkayê geriyan da ku bigihîjin Hindistanê û di rê de li dijî Osmaniyan û hevalbendên wan ên Misilman ên herêmî şer bikin. Bi heman awayî, Îberî di Amerîkaya Latîn a nû Xiristiyanbûyî re derbas bûn û seferên ku ji Pasîfikê derbas bûn şandin da ku Fîlîpînên ku berê Misilman bûn Xiristiyan bikin û wê wekî baregehek ji bo êrişkirina Misilmanên li Rojhilata dûr bikar bînin. Di vê rewşê de, Osmaniyan artêş şandin da ku alîkariya vasal û axa xwe ya herî rojhilat, Sultanatiya Aceh li Başûrorojilatê Asyayê bikin (çav: Charles A. Truxillo (2012), Jain Publishing Company, "Crusaders in the Far East: The Moro

Wars in the Philippines in the Context of the Ibero-Islamic World War" Archived 1 November 2022 at the Wayback Machine).

Şerên Spanya-Osmanî bi giranî li Deryaya Spî pêk hatin. Korseyên Berberî ji bajarên Cezayîr, Tunis û Trablusê (trablus di wê demê de wê girêdayî eyûbîyan bê) yên Bakurê Afrîkayê, ku bi navê beşek ji Împeratoriya Osmanî bûn, bi hezaran keştîyên bazirganî girtin û hêrîştî bajarên peravê yên li Ewropayê kirin, mirovên ku ew girtin kole kirin (çav: Review of Pirates of Barbary by Ian W. Toll, The New York Times, 12 December 2010).

Di salên 1600î de, şerê cihanî yê di navbera Xîlafeta Osmanî û Yekîtiya Îberî de bê encam ma ji ber ku her du jî di astên nifûs, teknoloji û aborî yên wekhev de bûn. Lêbelê, serkeftina sazûmana ramyarî û leşkerî ya Osmanî, tevî cudahiya mezinahiyê, ji hêla zanyarê Îtalî yê hemdem Francesco Sansovino û filozofê ramyarî yê Fransî Jean Bodin ve bi Împeratoriya Romyê re hate berawirdkirin.

Di wê demê de wê serwerîya osmani a ramyari wê tiştekê din wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wê xweşbînîya eyûbîyan ku wan di awayekê de kiribûn temenê ramyariya xwe ya hundurîn û derveyî wê bi tememî wê weke ku wê ji holê rabikê. Ev piştî rewşa dagirkirina bizansê û an konstantinopolis ve wê di rengekê de wê were dîtin. Piştî wê hemû zanyar, filosof û kesên zane ên herêmê wê yekcarî wê ji herêmê wê bi ravîna li rojava. Ev wê ne tenê wê ji aliyê xiristiyan û komên din ên cihê ve wê bibê. Her wusa wê di ardnigariya misilmanan ve jî wê piştî wê tûndrewiya hişk ku wê rengê xwe wê li hemberê sefewiyan bi rundûtûji û tûndrewiyek hişk a weke di rengekê mezbehî de wê bide nişandin wê di encama rengê weke wê de wê gelek kesên zane ên misilmanjî wê birevin li welatên rojava. Ev dem wê piştî wê gelek dirokzan wê bi wê re wê hevbeş bihizirin û wê bibêjin ku wê dema ku wê herêm li ber bûyina ronasansekê bê wê bi wê re wê ji dest wê biravênê û wê sedsalên xwe yên piştî wê di dewama wê de wê di nava tariyê de wê derbas bikê. Ji xwe jî wê demê û pê de wê ti filosof û zaneyên weke farabi, ibni sina, ibni rûşd, suhrewerdî, razî şehrezorî û hwd derneketina wan wê weke nişanaka wê tengezeriya şariştani û civakî ku wê piştî wê li herêmê wê êdî wê rû bide jî bê.

Pêvajoya şerê serdestiyê ê osmani ku wê pêşkeve li hemberî eyûbîyan û sefewiyan wê weke şerê navxweyî ê herêmê wê bibê û wê derbeyên mazin wê li pêşketina herêmê a civakî û hwd wê bixê. Di wê temenê de wê komên civakî ên mazin wê minaq bi ferman Selim I wê werina

qatilkirin. Di wê temenê de wê tenê wê bi carekê wê bahsa 40 hezar şîa û an elewiyên anatolya ku wê bi fermana wî werina qatilkirin wê bahsa wê were kirin. Li deverên din ên li dora amedê û deverên din ên rojhilatê kurdistanê wê hema bêja pîrraniya bajarên wê werina talan û wêrankirin.

Ev şerê ku wê li hemberê herêmê wê Selim I wê bide destpêkirin wê piştî wê ji hêla suleyman ve wê were domandin. Di wê temenê de wê, komkujiyên di seferên wî yên li herêma baxda û dora wê û heta başûr û rojhilatê kurdistanê wê were kirin. Bi teybetî wê di dema wî de wê bahsa berxwedanên li şehrezorê were kirin û di wê demê de wê bahsa dorpêç komkujiyên mazin ên li herêma şehrezorê di dema suleyman de wê were kirin. Hê jî li herêmê wê bahsa wê bi ibret wê were kirin. Piştî peyman a amasya xalkê herêmê hêvî dikir ku ew dawî li herêmên xwe werênin. Lê wê nebê. Piştî wê, komkuji wê li herêmê wê bidom in.

Selim I wê çendî wê xwe weke xalife wê denezênê jî lê ew ji aliyê xalkê herêmê ve wê bi wê yekê wê newê herê kirin. Hinek ji çîna serdest di berdêla rastî hêrîş û komkujîyan newîna de wê li kurdistanê wê li hemberê wê bêdeng bimênin weke herêkirina. Lê ev jî wê di rengekê de wê piştî wê dawî li herêmên herêmê wê newênê. Piştî wê pêvajoya şerên osmani li hemberê pêşketina herêmê wê êdî wê derfet pêşketinê wê li herêmê nemênê û wê goçberiya aqil û hişmendiyê wê bi şit wê ji herêmê wê bibê. Ev pêvajo wê piştî wê weke pêvajoyek şer a ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê, destpêka binketin û 'dema tarî' a herêmê jî wê were dîtin û wê ji wê bi wê rengê wê were bahsa wê kirin. Pêşketinên dema eyûbîyan wê tenê wê dest dênina ser ziman ên bi hêzên bahrî û bejeyî. Wekî din wê li wan zêdebûn û an ti zêdebûn û pêşketin wê newê kirin. Çerçoveya ku wê eyûbî wê biikin wê heta sedsale 16' min wê weke bi mirgehên heskifê û hwd wê bidomê.

Lê herê jî wê demê û pê de wê, ji aliyê pêşketinê û aqil ve wê bi tememî wê binkeve. Wê êdî wê demek binketinê wê bibê. Dema osmanî wê di wê temenê de wê ji destpêka wê û heta dawîya wê weke dema binketina herêmê a piştî dema eyûbîyan ku wê bi wê temenê pêşketina wê bi hêrîşan wê were tûnakirin wê bi wê bibê (çav: E. Baer, Ayyubid Metalwork with Christian Images, Leiden 1989.).

Wekî din wê temenê diplomasiya eyûbîyan a bo pêşketina herêmê bi rojava, imparatoriya germen, bizansê û gelek deverên din re wê, bi hêrîşan were jî holê rakirin. Di wê temenê de wê, çendî wê weke bahsa

dagirkirina konstantinipol wê weke were kirin ku ew wê “tevli cihane islamê wê were kirin” jî lê ev wê bandûra wê hertimî ji aliyê pêşketina herêmê ve wê bi neyinî wê li herêmê wê bibê û ev wê piştî wê bi encamên sedsalên piştre jî wê di rengekê de wê were dîtin.

Encama şereka ku wê weke gelek caran wê kurdistanî wê di nava xwe de wê werênina ser ziman wê ew bê ku wê pêşketina herêmê wê ji destê wê were girtin. Encama dûyem piştî dagirkirina wê, pêşketina hizrî a li herêmê bi tememî wê ji herêmê giştî wê goçbikê. Ev ne tenê ji herêmê anatolya lê wê ji herêmên din ên rojhilata navin jî wê bibê. Demekê wê gelek zaneyên islamî wê herin û xwe li endulusê wê bigirin. Lê ew jî wê ji wan re wê piştî wê nebê xilasî (çav: E. Baer, Ayyubid Metalwork with Christian Images, Leiden 1989.).

Ji wê aliyê ve wê dema ku wê bahsa dagirkirina konstantinipol wê were kirin wê tenê wê bi gotina ‘fetihkirinê’ wê were kirin. Lê ev ji aliyê ramyarî, demografîki, civaknasî, civakî, dîrokî, antropolojîkî, û encamên aqilî û zêhnî û hwd ve wê heta roja me jî wê bi awayekê rêkûpêk wê nehatibê şîrovekirin û ne hatibê fahmkirin. Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê encamên wê yên neyinî wê piştî wê, xwe bidina domandin. Beremnerê wê, bi goça aqil a li rojava a ji herêmê wê rojava û an europa wê ronasansa xwe wê ji wê demê û pê de wê biji û wê bi wê re wê bersivêk dîrokî wê bide. Di wê temenê de wê encamên wê yên dîrokî wê piştî wê pêşketina herêmê wê bibin û wê ev wê, karibê wê bi awayekê girîng wê werênê ser ziman. Ji wê demê û pê de wê, hemê têngînên civakî û aqilî werina tûnakirin. Wê pêşketinên hizrî wê bi tundrewîyek hişk û hundurê wê vala re wê, di rengekê de wê bi têngînek bawerî ku ew bi xwezayî li ser wê dikeve rewşek îstismarê û an pozisyona wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê.

Ji aliyê çandî û civakî ve wê dema eyûbîyan ku ew bi dahûrkirinek demî û herêmî were kirin wê di aslê xwe de wê hingê wê karibê bi rastî were fahmkirin ku wê çendî wê windahiya herêmê wê bi demên osmanîyan û piştî wê mazin bin wê karibê were fahmkirin.

Hunera Eyûbî di destpêka serdema ku hunera serdemê dîsa dest bi pêşveçûnê kir û avahiyên nû bi rêbazên berê yên nehatine ceribandîn derketin holê de qonaxek girîng pêk tîne; bi taybetî bingeha kevneşopiyên hunerî yên Misrê û kurdistanî danî. Ev huner bi berdewamiya têngihîştina li misrê, kurdistan, şam û dora wê ya ku di destpêkê de pê ve girêdayî bû, bi awayekî cuda ji têngihîştina Fatimî ya li Misrê, bi eyûbîyan re pêş ket û di pêvajoya pêşkeftina xwe de, herî zêde

ji hêla hunera eyûbîyan, nûnerê herî girîng ê hunera eyûbî li herêmê, bandûr bû. Ji ber vê yekê, dikare were gotin ku Eyûbî ji bo hunera pêşketina serdemê vejînek tevahî û giştî nûminêr kirin; û digel herêmen din ên kurdistanî, ku ew li pey wan çûn, wan bi girîngî hunera kurdistanê heta şamê rêve birin. Bi vî rengî, hunera ku bingeha wê li Misrê hate danîn di serdema Memlûkan de, ku paşê hat ser desthilatdariyê, pêş ket û rê li ber derketina holê ya hunerek vekir ku bi tevahî şopînerê kevneşopiya hunerî ya kurd li Misir û şamê bû, cuda ji têgihîştina hunerî ya Fatimî û dewletên din ên esilzade yên Ereb ên ku berî Eyûbîyan li van deveran serdest bûn. Di heman demê de, vê hunerê têgihîştineke nû hanî herêmê ku li gorî nêrînên mektebên Şafiî û Henefî bû, berevajî têgihîştina Malikî ya Mexribê li derveyî Misrê û têgihîştina Îsmailî ya Şîe ya Fatimiyan (çav: E. Baer, *Ayyubid Metalwork with Christian Images*, Leiden 1989.).

Pergale eyûbîyan di temenekê konfedreli de bû ku ew li rex hev wê bi têtînek ne di temenê serdestî lê weke hevî dihat dîtin de wê bibê. Ev wê, derfeta serdestbûnek giştî a herêmê wê biafirênê û encamên wê di wê demê de wê di cih de jî wê were dîtin. Wê bi wê yekê cihêrengiyên êzîdî, cihû, xiristiyani û gelek komên din ên cihê bi bawerî û etnikî wê karibin xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Êzîdîyan di wê demê de wê desthilatiya xwe ya şêxanî wê ava bikin û wê pêşavaniya şêx adî a dîrokî wê di wê demê de wê xwe bide diyarkirin.

Hunera Eyûbî hunera serdemekê ye ku Misilmanan rojên xwe yên herî dijwar ên dîrokê jiyan, dema ku gefên navxweyî û derveyî cîhana Îslamî ji navîkê ve hejandin. Hukumdarên Eyûbîyan, ku rêya civakî û aqil şopandin, hewl dan ku li hember êrîşên biparêzên aramiyekê saz bikin. Lê ji aliyê din ve ew di warê zanistê de bi Şîîyan re têkoşîyan, ku li ser axa xwe bûbûn hêzek mezin. Bi şîîyan re di warê zanyarî de bi hev re jî tevgeriyan. Minaq suhrewerdî ku wê b rengê hizirkirin û baweriya cihê bê wê demek dirêj di dema eyûbîyan de wê bijî, heta ku ew bi hinek sedemên ramyari were qatilkirin. Ji ber vê sedemê, taybetmendiyan zanistî di xebatên avakirin û hunerî yên Eyûbî de girîngî bi dest xistin, û ev rewş bi taybetî di mîmariya medreseyê de xwe nîşan da (çav: E. Baer, *Ayyubid Metalwork with Christian Images*, Leiden 1989.).

Weki din ji hêla awadani û an mîmarî ku mirov bahsa wan bikê wê baş bê. Medrese, ku hejmareke mezin ji wan heta roja îro mane, bi gelemperî xwedî planên ku hevdu tînin bîra hev in; lêbelê, di navbera yên li kurdistan û yên li Misrê de, ku pir kêman avahî mane, hin cûdahî hene. Her

çend medreseyên li bakûrê kurdistanê û heta rojaveyê kurdistanê bi piranî yek dîwan û gorrek hene ku bi beşa mizgeftê ve girêdayî ye li aliyê qiblayê, mînaqên li Misrê ji du dîwan in ku rû bi rû ne û gor wekî avahiyên cuda hatine çêkirin. Sedema vê rêzîknameyê, ku paşê di mîmariya Memlûk de jî hate sepandin, ew bû ku medrese li Misrê ji bo du an çar mezheban hatine çêkirin, lê li dora şamê bi gelemperî ji bo yek mezhebê hatine çêkirin. Lê eyûbîyan nêzîkatiyek **ser mezbehan** re dana nişandin. Medreseyên weke zahiriya, rûhniya, abul fawaris, medreseya imamê şaffî li cem tîrba wî, û hwd wê minaq û nişanakên wê bin. Her çendî ku wê weke bi têngînek 'sûnnî' wê were diyarkirin jî lê di aslê xwe de wê ji du aliyan ve wê nikeribê wê bi wê rengê wê weke rast bibînê. Yek wê, di rengekê de wê bi temenekê şafiîyî ku wê weke li giştîya kurdistanê wê weke xwediyê pêşketinekê bê wê bi wê rengê wê dîmenê baweriyê wê hebê. Ji aliyê din ve jî wê, di rengekê de wê, têngîna eyûbîyan wê di dîmenekê giştî de wê xwe bide diyarkirin û ew wê, di wê temenê de wê, li şûna li aliyê mezhebekê bijartinekê wê bikin û wê helwesta xwe wê bi wê bidina nişandin wê ser wê re wê di rengekê de wê bidina nişandin. Ji aliyê têngîna wî ya baweri wê ev bê. Lê ji aliyekê din ve jî wê, hebûna baweriyên din wê di wê temenê de wê li pêş bê. Li gorî ku em ji navaroka çavkaniyên wê demê em ji wan fahmdikin wê di şêwayekê de wê weke cihêyiyên baweri wê di wê temenê de wê hebin û wê, têkiliyek bi wan re wê were danin û wê ev têkili weke têkiliya hevdû fahmkirinê bê. Têkiliya bi cihutiyê û xiristiyanîyetê re wê bi têngîna 'Ahlê kitap' û an ahlê pirtûk ku wê weke têngînek diyarkirina nêzîkatiyê û ya hev herêkirinê wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di têngîna 'ahlê kitabê' de wê, têngîna rasyonel û hev fahmkirinê wê di wê temenê de wê ji têngîna pirtûkî wê bi wê re wê were fahmkîrn. Di wê temenê de wê, di dema eyûbîyan de wê, kiryarên weke bi hewldana bidest xistina axa bizansê ku wê di dema wan de wê nebin wê hinekê jî wê bi wê ve wê girêdayî bê. Di dema osmaniyan de wê ev hewldanên dagîrkirina bizansê, wê çendî ku wê bi olî wê were diyarkirin jî lê wê dema ku wê ji wê aliyê têngîna nerîna 'ahlê kitabê' ve were fahmkîrn wê ji helwestek olî wê ji wê zêdetirî wê helwesteke serdestî û desthilatdarî bê. Di wê temenê de wê weke têkiliya wê bi olê re wê nebê ji bili hinek têngînên ramyarî û pê **de**. Wê heldesta desthilatî û têngîna wê ya bindest kirinê bê. Li gorî nerîna olî ya têgiha 'ahlê kitabî' wê di aslê xwe de ku ew tevgerin bûba ew divîyabû ku ew nebûba. Têngîna bi gotina 'ahlê kitab' wê weke gotinek zêhnî, û ku wê bi çerçoveyek fahmkirinê ku ew nerîna

xwe diafirênê bê. An jî di rengekê de wê şerê li hemberê sefewîyan û an di dewama wê de keyeniyên eyûbîyan û herêmên wan divîyabû ku ew nebûba. Ya ku wê di rengekê de wê selçûqîyan wê bi wan bide herêkirin wê dîsa ev nerina wê gotina 'ahlê kitabê' bê. Wê weke ya ji heman bawerîyê ku wê weke xwe bi heman mafê wê êdî wê dîyar bikê wê di temenê wê de wê hebê. Di wê temenê de wê ev temenekê zminî ê levkirinê di dema eyûbîyan de wê biafirênê. Lê di wê temenê de wê dema ku wê dem were dema osmanîyan wê ev derkevina dervî wê têngînê wê çendî ku wê xwe weke bi olê re wê werênina ser ziman wê weke li hemberê têngîna 'ahlê kitabê' şerkirinê wê bibê û ev wê, di rengekê de wê, weke di rengekê de wê, li gorî olê jî wê wene helwestek dijber û nerast û şaş wê karibê xwe bi rehetî bide diyarkirin. Ji wê yekê cihê şîroveyên weke bi dîmenê olî û an di bin maskeya olî de wê hanina ser ziman wê dervî wê têngînê wê weke têngînên maske wê xwe di rengekê de wê bi wê têngîna serdestîyê û mantiqê wê xwe bidina diyarkirin. Mantiqê têngîna nerina gotina 'ahlê kitabê' wê di wê temenê de wê, baweriyek kku ew xwedi kitab û an pirtûk bê wê şaşîya li hemberê wê bi navê olê şerkirinê wê bînen ser ziman. Ku ew ji wê hema bawerîyê bê û an ji baweriyek din a ji wê cihê bê. Wê dema ku wê nîqaşên di serdema navîn de wê li ser zerdestîyê re wê werina kirin wê di wê warê de wê weke nîqaşên ku ew dihên kirin bin. Minaq wê gotinên weke 'Ew ahlê kitab in' ku ew gotin dihê gotin wê weke sedema herêkirinê û temenê wê biafirênê. Di wê temenê de wê, ji ber çerçoveya têngîha hersê olê semitikî wê, bi zerdestîyê wê, weke baweriyek ahlê kitap were herê kirin û an newê herê kirin wê, nîqaş bi wê yekê wê bibin. Ku biryar hatiba dayin ku ew ne ahlê kitab bê wê demê divîyabû ku ew bûba ahlê kitab bibê. Di wê temenê de wê, têngîna ku wê weke pêşîya şerê nava bawerîyan wê bigrta û an wê bingihê herêkirin û an redkirinê wê bigirta wê di wê demê de wê weke yek ji têngînan wê derkeve li pêş bê. Di aslê xwe de wê di dema eyûbîyan de wê temenê hev herêkirinê û şernekirina li hemberê baweriyên din jî wê di wê temenê de wê ev têngîn wê weke ku wê were dîtin û ev têngîn wê weke têngînek 'pîroz' a ser baawerîyan re ku wê temenê aramî û aşîtiya nava wan jî wê bide diyarkirin ba. Heta ku eyûbî bi wê tevgerîyan wê newê dîtin ku ew wê, di wê temenê de ew nêzikatiyek din wê bide diyarkirin. Osmanî wê di dema piştî de wê, ew wê têngîh û rêgeza ku wê temenê aşîtiya herêmê wê biafirênê wê bînpêbikê. Wê, bi têngîna serdestî û bindestkirinê wê tevbigerihê. Di wê temenê de wê têngînek desthilatî wê ti carî wê yên din weke xwe nebînen û ev wê bi osmanî û bermehiyên wê

heta komara tirk jî wê bi wê rengê têngînek weke ya dana iteatkirinê û an di kirdeya gotina iteatê de weke têngînek hemdemî a koletiyê ku wê bicih bikê wê bi wê re wê bihizirê û binerê. Derxistina gotina iteatê' a li pêş wê hinekê jî wê bi wê ferasatê **bê**. Nişanaka wê jî li gorî her çar mezhebên olî avakirina medresa û dibistanên mazin ên xwendinê wê nişanana wê wê ya li berçav bê. Di çarçoveya vê çalakiya zanistî de, dar el-hedîs, ku bi qasî medreseyan girîng in, di nav berhemên sereke yên mîmariya Eyûbî de ne. Ev sazî, ku ji bo çalakiyên ku armanc dikin ku lêkolînên baweri û zaninê bibandûr bikin cihek peyda dikin, di warê plan û rêxistinê de xwedî taybetmendiyên mîmarî yên paralel bi medreseyan in.

Farqe osmanî û ya eyûbîyan wê di wê temenê de wê ji hev cihê bibê. Wê di nêzîkatiyê û felsefeya jiyanê û rengê nerina wê ya li jiyanê de wê li wê binerê. Osmanî wê bi têngînek teng a desthilatî binerê. Eyûbî wê ji wê derbas bibin. Wê di têngînên xwe yên mezhebî de wê bi têngîna ahlê kitabê wê ser hemûyan re wê wê bi nerinekê binerê. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê têngîna eyûbîyan ûnerina wê bi wê yekê wê ser têngîna ummetiyê re bê. Wê gotina ahlê kitabê wê weke gotinek ku ew heta roja me ne hatiya fahmkirin û ev gotin çerçoveya wê zêde berfireh bê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bi nerin û helwesta eyûbîyan re wê weke felsefeyek nêzîkatiyê a wan wê fahmbikê. Di wê temenê de wê di dema osmanî de wê têngîna desthilatî wê derkeve ser ya olî jî. Di wê rengê de wê, di nava têngîna ramyarî de wê, di rengekê de wê, ev wê were dîtin. Eyûbîyan wê li gorî rewşa ku ew heya wê weke wê çawa wê desthilatî û fahmkirina wê ya giştî wê li gorî cihêyîyên wê fahmbikê bê. Osmanî wê li gorî desthilatiya xwe ya serdestî wê herkesekê wê bikê iteatê û wê weke hev bikê di bin wê dest û desthilatiya xwe de. Yanî di rengekê de wê, vaji ya eyûbîyan ku wê ramyariya civakê wê bikê wê, osmanî wê civake wê ramyariyê wê bikê ku ew wê pêşbixê. Ev jî wê tûndî wê pêvajoyek şer û bindestkirinê wê bide destpêkirin. Ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de wê osmanî wê ji rêveberiyekê û an desthilatiyekê wê zêdetirî wê nebê. Ber vê yekê wê têngînek weke ya weke hev kirinê a mezhebî wê bo wê giring bê, vaji ya eyûbîyan. Komkujiyên şîî û an elewiyên anatoliya ên dema Selim I de bê û an piştî wê, di wê temenê de wê pêvajoyên ku ew dihên meşandin wê di encama wê de bê. Ev wê ji têngînek olî zêdetirî wê têngînek ramyarî wê bi xwe re wê derxê li pêş û wê bide diyarkirin. Têngînên weke di demên piştî wê weke 'bi têngîna yekparatiyê' a ramyari û çerçoveya dewletî û hwd wê hinekê jî wê weke zihniyetên bermehiyên wê rastiyê bin ku wê heta roja me wê bingihê

pêvajoyên şerê ên bi civakên herêmê re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin **bê**. Ev wê yekser weke têngînek ku ew ji ya eyûbîyan a têngîha *ehlê kitabî* wê dûrketinê bê. Weki din jî wê bi nijadî bi xwezayî ev wê piştre wê li ser wê temenê nijadî û hwd wê xwe bi feresatên cihê wê bi mantiqê serdestîyê wê bide diyarkirin. Wê di xwe de wê hertimî bixwezê serdest bê û wê ji pêşketinên derve ên weke demokrasi û hwd re wê girtî bê. Ev girtibûn wê weke di rengekê ji pêvajo têngînên xwenûkirinê re weke girtîbê wê bê dîtin. Di wê mantiqê gûharînek wê yan bi şiketînekê wê bibê û yan jî wê bi têkçûnekê ancax wê karibê bibê. Ev wê di temenê mantiqê yê gûharîne de bê. Pirtûka pêşketînek li rojhilata navîn wê hinekê jî ev alî wê weke bi serekeyî wê di wê de wê di temen de wê hebê. Ji wê aliyê ve wê ber ku wê li şûna ji temen ve binerê û wê weke wê bibînê, kifşbikê û herê bikê wê vaji wê ji serî ve wê bi diyarkirinê wê bikê.

Têgîna ahlê kitabî wê di wê temenê de wê weke têngînek ku wê di rengekê de wê ji du aliyan ve wê weke karibê wê were fahmkirîn. Yek wê weke bi aqilbûnê û karîna ji hev cihêkirina rastîyê bi ya baş û nebaş û di dewama wê de wê, di fahmkirina xwe de wê têngîhek ku ew wê di wê temenê de wê weke refarans bigirê û an wê di dewama wê de wê bi wê re wê bi wê bihizirê û hwd wê hebê bê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku ew di destpêkê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Weki din wê, dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê wekî din wê weke ji ya têngîna mitolojîkî û hwd dûrketî bê. Wê di rengekê de wê, xwedîyê têngînek bawerîyê û fahmkirina wê bê. Ev wê weke aliyekê ku ew bi wê re wê li wê bihizirê bê. Têgîna ahlê kitab wê bi felsefêbûnekê jî wê bi morfolojîkî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Bi wê yekê wê weke aliyekê wê yê giring wê bi aqilbûnê wê di wê temenê de wê bi xwe re wê bihawênê. Mijare kitabê û an ahlê kitabê wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. Di wê nûqtîyê de wê, bi aqil bihizirê, ji têngînên weke xûrafa û an afsûnkariyê wê dûr bê. Wê, ne bi xiyalî lê wê bi rastîtî wê xwedîyê çerçoveyek hizirkirinê bê. Wekî din wê weke têngînek ku wê li ser têngîna ummetîyê re wê di rengekê de wê bi çerçoveyek zêhnî a fahmkirinê wê weke hebê. Ber ku ew wê çerçoveya wê ne tenê wê bi bawerîyekê wê hebê. wê bi gelek bawerî û têngîh û fahmkirinên cihê wê di wê temenê de wê bi wê re wê hebê.

Di wê nûqtîyê de wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê li şûna yekparatîyek wek hev wê weke têngînek bi aqilî a fahmkirinê a hev girtî wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê weke li pêş bê.

Têgîna ummetitiyê wê di hundurê wê de wê weke ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê. Ji wê aliyê ve wê, têgîna ahlê kitabê wê di dema eyûbîyan de wê weke çerçoveyek pergali a sazûmanî a pirrcivakî, pirrbawerî û hwd a ku ew bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bihizirin û wê bi hev re wê bi rengê xwe wê karibin weke xwe bijin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bijî. Bo ku ew bi hev re bijin wê li gorî wê hewce nekê ku ew xwediyê heman baweriyê û hwd bê. Di aslê xwe de wê di dema eyûbîyan de wê têgîna ku wê di temenê pêşketina wan ya pirrali a civakî û baweri de wê ev wê hebê. Ev wê weke têgînek ku wê di wê temenê de wê weke bi têgohek pergali û sazûmanî a civakî wê karibê wê fahmbikê û wê tabî dahûr û şîrovekirinê wê bikê û wê bènê ser ziman bê.

Mijare têgîna ahlê kitab wê heta serdema 13' min wê bijî. Ji wê demê û pê de wê zêde wê, newê dîtin. Wê hin bi hin wê weke ku wê ji nava fahmkiirinê wê dîrkeve. Wê tenê wê têgîna weke 'ji heman baweriyê' wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Ev jî wê weke aliyekê ku wê êdî wê weke ya ku wê yên din ên cihê wê weke ji wê fêrsa wê ya fahmkiirinê wê dîrkeve û an wê bikeve dijberî ya cihê de.

Di serdema navin de wê gotinên weke 'ahlê kitab' wê piştî wê bi gotinên din ên weke 'ahlê beyt' û hwd re wê di rengekê de wê weke ji heman çavkaniyê ku wê were di rengekê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev gotin wê di rengekê de wê, weke bi têgînên bi wê rengê re wê, hem rengekê din wê bide diyarkirin û hem jî wê weke gûharinekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê heta sedsale 12' min û an 13' min wê di rengekê de wê, di heman watayê de jî wê gotina 'ahlê beyt' jî wê were şîrovekirin. Lê piştî wê ev wê weke têgihên ku wê êdî wê zêde fêrsên wan ên fahmkiirinê ku wê ji nava jiyane wê hin bi hin wê dîrkevin.

Piştî wê demê û pê de wê fêrsna fahmkiirinê ên cihê wê werina pêşxistin. Minaq wê dema ku wê bahsa 'ahlê kitab' wê were kirin wê weke 'ji heman kitabê bûyina xwediyê baweriyê wê êdî wê were fahmkiirin.' Ev wê di rengekê de wê cewherê gotinê wê ji aliyekê ve wê weke bi aliyên wê yên din re wê were redkirin. Ev gûharin wê, di rengekê de wê, êdî wê, serwer bibê. Lê di rastiye de wê, gotina ahlê kitab wê, ne kal û bahsa heman baweriyê û an ji heman kitabê bûna xwediyê baweriyê wê bê. Wê di wê temenê de wê dervî wê baweriyê wê pirtûk û kitêbên ku ew hena wê ew jî wê di çerçoveya wê fêrsa wê ya fahmkiirinê

de wê hebê. Ev wê, weke aliyekê wê yê ku em di dema eyûbîyan de wê bi wê re wê fahmdikin bê.

Lê di nuansa dawî de ku wê tenê wê ji heman pirtûkê û fahmkirinê wê were kirin jî wê weke aliyekê wê yê ku ew wê, êdî wê bi şûnvekişandinê wê bikê bê. Yanî wê di rengekê de wê yên din ên cihê wê weke redbikê. Wê ahlê kitabê ên din wê weke redbikê. Wê dema ku ew wê redbikê wê weke yên ahlê kitabê ê bi heman baweriyê jî wê di aslê xwe de wê weke redbikê.

Ji wê aliyê ve wê têkiliya baweri û aqil wê di rengekê de wê bi çerçoveyek pergali a civakî re wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Pêjna ku wê dema ku wê salahadin wê herê ûrşelimê ku ew xaça ketî ardê wê dirakê û wê rakirinê wê li gorî baweriya xwe wê rast dibînê wê, di temenê wê de wê ev rastî wê hebê. Ev pêjn wê weke pêjneke têngîna ahlê kitabî bê. Ku wê ne ya ahlê kitabê a heman baweriyê bê. Di dewama wê de ku em wê weke ku me li jor wê li deverê wê hani ser ziman ku em wê dîsa wê werênina ser ziman wê têngîna lêpîrsînên weke li ser zerdeştîyê ên di nava islamê de wê weke 'zerdeştî ahlê kitab a' û hwd wê di wê temenê de wê têngînek û fêrsek wê ya fahmkirinê ku ew bi wê re were fahmkirin wê weke hebê. Di wê fêrê de wê ahlê kitab bûyin wê ne bi heman baweriyê û an kitabê bûna xwediyê baweriyê bê. Ku ew cihê jî hebê bê. Wê ew baweriya dervî wê ku ew bixwe xwediyê pirtûka xwe ya cûda jî bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku ew bi wê êdî ew were herêkirin bê. Ya ku wê di temenê hevqirtina mantiqê fahmkirina eyûbîyan de ku wê weke cihê wê ji yên berê xwe û piştî xwe wê hebê wê ev bê.

Heta ku em têngîna ahlê kitabê a pergale civakî a pîrr civakî a ku wê bi wê di dema eyûbîyan de wê hebê wê fahm nekê wê nikaribê wê çerçoveya wan a fahmkirinê jî wê di rengekê de wê baş wê fahmbikê. Ji wê aliyê ve wê çerçoveya wan a imparatori wê bi wê yekê wê weke ku wê hebê.

Hinek gotin ku ew weke ji wê demê mana û heta roja me di nava kurdan de wê werina bilêvkirin wê, di rengê weke "ahlê kitabê ya, ew afsûnê dûr disekinê", "Ew bi baweriya xwe ahlê kitab a (yanî ew cihê jî bê pirtûka wan a pê bawer dikê heya)", "Kesê ahlê kitab, bi aqil a, û xwediyê tefkira xwe ya (yanî xwediyê aqilmendiyekê ya weke ya ne mitolojîkî lê bi weke di rengê felsefeyî de ya qast dikê)", "Ahlê kitab bi aqilê dema xwe ya", "Ahlê kitab bi rastiya xwûdê fahmdikê", "ahlê kitab baweriya xwe bi dûnya xwe û axirete xwe ya", "Ahlê kitab rastiye bi aqil fahmdikê" û

hwd re wê weke van wê gelek gotinên ku ew dihên ser ziman wê hebin. Di fêrsa wê ya fahmkirinê de wê tenê wê baweriyek û renek wê di gotina ahlê kitabê de wê di wê tengê de wê newê ser ziman. Di wê temen de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê bi teybetî wê bin wê xat bikê bê.

Ahlê kitab wê bi têtîna teolojiyê wê bihizirê. Ne bi ya mitolojiyê bê. Wê bi aliyê felsefeyê de wê xwediye renekê hizirkirinê û rasyonaliteya wê bê. Di wê rewşê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê gotina ahlê kitab wê bi tememî wê weke têtînek pirrbaweri wê di wê de wê hebê. Şertê herêkirinê wê weke bûna xwediye pirtûkekê bê. Netenê ku ew bi heman pirtûkê bê. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Eyûbî wê fêrsê di hişmendiya xwe de wê bi baweriya xwe wê weke ku wê bi gotin û fahmdikin. Ji wê aliyê ve wê pergale hizirkirinê a eyûbîyan wê bi teorikî û felsefeyî wê dema ku mirov wê li wê dihizirê wê baştirin wê çawa wê xwediye hişmendiyeke cihê bê wê karibê wê bi rastin wê fahmbikê bê.

Ji wê aliyê ve mantiqê eyûbîyan wê cihêbûna wê di wê temenê de wê weke wê herêkirina cihêyiyên heyî bê. Ev wê di temenê dema zêr a dema wan dema weke dema 'ronasansê' a dema wan ku wê were diyarkirin de jî bê. Ber ku ev wê weke pêşketinek giring a wê dema wan bê. Ji wê aliyê ve temenê pêşketina wan heta ku wê fahm nekê wê nikaribê dema wan jî wê fahmbikê. Bi nerinek gelemper a weke ya olî wê pênasekirin wê nikaribê wan bide fahmkirin ji van aliyan ve. Wekî din ji pêşketinên piştre ên dema osmaniyan ên ramyari gavavêtina fahmkirina wan jî wê nikaribê wan werênê ser ziman. Ew jî wê nikaribê wan werênê ser ziman. Osmaniyan wê di aslê xwe de wê piştî wan çendî ku wê ji gelek aliyan ve wê wan weke hildin û ji wan bigirin jî lê wê bi tememî wê nikaribê bahsa fahmkirinek rast a weke ya wê dema wan bi wan re wê bi tememî bikê. Ber ku wê osmanî wê bi mantiqê weke ji derve hatiya û serwer bûya û ew wê di dest de bigirê wê bi wê mantiq û feresatê wê nêz bibê. Ev jî wê têtînek bi tûndûtûj a bindestiyê wê biafirênê. Ev wê nebê temenê hevnasinek rastin bi fahmkirina herêmê û civakên herêmê û heta baweriyên herêmê re jî, ku ew çendî weke ji heman baweriyê **jî bê**.

Di wê demê de wê bi xwezayî wê sazûmanek perwerdeyê a xort wê hebê û wê di wê demê de wê bi navê medresa wê bi hezaran dibistanê xwendinê wê werina avakirin. Di wê temenê de wê deverên weke amedê, cizirabota, çolemergê, bazidê, şam û heta misrê gelek deverên li

kurdistanê û misrê û deverên din wê werina ditin ku wê hebin. Di wê demê de wê sazûmanek zêde mazin a perwerdeyê wê bibê û wê civakek xwendekar a mazin wê di wê demê de wê hebê û wê serwer bibê di dema eyûbîyan de (çav: E. Baer, Ayyubid Metalwork with Christian Images, Leiden 1989.).

Gora imamê şafiî, ku îro di nav berhemên herî girîng ên Eyûbîyan de li Qahîreyê ye, ji hêla nirxa xwe ya manewî û taybetmendiyên xwe yên mîmarî ve xwedî girîngiyek mezin e. Ji tomarên dîrokî tê hînbûn ku ev avahî, ku di nav gorên Fatimî û Memlûkiyan de qonaxek pêk tîne, mîna gelek gorên din ên Eyûbîyan bi medreseyek ve girêdayî bû. Çavkanî behs dikin ku di sala 1179-80 de bi fermana Selahedîn Eyûbî li kêleka gora Îmam Şafiî medreseyek ji bo dibistana Şafiî hatiye çêkirin û çêkirina gorê bi xwe sê sal şûnda qediyaye. Gor, ku hîn jî heye, di sala 1211-12 de şiklê xwe yê dawî girtiye û paşê el-Malik el-Kamil Mihemed û diya wî li vir hatine veşartin. Her wiha tê gotin ku kurê Selahedîn Eyûbî, el-Malik el-Ezîz Osman û diya wî Şemse li vir hatine veşartin. Ev avahiya mezin û bilind bi planeke çargoşeyî, ku di demê re tamîr û guhertinên girîng derbas kiriye, bi qubbeyek darîn ve hatiye nixumandin ku bi pendantîvên darîn ve girêdayî ye û rûyê derve yê qubbeyê bi tehtên kesk ên ku bi mîxan li ser dar hatine zeliqandin hatiye nixumandin. Guman e ku pergala pêçandinê di serdemên paşîn de hatibe çêkirin.

Di nav çalakîyên mîmariya sîvîl ên Eyûbîyan de restoreyên radîkal ên ku wan di mizgeftên cûrbecûr de kirine û mînareyên ku wan çêkirine jî hene. Di nav van de minareya Mizgefta Seyyidinâ Huseyn a Meshedi li Misrê ya bi dîroka 1236-37 û minareya Maarretûnnu'mân li rojavayê kurdistanê ya bi dîroka 1198-99 hene.

Hem ji çavkaniyan û hem jî ji mînaqên heyî tê fahmkirin ku Eyûbîyan di bin zexta şert û mercên ku tê de bûn de girîngiyeke mezin dane mîmariya leşkerî jî. Di çarçoveya van çalakîyan de, wan keleh û dîwarên ku di serdema Fatimiyan de hatine avakirin restore û berfireh kirin û her weha li gelek deveran avahiyên nû pêk hanîn. Qahîre di nav van de cihekî taybet digire. Ji bilî xebatên avakirinê yên ku ji salên destpêkê yên dewletê ve li ser dîwarên Qahîreyê hatine kirin, Keleha Qahîreyê, ku bi taybetî ji hêla Selahedîn Eyûbî û el-Malik el-Kamil Mihemed ve lê hatiye xwedîkirin, veguheriye navendeke niştecihbûnê ku ji beşek jêrîn a ji xanî û pavîlyonan û beşek jorîn a bi navê Kal'atul-Cebel (çîyayî) ku garnîzonên leşkerî lê bûn pêk tê. Di nav kelehên din de, tê dîtin ku girîngiya herî zêde ji kelehên Şam, Basra û Helebê re hatiye dayîn. Ji bilî

van, qesra el-Malik el-Salih Necmeddîn Eyûb li girava Revza ya Misrê û dîwarên li dora vê giravê îro tune ne, lê di çarçoveya agahiyên ku di çavkaniyan de hatine dayîn de balê dikişînin (çav: E. Baer, Ayyubid Metalwork with Christian Images, Leiden 1989.).

Jimara kêma berhemên mîmarî û ji ber restoresyon û guhertinên ku di serdemên paşîn de derbas bûne, şiklê xwe yê resen winda kirine, pêşkêşkirina nerînên teqez li ser xemilandina mîmarî ya hundir û derve dişwar dike. Tevî vê yekê, li gorî mînaqên heyî, gengaz e ku mirov bigihîje encamek diyarkirî. Tê dîtin ku motîfa qalikê îstirîdeyê, ku berdewamiya kevneşopîya Fatimiyan e, bi taybetî di xemilandina rûyên derve de bi nîşên pir caran û kûr hatiye bikar hanîn û xemilandina rûyê derve pêşengê mîmariya rûyê Memlûk e di xetên wê yên sereke de. Di xemilandina hundirîn de, ji bilî parastina hin taybetmendiyên li gorî têgihîştina kevin a Fatimiyan, giranî li ser xemilandina gêç û muqarneyan hatiye dayîn, ku ji bandûra eyûbîyan ve têne vegotin û bi derdorên hunerî yên kurd ên kurdistan, Anatoliya, Îran û Asyaya Navîn ve girêdayî ne. Yek ji taybetmendiyan herî girîng ên xemilandina mîmarî ya Eyûbî mîhrabên ku bi înlâyên mermerî yên pirreng hatine xemilandin in. Ev xemilandina mîhrabê, ku berê di hawîrdora hunerî ya eyûbîyan de li bakûrê û rojavayê kurdistanê û şamê dihat dîtin, piştî Eyûbîyan di hunera Memlûkiyan de tevahiya rûyê rûyê vedişart. Li gorî mînaqên heyî, hêmanek din ku di xemilandina hundirîn de cih digire panelên darîn ên dirêj ên çargoşe ne, bi taybetî şerîten nivîsan pêk tînin. Ev panel kemberek bi şiklê frîz çêdikin, bi taybetî li beşên bilind ên goristanan. Tê dîtin ku bîngeha panelên darîn û xemilandina gêçê ji hêla motîfên nebatî yên geometrîk û yên bi hev ve girêdayî ve hatî çêkirin. Ji bilî van, cama rengîn, ku bi piranî di pencereyên goristanan de tê dîtin, jî hêmanek xemilandinê ya berbiçav e (çav: E. Baer, Ayyubid Metalwork with Christian Images, Leiden 1989.).

Berhemên herî berbiçav ên hunerên destan ên Eyûbî ku heta roja îro mane, karên darîn û metal in. Her çend mînaqên hindik hebin jî, tevliheviyek taybetmendiyan bêhempa yên ku di xemilandina mîmarî de têne dîtin bi bandûra eyûbîyan û têgihîştinên wan a herêmî di hunerên destan de dide diyarkirin. Hunera dar bi mînaqên tabûtan, kemberên derî û pencereyan, dolab û alavên din ên hundirîn tê temsîlkirin, û di nav van de, tabûta Îmam Şafîî, ku dîroka wê 1178-79 e, û tiştên din ên darîn ên ku di heman gorê de hatine dîtin, û mîhraba darîn a Medreseya Hellaviye ya eyûbîyan li Helebê, ku dîroka wê 1198-99 e, xwedî nirxek mezin in. Bi

heman awayî, cotek kemerên derî û tiştên din ên darîn ên di gora el-Malik el-Salih Necmeddîn Eyûb de di nav mînaqên herî girîng de ne.

Osmani wê ji sedsala 15'an û pê de wê serdest wê bibê û wê di wê demê û pê de wê di rengekê de wê weke ku wê, êdî wê dest bi hêrîşî desthilatîyên eyûbîyan wê bikê. Di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê. Piştî sefewîyan wê, di rengekê de wê, eyûbî û qadên wan wê ji wan re wê bina armanc.

Di nîvê duyemîn ê sedsala şazdehan de Osmanî, ji ber enflasyonê û lêçûnên şer ên ku bi lez zêde dibûn, ku bandûr li Ewropa û Rojhilata Navîn dikir, rastî zextek zêde hat. Van zextan li dora sala 1600an rê li ber rêze krîzan vekir, ku zextek mezin li ser pergala hikûmeta Osmanî danî. Împeratorî di bersiva van dijwarîyan de rêze veguherînên saziyên xwe yên ramyarî û leşkerî derbas kir, ku ew hişt ku bi serkeftî xwe biguncîne şert û mercên nû yên sedsala heftemîn û hem ji hêla leşkerî û hem jî ji hêla aborî ve bihêz bimîne. Dîroknasên nîvê sedsala bîstan carekê vê serdemê wekî serdemek bêçalakî û daketînê bi nav dikirin, lê ev nêrîn niha ji hêla piraniya akademîsyenan ve tê redkirin (çav: Hathaway, Jane (2008). *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516–1800*. Pearson Education Ltd. p. 8).

Kişandina rêyên bazirganiya deryayî yên nû ji hêla dewletên Ewropaya Rojava ve rê da wan ku ji monopola bazirganiya Osmanî dûr bisekinin. Kişandina Kepa Hêviya Baş a Portekîzî di sala 1488an de rê li ber rêze şerên deryayî yên Osmanî-Portekîzî li Okyanûsa Hindî di seranserê sedsala 16an de vekir. Tevî hebûna zêde ya Ewropî li Okyanûsa Hindî, bazirganiya Osmanî bi rojhilat re berdewam kir. Bi taybetî Qahîre ji bilindbûna qehweya Yemenî wekî kelûpelek xerîdar a populer sûd wergirt. Her ku qehwexane li bajar û bajarokên li seranserê împaratoriye xuya bûn, Qahîre bû navendeke sereke ya bazirganiya xwe, ku di seranserê sedsala heftemîn û piraniya sedsala hejdehan de beşdarî serfiraziya wê ya berdewam bû (çav: Faroqhi, Suraiya (1994). "Crisis and Change, 1590–1699". In İnalçık, Halil; Quataert, Donald (eds.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Vol. 2. Cambridge University Press. p; 507–508).

Di bin Îvan IV (1533–1584) de, Çarperestiya Rûsyayê li ser hesabê xanên Tatar ber bi herêmên Volga û Xezerê ve berfireh bû. Di sala 1571an de, xanê Qirimî Devlet I Giray, ku ji hêla Osmaniyan ve hatibû fermandarkirin, êrîşî Rûsyayê kir û Moskow şewitand. Sala din, êrîş dubare bû lê di Şerê Molodi de hate paşve xistin. Împaratoriya Osmanî û

vasalê wê, Xanê Qirimî, di rêze êrîşên koleyan de berdewam kirin ku êrîşî Ewropaya Rojhilat bikin, û heta dawîya sedsala 17an hêzek girîng li Ewropaya Rojhilat ma. Siwariya Qirimê ji bo seferên Osmaniyan ên li dijî Rûsya, Polonya, Macaristan û Farisan pir girîng bû (çav: Brian Glyn Williams (2013). "The Sultan's Raiders: The Military Role of the Crimean Tatars in the Ottoman Empire" (PDF). The Jamestown Foundation. p. 27).

Osmaniyan biryar dan ku Qibrisa Venedîkê fetih bikin û di 22ê Tîrmeha 1570an de, Nikosya hate dorpêçkirin; 50,000 Xiristiyan mirin û 180,000 kes ji bûn kole. Di 15ê Îlona 1570an de, siwariya Osmanî li ber keleha dawî ya Venedîkê li Qibrisê, Famagusta, xuya bû. Parêzvanên Venedîkê 11 mehan li hember hêzek ku di zerweya xwe de ji 200,000 zilaman bi 145 topan pêk dihat, li ber xwe dan; 163,000 top li dîwarên Famagusta ketin berî ku di Tebaxa 1571an de bikeve destê Osmaniyan. Dorpêça Famagustayê 50,000 qurbaniyên Osmaniyan girt (çav: Tucker, Spencer C. (2019). Middle East Conflicts from Ancient Egypt to the 21st Century: An Encyclopedia and Document Collection [4 volumes], p; 328).

Di heman demê de, hevgirtina Pîroz a ku bi piranî ji floyên Spanyayî û Venedîk pêk dihat, li Şerê Lepantoyê (1571), li başûrê rojavayê Yewnanistanê, li ser floya Osmaniyan serkeftinek bi dest xist; hêzên Katolîk zêdetirî 30,000 osmanî kuştin û 200 ji keştiyên wan wêran kirin. Ev derbeyek mazin bû, her çend bi piranî sembolîk bû jî, li ser wêneya neşikestina Osmaniyan, wêneyek ku serkeftina Şovalyeyên Maltayê li ser dagirkerên Osmanî di dorpêça Maltayê ya 1565an de vê dawiyê ew têk biribû (çav: Braudel, Fernand Braudel (1995). The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Vol. II. Berkeley: University of California Press).

Ev şer ji windakirina keştiyan, ku zû hatin guhertin, ji ber windakirina hêza mirovî ya pîspor ji bo hêza deryayî ya Osmanî pir zirardartir bû. Hêza deryayî ya Osmanî zû xwe baş kir, û Venedîk razî kir ku di sala 1573an de peymanek aştîyê îmze bike, û ev yek rê da Osmaniyan ku pozîsyona xwe li Bakurê Afrîkayê berfireh bikin û xurt bikin (çav: Itzkowitz, Norman (1980). Ottoman Empire and Islamic Tradition, p; 67).

Berevajî vê, sînorê Habsburgê hinekî aram bûbû, rewşek bêçare ku ji ber hişkbûna parastinên Habsburgê çêbûbû. Şerê Dirêj ê osmaniyan li dijî Awistîrya Habsburg (1593–1606) pêwîstiya bi hejmareke mezintir ji

piyadeyên Osmanî yê bi çekên agirîn çekir, ku di encamê de ramyariya wergirtina leşkeran sist bû. Ev yek bû sedema pirsgirêkên bêdîsîplînê û serhildana êşkere di nav artêşê de, ku qet bi tevahî nehatin çareserkin (çav: Itzkowitz 1980, pp. 90–92).

Serhildanên Celaliyan (1590–1610) de wê bandûra xwe wê li hemberî komkujiyên dema Selim I de ku wê bibin wê bi awayekê wê weke li hemberê wê bidin diyarkirin. Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê, rewşa serhildanên celaliyan wê, ji aliyekê din ve jî wê weke rewşek ku wê, li herêmê weke rewşa nerazîbûna li hemberê serdestbûna osmaniyan a ji herêmê bi temenê **eyûbî**-sefewiyan bê. Wê tenê wê weke serhildanên komekê û an ekolek weke mezhebî wê şîrovekirin wê tenê wê weke şaş fahmkirinekê û pê de ne tişteke din bê. Wê weke bertekek civakî a li hemberê politikayên ku wê di wê demê de wê li ser serê civakê wê werina kirin û pêşxistin bin. Heta wê demê wê di demên eyûbîyan de ku wê bi pergale civakî wê bi hev re wê li rex hev bi têgîna pergalek ahlê kitabitîyê wê bijin û wê ti pirsgirêk wê di nava wan de wê dernekevin. Lê osmanî wê yekser wê pergale civakî wê weke ku wê bikê ermanc ji xwe re. Ya ku wê bibê temenê serhildanê wê di rengekê de wê ev bê. Wekî din wê têgîna serhildanî wê ji aliyekê ve wê tenê bi navê celaliyan re jî wê were dîtin u wê werênê ser ziman wê bi temenî wê nikaribê rastiye wê werênê ser ziman. Ji wê zêdetirî wê weke rewşek civakî bê ku wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Piştî wê û pê de wê piştî pergale etyûbîyan wê li herêmê wê were têkbirin û pê de wê, di dewama wê de wê ji aligirên şah ismailan bigire û heta celali û piştî wê ku wê bi navê şêx bedredin û hwd re wê were diyarkirin wê weke rewşên ku wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê bi gelek rewşên din ên civakî re wê karibê fahmbikê bê. Ji aliyekê din ve jî wê raperinên celaliyan wê piştî ku wê, serdestîya eyûbîyan wê dawî li wê were hanin wê ev rewş wê, di rewşa nava herêmê de wê encamên wê yên aborî jî wê bi xwe re wê werênê. Eyûbîyan wê, di wê temenê de wê, pergale wan ya aborî ku wê bi temen û çerçoveya wê re wê li wê bihizirê wê karibê wê ji aliyekê ve wê li ser danûstandinên nava herêman ên bi bazirgani jî wê bibê. Piştî ku wê osmanî wê were û derkeve li pêş weke hêzekê û wê dawî li wê werênê wê êdî ev rewş wê ji holê rabin. Di wê temenê de wê peymanî aşîtiyê a li anatolya bi eyûbîyan re dibû wê, pergalek xwezayî a aboriyê jî wê biafiranda. Di wê temenê de wê, ev rewş wê hemû wê bi osmaniyan re wê têk herê. Wê pergale aborî wê yekcarî wê bikeve binî. Di wê temenê de wê ji ber hêrîşan wê li gelek herêman wê hilberîn jî wê

dawî li wê were. An jî wê di wê temenê de wê rewşek xirab wê bi wê biafirê.

Di wê temenê de wê encamên şerê osmani ê li hemberî sefawî û eyûbîyan wê di awayekê de wê, osmani wê aliyên ku ew wê fahmnakin wê aliyên abori bin. Wê piştî wê, heta sedsale 17' min jî wê, jiyankirinên qasrê ên osmaniyan wê ji xazinayên eyûbîyan ên ku wan dest danina ser wan wê bibin.

Pergale aborî a herêmê wê bi wê yekê wê dema ku wê bi osmaniyan re wê têkherê wê ev bandûrê wê li jiyanê civakî ji aliyên civakî û aliyên zanînê û weke rewşenbîrî û hwd jî wê bikê. Çendî ku wê raperinên celaliyan wê ji hêlekê ve wê sedemek ji wê ev aliyên civakî jî bê lê ji aliyê din ve jî wê, weke raperinên ku wê çawa wê, pergale civakî a berê ya dema eyûbîyan wê bi şûn ve wê werênin wê weke raperinên wê bin. Di dema Selim I de wê, ismailiyên anatolya û hewldanên wan ên bi parastina rewşa civakî û komkujiyên ku wê hêzên osmani û an Selim I wê werênê serê wan wê bi wê ve wê girêdayî karibê wê fahmbikê. Wekî din celalî û gelek rewşên din din ên raperinê wê di wê temenê de wê temenekê wan wê hebê.

Bi osmani û desthilatiya wê re wê sê aliyên civakî wê bi giring wî li herêmê wê têkherin. Yek ji wan abori bê. Ya din wê pergale rewşenbîrî û an zanyariya herêmê bê. Ji wê aliyê ve wê, temenê jiyankirina zaneyên herêmê nemênê. Anjî temenê zaneyan li herêmê wê nemênê. Wê nikaribin hizrên xwe werênina ser ziman. Wê yan wê weke dijberiyê olê wê werina dîtin û an jî wê bi wê yekê wê werina mahkumkirin. Ya ku wê osmani wê tenê xwe li wê bigirin û wê bi wê bijin wê tenê wê sazûmana olî bê. Wê di wê temenê de wê bo tafisandina aliyên civakî wê bi wê re wê bikê. Wekî din wê ji wê cihê wê ti nişanakên jiyankirinek civakê û pergale wê ya jiyankirinê wê nebê. Ya ku ew heta wê demê eyûbîyan pêşxistibû wê heta demê wê li ser wê bijî. Lê ji ber ku ew ne xwediyê aqilê wê bin ku ew wê pêşbixin û an wê rêvebibin wê piştî wê, ew jî wê weke pirsgirêkekê wê xwe li hemberê wan wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, êdî wê weke desthilatiyek ku ew weke dixwezê 'baweriyê biparêz' û an 'olê biparêz' ku ew ji civakê bê û an kesên zane bê û hwd wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê, aliyekê din wê di bin navê olê de wê heta deverekê wê li ser temenê levkirinên bi mirgehên herêmê weke bi yên kurdan re wê, minaq wê karibê piştgiriya li ser wê temenê civakatiya berê wê bigirê. Lê piştî wê ew jî wê bi demê re wê têkherê û wê temenê raperinên civakî wê bi wê re jî wê dest pê bikê.

Ji aliyê pergale civakî ve wê fahmkirina osmaniyan wê di wê temenê de wê, di rastiyê de wê nikaribê zêde bahsa pergalek civakî wê bikê. Di wê temenê de wê yên ku ew berê hebûn wê heta demekê wê li ser wan re wê biji û yên din jî wê bi demê re wê werina têkbirin. Sazûmana leşkerî a bejeyî û ya bahrê a eyûbîyan wê di wê temenê de wê were bidest xistin û wê were bi wê şerkirin. Lê piştî wê, sazûmana eyûbîyan a bahrê wê, piştî wê, demek kin de wê were têkbirin. Minaq wê li paravên bahre egeyê de wê, şerkirinên ku wê bi wan wê bikin re wê derbeyên giran wê bixwûn.

Pirsgirêka civakî wê ji wê demê û pê de wê xwe bide diyarkirin. Wê weke tengezeriyên herêmê wê bibê. Wê di wê temenê de wê, piştî wê, têkçûna pergale civakî a eyûbîyan wê weke dawîlêhatina dema zêr a herêmê jî bê. Ev wê hem li herêmê û hem jî wê li deverên din ên herêmê jî wê wusa bê. Piştî wê, êdî wê, pêşketinên xirab wê bibin. Pêşketinên civakî ên cihê ku eyûbîyan weke 'yên ahli kitab' diditin û bi hev re dijiyan wê piştî wê, ji osmaniyan re wê weke 'komên qayri-mislim' wê werina pênasekirin û wê weke komên ji wê aliyê ve werina kirin armanc. Di wê demê de wê minaq li dijî kurdên êzîdî wê gotinên weke "kesê du êzîdîyan bikujê wê herê bihuştê." An jî xiristiyani û komên din ên weke ne misilman wê weke "kafir" wê werina pênasekirin. Ev salixkirin wê di rengekê de wê, êdî wê çawa wê, li herêmê wê nişanaka têkçûna pergale civakê bê wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Weki din wê weke aliyekê din ê bi pirsgirêk wê li leyha komekê wê yên din wê werina tûnakirin û an bindest kirin. Ev wê, weke xosletekê dema osmanî a sereka bê. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê xwe bide diyarkirin. Osmanî wê, bi gotinên weke "ew diji ola me na", "ew ahlaqê me xira dikan", "ew mafê wan nina weke misilmanan bijin" û hwd wê, di wê temenê de wê weke gotinên ku wê derkevina li pêş bê. Ev wê, weke gotinên ku wê çawa wê sazûmana civakî li herêmê wê were têkbirin wê weke rengê gotinên wê karibê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji wê demê û pê de wê tenê wê weke rengekê baweriyê wê hewldana serwerkirinê û yên din ku wê eyûbî weke 'ahli kitab' diditin û weke yên ku ew pêwîstin bijiyên diditin wê werina ji holê rakirin. Di wê temenê de wê, tenê wê aliyekê wê were jiyankirin. Di wê temenê de wê yên din jî ku ew weke ne ji wê baweriyê na wê weke "dijmin" wê werina diyarkirin. Di wê temenê de wê temenê nifaqê di nava civakê de wê li herêmê wê were çekirin. Pergale civakî a eyûbîyan wê bi qatkirinên li ser temenê

mezbehî ku ew bi awayekê eyûbîyan li şûn xwe hiştibû wê bê kirin. Sorkirina nakokiyên mezhebî wê di wê di wê demê de wê bibê. Ji anatolya paqijkirina bi komkujiyên girseyî a ismailiyan wê, di dewama komkujiyên dihên ser tevgerên babayiyan de wê bibê. Ev wê, temenê civakî ê ku wê bi ber dema ronasansê ve hatiya wê yekser wê tûna bikê. Pêşketinên hizrî ên ku ew bûna wê, werina ji holê rakirn. Ji dema dervekirina hallac û heta qûdat hemedênî û hwd wê, û piştî wê bi sedan zane û rewşenbîrên herêmê wê werina qatilkirin. Ev wê weke derbe li xate pêşketina herêmê a bi eyûbîyan re hata wê demê hatibû pêşxistin **bê**. Di dewama wê de wê, kom bi kom wê êdî wê ji hev cihê bibin. Wê bi wê re wê piştî wê demê wê gelek komên xiristiyan wê nikaribin li herêmê bijin. Wê dêrên wan wê werina kirin mizgeft. Wê di wê temenê de wê ev wê, weke rewşek dejenerekirin û ji holê rakirina pergalea civakê û a li herêmê ji dema eyûbîyan mirete mabû bû.

Di wê temenê de wê civakên weke yên kurd û an sûrîyanî, ermenî, êzîdî û heta cihu jî wê di wê demê de wê derfeta mafê jiyanê wê êdî wê ji wê demê û pê de wê ji xwe re wê nebinin. Wê yan wê ji holê wê biravin û yan jî wê, di nava xwe de wê xwe ji dînyê wê izole bikin û bijin ku ew jî karibin bijin.

Pergale civakî wê heta sedsale 17'min wê bi tememî wê were tûnakirin û wê dema ku wê li hemberê wê, gotin hatiba gotin wê weke "li dijî olê dirabê" wê di rengekê de ew werê diyarkirin û wê were mahkumkirin. Ol wê di wê rengê de wê weke tafîsandin û bédengkirinê wê were bikarhanin. Têkçûna pergale civakî wê piştî wê jî wê bi ber demên hemdem de wê zêdeyî wê, giringiya xwe wê bide diyarkirin. Ber ku wê ji wan deman û pê de wê weke demên pêşketina civakî bin û wê ew tûnakirin wê weke êşa wê xwe ji temen ve wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê dijberîyên li wê jî wê weke 'dijberiyên li olê' wê werina mahkumkirin. Di wê temenê de wê kesek nikaribê gotinê bibêjê wê sedema wê bê.. Li herêmê tengezeriya civakî û heta şariştani wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe li herêmê wê ji temen ve wê di rengekê de wê weke k uwê bide diyarkirin.

Piştî sedsale 16'min û pê de wê weke celaliyan wê li kurdistanê û deverên din ên herêmê wê raperinên herêmî wê bibin. Ev raperin wê hinekê jî wê weke bertekên civakî bin. Lê ew bertekên civakî wê li hemberê mirtalê olî ku ew hati pêşxistin wê hertimî wê têkherin û her têkçûn wê bi xwe re wê rewşên civakî ên herêmê wê xiirabtir wê bikê. Wê zêdetirî wê bikê tengezeriyên mazintir. Weki din wê li herêmê wê

rewşa aborî jî wê ji xwe wê pergale wê êdî wê bi tememî wê tekherê. Ya pergale faodali a qastî jî wê têkherê. Wê tenê wê bi awayekê bêserûber rewşên xwe jiyankirinê kku ew dibin di rewşek sevilane de wê bi wê re wê bibin. Civakên herêmê wê, care pêşî wê di wê demê de wê bi pêşketina osmanî re wê weke bindestkirina olî wê hîsbikin. Wê têngîna iteatê' wê bi wê re wê were pîşxistin ku ev wê weke têngînek ku wê kes weke bê maf û azadî wê bi mecbûrî wê bi wê were dayin jiyankirin. Di wê temenê de wê di keviyek giring de wê têngîna civakê wê bişekinê. Yan wê bibê weke civakek iteatker weke ji wê dihê xwestin piştî tepisendinên tevgerên civakî ên weke ya ismailî û babayîyan û an jî wê tekoşîna maf û azadiyê wê bi temenekê rewşenbîrî wê derxê li pêş û wê tekoşîna xwe ya civakî wê derxê li asta jorin. Di wê temenê de wê osmanî wê weke rejima pêşxistina koleyên bi navê iteatê ku ew dikê pêşbixê û bi wan weke rejimekê ser serê wan bijî wê bibê.

Ji van aliyan ve wê heta ku mirov osmanî ji aliyê têkçûnên civakî ku wê piştî eyûbîyan wê bide çêkirin bi wan fahmbekê wê nikaribê wê bi başî wê fahmbikê ku wê çî encamên dîrokî û xirab bi herêmê dana jiyankirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyên giring bin ku mirov wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Pîrsgirêkên civakî ku wê biafirênê wê piştî wê barî pêşarojê wê were kirin. Di roja me bixwe de jî wê gelek pîrsgirêkên civakî ku ew dihên jiyankirin wê weke mireteya wê bin.

Ji wê aliyê ve wê, gotinek din jî bi rewşa celaliyan û ismailiyên anatolyayî ve girêdayî dikarê wê bibêjê. Wê ne tenê wê weke berteke ramyari ku ew li ser esasê parastina pergale civakî a eyûbîyan wê xwe bide diyarkirin bê. Wekî din wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê celalî û rewşên raperinê ên weke wan wê weke rewşên têkçûna pergalek civakî û aborî û encama wê jî bin. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Têkçûna eyûbîyan wê di rengekê de wê karibê wê weke têkçûna sazûmana herêmê a civakî û rewşenbîrî a herêmê jî wê bibînê. Piştî wê sazûmana ramyari a ku ew herêm bi herêm hatiya rêxistinkirin wê bi wê ve girêdayî wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şewayekê de wê diwama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Pergale civakî a eyûbîyan wê li herêmê piştî têkçûna wê piştî wê êdî wê ti carî wê nikaribê bahsa pergalek civakî ku wê piştî wê were avakirin û an wê were û serwer bibê weke wê. Di wê temenê de wê civakên hundurê wê, ku wê piştî wê, weke bi gotina 'qayri-mislim' wê werina armanc

girtin wê piştî wê bi komkujiyan re wê rû bi rû bimênin li leyha ramyariya desthilata serdest ku wê ji têngînek civakî wê **dûr bê**.

Di aslê xwe de wê dema ku em bahsa wê demê bikin wê hin aliyên wê yên din wê hebin ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Piştî em dikarin derbasî dema piştî wê bibin. Li dora sedsale 12'an û pê de wê tevgerê civakî wê bi temenê pêşketinê civakî ên dema eyûbîyan wê bibin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bibin. Pergale civakî a eyûbîyan wê hin bi hin wê pêşkeve û wê di wê de wê weke aliyekê ku wê sultanên eyûbîyan wê çawa wê ji rewşa şer wê biparêzên wê li ser wê bisekin in. Li dora sedsale 12'an û pê de wê, hêrîşên mogol û selçûqîyan wê li herêmê wê bibin. Ev wê di rengekê de wê rûxandinek civakî wê bi xwe re wê bikin. Minaq ku wê, di şopa kurdên wek babek xûremî û abû mislimê xorasanê de wê bibê. wê karibê bahsa tevger û an raperina babeyîyan bikê. Ev wê, weke tevgerê civakî wê li hemberê hêrîşên mogol û selçûqîna wê pêşkeve.

Raperina civakî, serhildana mezin a gel a bi pêşengiya duoya Baba Îlyas-Baba Îshak ku di salên 1239-1240an de li Anatoliyê rabû, ji aliyê Babaî ve wê bibê û wê weke tevgerê civakî a ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Tevbera babai wê, weke ku wê karibê wê kifşbikê wê, li ser temenê têngîna civakî a dema eyûbîyan ku wê bi temenê têngîna 'ahlê kitab' û weke têgihek bi ser ya têngîna ummeti re wê bibê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Bandûra têngîna babek, hûrem, kermetî û mezdek jî wê di wê temenê de wê ji wê di rengekê de wê were kifşkirin.

Baba ilyas wê, bi nav û an lababê 'şamî' jî ku wê li dora reha, semsur, û heta amedê ku wê bibê wê were naskirin û wê gelek caran wê weke bi 'koka kurd' re wê were pênasekirin û ser ziman.

Di wê temenê de wê ev tevger wê, di wê temenê de wê di aslê xwe de wê weke tevgerê civakî a şoreşgerî ku mirov wê dikarê wê bi şibênê ya destpêka ronasansê ya 'şerên sedsalê' û an 'şerê sihsalê' ên li rojava û hwd jî. Di encama wan şeran û pêvajoyên wan de wê xwenûkirin û an reformê wê bi dem û têngîha ronasansê re wê li rojava wê pêşkeve.

Di wê temenê de wê, weke têngînek ku wê ji temen ve wê, bi girsayî ku wê werênê ser ziman wê zêdeyî wê çerçoveya kurdistanî weke êzîdî, ermenî, zerdeştî, şîî, sûryani, tirkmen jî di nava de wê xalkên herêmê wê di nava wê de wê weke piştgiriye wê bidinê. Di wê temenê de wê pêşkeve. Ev tevgera civakî wê çendî sernekeve jî wê bandûra wê piştî wê xwe mayinda wê bikê. Wê ev tevger wê, weke tevgerê ji temen ve ku wê girseyên xizan û bindest ku wê li hemberê çîna serdest a desthilatî wê

serî hildin jî wê karibê wê werênê ser ziman. Di roja me de wê çendî wê weke bi çavkaniya selçûqî jî wê were ser ziman û wê weke 'raperinek tirkmenî' wê were bi navkirin jî lê çavkaniyên herêmê û şertûmercên demê ên fahmkirinê wê bi awayekê din jî wê karibin wê bidina diyarkirin. Minaq wê di wê temenê de wê, temenê civakî ê eyûbiyan ku ew hin bi hin pêşdikeve û hatibû ber ronasanseke jî wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Lê ev çerçoveya civakî wê rastî hêrişan wê were. Di wê temenê de wê hêrişên selçûqî ên weke bi qiyasedin û hwd, ku wê bibin wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê. Ev wê ji aliyekê ve wê weke li kurdistanê a bertek û raperina civakî li hemberê hêrişên komên selçûqî ên li herêmê û li civakê dibin wê weke bertekek û tevgerê civakî a li hemberê wê jî bê.

Di wê temenê de wê, ev tevger wê taqabûlî dema li dora 1240'an wê bikê ku wê ev dem wê rastî wê dema ku wê selçûqî û mogoli wê dest bi hêrişên li herêmê wê bikin û ev wê, temenê jiyane wan a aborî û civakî wê ji holê rabikê bê.

Ev weke tevgerê kurdistanî ku wê, di wê temenê de wê hemû komên civakî ên herêmê wê weke rabina raperinê li ser wê temenê civaketiya xwe ya li herêmê jî wê karibê wê fahmbikê bê. Ne rast e ku serhildana Babayî tenê bi Tirkmenîtiyê bi tevê ve were girêdan û ser ziman. Ji ber ku, her çend eşîrên Tirkmen di Tevgera Babayî de piranî pêk dihanîn jî, Kurd, Ermenî û komên din ên Xiristiyan jî hebûn, bi gotineke din, ew çînen bindest û tepeserkirî yên mirovan bûn.

Weki din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê derfeta komek tirkmen weke li hemberê desthilatê xwe zêde wê weke ku wê nebê bi serê xwe.

Di wê temenê de wê, ev wê, weke çerçoveyek giştî a raperinê a li kurdistanê bê ku wê ji rojhilatê kurdistanê û xorasanê û heta bakûrê kurdistanê û rojavayê kurdistanê wê li herêmê wê di rengekê de wê bibê. Wê piştî wê li anatolya li deverên ku wê bandûra ismailî û hwd ku wê di wê demê de wê bi civake eyûbî re wê bijiyar ban.

Di wê temenê de wê, ev wê, di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê weke bertekek civakî a cidî bê. Lê ev wê ne tenê wê li hemberê ya çîna serdest bi tenê bê. Wê weki din wê li hemberî komên diherikin herêmê ên selçûqî û mogoli jî wê weke tevgerê civakî bê.

Bo ku wê temenê wê civaketiya ku ew li ser wê pêşdikeve wê fahmbikê wê pêşî wê weke ku wê pêwîst bê ku wê pêşî wê çerçoveya sazûmana civakî û mantiqê yê fahmkirinê ê dema eyûbîyan wê fahmbikê. Weki din wê mejuya civakî a herêmê ji demên berê islamê û çavkaniya wan a herêmê wê di rengekê de wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, têgîna civakî a 'ahlê kitab' wê di wê temenê de wê bi çerçoveya wê re wê were esas girtin û ev çerçove wê li ser têgîna ummetiyê ku wê di temenê têgînek bawerî a homojen de wê were hizirkirin re jî bê. Ev wê di dema eyûbîyan de wê weke navê modelê civakî bê.

Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dema ku wê minaq wê bahsa hizrên baba ilyas wê were kirin hinek şîroveyên weke bi rengê "senteze islam û xiristiyanîyetê" re wê hizra wî wê were diyarkirin jî wê bi wê rastiyê ve wê girêdayî wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê, çerçoveya wê tevgerê de wê weke kurd, ermenî, sûryanî û tirkmen jî hebûna wan wê di wê temenê de wê weke karibê wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê tirkmenî tevlibûna tevgerê bi wê rengê wê nişanaka wê jî bê ku ew çare pêşî wê ji nirxa civake herêmê wê fêrbûnek bingihîn wê weke bigirê û wê li wê xwedî derkeve û wê bixwezê ku wê biparêzê.

Di aslê xwe de wê, dema ku ez tevgera babai fahmdikim wê, dibînim ku wê gelek rewşên weke manipulakirinê wê weke bo ku wê têgîh û fahmkirinên demên piştre bidina diyarkirin wê werina gotin. Weke ku ew gotin li demên piştre hatibê hizirin û hatibê gotin. Minaq gotinên weke bi baba ilyas re wê weke hizirkirina bi navê wî re wê weke têgîna xelîfetiye wê di wê temenê de wê weke têgînek ku wê ji rengê civaketiya wê dûr bi wê rengê wê weke dixwezê dûrbikê û an ji têgîna çerçoveya pergale civakî a ahlê kitabî dûr bikê û wê di çerçoveyek têgîna ummeti de wê bicih bikê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Bi wê yekê wê, ji rastiya wê ya civakî wê weke dûrxistinek jî wê di rengekê de wê weke ku wê di fahmkirina wê de wê weke ku wê were kirin. Lê di aslê xwe de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê li ser wê bisekinê ku ev wê tevgerê weke di wê temenê de a olî zêdetirî wê rengê wê yê civakî wê derkeve li pêş bê. Ev wê ji du aliyan ve wê bertekê wê bide nişandin. Yek wê ji aliyê bindestkirina çîna serdest bê. Du wê ji aliyê seferên li herêmê dihên kirin ku ew li hemberê wan weke bertekê bê. Weki din jî wê di wê demê de wê civakên herêmê wê ne tenê wê di bin hêrişan de bin wê weke ku wê bindest hatina kirin jî bin. Weke aliyekê wê yê din ê sêyem jî wê weke têgînek

civakî a ji temen ve bi biryardarî a bi xwestina vîna azad tevgerinê wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ku em bahsa serdestîya têngînek sûnni bikin di wê demê de wê çawa wê ev were dejenerekirin ji cewherê wê û di nava wê de wê were bicihkirin û peyame wê ya rastin a civakî wê were ji fahmkirinê dûrkin wê, weke ku wê bi wê mantiqê di rengê de wê xwe bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê, tevgera babai wê weke tevgerê kurdistanî û anatolyayî a civakên kurd, tirkmen, ermenî, elewî, sûryani û hemû pêkhatayên din ku ew wê weke bi xwe û bi rengê xwe wê çawa wê weke hebin wê weke ya wê bê. Ne xwe ne bi wê rengê ba wê çawa wê ermeniyek, û an xiristiyan wê tevli bûba. An jî êzîdiyek wê tevli bûba. An jî wê kurdekê wê tevli bûba. Ev wê di wê temenê de wê, di rengê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman. Wê di peyame wê de wê rastî bê ku wê aramî û aşîti wê hebê. Lê wê li ser temenekê civakî û bi wîna wê hebê. Wekî din wê hinek nuweyên fahmkirinê wê bi wê rengê wê hebê ku wê li hemberê têngîna faodalisme demê wê weke ku wê xwe bide diyarkirin jî wê hebê. Ji wê aliyê ve wê weke ku wê li pêşîya dema xwe ku ew dihizirê weke têngîhiştinek civakî û bi mejiyê wê ku ew ronasansekê weke bide kirin dihizirê bê.

Di nava têngîna elewiyên kurdistanî û anatolyayî de bicihbûna wê jî weke têngîneke temenî wê karibê wê bi wê rengê wê di rengê de wê bi peyame wê ya civakî wê di rengê de wê bi têngîna maf û azadiyê wê ve girêdayî wê di rengê de wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, ji têngînek ummetî dûr weke têngînek ahlî-kitabî wê bi sazûmana wê ya fahmkirinê re wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê, ev çerçoveya civakî wê pêşîya wê hebê û wê pêvajoyên wê yên pêşî ên bi pêşketina wê re wê hebê. Di demên berî ya eyûbîyan de wê, têngîhên weke yên ji babekiyan, hûrremîyan, baba tahirê uryani, abû mislimê xûrasaniyan, daşniyan û hwd wê di rengê de wê karibê wê di şewayekê de wê karibê wê fahmbikê bê. Minaq kevneşopîya hemedeniyan di wê çerçoveyê de wê karibê balê bikêşênê li ser wê ji qûdat hemedemî û heta baba tahirê hemedemî wê di wê temenê de wê, ev kevneşopî wî di rengê de wê xwe di rengê de wê bi wê çerçoveyê wê diyarîkê. Ev wê weke ji aliyekê din ve jî wê weke nişanaka wê bê ku wê herêm bi herêm wê ev kevneşopî wê pêvajoyên xwe yên pêşketinê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê bikirpênê wê bibê.

Navê Qûdat hamedenî di wê warê de wê wek, navekî giranbiha û navdar bê. Qudat navnasê wî ye, navê wî yê berastîn Ebdullah e. Ebdullahê kurê Muhemedê Elî ya. Weka ku ji kunyeya wî jî tê fahm kirin ji kurdekî Hemedanî ye di 1098'an de li Hemedanê hatiye dinyê. Ji ber ku di fiqiha Îslamê de pêşketî bûye û hê di bîst û du saliya xwe de di 1120'an de dest bi qadîtiyê kiriye jê re gotin û an laqabê 'Eynelqudat' ankû çavê qaziyan hatiya gotin. Qudatê Hemedanî birastî jî xwediye hişekî hêja bûye. Lewra digel ku wê demê ewqas zanyarên mezin û jêhatî di Hemedanê de dijiyan, qazîtiya wî bajarî ankû hakimtiya wî bajarî di dest qudatê Hemedanî 22 salî de bû.

Qudatê Hemedanî ji ber hizir û ramanên xwe ciwanî hat qatilkirin. Wî jî weka Xellac felsefeya Wehdetul wucûdê di parast û ji ber van ramanên xwe ji alî desthilatdaran ve bi xedarî hate qatilkirin. Feqîtiya xwe ji dest seydayên mezin ên weka Omer Xeyam, Ehmed Xezalî û Şêx Muhemed Hemayî derbas kir. Di avakirina felsefeya xwe de ji du navên mezin bandûr girt: Xellacê Mensûr û Mihemedê Xezalî. Di felsefeya wî de tenê rêgezên Îslamî tune ye di heman demê de ji felsefeya yewnanan jî bandûr girtiye û bi vî rengî felsefeya yewnanan xistiye nava felsefeya olî. Felsefeya qûdat wê di wê warê de wê dema ku em li çavkaniya wê dihizirin wê dikarin wê kifşbikin û wê werênina ser ziman ku wê, weke ya baba tahirê uryani bê û an heta baba ilyas bê wê di wê temenê de wê karibê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê, ev dûmenê felsefeyê wê, li herêmê wê pêşkeve. Ji wê aliyê ve wê, rojhilatê kurdistanê wê navendek felsefeyê ku mirov dikarê ji wê aliyê ve pirr zêde bi zanin û zaneyên wê dihên zanin zêde sûd wergirê wê **bibê**.

Ev gotin ya wî ye ku wê bibêjê “Ew ê ku hûn wî xwedê dizanin, ew Muhemed e. Ew ê ku hûn wî Muhemed dizanin ew Xwedê ye.” Ev gotin dibe ku di halê sekrê de hatibe gotin. Lewra aliyê wî yê tesewûfî gelek mezin bû. Lê dîsa jî, ji vê gotina wî nayê fehmkirin ku Muhemed û Xweda yek in an Muhemed xweda ye. Bi vê gotinê armanca wî yekîtiya afirîner û yên afirî ye. Jixwe jî li gorî wî wehdetul wucûd jî li ser vê yekê ava bûye.

Wekî ku di berxwedanên Babek, Hurremi, Mazdek û Karmati yên sedsalên berê de hatiye dîtin, ev serhildan jî armanc dike ku jiyanek azad, komînal û wekhev û rêkûpêkiyek civakî hebe. Dê guncaw be ku ew wekî berdewamiya lêgerîna rastiye ya ku di seranserê dîrokê de bi navê mirovahiyê tê meşandin were nirxandin. Ji ber ku şêwazek jiyanê ku bi têgihîştina rastiye di hişê civakê de nakok e, her gav li Rojhilata Navîn

bûye sedema bertekan û her weha sedema sereke ya serhildan û berxwedanan bûye. Ev rewşek bertek û serhildanê ye ku ji kêliya ku pergala çîn û dewletê dest bi domandina xwe bi nirxên civaka xwezayî kir û bi karhanîna van nirxan xwe afirand heya îro berdewam kiriye. Her çend di seranserê dîrokê de carinan di vê têgihîştin û lêgerîna rastiyê de rawestiyan hebin jî, ew qet bi dawî nebûye û her gav cihê xwe di hişê mirovahiye de parastiye. Ji vê perspektîfê ve, ne xelet e ku mirov bibêje ku ev serhildanaka herêmî û civakî ku wê hemû xalkên herêmê wê di wê de wê tekoşîn bikin û doza maf û azadiya bikin ku wê bi wê fahmbikê bê. Weki din numînêra wijdanê civakî û edaletê bi hev re dike. Bi rastî, gotinên Baba Îlyas, ên weke "Cîhan a Gel e" vê yekê dihênê ser ziman û dide diyarkirin.

Baba Îlyas, ku wekhevî û azadiya civakî diparêze, di nêrîna xwe ya cîhanê de cihê milkê taybet tune ye, û her weha li dijî tebeqebûna civakî ye. Bi baweriya ku evîn û perestina Xwedê di nav rêzikên hişk ên olê de nayê bidestxistin, û ku mirov tenê dikare vê evîn û hezkirinê li gorî dilê xwe biafirîne, Baba Îlyas bi vî rengî xwe ji mezheba Sunnî ya Îslamê vediqetîne û li ser rêyek mîstîk pêşve diçe. Baba Îlyas, ku hewl dide xwe ji sînorên dogmatîsmê rizgar bike, li dijî cudakariya di navbera mêr û jinan de jî derdikeve. Ew bawer dike ku civak yekpare û wekhev e. Ji ber vê sedemê, bi tevlîkirina jinan di civînên ku ew bi şagirtên xwe re li cihê xwe dike, ew vê cudakariya ku di kevneşopîya Sunnî ya Îslamê de heye ji holê radike û hewl dide ku ramanên xwe bi qasî ku pêkan be li her kesî belav bike. V. Gordlevsky di pirtûka xwe ya "Dewleta Selçûkiyên Anatoliyê" de li ser serhildana ku tovên wê ji hêla Baba Îlyas ve hatine çandin, ku ji hêla her kesî ve ji ber şewaza jiyana xwe ya nerm, alîkar û bêxem û kesayetiya xwe dihat hezkirin, dibêje, "dengdana hînkirinên Mazdek tê bihîstin."

Wekî ku ji vê vegotina mîtolojîk tê fahmkirin, çanda pêxemberî ya Rojhilata Navîn piştî Mezdek û Babek di şexsê Baba Îlyas de careke din xwe dubare dike. Lê li vir gotina pêxemberî bikarhanîna wê li şûna wê ya civakî wê zêdetirî wê li wê rengê fahmkirina baba ilyas wê weke ku wê were. Ber ku ew wê di wê temenê de wê, bi wê mantiqê li herêmê wê bihizirê û wê, bi wîn û hişbûna kes wê ji xwe re wê bikê armanc. Ji têgîna iteatê wê dîrketinekê wê weke ku wê pêşniyarbikê. Wekî ku ji dîrokê tê zanîn, deverên ku zilm û neheqî lê tê jiyîn, edaleta civakî tê bînpêkirin, û azadî û wekhevî tune ne, bûne bingeha ku serhildanên civakî û tevgerên gel dikarin pêk werin. Ji ber vê sedemê, civakan her

gav dizanin ka mirov çawa ji hundirê xwe xilaskar an pêşengek derdixe. Bi rastî, gel ji bo Baba Îlyas dibêje, "La îlahe îlallah Baba Resulullah." Wê gotina baba ilyas dikarin di rengê gotina Qûdat hamedenî a di rengê "Ew ê ku hûn wî xwedê dizanin, ew Muhemed e. Ew ê ku hûn wî Muhemed dizanin ew Xwedê ye" de jî wê di şewayekê de wê fahmbikin. Yan di rengê ku wê weke yarsanî dibêjin ku hin kes wan bi nizamî wekî "Elî Ellahî" pênase dikin wê fahmbikê. ku ew bi nav dikin, wek ku Yarsanî înkâr dikin nişandin. Ji ber vê yekê, gelek Yarsanî nasnameya xwe ya olî vedişêrin ku ew wê diyarbikin.

Cihê ku tevgera gel a Babaiyan lê hate organîzekirin û birêvebirin, cihê Baba Îlyas lê bûya bê. Her çend hemî xetên plansazî û taktîkî li vir hatin xêzkirin jî, kadroyên pêşeng ên tevgerê jî li vir hatin amadekirin. Ji 60 kadroyên ku Baba Îlyas ji bo belavkirina vê birdoziyê li Anatoliya û Kurdistanê belav kirin, yê herî navdar û fermandarê pêşeng ê tevgerê (Serwer-i Leşkeran) Baba Îshak bû. Li gel Baba Îshak, gelek kadroyên Babayî yên wekî Emircem Baba, Şêx Osman, Hacî Mihman, Karaca Ehmed, Hacî Bektaşî Velî û hwd. hene. Lêbelê, ew Baba Îshak, ligel Baba Îlyas, navê "Babai" dan vê tevgerê. Nabê 'baba'yî di nava hin têgihên weke yeresanî, kakayî û feyliyên başûr û rojhilatê kurdistanê de wê weke di wateya pîrbûn, bi zanebûnê û kesekê weke xwediyê mertebeyek bilind bi zanina xwe bêtê ser ziman. Di wê temenê de wê, gotinê wê di rengekê de wê weke têtînek mertebeyî wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Baba Îshak li herêma samsûrê jiya û hema hema hemû şerên tevgera Babayî di serê artêşa gel de ku wî damezrandiye, rêve bir. Ji ber ku ew bi leqeba "Şemî" tê nasîn, raya giştî ya hemû lêkolîneran ew e ku ew ji Tirkmenên Şam Bayadî ye, dihe diyarkirin. Lê ligel van hemûyan, tê gotin ku ew Kurd bû. Dîroknasê Qesra Selçûkiyan Îbn Bîbî dibêje ku Baba Îshak pêşengê gel bû ku ji gunehan dûr diket, dilsoz bû, xwedî şiyaneke xurt a îqnakirinê bû, rêya rast nîşan dida û xwedî exlaqek bilind bû. Ew nikaribû xwe ragire lê bibêje ku ew sûfiyek zana bû ku nexweşan qenc dikir lê li benda ti feydeyek madî wekî pere an diyariyan nedibû, kesek ku şivantiyê dikir pişeyê xwe, û kesek xwedî zanîn û aqil bû. Bi vî awayî, Baba Îshak bawerî da gelên bindest û tepeserkirî yên ji hemû ol û neteweyan û hejmareke mezin ji mirovan, hem jin û hem jî mêr, li dora xwe kom kir da ku tevli serhildanê bibin. Di gelek pirtûkên dîrokê de, ew bi Baba Îlyas re tê tevlîhevkirin ji ber ku ew hem ragihandêr û

organîzatorê serhildanê bû û hem jî fermandarê giştî bû ku bi xwe beşdarî şeran bû. Lê ew du yek kes bûn.

Lê bi wê re jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê çerçoveyek civakî a pêşketî wê derkeve li pêş. Ev pêşketina civakî wê, di regekê de wê, di wê demê de wê, di nava tepisendinên desthilatî, zordariya mezhebî û hêrişên talanê ên li herêmê de wê bibê. Di wê temenê de wê di regekê de wê, 'xalkbûnek' wê li herêmê wê pêşkeve. Lê ev xalkbûn wê weke ku wê di rewşa tevgera baba ilyas de wê were dîtin wê dervî têngîna olê wê pêşkeve. Wê ne ji civakê ji olê lê wê olê bo civakê wê tefkir bikê. Gotina wî ya 'cihan a gel a' wê li ser wê temenê wê bi fêrsek fahmkirinê wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ew wê, bi demê re wê, bikevina hişmendiya mafên xwe de. Wê bi wê re wê li ser temenê jiyane xwe ya civakî wê hertimî wê êdî wê raperinan wê bikin. Di wê temenê de wê civakbûn û raperin wê weke du gotinên ku wê di wê rewşê de wê hev ji hev re wê bikina temen û wê pêşketina hev wê di hev de wê bidina diyarkirin bin. Di wê temenê de wê çîna desthilatdar a serdest jî wê, di regekê de wê, li herêmê wê bi makanismayên baweriyê û sazûmana wê desthilatên xwe wê rêvebibin. Wê li dijî wê, xalkên herêmê wê bi xalkbûna xwe re wê li dijî wê derkeve. Komên herêmê ên ku ew dibin wê di wê warê de wê weke di rewşek raperinê a dayimî de bin. Elewiti jî wê weke di encama wê de wê hertimî wê weke bertekek civakî a di wê temenê de ku wê fahmbikê bê. Wê di regekê de wê dîmenekê weke ya piştî li rojava li hemberî katolikiyê pêşketina protestaniyê wê weke bertekekê bibê wê di wê rengê de wê karibê di şêwayekê de wê fahmbikê.

Elewiti wê wateyek wê ya din jî wê hebê. Ew jî wê di zane min de wê zêde giring bê ku wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ew jî wê di wê temenê de wê, têngîna civakî a bindestkirî wê bikê ku wê azad bikê. Wê weke tevgera wê bibê û wê dîroka wê bi fêrsek fahmkirinê û morfoolojiya wê ku wê li wê bihizirê wê karibê wê weke ji dema tênginê weke mezdek û şûnpyên wî û piştî wî heta kevneşopîya tahirê hemedanî, abû mislimê xorasanî, babak, Daşnî û hwd. Ev wê weke bertekên di wê temenê de wê bibê. Mezdekiyan wê, Kawa keyê sasanî wê ji deshilatê wê bikin ku ew wê, çawa wê civakê bi serê xwe wê weke xwe bi rêve bibê wê bi wê temenê wê çêbikin. Ev wê weke kirinek nostarijîkî bê. Lê wateya wê zêde giring a bo civaknasiya civakê û pêşketina wê.

Li ser wê temenê kevneşopîya nesimî û hallacê mensur teqez divê ku wê bibîr bikê. Ev wê di wê temenê de wê ji heman kevneşopîya baba

ilyas bin. Heta ku wê, dikarê wê bibêjê ku ev kevneşopîya baba ilyas wê di temenê bi wate kirina wan de jî bê. Ev wê weke aliyên civakî bin ku wê di wê temenê de wê fêrsek civakî wê li herêmê wê biafirênê.

Di wê temenê de wê rast bê ku wê elewitiyê wê ji dîmenekê baweriyê zêdetirî wê weke dîmenekê tevgerî ê civakî wê di wê têngîna wê ya rûhani de wê fahmbikê. Ber ku wê fêrsên civakî û têngihiştina wê ya bi kevneşopîkirî wê ji ya êkolên din ên olî û ne olî wê weke zêdetirî wê di xwe de wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê xosletên tekoşîna civakî û bertekên wê bide diyarkirin. Lê ji wê zêdetirî wê hinek aliyên wê yên ku ew weke pêwîst bin werina kifşkirin wê di wê temenê de bin ku ew wê çawa wê di dewama wê de wê weke bi çerçoveyek civakî ku wê ji wan numeyên wê demê ku ew derdikevina dervî ya dema faodalismê wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bi pêşketin têngihiştina civakî wê bidina diyarkirin bê. Hinekê jî wê weke tênginek layiq di roja me de wê bi dîmen bûna wê hinekê jî wê di temenê wê de wê ev têngihiştina wê hebê û ev têngihiştina wê pêwîsta baştirin were fahmkirin.

Lê wê aliyê wê dervî perspektîfek civakî wê nikaribê wê bi başî jî wê fahmbikê. Ber ku ev wê weke aliyekê wê yê giring wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê. Wê di wê rengê de wê bertek, raperin û têngihiştina serihildanê a bi têngihiştinek civakî û li ser temenê maf û azadiyê wê di xwe de wê bi tov kirîya û çandîya. Ji wê aliyê ve wê di zane min de wê li gorî temenê wê bi perspektîfek civakî wê fahmkirina wê û weke zêdetirî aktivkirina wê di rengekê de wê giring bê. Di roja me de wê aliyê ku wê hê ummetparêzan dide tirsandin jî wê di aslê xwe de wê weke ku ev ali bê.

Lê ev ali wê di destpêka ronasanê de wê bi wê re wê pêşkeve. Lê pêwîst bû ku ew ronasansa wê hê di dawîya serdema navîn de biheta kirin. Lê ew ne hata kirin. Ew li şûn ma. Ew şoreşa civakî nekir. Lê bi wê re ew fêrsa xwe ya weke ya hêsta bindestan a wê biparêzê. Di demên hemdem de wê weke di nava pergale serdest a sînni de hewldana bicihkirina saziyên wê di roja me de wê, tenê û tenê wê çawa wê, hêsta civakî û cewherê wê yê berxwedêr ku ew bi wê re ew pêşketiya wê ji wê bide dîrkin û wê weke di nava pergalê de wê weke ahl û kedi bikê wê bo wê bê.

Li vir wê, di elewitiyê de wê, weke gotina 'çûna li şah', 'şah' û an 'baba' wê di rengekê de wê gotinên heman têngihiştinê wê bi mertebeyî wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Di rengekê de wê têngihiştina

wê ya weke bergê wê bi fêrsên civakî bê. Lê aliyekê ku wê elewiyan bixwe wê hê weke bi tememî wê fahmnekiriya ew cewherê wê yê afrîner ku ew hertimî bi kirin û têgihiştinên nû weke di her civînên wê de ku ew were kirin bê. Elewiti wê çerçoveyek têgîn û pêşketinê a civakî û bi felsefeya serdemê a weke di dema ronasansê de ku ew bi serketiba û serwer bûba û pêvajoyên pêşketinê bi jiya ba. Lê ew serneket. Weke felsefeya pêşketina dema ronasansê ku ew serneketiya wê dikarê wê fahmbikê. Bi rengekê din wê weke têgîn û têgihiştinek ronasansî ku ew di hêka xwe de têrîtî girtiya û gihiştîya. Lê ew ji wê hêkê ti carî derneketiya ku ew pêşketina xwe di jiyânê de bi wê pêvajoyên jiyânê û civakê bi xwe re wê bijî. Di roja me de wê ev wê xwe di rengê weke bi mejiyekê weke izolekirinê de bigirê û têkiliya wê ya bi civakê a kêr re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Dîmenê izoletiyê ê li ser elewitiyê wê, ji demên têkçûnên ku wê di encama raperinên weke liherêmê bi civakî bûna weke ji mezdek, û heta babak, mislimê xorasanê, daşnî û heta babai, şêx bedredin û hwd re ku wê bibê wê karibê bi wê re wê fahmbikê. Ji ber vê yekê wê dîmenê têkçûnê wê di wê kirdeya têgihiştina xwe ya raperiner de wê bijî. Ew wê hê ji ser xwe ne avêtîya. Ber vê yekê wê li şûna weke têgihiştinek pergali a civakî wê weke bi wê bijî wê, di nava sînore gotina baweriyê de wê xwe dilgirtin û hapiskirina wê ji wê yekê dihê. Ber her tiştê xwe serbest berdana elewitiyê wê têgihiştina civakî wê derxê li holê. Wê weke modelê civakî ku ew pêşkeve wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev hem bi giştî û hem jî bi teybetî wê karibê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Bi vê yekê ez hertimî wê pirsê ji xwe dikim ku wê kengi wê ji hundurê wê kalikê wê derkeve. Ji vê aliyê ve wê weke aliyê elewitiyê ê giring wê ew bê ku ew dîmenekê jiyânî û fêrsên wê yên fahmkirinê û ku wê bi nirx dibîne wê di xwe de wê bihawênê. Ji wê aliyê ve wê, têgîna wê ya civakbûnê wê di serî de wê, pêşî pêwîst bê ku ew xwe bide li der. Ev wê, weke aliyekê wê yê giring bê. Divê ku ew rewşa wê weke serbest nebûna wê û ji dîmenê xwe yê civakê dûrketina wê, ber ku wê hertimî xwe di rewşek parastinê de girtibê ji ber wê bê. Lê hertimî wê weke têgihiştinek ji temen ve wê li hemberê ya zor û tûndûtûjiyê wê berxwe bide bê. Ev bi temenekê di civakî bê. Ev aliyê wê yê civakî jî wê di rengekê de wê ji mejiyê wê weke hatibê dûrkirin bê. Di roja me de wê elewiti wê bikeve pozisyona dema destpêkê a xiristiyanîyetê ku wê çawa wê aligirên wê hewl bidin ku ew xwediyê baweriyê mesihi na. Mesihiyan di wê demê de wê xwe bi felsefeyê wê bîna ser ziman. Di vê demê de jî elewi dikarin xwe bi

felsefeya civakê di wê rengê de wê weke bi nûkirinekê wê bikin û werênina ser ziman. Bo wê jî wê pêwîst bê ku ew dîroka xwe ya civakî û hizrî wê zanibê û wê ji gelek aliyên ve wê bi rastiya civakê bênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê dema ku em di wê demê de wê dibînin wê raperinên babaiyan, pergale civakî a eyûbîyan û rewşa derketina osmaniyan weke têgînek desthilatî a serdest piştî wê di wê temenê de wê pêwîst bê ku wê ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê hilde li dest bê. Di wê nûqteyê de wê têgîna pergale civakî a eyûbîyan ku ew dihênê ser ziman a 'ahlê-kitab' ku ew heta ku ew baş newê fahmkirin wê ne civaketiya dema wan û ne jî pêşketinên ku wê raperinên bi wê rengê ên weke bi babaiyan û hwd re wê bibin wê karibin bi rastin werina fahmkirin.

Eyûbî wê sazûmanek desthilatê ku wan hin bi hin wan di xwest li leyha aşîtiya nava civakan de ew li herêmê şûn bihêlin osmanî wê dest biavêjê wê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê kifşbikê. Piştî wê, rehetbûn û bi xwebûnek wê demekê wê bibê. Di wê demê de wê komên civakî wê xwe di jiyânê de wê hîsbikin û wê xalkbûna xwe wê destpêka wê bjin. Piştî wê, dema ku wê li wê mudahale wê bibin wê li ser wê têgihiştin û fêrbûnên xwe yê jiyânê re wê, di rengekê de wê rabina raperinê. Ew wê di wê demê de wê di serê wan de wê xiyalek weke xweş û xweşik û weke hev û bi serê xwe, serbest û bi wîn û azad jiyankirin wê bi wê hebê.

Ev têgihiştin wê têgihiştin rakirina serpîiyan ên kirina ronasansê bin. Lê di rengekê de wê ev wê weke aliyên ku wê piştî wê çawa wê werina manipulakirin jî bin. Di wê temenê de wê pêşîya wan wê were girtin. Wê bi olê mixabin wê ew were kirin.

Di mijare têgîna civakî a wê demê de wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di demên merwaniyan de wê weke ku wê pirtûkxaneyên weke ya medresaya amedê ku wê tişî pirtûk bin wê di rengekê de wê bibê. Weki din wê di şêwayekê de wê zanyarên demê ku wê bi aliyên cûr bi cûr ve wê bihizirin û wê hizrên xwe wê werênina ser ziman wê bibin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, eyûbî wê di wê temenê de wê sazûmana wan ya civakî ku ew wê weke li kurdistanê dihizirin bi wê di serî de wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê kifşbikê bê.

Di roja me de wê hemû tişt wê di bin dîmenekê împaratori ê weke ku ew li herêmê serdest bûyî û weke bi şerê salahadin ê li hemberê xaçîyan

ku wê bibê re wê bi sînor wê di rengekê de wê were diyarkirin. Lê ev wê dema ku wê bi wê rengê wê were diyarkirin wê di şêwayekê de wê weke ku wê dîmenekê sernûxûmandinê ji rastiya pêşketina demê re jî wê weke ku wê biafirênê.

Di wê temenê de wê pêşketina demê a civakî wê di rengekê de wê hebê û wê, di wê temenê de wê pêkhatayên civakî ên bi baweriya cihê û an mezhebên xwe cihê wê di rengekê de wê hebin û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di wê de wê karibin xwe bînina ser ziman.

Di wê temenê de wê têngîna 'ahlê-kitabê' wê weke çerçoveyek zêhnî a civakî û pergali ya civakî ku wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê mijare civaketiya dema eyûbîyan wê di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê, di serî de wê, di warê fahmkirina wê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê, tenê wê bi dîmenê olî û an têngînek olî wê nikaribê wê fahmbikê. Di wê demê de wê, ev komên ku weke ismaili, babai û an komên ku wê piştî wê di dema Selim I de wê li anatolya wê sûr de werina derbaskirin wê weke komên ku ew di rengekê de wê, di rengekê de wê, di nava xwe de wê bijin. Di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Çerçoveya fahmkirina osmaniyan wê li gorî ya ku ew heya bê wê zêdeyî wê tang bimênê ku ew were fahmkirin, ku ew çendî bii têngîna ummetiyê were diyarkirin jî. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku ew wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê dewê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Mijare wê dikarê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê, derketina dervî wê, çerçoveyê wê bi têngîna ahlî-kitabê bê. Di wê temenê de wê ew wê weke têngînek ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê. Wekî din jî wê ew têngîna kitabê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê, bi ya kitabekê û an pirtûkekê wê bi sînor wê newê fahmkirin. Di wê temenê de wê ew wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Ew temenê ku wê, weke temenê civakî wê li herêmê wê hebê wê weke temenekê bi kevneriya xwe wê ji demên destpêka islamê wê derbas bibin

û wê pir kevntir wê herin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Mijare têtîna diyarkirina wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê çawa wê bibê. Mijare civakê wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê di wê demê de wê, bi pêşketina tevgerên civakî re wê êdî wê bibê. Di wê nûqteyê de wê, ev tevgera civakî ku wê weke ku me li jor wê di rengekê de wê hani ser ziman ku wê weke bi baba ilyas û hwd re wê, di wê temenê de wê li giştîya kurdistanê wê temenê wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê, civakên herêmê wê bi sedemên cûr bi cûr wê rabin ser piyan. Lê wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, çerçoveyek pêşketinê wê bi wê temenê re wê xwe bide diyarkirin.

Di wê demê de ku wê bibê wê karibê wê têtînen weke yarsanî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Ev wê karibin wê temenekê wê yê fahmkirinê bidina diyarkirin. Yarsanî ku di kurdî de wê weke ahlê haq jî wê werina diyarkirin wê, bi têtîhên weke yên Kaka'î, û hwd jî wek oleke mîratî û senkretîk e ku ji aliyê Siltan Sahaq ve di dawîya sedsala 14an de li rojhilatê kurdistanê li kirşamanê hatiye damezrandin. Hejmara giştî ya şopînerên Yarsanî li Îran û rojhilatê kurdistanê hebûn. Şopîner bi piranî Kurdên ji eşîrên Guran, Sancabî, Kelhor, Zengana û Celalvand, û her wiha hin Şebek, Lak û Lurî ne.

Hin Yarsanî li Iraqê wekî Kaka'î têne binavkirin. Yarsanî dibêjin ku hin kes wan bi nizimî wekî "Elî Ellahî" an "perestvanên Elî" bi nav dikin, têtînen ku Yarsanî înkâr dikin. Ji ber vê yekê, gelek Yarsanî nasnameya xwe ya olî vedişêrin, û ti amarên rast ên nifûsa wan tune ne.

Yarsanî xwedî wêjeyeke olî ya cuda ne ku bi piranî bi zimanê Goranî hatiye nivîsandin. Lêbelê, hindik Yarsanî yên nûjen dikarin Goranî bixwînin an binivîsin, ji ber ku zimanê wan ê dayîkê Kurdiya Başûr an Soranî ye. Hin Yarsanî li Îranê bi zimanekî Tirkî yê nêzîkî Azerî diaxivin, di heman demê de hin Yarsanî li Iraqê bi Erebî diaxivin. Lê gelek kesên azerî ên wê demê wê weke yên hatin bişavtin jî ku ew hem jî farisî û hem jî hin komêmn kurdna bin. Lêbelê, kevneşopiya Yarsanî îdîa dikir ku hemî Yarsaniyên destpêkê Goranî wekî zimanê xwe yê olî bi kar hanîne, û hin civakên Yarsanî neçar mane ku zimanekî din qebûl bikin.

Pirtûka wan a olî ya navendî bi navê 'kalâm-e Saranjâm' tê binavkirin, ku di sedsala 15-an de hatiye nivîsandin û li ser bingeha hînkirinê Sultan Sahaq e.

Di rengekê de wê weke k uwê di nava yarsaniyan de wê têtîhên weke bi baweri weke têtînen "eli ellehi" ku wê werênina ser ziman wê di rengekê

de wê weke ku wê di dema baba ilyas de wê, di rengekê de wê, weke bi gotinên weke , "La îlahe îlallah Baba Resulullah." û hwd ku wê bo wî werênina ser ziman wê, di rengekê de wê, karibê wê bikirpênê. Di wê temenê de wê li gorî wê têtîgînê wê weke baba Ilyas jî wê ji wê kevneşopîyê wê were. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wusa xûya dikê ku ev kevneşopî wê di dema eyûbîyan de wê derfetê ji xwe re wê bibînê ku ew heta herêmên anatolya were û xwe bide jiyankirin. Di wê temenê de wê, li gorî wê gotinê weke çawa wê bi baba ilyas re wê were gotin wê, di rengê weke bi gotinên , "La îlahe îlallah Baba Resulullah" wê bi heman rengê wê bo sultan sahaq jî wê di wê demê de wê heman gotin wê piştî wê were gotin. Di wê temenê de wê di nava civakê û vegotinên wê de wê nişanakên wê hebin.

Ji wê aliyê ve wê di wê temenê de wê, dikarê wê di rengekê de wê, tevgera babai ji wê aliyê ve wê bi felsefeya wê re wê weke tevgerê yarsanî jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di şewayekê de wê şîrovebikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bi çavkaniya wê re wê werênê ser ziman.

Biqasî ku em fahmdikin wê di wê demê de wê têtîgîhên weke yên yarsanî wê li herêmê wê belav bin. Ev wê têtîgîhên civakî ên cihê ên kurdistanî bin û wê baweriyên kurdi û kurdistanî wê bi xwe re wê werênina ser ziman û wê belav bikin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, xwediyê têtîgînek weke ya pêşketinê bê.

Ev kevneşopî wê weke têtîgînek nepenî û an 'batinî' ya û wê di rengekê de wê, xwediyê xate pêşketinê a civakî bê ku wê çawa wê, bi temenê wê yê heyî re wê bixwezê wê li ser temenê wê weke Manîyan wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. kevneşopîya wê piştî wê li gorî kurdiya goranî pêşketiya û an hatiya demezrendin. Weke çawa wê êzîdî ya kurdiya kurmanci bê wê, ev jî wê weke têtîgînek ya kurdiya goranî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Navê Ehl-i Heq cara yekem di sedsala 19an de ji hêla dîplomat û nivîskarê Fransî Arthur de Gobineau ve hatiye bikarhanîn û hatiye gotin ku ew tercîh dikin ku navên Yaresan, San, Taife-ye San di nav xwe de bikar bînin. Di pirtûka bi navê "Yaresan (Ehl-i Heq)" de ku ji hêla lêkolînerê Îranî M. Reza Hamzeh'ee ve hatiye nivîsandin, tê gotin ku civak di pênc serdeman de şikil girtiye. Li gorî pirtûkê, ev bawerî, ku bi Behlûl Dana re derketiye holê ku di sedsala 8an de jiyaye, rêxistina xwe ya olî bi Şah Fezl, Baba Serheng, Şah Hoşîn û di dawiyê de bi Sultan

Sahaq re ku di sedsala 15an de jiyaye temam kiriye. Damezrînerê mezheba Ehl-i Heq, li gorî hin çavkaniyan, Mubarek Şah e, ku di salên 1025-1027an de li Luristanê ji dayik bûye û bi sernavên "Baba Hoşîn, û an Şah Hoşîn" tê nasîn, û li gorî yên din jî, Sultan Sahaq e ku di sedsala 14an de jiyaye (çav: Bernheimer, Teresa (2013). "Religion in Kurd, Iraq and Iran". Ali's Family - Ahl al-Bayt and the First Alevi. In the Introduction and Definitions Section, pp. 11-15).

Ew civakeke olî ye ku Elî ibn Ebî Talib, yek ji kesayetiyên olî, wekî xelîfê rastîn, ankû Îmamê yekem dibîne. Ew ji aliyê tevgerên Sofî, bi taybetî jî ji aliyê Îslama Şîe ve bandûr bûye. Hin zanyar diyar dikin ku Ehlî Heq dikare wekî rêznameyek olî ya li ser bingeha Sefewiyan were hesibandin, ji ber hêmanên olî yên ku di demên kevnar de, ankû di dema Xanedaniya Sefewiyan de, li Îrana Rojava û an rojhilatê Kurdistanê û bi giştî li Îranê belav bûne. Wekî birhanên vê yekê, di navbera Ehlî Heq û Şîitîyê de li Rojhilata Navîn xalên hevpar hene. Tê diyar kirin ku her du jî rehên xwe vedigerin Xanedaniya Sefewiyan.

Di wê nûqtayê de wê liteturek wê derkeve ku wê di têngîna ahl' û an 'ahlê .' de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Weke ku wê me li jor wê bi têngîna ahlê kitab û an ahlê pirtûk de wê hani ser ziman wê ev wê bê diyarkirin. Ev wê weke çerçoveyek sazûmanî bê û ev çerçoveya wê di gerdûniya xwe de wê bi cihê û têngîhiştinên cihê wê xwe bide pêşxistin. Li ser temenê rastitiyê û an rastteqniyê ku wê bi gotina 'haq' û an 'maf' ku wê were diyarkirin. Ji wê yekê wê 'ahlê haq' wê weke yên ku wê ji wê mafê dihê û an paya xwe digirin û an bi wê dijin wê were diyarkirin û wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê têngîna ahlê haq' wê di rengekê de wê pêşketina xwe ya hizrî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê weke bide diyarkirin. Ev wê, xwe di şewayekê de wê biwê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê weke ku wê were fahmkirin wê çerçoveya gotina têngîna 'ahlê' wê weke ji wê u wê were bi nav kirin wê piştî wê li ser Eli re jî wê weke têngîna ji malbate wî weke 'ahlê beyt' wê di rengekê de wê bi wê re wê were diyarkirin. Lê ev têngîn wê çavkaniyek wê ya giring wê hebê. Ev jî wê di wê nûqtayê de wê bitêngîna wê re wê were diyarkirin.

Ya ahlê kitab jî wê di wê temenê de wê di wê ahengê û hizirkirina wê de wê morfolojiyê wê bi hizirkirinê wê di mejiyê mirov de wê bi rehetî wê weke ku wê bide çêkirin u ev wê weke zêde kevn wê weke têngîhekê

ku wê karibê wê di renekê de wê didewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman **bê**.

Minaq li gorî berhemên eyografîk ên Ehli Heq, damezrînerê civakê Sultan Sahaq bû. Sahaq, ku tê bawerkirin ku li herêma Şehrîzor a Silêmaniyê li başûrê kurdistanê, ji neviyê Mûsa el-Kazim hatiye dinê, çûye Hewramanê li rojhilatê Îranê û pergala baweriyê ya civakê ava kiriye ku heta roja îro maye. Hewraman ji hêla Yaresanan ve pîroz tê hesibandin û îro jî tê ziyaretkirin. Di heman demê de, endamên civakê bi gelemperî baweriyên xwe li ser bingeha Behlul Dana ya navdar a Sofiyê ava dikin.

Di wê demê de wê weke ku wê ji çavkaniyên me yên di wê warê de wê were fahmkirin wê li dora sedsale 11'an û pê de wê pêşketinek civakî wê di wê warê de wê bibê û wê bi zêdeyî wê li herêmê wê belav bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke tevgerek civakî wê di renekê de wê xwe di destpêkê de wê bide diyarkirin, ku wê çendî wê piştî wê tenê weke têtînek bawerî a mistîkî wê were diyarkirin jî.

Di wê nûqtîyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev wê, bandûra xwe wê li giştîya herêmê wê bikê. Heta sedsale 12'mîn û sedsale 13'mîn jî li herêmên li dora anatolya wê, çavkani wê bidina diyarkirin ku ev belav bûna. Gelek ji wê civakê wê di demên hêrîşên abasiyan de wê heta ku wê herin û xwe li bizansê wê bigirin û wê heta wê demê wê weke li ser axa wê bijîn. Di wê temenê de wê, bi têtînek civakî wê di renekê de wê were dîtîn ku ev wê derkeve li pêş.

Di wê temenê de wê zêde wê, çavkani wê bahsa wê nakin ku wê zêde di nava wan û eyûbîyan de wê, bahsa pirtûkan wê bikê. Ev wê weke nişanaka wê dikarê wê werenê ser ziman ku wê, di li herêmê wê heta demên piştê jî wê di renekê de wê di wê temenê de wê jiyane xwe wê bidomênin. Wê di biparastina piştî a eyûbîyan û li herêmên anatolya ên bizansê de jî wê di renekê de wê karibin hebûna xwe ji komkujiyan wê biparêzên.

Di nivê sedsale 12'an de wê geşbûnek wê bi wan re wê li herêmê wê çêbibê û ev wê di aslê xwe de wê gelek dîrokzan wê weke demek civakî a pêşketinê û derketina li pêş jî wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê bixwezin ku ew di wê temenê de wê di renekê de wê werênina ser ziman.

Wê jî di renekê de dikarê wê wernê ser ziman ku wê têtîna babaiyan wê di wê temenê de wê derketina wê ya li pêş wê di encama wê de bê. Wê ev wê di renekê de wê di wê demê de wê, piştî rastî hêrîşan li

herêmê hatinê ji hêla komên selçûqî û mogoli û hwd ve wê ew jî wê weke tevgerên bertek û xwe parastinê wê di rengekê de wê weke ku wê bidina nişandin. Di wê temenê de wê, helwesta Selim I wê piştî wê jî wê di dewama ya dijberiya selçûqîyan û mogolan a li wan ku wê bibê û wê, bibê. Piştî wê, di rengekê de wê, di aslê xwe de wê pêvajoya hêrişên Selim yek wê di rengekê de wê, bi armanca bi tememî şikandina wê tevgerê bê û wê bi komkujiyên bi deh hezaran ku ew li anatolya dihênê serê wan koman wê êdî wê weke dawiyê li wê ji aliyekê ve wê werênê.

Ev kom wê berfireh bin û wê weke bi têngîna mezhebê eyûbî safî re wê di rengekê de wê levkirinê de wê kariban bijin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev jî wê weke xwediyê têngînek mistikî bê weke wan. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê êdî wê li ser temenê civakî wê levkirinek weke ya bi têngîna 'ahlê-kitab' wê di şêwayekê de wê were tênginkirin. Gotina ahlê-kitab' wê weke weryantek wê piştî wê di rengekê de wê bo aligiriya Eli wê piştî wê were bikarhanin. Lê ev têngî wê weke têngînek ku wê ji ya têngîna ummete islamî wê weke were dyarkirin. Di rastîyê de wê, çerçoveya wê gotinê wê berfirehtir bê. Weke ku me li jor wê bi çerçoveya gotina 'ahlê-kitabê' re wê hani ser ziman wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Eyûbî û têngîha ku wê temenê sefewiyan wê çêbikê wê di rengekê de wê weke di awayekê zimni a levkirî de wê levbikin û wê bi hev re wê di wê çerçoveyê de wê rêveberiyek herêmî a giştî wê avabikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê ew wê di rengekê de wê rêve bibin. Di mijare têngîna sefewiyan de wê dema ku em li temenê wê dinerin wê di rengekê de wê weke ji wê temenê wê xwe di rengekê de wê bîafîrênê û wê bide diyarkirin. Îsmailî jî wê bi wê temenê wê pêşkevin û wê li herêmê wê bina desthilatdar. Ev wê kevneşopîyek kurdistanî bê. Wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê malbate wî wê li gorî ku wê were gotin wê kurd bê. Lê hinek vegotinên weke ku wê werina gotin ku ew wê têkiliyê bi zawacê û hwd wê bi tirkemên herêmên re jî wê dênê.

Di wê temenê de wê dema ku wê, tevgera babaiyan wê bibê wê minaq wê di destpêkê de wê ev komên civakî ên cihê jî wê hilde li nava xwe. Di wê temenê de wê pêşkeve. Wê di rengekê de wê, weke li ser temenekê civakî wê, li hemberê komên selçûqî û mogoli wê **bisekin in**.

Di dawiya sedsala 16an û destpêka sedsala 17an de li Anatoliyê anarşiyek berfireh çêbû. Ev ne tenê bi serhildanan wê di rengekê din de wê bi rewşên din ên civakî ku wê di rengekê raperinê de wê xwe bide diyarkirin wê bi wê re wê bibê bê. Di wê temenê de wê serdestîya osmani

wê di wê temenê de wê di rengekê de wê sedema wê bê. Lê ji wê zêdetirî wê tenê wê weke sedemê bi navê osmani re wê bîrê ser ziman jî wê weke ne rast bê. Ber ku wê, aliyên wê yên din jî wê hebin. Aliyê pêşî wê ew bê ku wê pergale ekolojiya civakî a heta wê demê ku wê eyûbîyan wê bi wê bi hev re wê bijin û wê bi rewşek bi wê rengê re wê rastî wê newê û piştî ku ew hat ji holê rakirin wê bibê. gelek dordor wê bi wê mantiqê jî wê bibînin ku wê dema ku wê dibînin ku eyûbî çûn ji desthilatê wê êdî wê weke ku wê çî ji wan û jiyane wan wê piştî wê were ew ne diyarî wê temenê raperinan jî wê ji aliyekê din ve wê biafirênê. Heta roja me wê tenê wê hatina osmani wê ji van aliyên ve wê çawa wê, bi hatina wê re wê, di wê rengê de wê weke ji rastiya civake herêmê wê dîrketin wê bibê û wê, tirs bi wê hatina wê bikeve nava xalkên herêmê jî wê zêde wê weke ser wê newê sekin in.

Eyûbîyan wê, heta wê demê wê, li herêmê wê, ev aliyên weke mezhebî û an weke tariqatî û hwd wê di nava wan de wê karibê bi aramî bide jiyankirin. Hemû jî wê ji desthilatiya wê xweş bin. Ev wê bo sefewîyan û herêmên ku ew li wan serwer dibê jî wê wusa bê. Piştî wê, hêrîşên osmaniyan li axên eyûbî û sefewîyan ku wê êdî wê bibin wê şerê çardiranê wê weke destpêka wê ya bi tundî wê biafirênê. Piştî wê êdî wê, sedsale pêşî wê, li herêmê bi raperinên navxweyî wê derbas bibê. Ev wê li anatolya jî û li deverên din jî wê wusa bê. Di wê navberê de wê bêaramî wê serwer bibê û wê hemû pêşketina herêmê wê tûnabibê û wê zanebûna herêmê wê di encama wê de wê ji herêmê wê goçbikê. dema tariyê ku wê bahsa wê were kirin jî wê ji aliyelê ve wê ev wê weke alî û destpêke wê bê.

Digel ku nifûsa Împeratoriye heta sala 1600an gihîşt 30 mîlyon kesî, kêmbûna erdê zextek din li ser desthilatê danî. Tevî van pîrsgirêkan, dewleta Osmanî xurt ma, û artêşa wê hilneweşiya û tîkçûnên giran jî nejiya. Tenê îstîsna seferên li dijî xanedana Sefewîyan a Faris bûn, ku gelek parêzgehên rojhilatê Osmanî winda bûn, hin ji wan bi domdarî. Ev şerê 1603–1618an di dawiyê de bû sedema Peymana Nasuh Paşa, ku tevahiya Qefqasyayê, ji bilî rojavayê Gurcistanê, dîsa xist bin destê Îrana Sefewî. Peymana ku Şerê Kretê bi dawî hanî, piraniya Dalmatya, milkên wê yên giravên Egeyê û Kretê ji Venedîkê winda kir.

Di dema serweriya xwe ya kurt a piranîyê de, Murad IV (1623–1640) desthilatdariya navendî ji nû ve piştrast kir û Iraq (1639) ji Sefewîyan vegerand. Peymana Zuhabê ya ku di heman salê de derket holê, Qefqasya û herêmên cîran bi awayekî bîryardar di navbera her du împaratoriyan

cîran de parve kir, wekî ku di Peymana Amasyayê ya 1555an de hatibû destnîşankirin (çav: Herzig, Edmund; Kurkchiyan, Marina (10 November 2004). *Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*. Routledge).

Sultantiya Jinan (1533–1656) serdemek bû ku tê de dayikên sultanên ciwan li ser navê kurên xwe desthilatdarî bi kar dihanîn. Jinên herî navdar ên vê serdemê Kosem Sultan û bûka wê Turhan Hatice bûn, ku reqabeta wan a ramyarî bi kuştina Kosem di sala 1651an de gihîşt zerweyê. Di serdema Koprûlû (1656–1703) de, kontrola bi bandûr a Împeratoriyê ji hêla rêzek ji vîzîrên mezin ên ji malbata Koprûlû ve dihat meşandin. Vîzyerata Koprûlû bi veğerandina desthilatdariya li Transylvania, temamkirina Girîtê di sala 1669an de, û berfirehbûna ber bi başûrê Ukraynayê ya Polonî ve, bi kelehên Khotyn, û Kamianets-Podilskiyi û axa Podolia di sala 1676an de radestî kontrola Osmaniyan kirin, serkeftinek leşkerî ya nû dît (çav: Itzkowitz 1980, pp. 80–81).

Ev serdema xweragiriya nû di sala 1683an de bi awayekî karesatbar bi dawî hat, dema ku Vezîrê Mezin 'Kara Mustafa Paşa' artêşeke mezin rêberî kir da ku di Şerê Mezin ê osmanî yê 1683-1699an de hewl bide ku Viyanayê dorpêç bike. Êrîşa dawî ji ber ku bi awayekî mirinê dereng ket, hêzên Osmanî ji aliyê hêzên hevalbend ên Habsburg, Alman û Polonî ve, ku ji aliyê padîşahê Polonî John III Sobieski ve dihatin rêvebirin, di Şerê Viyanayê de hatin têkbirin. Hevpeymaniya hevğirtina Pîroz sûd ji têkçûna li Viyanayê wergirt, û bi Peymana Karlowitz (26ê Çileyayê 1699an) ku Şerê Mezin ê osmanî bi dawî kir, û gihîşt zerweyê. Osmaniyan kontrola deverên girîng, gelek ji wan bi awayekî daîmî, radest kirin. Mustafa II (1695–1703) di salên 1695–1696an de li dijî Habsburgan li Macaristanê serkêşiya êrîşa dijber kir, lê di têkçûna karesatbar a li Zenta (li Sirbîstana îroyîn), 11ê Îlona 1697an de, têk çû (çav: Itzkowitz 1980, pp. 83–84).

Ji bilî windakirina Banatê û windakirina demkî ya Belgradê (1717–1739), sînorê Osmanî li ser Duna û Sava di sedsala hejdehan de sabît ma. Lêbelê, berfirehbûna Rûsyayê gefek mezin û mezin pêşkêş kir. Li gorî vê yekê, Qiral Charles XII yê Swêdê piştî têkçûna wî ji hêla Rûsan ve di Şerê Poltava ya 1709-an de li Ukraynaya navendî (beşek ji Şerê Mezin ê Bakur ê 1700–1721) de wekî hevalbendek li Împeratoriya Osmanî hate pêşwazîkirin. Charles XII Siltanê Osmanî Ahmed III razî kir ku li dijî Rûsyayê şer îlan bike, ku di encamê de di sefera Çemê Pruth a 1710–1711-an de, li Moldavyayê, serkeftinek Osmanî bi dest xist (çav: Kinross,

Lord (1979). The Ottoman Centuries: the Rise and Fall of the Turkish Empire. Harper Collins, p; 371).

Piştî Şerê Awistirya-osmani, Peymana Passarowitzê windakirina Banat, Serbistan û "Walachiya Biçûk" (Oltenia) ji bo Awistiryayê piştrast kir. Peymanê her weha eşkere kir ku Împeratoriya Osmanî di parastinê de bû û ne mimkûn bû ku li Ewropayê êrîşek din pêşkêş bike. Şerê Awistirya-Rûsya-osmani (1735-1739), ku bi Peymana Belgradê ya 1739an bi dawî bû, bû sedema veğerandina bakurê Bosnayê, Serbistana Habsburgê (tevî Belgradê), Oltenya û beşên başûrê Banata Temeswarê ji aliyê Osmaniyan ve; lê Împeratoriye bendera Azovê, li bakurê Nîvgirava Kirimê, ji destê Rûsan winda kir. Piştî vê peymanê Împeratoriya Osmanî karîbû nîşkek aştîyê li Ewropayê bijî, ji ber ku Awistirya û Rûsya neçar man ku bi bilindbûna Prusiyayê re mijûl bibin (çav: Kinross, Lord (1979). The Ottoman Centuries: the Rise and Fall of the Turkish Empire. Harper Collins, p; 392).

Reformên perwerdehî û teknolojîk hatin kirin, di nav de avakirina saziyên xwendina bilind ên wekî Zanîngeha Teknîkî ya Stenbolê. Di sala 1734an de dibistanek topxaneyê hate damezrandin da ku rêbazên topxaneyê yên bi şêwaza Rojavayî bide nasîn, lê oldarên Îslamî bi serkeftî li ser bingeha teodîsiyê îtiraz kirin. Di sala 1754an de dibistana topxaneyê li ser bingehek nîv-veşartî ji nû ve hate vekirin. Di sala 1726an de, Îbrahîm Muteferrika Vezîrê Mezin Nevşehiri Damat Îbrahîm Paşa, Muftiyê Mezin û ruhaniyan li ser karîgeriya makîneya çapkirinê razî kir, û paşê ji hêla Sultan Ahmed III ve destûr hat dayîn ku Muteferrika pirtûkên ne-olî çap bike (tevî dijberiya hin xetnivîs û rêberên olî). Çapxaneya Muteferrika pirtûka xwe ya yekem di sala 1729an de weşand û heta sala 1743an, 17 berhem di 23 cildan de çap kirin, ku her yek di navbera 500 û 1000 kopî de hebû (çav: Watson, William J. (1968). "Ibrahim Muteferrika and Turkish Incunabula". Journal of the American Oriental Society. 88 (3): 435–441).

Li Afrîkaya Bakur, Spanyayê Oran ji Deylik a xweser a Cezayîrê fetih kir. Begê Oranê artêşek ji Cezayîrê wergirt, lê ew nekarî Oranê ji nû ve bi dest bixe; dorpêç bû sedema mirina 1500 Spanyayî û hîn bêtir Cezayîrî. Spanyayî her wiha gelek leşkerên Misilman qetil kirin. Di sala 1792an de, Spanyayê Oran terikand û firot Deylikê Cezayîrê.

Di sala 1768an de, Haidamakayên Ukraynî yên ku ji hêla Rûsyayê ve dihatin piştgirîkirin, li dû konfederasyonên Polonî ketin Balta, bajarekî ku di bin kontrola Osmaniyan de bû li ser sînorê Bessarabyayê li

Ukraynayê, welatiyên wê qetil kirin û bajar şewitandin. Vê kiryarê Împeratoriya Osmanî ber bi Şerê Rûs-osmani yê 1768-1774an ve bir. 'Peymana Kaynarcaya piçûk' ya 1774an şer bi dawî kir û ji bo welatiyên Xiristiyan ên parêzgehên Wallachia û Moldavyayê yên di bin kontrola Osmaniyan de azadiya îbadetê peyda kir. Di dawiya sedsala 18an de, piştî hejmarek têkçûnan di şerên bi Rûsyayê re de wê, hin kesan li Împeratoriya Osmanî dest bi wê encamê kirin ku reformên Peterê Mezin avantajek daye Rûsan, û Osmanî dê neçar bimînin ku bi teknolojiya Rojavayî re bigihîjin hev da ku ji têkçûnên din dûr xilas bibin (çav: Stone, Norman (2005). "Turkey in the Russian Mirror". In Mark Erickson, Ljubica Erickson (ed.). *Russia War, Peace And Diplomacy: Essays in Honour of John Erickson*. Weidenfeld & Nicolson. p. 9).

Selîm III (1789–1807) hewlên mezin ên pêşîn ji bo modernîzekirina artêşê kirin, lê reformên wî ji aliyê serokatiya olî û artêşa Yenîçeriyên ve hatin astengkirin. Jenîçeriyên, ji ber çavnebariya îmtiyazên wan û bi tundî li dijî guhertinê, serî hildan. Hewldanên Selîm text û jiyana wî winda kirin, lê ji aliyê cîgirê wî, Mehmûd II yê dînamîk ve bi awayekî berbiçav û xwînê hatin çareserkirin, ku di sala 1826an de artêşa Yenîçeriyên ji holê rakir.

Şoreşa Serbî (1804–1815) di dema Pirsê Rojhilat de destpêka serdema şiyarbûna neteweyî li Balkanan nîşan da. Di sala 1811an de, Wehabiyên tundrew ên Erebiştanê, bi serokatiya malbata el-Saûd, li dijî Osmaniyan serî hildan. Ji ber ku Porta Bilind nekarî serhildêrên Wehabî tîk bibe, Muhemmed Elî Paşayê Kavalayî, valî (waliyê) Eyaleta Misrê, wezîfeya vegeandina Erebiştanê da, ku ev yek bi hilweşandina Emîrtiya Diriyayê di sala 1818an de bi dawî bû. Serdestiya Serbiştanê wekî monarşiyê mîrasî di bin xanedaniya xwe de di sala 1830an de bi awayekî de jure hate pejirandin. Di sala 1821an de, Yewnaniyan li dijî Sultan şer îlan kirin. Serhildanek ku li Moldavyayê wekî guhertinek dest pê kir, piştî wê şoreşa sereke li Peloponnese pêk hat, ku ligel beşa bakurê Kendava Korîntê, bûn yekem beşên Împeratoriya Osmanî ku serxwebûn bi dest xistin (di sala 1829an de). Di sala 1830an de, Frensan êrîşî Deylik a Cezayîrê kirin. Seferberî 21 rojan dom kir û di encamê de zêdetirî 5,000 kuştîyên leşkerî yên Cezayîrî, û nêzikî 2,600 kuştîyên Frensî çêbûn (çav: De Quatrebarbes, Théodore (1831). *Souvenirs de la campagne d'Afrique*. Dentu. p. 35).

Berî dagirkirina Fransayê, nifûsa giştî ya Cezayîrê bi ihtîmaleke mezin di navbera 3,000,000 û 5,000,000 de bû. Heta sala 1873an, nifûsa

Cezayîrê (ji bilî çend sed hezar koçberên nû yê Fransî) daketibû 2,172,000 kesan. Di sala 1831an de, Mihemed Elî yê Misrê li dijî Sultan Mehmûd II serhildan kir ji ber ku wî red kir ku walîtiyên Sûriyeya Mezin û Girîtê bide wî, ku Sultan soz dabû wî di berdêla şandina alîkariya leşkerî de ji bo tepeserkirina serhildana Yewnanî (1821–1829) ku di dawiyê de bi serxwebûna fermî ya Yewnanistanê di sala 1830an de bi dawî bû. Ev ji bo Mihemed Elî, ku di Şerê Navarino de di sala 1827an de filoya xwe winda kiribû, karekî biha bû. Bi vî awayî Şerê Misir-Osmanî yê yekem (1831–1833) dest pê kir, di dema ku artêşa Mihemed Elî ya ji hêla Fransayê ve hatî perwerdekirin, di bin femandariya kurê wî Îbrahîm Paşa de, Artêşa Osmanî têk bir dema ku ew ber bi Anatoliyê ve diçû, gihîşt bajarê Kûtahya di nav 320 km (200 mi) paytext, Konstantînopolisê de (çav: Karsh, Effraim (2006). *Islamic Imperialism A History*. New Haven: Yale University Press).

Bi bêhêvîtiyê, Sultan Mehmûd II ji bo alîkariyê serî li reqîbê kevneşopî yê împaratoriye, Rûsyayê, da û ji Împerator Nîkolay I xwest ku hêzek seferî bişîne da ku alîkariyê bike. Di berdêla îmzekirina Peymana Xirûcirê (Treaty of Hünkâr İskelesi)de, Rûsan hêza seferberiyê şandin ku Îbrahîm Paşa ji meşa ber bi Stenbolê ve dûr xist. Li gorî şertên Peymana Kûtahya, ku di 5ê Gulana 1833an de hat îmzekirin, Mihemed Elî razî bû ku dev ji sefera xwe ya li dijî Sultan berde, di berdêla wê de ew bû valî (walîyê) wîlayetên Girît, Heleb, Trablus, Şam û Saydon (çarên paşîn şam, rojavayê kurdistanê û Lubnana nûjen pêk tînin), û mafê berhevkirina bacan li Edeneyê jê re hat dayîn (çav: Karsh, Effraim (2006). *Islamic Imperialism A History*. New Haven: Yale University Press).

Eger destwerdana Rûsyayê nebûya, Sultan Mehmûd II dikaribû bi xetera hilweşandinê re rû bi rû bimîne û Mihemed Elî jî dikaribû bibe Sultanê nû. Van bûyeran destpêka şêwazek dubare nîşan dan ku tê de Porta Bilind ji bo parastina xwe hewceyê alîkariya hêzên biyanî bû (çav: Karsh, Effraim (2006). *Islamic Imperialism A History*. New Haven: Yale University Press, p; 95–96).

Di sala 1839an de, Porta Bilind hewl da ku tiştê ku winda kiriye ji Eyaleta Misrê ya de facto xweser, lê de jure hîn jî Osmanî vegerîne, lê hêzên wê di destpêkê de têk çûn, ku ev yek bû sedema Krîza Rojhilatî ya 1840an. Mihemed Elî têkiliyên nêzîk bi Fransayê re hebûn, û perspektîfa ku ew bibe Sultanê Misrê bi berfirehî wekî danîna tevahiya Levantê di nav qada bandûra Fransayê de dihat dîtin. Ji ber ku Porta Bilind îspat

kiribû ku ew nikare Mihemed Elî têk bibe, Împeratoriya Brîtanî û Împeratoriya Awistiryayê alîkariya leşkerî dan, û Şerê Misir-Osmanî yê duyemîn (1839–1841) bi serkeftina Osmanî û veğerandina serweriya Osmanî li ser Eyaleta Misrê û Levantê bi dawî bû (çav: Karsh, Effraim (2006). *Islamic Imperialism A History*. New Haven: Yale University Press, p; 96).

Heta nîvê sedsala 19an, Împeratoriya Osmanî wekî "mirovê nexweş ê Ewropayê" dihat binavkirin. Sê dewletên serwer - Mîrektiya Serbistanê, Wallachia û Moldavya - di salên 1860 û 1870an de ber bi serxwebûna ve çûn.

Di serdema Tanzîmatê de (1839–1876), rêze reformên destûrî yê hikûmetê bûn sedema artêşeke leşkerî ya modern, reformên pergala bankayê, dekrimalîzekirina homoseksuelan, guhertina qanûna olî bi qanûna laîk, û esnafên bi kargehên modern. Wezareta Postayê ya Osmanî di sala 1840an de li Stenbolê hate damezrandin. Dahênerê Amerîkî Samuel Morse di sala 1847an de patenta Osmanî ji bo telgrafê wergirt, ku ji hêla Sultan Abdulmecîd ve hatî dayîn, ku bi xwe dahênan ceriband. Serdema reformîst bi Destûra Bingehîn, ku jê re Kanûn-u Esâsî tê gotin, gihîşt zerweyê. Serdema Destûra Bingehîn a Yekem a împaratoriye kurt bû. Parlamento tenê du salan ma berî ku sultan wê rawestîne.

Nifûsa Xiristiyan a împaratoriye, ji ber asta perwerdehiya wan a bilind, dest pê kir ku ji piraniya Misilmanan pêşdetir bibe, ku ev yek bû sedema nerazîbûnek mezin. Di sala 1861an de, ji bo Xiristiyanên Osmanî 571 dibistanên seretayî û 94 dibistanên navîn hebûn, bi tevahî 140,000 xwendekar hebûn, hejmarek ku ji hejmara zarokên Misilman ên di dibistanê de di wê demê de pir zêdetir bû, yê ku ji ber mîqdara dema ku ji bo fêrbûna Erebi û teolojiya Îslamî dihatin xerckirin bêtir asteng dibûn. Nivîskar Norman Stone diyar dike ku alfabeya Erebi, ku heta sala 1928an pê dihat nivîsandin, ji bo nîşandana dengên Tirkî (ku zimanek Tirkî ye li şûna zimanê Semîtîk), ne guncaw bû, ku ev yek jî zehmetiyên din li ser zarokên Tirk ferz dikir. Di encamê de, asta perwerdehiya bilind a Xiristiyanan rê da wan ku roleke mezintir di aboriye de bileyîzin, bi zêdebûna girîngiya komên wekî malbata Sursock nîşaneya vê yekê bû (çav: Stone, Norman (2005). "Turkey in the Russian Mirror". In Mark Erickson, Ljubica Erickson (ed.). *Russia War, Peace And Diplomacy: Essays in Honour of John Erickson*. Weidenfeld & Nicolson. p. 95).

Di sala 1911an de, ji 654 şirketên firotanê yê bi toptan li Stenbolê, 528 ji hêla Yewnanên etnîkî ve dihatin xwedîkirin. Di gelek rewşan de,

Xiristiyan û Cihû ji konsul û hemwelatîbûna Ewropî parastin bi dest xistin, ev tê vê wateyê ku ew ji qanûna Osmanî dihatin parastin û ne di bin heman rêzîknameyên aborî de bûn wekî hevpişeyên xwe yên Misilman (çav: Rogan, Eugene (2011). *The Arabs: A History*. Penguin, p; 93).

Şerê Qirimê (1853–1856) beşek ji pêşbaziyeke demdirêj a di navbera hêzên sereke yên Ewropî de ji bo bandûrê li ser axên Împeratoriya Osmanî ya ku dihele bû. Barê darayî yê şer bû sedem ku dewleta Osmanî di 4ê Tebaxa 1854an de deynên biyanî yên bi qasî 5 milyon lîre sterlîn bide. Şer bû sedema koçberiya Tatarên Qirimê, ku nêzîkî 200,000 ji wan di pêlên koçberiyê yên berdewam de koçî Împeratoriya Osmanî kirin (çav: Williams, Bryan Glynn (2000). "Hijra and forced migration from nineteenth-century Russia to the Ottoman Empire". *Cahiers du Monde Russe*. 41 (1): 79–108).

Ber bi dawîya Şerên Qeqqasyayê ve, %90ê Çerkezên ji hêla etnîkî ve hatin paqijkirin û ji welatên xwe yên li Qeqqasyayê hatin sirgûnkirin, revîyan Împeratoriya Osmanî, di encamê de 500,000 heta 700,000 Çerkez li Împeratoriya Osmanî hatin bicihkirin. Penaberên Tatarên Qirimê di dawîya sedsala 19an de roleke taybetî ya berbiçav di hewildana modernîzekirina perwerdehiya Osmanî û di pêşxistina hem Pan-Türkîsm û hem jî hesta neteweperestîya Tirkî de leyîstin (çav: Stone, Norman "Turkey in the Russian Mirror" pp. 86–100 from *Russia War, Peace and Diplomacy* edited by Mark & Ljubica Erickson, Weidenfeld & Nicolson: London, 2004 p. 95).

Di vê serdemê de, Împeratoriya Osmanî tenê mîqdarên hindik ji fonên giştî li ser perwerdehiyê xerc kir; bo nimûne, di salên 1860-1861an de tenê %0.2ê budçeya giştî li ser perwerdehiyê hate veberhênan. Dema ku dewleta Osmanî hewl da ku binesaziya xwe û artêşa xwe di bersiva gefên derve de modernîze bike, xwe ji cureyekî din ê gefê re vekir: ya deyndaran. Wekî ku diroknas Eugene Rogan nivîsandîye, "gefa herî mezin a li ser serxwebûna Rojhilata Navîn" di sedsala 19an de "ne artêşên Ewropayê lê bankayên wê bûn". Dewleta Osmanî, ku bi Şerê Qirimê dest bi deynkirinê kiribû, di sala 1875an de neçar ma ku îflasê îlan bike. Heta sala 1881an, Împeratoriya Osmanî razî bû ku deynê xwe ji hêla Rêveberiya Deyna Giştî ya Osmanî ve were kontrol kirin, ku encûmenek ji zîlamên Ewropî ye ku serokatiya wê di navbera Fransa û Brîtanyayê de bi dorê ye. Ev sazî beşên aboriya Osmanî kontrol dikir, û pozîsyona xwe bikar dihanî da ku piştrast bike ku sermayeya Ewropî

berdewam dike ku bikeve nav împêratoriye, pir caran bi zirara berjewendiyên herêmi yên Osmanî (çav: Rogan 2011, p. 106).

Başîbazûkên Osmanî serhildana Bulgaristanê ya 1876an tepeser kirin û di vê pêvajoyê de heta 100,000 kes qetil kirin. Şerê Rûs-osmanî (1877–1878) bi serkeftinek biryardar ji bo Rûsyayê bi dawî bû. Di encamê de, milken Osmanî li Ewropayê bi tundî kêmbûn (çav: Jelavich, Charles; Jelavich, Barbara (1986). *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. University of Washington Press, p; 139).

Bulgaristan wekî mîrektîyek serbixwe di nav Împêratoriya Osmanî de hate damezrandin; Romanya serxwebûna tevahî bi dest xist; û Serbistan û Montenegro di dawiyê de serxwebûna tevahî bi dest xistin, lê bi axên piçûktir. Di sala 1878an de, Awistîrya-Macaristan bi yekalî wîlayetên Osmanî yên Bosna-Hersek û Novi Pazar dagir kir. Serokwezîrê Brîtanî Benjamin Disraeli di dema Kongreya Berlînê de pêşniyara vegerandina axên Osmanî li Nîvgirava Balkanan kir, û di berdêla wê de, Brîtanyayê di sala 1878an de rêveberiya Qîbrîsê girt ser xwe (çav: Taylor, A.J.P. (1955). *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*. Oxford: Oxford University Press, p; 228–254).

Paşê Brîtanyayê di sala 1882an de leşkerşandin Misrê da ku Serhildana Urabî bitepisîne (Sultan Ebdul Hemîd II pir paranoyak bû ku artêşa xwe seferber bike, ji tîrsa ku ev bibe sedema darbeyek leşkerî), bi bandûr li her du herêmanjî kontrol bi dest xist. Ebdul Hemîd II ewqas ji darbeyekê ditirsiya ku destûr neda artêşa wî leyîstikên şer bike, da ku ev yek wekî veşartînek ji bo darbeyekê nebe, lê wî hewcedariya seferberiya leşkerî dît. Di sala 1883an de, mîsyoneke leşkerî ya Almanî di bin femandariya General Baron Colmar von der Goltz de ji bo perwerdekirina Artêşa Osmanî hat, ku bû sedema çêbûna "nîfşa Goltz" a efserên ku ji hêla Alman ve hatine perwerdekirin, ku di ramyariya salên dawî yên împaratoriye de roleke girîng leyîstin.

Ji sala 1894an heta 1896an, di navbera 100,000 û 300,000 Ermeniyên ku li seranserê împaratoriye dijiyan de di tiştê ku wekî komkujiyên Hemîdîye tê zanîn de hatin kuştin (çav: Akçam, Taner (2006). *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, p; 42).

Lê di aslê xwe de wê hijmar ji wê zêdetir bê di komkujiyên ermenîyan de. Kurd wê weke "tufane ermenîyan" bi nav dîkin. Piştî wê ew tûfan wê bayê wê li wan wê vegeêrê û wê, heta komkujiyên goçgirî û hwd ku wê bi

sed hezaran kurd jî wê di wê de wê werina qatilkirin wê pêvajoyek di dewama wê de wê xwe bide domandin.

Di sala 1897an de nifûsa wê 19 milyon bû, ku ji wan 14 milyon (74%) Misilman bûn. 20 milyonên din jî li wîlayetên ku di bin desthilatdariya nominal a sultan de man lê bi tevahî li derveyî desthilata wî ya rastîn bûn, dijiyan. Yek bi yek Porte desthilata nominal winda kir. Di nav wan de Misir, Tunis, Bulgaristan, Qibris, Bosna-Hersek û Lubnan hebûn (çav: Shaw, *History of the Ottoman Empire* 2:236).

Her ku Împeratoriya Osmanî hêdî hêdî piçûk dibû, 7-9 milyon Misilman ji axên wê yên berê yên li Qefqasya, Kirim, Balkanan û giravên Deryaya Spî koçî Anatoliya û Trakya Rojhilat kirin. Piştî ku Împeratorî Şerê Balkanan ê Yekem (1912–1913) winda kir, ji bilî Trakya Rojhilat (Tirkîyeya Ewropî), hemû axên xwe yên Balkanan winda kir. Ev bû sedema ku nêzîkî 400,000 Misilman bi artêşên Osmanî yên paşvekişiyayî re birevin (gelek ji wan ji kolerayê ku ji hêla leşkeran ve hatibû anîn mirin), û 400,000 ne-Misilman ji axa ku hîn jî di bin desthilatdariya Osmanî de bû reviyar. Justin McCarthy texmîn dike ku ji 1821 heta 1922, 5.5 milyon Misilman li başûrê rojhilatê Ewropayê mirine, û 5 milyon kes jî ji wir hatine derxistin (çav: Justin McCarthy (1995). *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*. Darwin Press).

Têkçûn û hilweşîna Împeratoriya Osmanî (1908–1922) bi Serdema Destûrî ya Duyemîn dest pê kir, kêliyêk hêvî û sozê ku bi Şoreşa Tirkên Ciwan re hate damezrandin. Wê Destûra Împeratoriya Osmanî sererast kir û ramyariya pir-partî bi pergala hîlbijartinê ya du-qonaxî (qanûna hîlbijartinê) di bin parlamentoya Osmanî de hanî. Destûr bi azadkirina welatîyên împeratoriye ji bo modernîzekirina saziyên dewletê bê, vejandina hêza wê û çalakirina wê ji bo parastina xwe li hember hêzên derve hêvî pêşkêş kir. Garantiya azadiyan soz da ku tengezariyên nav-civakî ji holê rake û împeratoriye veguherîne cihekî bêtir ahengek. Di şûna wê de, ev serdem bû çîroka têkoşîna tarî ya Împeratoriye (çav: Reynolds, Michael A. (2011). *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908–1918*. Cambridge University Press. pp. 1, 324).

Endamên tevgera Tirkên Ciwan ku carekê çûbûn bin erdê, niha partiyên xwe ava kirin. Di nav wan de "Komîteya Yekîti û Pêşketinê" û "Partiya Azadî û Lihevkinê" partiyên sereke bûn. Li dawiya din a spektrumê partiyên etnîkî hebûn, ku Poale Zion, El-Fetât û tevgera neteweyî ya

Ermenî ya ku di bin Federasyona Şoreşa Ermenî de hatî organîzekirin di nav de bûn. Bi sûdwergirtina ji şerê navxweyî, Awistîrya-Macarîstanê di sala 1908an de bi fermî Bosna û Herzegovînayê îlhaq kir. Serjimêriya dawîn a Osmanîyan di sala 1914an de pêk hat. Tevî reformên leşkerî yên ku Artêşa Modern a Osmanî ji nû ve ava kirin, Împeratoriye di Şerê Îtalî-Tirkîyê (1911) de axên xwe yên Bakurê Afrîkayê û "Dodekanese" û di Şerên Balkanan (1912-1913) de hema hema hemî axên xwe yên Ewropî winda kir. Împeratorî di salên beriya Şerê Cîhanê yê Yekem de bi bêaramiyên berdewam re rû bi rû ma, di nav de Bûyera 31ê Adarê û du darbeyên din di 1912 û 1913an de.

Împeratoriya Osmanî li aliyê Hêzên Navendî ket Şerê Cîhanê yê Yekem û di dawiyê de têk çû. Beşdarbûna Osmanîyan di şer de bi êrişa hevbeş a ji nişka ve ya Alman-Osmanî li ser peravên Deryaya Reş ên Împeratoriya Rûsyayê di 29ê Cotmeha 1914an de dest pê kir. Piştî êrişê, Împeratoriya Rûsyayê (2ê Mijdara 1914an) û hevalbendên wê Fransa (5ê Mijdara 1914an) û Împeratoriya Brîtanî (5ê Mijdara 1914an) li dijî Împeratoriya Osmanî şer îlan kirin. Her wiha di 5ê Mijdara 1914an de, hikûmeta Brîtanî statuya Xedîvata Misir û Qibrisê, ku berî şer de ku wê axên Osmanî bûn, guherand parêzvanên Brîtanî (çav: Timeline: Ottoman Empire (c. 1285 – 1923). Oxford Reference. 2012).

Osmanîyan di dema sefera Galîpolî (1915–1916) de bi serkeftî tengava Dardanelê parastin û di du salên pêşîn ên sefera Mezopotamyayê û an kurdistanê de, wekî Dorpêça Kutê (1915–1916), serketinên destpêkê li dijî hêzên Brîtanî bi dest xistin; lê Serhildana Ereban (1916–1918) li Rojhilata Navîn rewş li dijî Osmanîyan guherand. Lêbelê, di sefera Qefqasyayê de, hêzên Rûsî ji destpêkê ve serdest bûn, piştî Şerê Sarikamişê (1914–1915). Hêzên Rûsî ber bi bakurê kurdistanê ê roja me ve pêşve çûn û herêmen weke kars û gelek dora li dora wê bidest xistin û bajarên mezin ên li wir kontrol kirin heta ku bi Peymana Brest-Litovskê piştî Şoreşa Rûsî ya 1917an ji Şerê Cîhanê yê Yekem vekîşyan.

Di sala 1915an de, hikûmeta Osmanî û hin eşîrên Kurd ên misilman ên li herêma dest bi tune kirina nifûsa Ermenî ya etnîkî kirin, ku di encamê de heta 1.5 mîlyon Ermenî di qirkirina Ermenîyan de hatin kuştin (çav: Quataert, Donald (2005). The Ottoman Empire, 1700–1922. Cambridge University Press (Kindle edition). p. 186).

Qirkirin di dema û piştî Şerê Cîhanê yê Yekem de hate kirin û di du gonaxan de hate pêkanîn: kuştina bi girseyî ya nifûsa mêr a saxlem bi rêya komkujî û xistina leşkerên leşkerî bo karê bi darê zorê, piştî

sirgûnkirina jin, zarok, kal û pîr û nexweşan di meşên mirinê de ber bi çola ber rojavayê kurdistanê û şamê ve. Kesên ku ji aliyê eskortên leşkerî ve hatin ajotin, ji xwarin û avê hatin mehrûmkirin û rastî dizî, tecawiz û komkujiya sistematîk a periyodîk hatin (çav: Bryce, Viscount James; Toynbee, Arnold (2000). Sarafian, Ara (ed.). *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916: Documents Presented to Viscount Grey of Falloden* (uncensored ed.). Princeton: Gomidas Institute. pp. 635–649).

Komkujiyên mezin li dijî kêmteweyên Yewnanî û Asûrî yên Împeratoriyê jî wekî beşek ji heman sefera paqijkirina etnîkî hatin kirin (çav: Schaller, Dominik J; Zimmerer, Jürgen (2008). "Late Ottoman genocides: the dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish population and extermination policies – introduction" (PDF). *Journal of Genocide Research*. 10 (1): 7–14).

Ev aşîrên kurd ku wê mijare gotinê bê wê, hertimî wê piştî wê di nava kurdan de jî wê di rengekê de wê werina şarmazarkirin. Lê ev ji aşîrên kurd zêdetirî wê weke komên ku wê weke bi navê 'alayên hamidiya' û hwd ku wê werina avakirin bin û ev kom ne tenê wê weke dihê gotin li hemberê hin ermeniyên wê werina bikarhanin. Wê piştî wê, di rengekê de wê, hem di wê demê de wê li li dijî komkujiyên kurdan ên li dersimê û an koçgiri jî wê werina bikarhanin. Wekî din ev piştî wê jî wê weke ku wê di demên piştî ku wê weke raperîna kurdan a 29'în jî wê were bi navkirin tevgera azadiya kurd a PKKê wê li hemberê wê jî wê bi nav "kurucu" û an di wê temenê de wê bi deh hezaran wê bi wê rengê wê weke alayên hemidiya ên hemdem wê werina avakirin û wê li hemberê kurdan wê bi awayekê dij wijdanî wê werina bikarhanin. Ev kom wê ne tenê wê weke birinek ji kurdan wê biafirênê wê weke beşek mazin wê biafirênê. Wê dema ku em wan kesên weke kurucu û an kurd bi nav dikin 'cerdewan' ku ew bi malbatên wan re bi hijmar bikin wê, li dora sê û an 4 milyon wê wek di çerçoveya wê pergale şerkirinê a li dijî civakê ku wê bi wê ji nava civakê wê bi malbatî wê werina dewşîrkirin wê biafirênin û ev wê beşek mazin wê heta roja me jî wê biafirênê.

Ev wê, di wê temenê de wê weke rewşa domandina alayên hemidiya ên di wê demê de jî wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Ji xwe wê piştî wê rayadarên tirk bixwe jî wê ew wê ne veşerên û wê werênina ser ziman û wê bêjin ku ew kurucu weke politikaya me ya şerkirinê a li hêzên kurd ên herêmê ya.

Di wê temenê de wê ev wê weke politikayek ku wê pêşî wê weke di destpêka demên hemidiya de wê malbat û an aşîr wê bi navê "biratiya olî" wê werina capandin. Piştî wê, ku ev êdî bikêr ne hat wê di berdêla maaşekê de wê ev malbat ku wê weke di encama politikayên xizankirinê de wê werina pêşxistin û piştî wê di derdêla maaşekê de wê bi wê rengê wê daxili wê çerçoveya wê politikayê wê werina kirin bin.

Raperin û serhildana Ereban di sala 1916an de bi piştgiriya Brîtanyayê dest pê kir. Wê li heniya Rojhilata Navîn rewşa li dijî Osmaniyan guherand, ku xuya bû di du salên pêşîn ên şer de ew serdest bûn. Li ser bingeha Nameya McMahon-Huseyn, peymanek di navbera hikûmeta Brîtanî û Huseyîn bin Elî, Şerîfê Mekkeyê de, serhildan bi fermî di 10ê Hezîrana 1916an de li Mekkeyê hate destpêkirin. Armanca neteweperestên Ereban ew bû ku dewletek Erebiya yekgirtî û serbixwe ava bikin ku ji Heleb, şamê, heta Aden, Yemenê dirêj bibe, ku Brîtanî soz da ku nas bike.

Artêşa Şerîfî, bi serokatiya Huseyîn û Haşimiyan, bi piştgiriya leşkerî ya Hêza Ekspedîsyonê ya Misrê ya Brîtanî, bi serkeftî şer kir û hebûna leşkerî ya Osmanî ji piraniya Hîcaz û Urdunê derxist. Di dawiyê de serhildanê baxda û heta şamê girt û monarşiyek demkurt bi serokatiya Feysel, kurê Huseyîn, ava kir.

Li gorî şertên Peymana Sykes-Picot a 1916an, Brîtanî û Fransî paşê Rojhilata Navîn parçe kirin nav herêmên mandatî. Dewleteke yekgirtî ya Erebi tune bû, ku ev yek jî bû sedema hêrsa neteweperestên Ereban. Filistîn, Iraq, Libnan, kurdistan, ermenistan û Sûriye bûn mandayên Brîtanî û Fransayê wê, bê xwestin ku ew werina avakirin. Lê ne li hemû deveran wê ew politika wê biserkeve. Di wê temenê de wê ya ku wê temenê serneketina wê peymanê wê biafirênê û wê piştî wê temenê ya lozanê wê weke diyarkirina statûya herêmê diafirênê wê bibê wê pêşketina fektora sovyekê bê (çav: "Sykes-Picot Agreement | Map, History, & Facts". Britannica. Archived from the original on 22 May 2024. Retrieved 22 May 2024).

Heta wê demê jî wê kurdistan wê weke herêmek xweser wê li temenê mirgehên kurdan wê weke bi herêmê dihê rêveberin wê bibê. Lê di wê demê de wê neteweperestên kurd wê bibin û ev wê di rengekê de wê, piştî wê ji nebûna tifaqa nava kurdan û fektorên weke bi gotinên weke 'biratiya olî' ku wê bi wê werina manipulakirin wê êdî wê ew temenê wê ji wan re wê were ji holê rakirin. Ev tevgerên wan ên weke xoybûn û

azadî û hwd ku wê bibin jî wê, ji ber wan sedeman wê nikaribin wê pêwîstîyêmn civakî bi yekitiyekê werênina li cih.

Peyman (sykes-picot) li ser wê bingehê bû ku Peymana Sêqat dê di Şerê Cîhanê yê Yekem de di têkbirina Împeratoriya Osmanî de serkeftinê bi dest bixe û beşek ji rêze peymanên veşartî yên ku parçekirina wê difikirin pêk hanî. Danûstandinên sereke yên ku rê li ber peymanê vekirin di navbera 23ê Mijdara 1915an û 3ê Çileya 1916an de pêk hatin, ku di wê rojê de dîplomaten Brîtanî û Fransî, Mark Sykes û François Georges-Picot, memorandumek lihevkiirî îmze kirin. Peyman di 9 û 16ê Gulana 1916an de ji hêla hikûmetên wan ve hate pejirandin (çav: Fromkin, David (1989). *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York: Owl. pp. 286, 288).

Peyman bi bandûr wîlayetên Osmanî yên li derveyê Nîvgirava Erebi dabeşî deverên kontrol û bandûra Brîtanî û Fransayê kir. Welatên ku ji hêla Brîtanî û Fransayê ve dihatin kontrolkirin bi xeta Sykes-Picot hatin dabeşkirin. Peyman ji bo kontrola ku îro başûrê Îsraîl û Filistînê, Urdun û başûrê Iraqê ye, û herêmek piçûk a din ku benderên Hayfa û Acre dihevine da ku rê bide gihîştina Deryaya Navîn, ji bo kontrola Keyaniya Yekbûyî hate veqetandin. Fransa dê başûrê rojhilatê Tirkiyeyê, Herêma Kurdistanê, Sûriye û Lubnanê kontrol bike (çav: Alexander Mikaberidze (2011). *Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia* [2 volumes]: A Historical Encyclopedia. ABC-CLIO. pp. 861).

Di encama Peymana Sazonov-Paléologue ya tê de, Rûsya ji bilî Konstantînopolîsê û Tengava Tirkî ya ku di Peymana Konstantînopolîsê ya 1915an de soz dabû, Ermenistana Rojava jî digirt. Îtalyayê di sala 1917an de bi rêya Peymana Saint-Jean-de-Maurienne peymanê qebûl kir û başûrê Anatolyayê wergirt. Herêma Filistînê, ku ji Filistîna Mecburî ya paşê piçûktir bû, dê bikeve bin "rêveberiyeye navneteweyî" (çav: Alexander Mikaberidze (2011). *Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia* [2 volumes]: A Historical Encyclopedia. ABC-CLIO. pp. 861).

Peyman di destpêkê de rasterast wekî bingehêk ji bo Modus Vivendi ya Anglo-Fransî ya 1918an hate bikar hanîn, ku çarçoveyek ji bo Rêveberiya Xaka Dijmin a Dagirkiirî li Levantê peyda kir. Bi awayekî berfirehtir, ew ê bi awayekî nerasterast bibe sedema parçekirina Împeratoriya Osmanî piştî têkçûna Osmanî di 1918an de. Di demek kurt

de piştî şer, Fransîyan Filistîn û Mûsil radestî Brîtanîyan kirin. Mandatên li Levant û Mezopotamyayê û an kurdistanê di konferansa San Remo ya Nîsana 1920an de piştî çarçoveya Sykes-Picot hatin destnîşankirin; Mandata Brîtanî ji bo Filistînê heta sala 1948an dom kir, Mandata Brîtanî ji bo Mezopotamyayê û an kurdistanê dê bi peymanek wekhev bi Iraqa Mandatî ve bihata guhertin, û Mandata Fransî ji bo rojavayê kurdistan û şamê ku wê piştî bi navê Sûriye bibê û Lubnanê heta sala 1946an dom kir. Beşên Anatoliyê yê peymanê bi Peymana Sevrê ya Tebaxa 1920an hatin destnîşankirin; lêbelê, ev armanc ji hêla Şerê Serxwebûna Tirkîyê ya 1919-23an û Peymana Lozanê ya piştî ve hatin astengkirin.

Peyman ji hêla gelek kesan ve wekî xalek werçerxê di tîkiliyên Rojava û Ereban de tê dîtin. Ereban ew wekî tîkçûna bicihanîna soza Brîtanî di nameya McMahon-Huseyn de bi Huseyîn bin Elî, Qiralê Hîcazê re dîtin, di derbarê welatekî neteweyî yê Ereba de li hember piştgiya Brîtanî li dijî Împeratoriya Osmanî. Brîtanîyan paşê îdîa kirin ku Filistîn ji herêma desthilatdariya Ereban were derxistin, ji ber ku ew bi teknîkî li rojavayê Şamê ye: ji ber sedemên êşkere israilîyan heman helwest girtin. Ereban name wekî ku tê de dixwîne şîrove kirin: Libnan, ne Filistîn, li rojavayê Şamê û deverên din ên ku hatine behs kirin e. Ev peyman, digel yê din, di 23ê Mijdara 1917an de ji aliyê Bolşevîkan ve li Moskowê hate êşkerekirin û di 26ê Mijdara 1917an de di The Manchester Guardian de hate dubarekirin, bi vî awayî "Brîtanî şerm kirin, Ereba xemgîn bûn û Tirk kêfxweş bûn". **Wek mîrata peymanê** li herêmê, bi taybetî di nav Ereban de, lê di heman demê de di nav Kurdan de ku ji dewletek serbixwe bêpar man, gelek nerazîbûn çêkiriye (çav: Middle East still rocking from first world war pacts made 100 years ago Archived 2017-01-26 at the Wayback Machine Published in The Guardian, December 30, 2015).

Dema ku Sykes û Picot di danûstandinan de bûn, nîqaş di navbera Huseyîn bin Elî, Şerîfê Mekkeyê, û Lîwa Kolonel Sir Henry McMahon, Komîserê Bilind ê Brîtanî li Misrê (Nameya McMahon-Hussein) de bi paralelî berdewam dikirin. Nameyên wan ji deh nameyan pêk dihatin ku ji Tîrmeha 1915an heta Adara 1916an hatine parvekirin, ku tê de hikûmeta Brîtanî razî bû ku piştî şer serxwebûna Ereban nas bike, di berdêla destpêkirina Serhildana Ereban ji aliyê Şerîfê Mekkeyê ve li dijî Împeratoriya Osmanî (çav: Kattan, Victor (2009). From Coexistence to Conquest: International Law and the Origins of the Arab-Israeli Conflict, 1891–1949. Pluto Press, p; 101).

Herêma serxwebûna Ereban wiha hatibû destnîşankirin: "Li bakur bi Mersîna û Edeneyê heta 37 pileya firehiyê ve sînorkirî ye, ku li ser vê pileyê Biricik, Urfa, Mardîn, Midyat, Cerizat (Îbn Uma), Amêdî, heta sînorê Farisê ye; li rojhilat bi sînorên Farisê heta Kendava Besrayê ye; li başûr bi Okyanûsa Hindî ye, ji bilî cihê Adenê ku wekî xwe bimîne; li rojava bi Deryaya Sor, Deryaya Navîn heta Farisê ye", ji bilî "beşên Sûriyeyê" yên ku li rojavayê "navçeyên Şam, Hums, Hama û Helebê" ne.

Bersiva Husên a 1ê Çileyê ji bo McMahon a 14ê Kanûna Pêşîn a 1915an li Wezareta Karên Derve hat wergirtin, bergê McMahon wiha digot:

Her çend qebûlkirina wî ya giştî ya têkiliyên pêşniyarkirî yên Fransayê bi Ereban re ji bo demekê têrker be jî, behsa wî ya pêşeroja wan têkiliyan çavkaniyek pirsgirêkê nîşan dide ku dê baş be ku neyê paşguhkirin. Min gelek caran ji Hikûmeta Qraliyeta wî re gotiye ku Ereb bi ihtîmala Rêvebiriya Fransî ya her beşek ji axa Ereban re dinihêrin. Ev yek xeterayek mezin ji bo têkiliyên me yên pêşerojê bi Fransayê re heye, ji ber ku her çend dijwar û heta ne gengaz be jî ku em Fransayê ji xeletiya wê razî bikin, heke em hewl nedin ku wê bi hişyarkirina rewşa rastîn a hestên Ereban vê yekê bikin, dibe ku em ji niha û pê ve bi teşwîqkirin an teşwîqkirina dijberiya li dijî Fransiyê werin tawanbarkirin, ku Ereb niha gefê li wan dixwin û bê guman wê bidin.

Piştî nîqaşan, Grey ferman da ku Fransiyê ji rewşê agahdar bibin, her çend Paul Cambon peyman ewqas cidî negirt (çav: 103-104).

Di 21ê Cotmeha 1915an de, Grey bi Cambon re civiya û diyar kir ku Fransa nûnerekî tayîn bike da ku sînorên pêşerojê yên Sûriyeyê nîqaş bike, ji ber ku Brîtanya dixwest piştgiriya bide avakirina dewleteke erebî ya serbixwe. Di vê gavê de Grey bi îdiayên reqabetê yên ji Fransî û Huseyîn re rû bi rû ma û rojek berê telegramek ji Qahîreyê re şandibû û ji Komîserê Bilind re gotibû ku di nameya xwe ya din a ji bo Şerîf de dema ku li ser goşeya bakur-rojavayê Sûriyeyê ya axa ku Huseyîn îdîa dikir nîqaş dike, bi qasî ku pêkan nezelal be û McMahon bi "hişmendî di vê mijarê de hişt ji ber ku ew lezgîn e û dem tune ku li ser formulayek rast nîqaş bikin", û lê zêde kiribû, "Ger tiştek ji vê rasttir hewce be, hûn dikarin bidin." (çav: A Line in the Sand, James Barr, Simon and Schuster, 2011 Ch. 2).

Civîna yekem a komîteya nav-wezaretiya Brîtanî bi serokatiya Sir Arthur Nicolson bi François Georges-Picot re di 23ê Mijdara 1915an de pêk hat. Picot ji komîteya Nicolson re agahdar kiribû ku Fransa îdiaya

xwedîbûna erdê dike ku ji cihê ku Çiyayên Torosê li Kîlîkyayê nêzikî deryayê dibin, piştî Çiyayên Torosê û çiyayên ber bi rojhilat ve diçin, da ku Dîyarbekir, Mûsil û Erbil jî tê de bin, û dûv re vedigere Deyr ez-Zorê li ser Fîratê û ji wir ber bi başûr ve li ser sînorê çolê, di dawiyê de li sînorê Misrê diqede. Lêbelê, Picot zêde kir ku ew amade ye "pêşniyarekê bide hikûmeta Fransî ku Mûsil bavêje nav hewza Ereban, eger em di rewşa Bexdayê de wiha bikin" (çav: Lieshout 2016, p. 84).

Civîna duyemîn a komîteya Nicolson bi Picot re di 21ê Kanûna Pêşîn a 1915an de pêk hat ku tê de Picot got ku wî destûr wergirtiye ku qebûl bike ku bajarên Heleb, Hama, Hums û Şam di nav axa Ereban de werin girtin da ku ji hêla Ereban ve werin rêvebirin. Her çend Fransîyan daxwazên xwe heta radeyekê kêmkiribûn jî, Brîtanîyan jî îdîa kirin ku dixwazin Lubnanê di Dewleta Ereba pêşerojê de bigirin û ev civîn jî bi bê encam bi dawî bû (çav: Lieshout 2016, p. 94).

Roja Sêşemê 28ê Kanûnê, Mark Sykes ji Gilbert Clayton re ragihand ku "danûstandinên Picot dane wî". Sykes û Picot di şeş rojan de ketine nav nîqaşên taybet ên "hema hema rojane"; ji van nîqaşan tu belge nemane (çav: Berdine, Michael D. (2018). Redrawing the Middle East: Sir Mark Sykes, Imperialism and the Sykes-Picot Agreement. I. B. Tauris, p; 78-80).

Roja Duşemê 3ê Çîleya 1916an, ew li hev kirin û memorandumek hevbeş îmze kirin ku tê de tiştê ku dê wekî Peymana Sykes-Picot were zanîn hebû. Ew li hev kiribûn ku li ser du warên sereke yên nakokiyê lihev bikin - wan Wîlayeta Mûsilê li çemê Zaba Biçûk kir du parçe, Frensî beşa bakur (Mûsil û Erbil) û Brîtanî beşa başûr (Kerkûk û Silêmanî) digirtin, û Filistîn dê di bin "rêveberîyeke navneteweyî de bihata danîn, ku şeweya wê piştî şewirmendiya bi Rûsyayê re, û paşê bi şewirmendiya hevalbendên din û nûnerên şerîfê Mekkeyê ve were biryardan." (çav: Sykes and Picot (1916). Arab Question; Sykes and Georges-Picot, Memorandum, not dated (known from other sources as 3 January 1916), and Nicolson, covering letter, 5 January 1916 (F.O. 371/2767/2522) . UK Foreign Office – via Wikisource).

Nûçename ji Wezareta Karên Derve re hate şandin û ji bo şîroveyan hate belavkirin. Di 16ê Çîle de, Sykes ji Wezareta Karên Derve re got ku wî bi Picot re axiviye û ew difikire ku Parîs dê bikaribe li hev bike. Konferansek nav-wezaretî ji hêla Nicolson ve di 21ê Çîle de hate lidarxistin. Piştî civînê, di 2ê Sibatê de pêşnûmeyek peymanek dawî ji kabîneyê re hate belavkirin, Komîteya Şer di 3yê de ew nirxand û di

dawiyê de di civînek di 4ê Sibatê de di navbera Bonar Law, Chamberlain, Lord Kitchener û yên din de biryar hate dayîn ku:

M. Picot dikare hikûmeta xwe agahdar bike ku qebûlkirina tevahiya projeyê dê bibe sedema devjêberdana berjewendiyên girîng ên Brîtanî, lê bi şertê ku hevkarîya Ereban were misoger kirin, û Erebi şertan bicîh bînin û bajarên Hums, Hama, Şam û Helebê bistînin, Hikûmeta Brîtanî dê li dijî vê rêkeftinê dernekeve. Lê, ji ber ku Herêma Şîn ewqas ber bi Rojhilat ve dirêj dibe û bandorê li berjewendiyên Rûsyayê dike, bê guman girîng e ku, berî ku tiştek were encamdan, razîbûna Rûsyayê were wergirtin.

Picot hate agahdarkirin û pênc roj şûnda Cambon ji Nicolson re got ku "hikûmeta Fransayê li gorî pêşniyarên derbarê pîrsa Ereban de ye" (çav: Lieshout 2016, pp. 100–102).

Piştî, di Sibat û Adarê de, Sykes û Picot di dema danûstandinên bi Sazonov re wekî şêwirmendên Sir George Buchanan û balyozê Fransayê tevgeriyan.

Di dawiyê de, piştî ku Rûsyayê di 26ê Nîsana 1916an de li hev kir, şertên dawî ji hêla Paul Cambon, Balyozê Fransayê li Londonê, ve di 9ê Gulana 1916an de ji Wezîrê Karên Derve Edward Grey re hatin şandin û di bersiva Grey de di 16ê Gulana 1916an de hatin pejirandin.

Di 19ê Nîsana 1917an de, di civînekê de li vagoneke trenê li Saint-Jean-de-Maurienne, di navbera serokwezîrên Brîtanî û Fransayê, David Lloyd George û Alexandre Ribot, û serokwezîr û wezîrê derve yê Îtalyayê, Paolo Boselli û Sidney Sonnino de, peymanek demkî hat çekirin; ji bo çareserkirina berjewendiya Îtalyayê di Împeratoriya Osmanî de - bi taybetî xala 9an a Peymana Londonê. Ev peyman ji bo misogerkirina pozîsyona hêzên Îtalyayê li Rojavayê Asyayê ji hêla Hevpeymanan ve pêwîst bû (çav: Hurewitz 1979, p. 94).

Armanc ew bû ku hevsengiya kêmbûna hêza leşkerî li şanoya Rojhilata Navîn a Şerê Cîhanê yê Yekem were kirin, ji ber ku hêzên Rûsî (Tsarîst) ji sefera Qefqasyayê vedikişiyên, her çend ew bi hêzên ku dê wekî Komara Yekem a Ermenistanê bi nav bikira hatin guhertin. Ji bo Îtalîyan êşkere bû ku herêma ku ji wan re hatibû veqetandin dibe ku ji hêla Împeratoriya osmani ve bi hêsanî neyê berdan, ji ber vê yekê Serokwezîrê Brîtanî formulek nezelal ji bo sererastkirina piştî şer pêşniyar kir, heke dabeşkirina rastîn a piştî şer ne xuya bike ku hevseng e (çav: Lieshout 2016, p. 205).

Peyman di mehên pêş de ji aliyê dîplomatên welatan ve hate nivîsandin û danûstandin kirin, û di navbera 18ê Tebax û 26ê Îlona 1917an de ji aliyê hevalbendan ve hate îmzekirin. Rûsya di vê peymanê de nehat temsîlkirin ji ber ku rejîma Tsarîst di nava şoreşkê de bû. Nebûna razibûna Rûsyayê ji bo peymana Saint-Jean-de-Maurienne paşê ji aliyê Brîtanîyan ve di Konferansa Aştiyê ya Parîsê ya 1919an de hate bikar hanîn da ku wê betal bike, helwestek ku hikûmeta Îtalyayê pir aciz kir (çav: Helmreich, Paul C. "Italy and the Anglo-French Repudiation of the 1917 St. Jean de Maurienne Agreement." *Journal of Modern History* 48.S2 (1976): 99–139, esp. p. 131).

Di dewama wê de wê, Veretê rave dike ka çawa nakokiyeke bi Împeratoriya Osmanî re li ser sînore rojhilatê Misrê di sala 1906an de bi dawî bû dema ku sînor li ser xeta Refa-Aqaba ji nû ve hatin xêzkirin û paşê tirsê êrîşeke li ser Misrê bû sedema girîngiya stratejîk a "Xaka Sînayê, rojava û rojhilatê Filistînê herî kêr heta xeta Acre-Dar'a" (çav: Veretê, Mayir [in Hebrew] (January 1970). "The Balfour Declaration and Its Makers". *Middle Eastern Studies*. 6 (1): 48–76).

Mijara Filistînê di navbera endamên cûrbecûr ên Xizmeta Sivîl a Brîtanî de hate nîqaşkirin. Lord Kitchener, Sekreterê Dewletê yê Şer ê ku vê dawiyê hatibû tayînkirin, ji posta xwe ya Konsulê Giştî li Misrê hatibû gazîkirin; sekreterê wî Oswald FitzGerald li ser vê mijarê bi Ronald Storrs, Sekreterê Rojhilatî li Qahîreyê re nîqaş kir, ku di 28ê Kanûna Pêşîn a 1914an de nivîsand: "tevlîkirina beşek ji Filistînê di Parastina Misrê de [bi Orşelîmê wekî bajarekî azad re dikare bibe] çareseriyek gengaz... [Ev ê] ketina Cihûyan nav Filistînê... kêmtir êşkere û acizker ji bo hesasiyetên Misilmanan û heta hin hêmanên di cîhana Xiristîyan de" (çav: Geoffrey Lewis (2009). *Balfour and Weizmann: The Zionist, the Zealot and the Emergence of Israel*. A&C Black. p. 96).

Piştî peymana Konstantînopolîsê, Fransîyan bi mebesta ku daxwazên xwe yên hevbeş çareser bikin, nêzikî Brîtanîyan bûn û Brîtanîyan, di 8ê Nîsana 1915an de, Komîteya De Bunsen ava kirin da ku vebijarkên Brîtanî binirxînin. Siyonîzm di rapora komîteyê de, ku di Hezîrana 1915an de hate pêşkêş kirin, nehat hesibandin, ku gihîşt wê encamê ku, di rewşa dabeşkirinê an vebijarkên herêmên bandorê de, divê qada bandora Brîtanî hebe ku Filistînê di nav xwe de bigire dema ku qebûl dike ku li Orşelîm û Cihên Pîroz berjewendiyên Fransî û Rûsî û her weha Îslamî yên têkildar hene (çav: Rose, N.A. (2013). *The Gentile Zionists: A Study in Anglo-Zionist Diplomacy 1929–1939*. Routledge. p. 264).

Mark Sykes li ser fermanên Ofisa Şer di destpêka Hezîranê de hate şandin da ku encamên komîteyê bi rayedarên Brîtanî yên li Rojhilata Nêzîk û Navîn re nîqaş bike û di heman demê de rewşê li cihê bûyerê lêkolîn bike. Ew cara duyemîn çû Atîna, Gelîpolî, Sofya, Qahîre, Aden, Qahîre û dû re di Îlonê de vegeriya Basrayê û di Mijdarê de cara sêyemîn çû Qahîreyê (li wir ew ji nameya McMahon-Hussein agahdar bû) berî ku di 8ê Kanûnê de vegere malê û di dawiyê de rapora xwe di 16ê Kanûnê de radestî Komîteya Şer bike (çav: Michael D. Berdine (2018). *Redrawing the Middle East: Sir Mark Sykes, Imperialism and the Sykes–Picot Agreement*. Bloomsbury Publishing. pp. 26).

Nameya Husên a 18ê Sibata 1916an ji McMahon daxwaza 50,000 £ zêr û çek, cebilxane û xwarinê dikir û îdia dikir ku Feysel li benda hatina "ne kêmtî 100,000 kesan" ji bo serhildana plankirî ye û bersiva McMahon a 10ê Adara 1916an razîbûna Brîtanî ya li ser daxwazan piştrast kir û deh nameyên nameyan bi dawî kir. Di Nîsan û Gulanê de, ji aliyê Sykes ve nîqaş hatin destpêkirin li ser sûdên civînekê ku Picot û Ereba tê de beşdar bibin da ku daxwazên her du alîyan li hev bikin. Di heman demê de, lojîstîk di derbarê serhildana sozdayî de dihat çareserîkirin û bêsebrîya ji bo çalakiya ku Husên bike zêde dibû. Di dawiyê de, di dawîya Nîsanê de, McMahon ji şertên Sykes-Picot agahdar bû û ew û Grey li hev kirin ku ev ji Ereban re neyên eşkerekirin (çav: Isaiah Friedman, *Palestine, a Twice-promised Land?: The British, the Arabs & Zionism, 1915–1920* (Transaction Publishers 2000), p; 57–60).

Serhildana Ereban bi fermî ji hêla Huseyîn ve di 10ê Hezîrana 1916an de li Mekkeyê hate destpêkirin, her çend kurên wî Elî û Feysel ji 5ê Hezîranê ve dest bi operasyonan li Medîneyê kiribûn. Dem ji hêla Huseyîn ve hatibû pêşniyarkirin û, li gorî Qahîreyê, "Ne ew û ne jî em di destpêka Hezîrana 1916an de bi tevahî amade nebûn, û tenê bi zehmetiya herî mezin bû ku alîkariyek herî kêmtî a tîr di materyalê de dikare were berhev kirin da ku serkeftina destpêkê misoger bike."

Kolonel Édouard Brémont di Îlona 1916an de wekî serokê mîsyona leşkerî ya Fransî ji bo Ereban hate şandin Ereban. Li gorî Qahîreyê, Brémont niyeta wê hebû ku serhildanê kontrol bike da ku Ereba bi tu awayî gefê li berjewendiyên Fransî li Sûriyeyê nexwin. Ev fikar li Londonê nehatin nîqaşkirin, hevkarîya Brîtanî-Fransî wekî serdest dihat dîtin û Qahîreyê ji vê yekê haydar bû. (Wingate di dawîya Mijdarê de hate agahdarkirin ku "ew ê baş xuya bike ku hûn li ser bindestên xwe hewcedariya hevkarîya herî dilsoz bi Fransîyan re, yên ku Hikûmeta

Qraliyeta Wî guman nake ku planên veşartî li Hîcazê hene, bidin nasîn".) (çav: Lieshout 2016, pp. 234–235).

Dema ku sala 1916an ber bi dawiyê ve diçû, hikûmeta Asquith ku ji ber rêvebirina şer di bin zext û rexneyên zêde de bû, di 6ê Kanûnê de cîh da David Lloyd George, ku rexnegir bû li hember hewldanên şer û piştî mirina wî ya bêwext di Hezîranê de, cîyê Kitchener girtibû, wekî Sekreterê Dewletê yê Şer. Lloyd George dixwest ku hilweşandina Împeratoriya Osmanî bike armanca sereke ya şerê Brîtanî, û du roj piştî ku dest bi kar kir, ji Robertson re got ku ew serkeftinek mezin dixwaze, bi tercîhî girtina Orşelîmê, da ku bandûrê li raya giştî ya Brîtanî bike. EEF, wê demê, di moda parastinê de li xêzek li qiraxa rojhilatê Sînayê li El Arîş û 15 mîl dûrî sînorên Filistîna Osmanî bûn. Lloyd George "di cih de" bi Kabîneya xwe ya Şer re li ser "seferek din a nav Filistînê dema ku El Arîş hat ewlekirin" şewir kir. Zexta Lloyd George (li ser rezervasyonên Serokê Fermandariya Giştî) bû sedema girtina Refa û gihîştina hêzên Brîtanî li sînorên Împeratoriya Osmanî (çav: Woodfin, E. (2012). *Camp and Combat on the Sinai and Palestine Front: The Experience of the British Empire Soldier, 1916–18*. Springer).

Lloyd George Kabîneyeke Şer a biçûk a nû ava kir ku di destpêkê de ji Lord Curzon û Milner, Bonar Law, Arthur Henderson û xwe pêk dihat; Hankey bû Sekreter û Sykes, Ormsby-Gore û Amery wekî alîkar bûn. Her çend Arthur Balfour şûna Grey wekî Wezîrê Derve girt jî, lê dîrxistina wî ji Kabîneya Şer û helwesta çalak a endamên wê bandûra wî li ser ramyariya derve qels kir (çav: Antony T. Anghie (2016). "Introduction". Oxford Public International Law).

Fransîyan Picot wekî Komîserê Bilind ê Fransî ji bo axa Sûriye û Filistînê ya ku dê di demek nêzîk de were dagirkirin hilbijart. Brîtanîyan Sykes wekî Berpirsê ramyarî yê Sereke yê Hêza Ekspedîsyonê ya Misrê tayîn kir. Di 3ê Nîsana 1917an de, Sykes bi Lloyd George, Curzon û Hankey re civiya da ku fermanên wî di vî warî de werbigire, ankû ku Fransîyan li kêleka xwe bihêle dema ku zextê li ser Filistîneke Brîtanî dike. Pêşî Sykes di destpêka Gulanê de û dû re Picot û Sykes bi hev re di dawîya Gulanê de serdana Hîcazê kirin da ku li ser peymana bi Faysal û Huseyîn re nîqaş bikin (çav: Isaiah Friedman, *Palestine, a Twice-promised Land?: The British, the Arabs & Zionism, 1915–1920* (Transaction Publishers 2000), p.: 166).

Huseyîn hate razîkirin ku li ser formuleyekê razî bibe ku Fransî dê li Sûriyeyê heman ramyariya Brîtanî li Bexdayê bişopîne; ji ber ku Huseyîn

bawer dikir ku Bexda dê bibe beşek ji Dewleta Erebi, ev yek di dawiyê de wî razî kir. Raportên paşê ji beşdaran gumanên li ser cewhera rastîna a nîqaşan û asta ku Huseyîn bi rastî ji şertên Sykes-Picot agahdar bû, diyar kirin (çav: Lieshout 2016, p. 165).

Beşdariya Îtalyayê di şer de, ku ji hêla Peymana Londonê ve dihat rêvebirin, di dawiyê de bû sedema Peymana Saint-Jean-de-Maurienne di Nîsana 1917an de; di vê konferansê de, Lloyd George pirsar parêzgeriya Brîtanî ya Filistinê anîbû ziman û ev fikir ji hêla Fransî û Îtalîyan ve "bi sarbûnek mezin hatibû pêşwazîkirin". Kabîneya Şer, ku vê konferansê di 25ê Nîsanê de nîrxand, "meyla wê nêrînê kir ku zû an dereng Peymana Sykes-Picot dibe ku ji nû ve were nîrxandin ... Niha divê di vê mijarê de ti gav neyê avêtin" (çav: Lieshout 2016, p. 281).

Di navbera hevdiştinê bi Huseyîn re, Sykes ji Londonê re agahdar kiribû ku "çiqaş zû Mîsyona Leşkerî ya Fransî ji Hecazê were derxistin ewqas çêtir e" û dû re Lord Bertie hate ferman kirin ku heman tiştî ji Fransîyan bixwaze bi hinceta ku mîsyon dijminatîya doza Ereban dike û ku "nikare zirarê bide têkilî û ramyariya Hevalbendan li Hecazê û dibe ku bandûrê li tevahiya pêşeroja têkilîyên Fransî bi Ereban re bike". Piştî bersiva Fransî ya ji bo vê yekê, di 31ê Gulana 1917an de, William Ormsby-Gore nivîsand:

'Hikûmeta Brîtanî, bi destûrdayîna nameyên ku berî destpêkirina serhildanê ji hêla Sir Henry McMahon ve ji Qiral Huseyîn [Şerîfê Mekkeyê] re hatine şandin, xuya dike ku gumanek çêdike ka sozên me yên ji Qiral Huseyîn re wekî serokê neteweya Erebi lihevhatî ne bi niyetên Fransî re ku ne tenê Sûrîyê lê di heman demê de Mezopotamyaya Jorîn jî bikin Tunisek din. Ger piştgirîya me ya Qiral Huseyîn û serokên din ên Erebi ên bi eslê xwe û prestîjê kêmtir girîng be, ev tê vê wateyê ku em amade ne ku serxwebûna serwer a tevahî ya Ereben Erebiştan û Sûrîyê nas bikin. Wisa dixuye ku dem hatiye ku em Hikûmeta Fransî bi sozên me yên berfireh ên ji Qiral Huseyîn re bidin nasîn, û ji wî re eşkere bikin ka ew an kesek din dê bibe hukumdarê Şamê, ku yekane paytexta gengaz a dewletek Erebi e, ku dikare îtaeta Emîrên din ên Erebi ferman bike (çav: UK National Archives CAB/24/143, Eastern Report, No. XVIII, May 31, 1917).

Di nîşanek din a nerazîbûna Brîtanî ya li hember Sykes-Picot de, di Tebaxê de, Sykes "Memorandumek li ser Peymana Asyaya Biçûk" nivîsand ku wekhevî parêzvaniya ji nû ve danûstandina wê bû, an jî ji Fransîyan re eşkere bibe ku ew "bicîh tînin - ankû heke ew nikaribin

hewldanek leşkerî ya lihevhatî bi siyaseta wan re bikin, divê ew ramyariya xwe biguherînin". Piştî gelek nîqaşan, Sykes hate ferman kirin ku bi Picot re peymanek an pêvekek Sykes-Picot ("Projet d'Arrangement") îmze bike ku "statuya pêşerojê ya Hîcaz û Erebiştanê" vedihewîne û ev di dawiya Îlonê de hate bidestxistin. Lêbelê, di dawiya salê de, peyman hîn ji hêla Hikûmeta Fransî ve nehatibû pejirandin (çav: Lieshout 2016, p. 422).

Piştî Şoreşa Bolşevîk, îdiayên Rûsyayê yên li ser Împeratoriya Osmanî hatin redkirin û Bolşevîkan nusxeyek ji Peymana Sykes-Picot (û her weha peymanên din) weşandin. Wan di 23ê Mijdara 1917an de di *Izvestia* û *Pravda* de nivîsên tevahî eşkere kirin; paşê, *The Manchester Guardian* di 26ê Mijdara 1917an de nivîs çap kirin. Ev yek bû sedema şermek mezin ji bo hevalbendan û bêbaweriyek mezin di navbera wan û Ereban de. Berê, di Nisanê de, Siyonîstan hûrguliyên Peymanê bi hikûmeta Brîtanî re piştrast kiribûn (çav: Lieshout 2016, p. 207).

Serokê Dewletên Yekbûyî yên Amerîkayê Woodrow Wilson hemî peymanên veşartî yên di navbera Hevpeymanan de hatine çêkirin red kiribû û dîplomasiya vekirî û her weha ramanên li ser xwerêvebirinê pêş xistibû. Di 22ê Mijdara 1917an de, Leon Trotsky noteyek ji balyozên li Petrogradê re şandibû ku "pêşniyarên ji bo agirbestek û aştîyek demokratîk bêî îlhaqkirin û bê tazmînat, li ser bingeha prensîba serxwebûna neteweyan, û mafê wan ê diyarkirina cewherê pêşkeftina xwe bi xwe dihewîne" (çav: Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference: the peace negotiations between Russia and the Central Powers 21 November, 1917–3 March, 1918, p. 8. Government Print Office Washington. 1918).

Danûstandinên aştîyê bi Hevpeymaniya Çarali re - Almanya, Awistîrya-Macaristan, Bulgaristan û Tîrkiye - mehek şûnda li Brest-Litovsk dest pê kirin. Li ser navê Hevpeymaniya Çarali, Kont Czernin, di 25ê Kanûnê de bersiv da ku "pîrsa girêdayîbûna dewletê ya komên neteweyî yên ku ne xwediyê serxwebûna dewletê ne" divê ji hêla "her Dewletek bi gelên xwe re bi awayekî serbixwe û destûrî ve were çareser kirin", û ku "mafê kêmeteweyan beşek bingeîn a mafê destûrî yê gelan ji bo xwe-çareserkirinê pêk tîne" (çav: Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference: the peace negotiations between Russia and the Central Powers 21 November, 1917–3 March, 1918, p. 40. Government Print Office Washington. 1918).

Di dorê xwe de, Lloyd George di 5ê Çile de gotarek li ser armancên şer pêşkêş kir, di nav de behsa mafê xwe-çareserkirinê û "razîbûna rêvebiran" û her weha peymanên veşartî û şert û mercên guhertî yên di derbarê wan de. Sê roj şûnda, Wilson bi Çardeh Xalên xwe giranî da, ya diwanzdehemîn ew bû ku "divê beşên Tirk ên Împeratoriya Osmanî ya heyî serweriyek ewledar bistînin, lê neteweyên din ên ku niha di bin desthilatdariya osmani de ne divê ewlehiya jiyanê ya bê guman û derfetek bi tevahî bê asteng ji bo pêşkeftina xweser bistînin".

Di 23ê Kanûna Pêşîn a 1917an de, Sykes (ku di nîvê Kanûna Pêşîn de hatibû şandin Fransayê da ku bibîne ka çi bi Projet d'Arrangement re diqewime) û nûnerekî Wezareta Karên Derve ya Fransayê li Parîsê li Parîsê li ser hêmanên ne-Tirk ên Împeratoriya Osmanî, di nav de Orşelîma rizgarkirî, axaftinên giştî li Komîteya Navendî ya Sûriyeyê kirin. Sykes diyar kiribû ku rastiya serxwebûna Hicazê hema hema ne gengaz dike ku otonomiyek bi bandor û rastîn ji Sûriyeyê re were redkirin. Lêbelê, di tomarên fermî de her wiha tê tomar kirin ku Ereben Sûriyeyê yên li Misrê ji pêşketinan nerazî bûn û di derbarê pêşeroja Sûriye û Mezopotamyayê û an kurdistanê de daxuyaniyek zelaltir û kêmtir nezelal tune bû, wê hingê Hevpeyman û her weha Qiralê Hicazê dê piştgiya Ereban pir winda bikin (çav: Foreign Relations of the United States, 1918 Archived 2017-10-07 at the Wayback Machine. Supplement 1, The World War Volume I, Part I: The continuation and conclusion of the war—participation of the United States, p. 243).

Sykes nivîskarê Peyama Hogarth bû, peyameke nehênî ya Çileyê 1918an ji Huseyîn re piştî daxwaza wî ya ji bo ravekirina Danezana Balfour û Nameya Bassett nameyek (ew jî nehênî) bû ku bi dîroka 8ê Sibata 1918an ji Hikûmeta Brîtanî ji Huseyîn re piştî daxwaza wî ya ji bo ravekirina Peymana Sykes-Picot hatibû şandin.

Têkçûna Projet d'Arrangement bandorek xirab li ser Sykes kir û piştî gumanên li ser ravekirinên wî yên Sykes-Picot ji Huseyîn re di sala borî de, baweriya wî di karûbarên Rojhilata Navîn de di tevahiya sala 1918an de qels kir. Dîsa jî (li ser daxwaza wî bi xwe, ku niha Şêwirmendê Karmend ê Karûbarên Erebi û Filistînê li Wezareta Karên Derve ye) wî rexneyên xwe yên li ser Sykes-Picot berdewam kir, di 16ê Sibatê de tomar kir ku "Peymana Anglo-Fransî ya 1916an a di derbarê Asyaya Biçûk de divê ji bo ji nû ve nixandinê were rojevê" û dûv re di 3yê Adarê de, ji Clayton re nivîsand, "mercên di derbarê deverên sor û şîn de

tenê dikarin wekî dijberî ruhê her axaftina wezîran a ku di sê mehên dawî de hatiye kirin werin hesibandin".

Di 28ê Adara 1918an de, civîna yekem a Komîteya Rojhilat a nû damezrandî, bi serokatiya Curzon, hate lidarxistin. Di dewama wê de wê, di meha Gulanê de, Clayton ji Balfour re got ku Picot, di bersiva pêşniyarekê de ku peyman bêwate ye, "destûr daye ku ji ber guhertinên ku ji dema çêkirina peymanê ve di rewşê de çêbûne, sererastkirinek girîng hewce ye", lê dîsa jî difikire ku "peyman, bi her awayî prensîbî, derbasdar e".

Komîteya Rojhilat di Mijdar û Kanûnê de neh caran civiya da ku komek biryarnamayan li ser siyaseta Brîtanî ji bo berjewendiya danûstandkaran amade bike. Di 21ê Cotmehê de, Kabîneya Şer ji Smuts xwest ku kurteya aştîyê bi awayekî kurt amade bike û wî ji Erle Richards xwest ku vê peywirê bi cih bîne û di encamê de "P-memo" ji bo delegeyên Konferansa Aştîyê çêbibe. Encamên Komîteya Rojhilat di rûpel 4ê P-memo de wekî armanc betalkirina Sykes-Picot û piştgirîkirina Ereban di îdiaya wan a dewletek bi paytext Şamê de (li gorî Nameya McMahon-Hussein) hebûn (çav: "Peace conference: memoranda respecting Syria, Arabia and Palestine, p. 50, Syria". British Library).

Di Konferansa Aştîyê de, ku bi fermî di 18ê Çile de vebû, Çar Mezin (di destpêkê de "Konseya Deh" ku ji du delegeyan ji Brîtanya, Fransa, Dewletên Yekbûyî, Îtalya û Japonya pêk dihat, lê Japonya ji konferansê vekîşiya) di 30ê Çile de li ser rêzîkên pergala Mandatê (di nav de sê astên Mandatê) li hev kirin ku paşê bû Xala 22 ya Peymana hevgirtinê a Çar Mezin dê paşê biryar bidin ka kîjan civak, di bin çi mercan de û kîjan mecbûrî biji.

Qeydeyên civîna Çar Mezin a ku di 20ê Adara 1919an de li Parîsê hate lidarxistin û Woodrow Wilson, Georges Clemenceau, Vittorio Emanuele Orlando û her weha Lloyd George û Arthur Balfour beşdar bûn, nêrînên Brîtanî û Fransî yên di derbarê peymanê de rave kirin. Ew mijara yekem bû ku di nîqaşa Sûriye û Tirkiyeyê de hate anîn ziman, û piştî wê bû mijara hemî nîqaşan.

Daxuyaniya Anglo-Fransî di qeydan de hate xwendin, Pichon şîrove kir ku ew helwesta bêalî ya her du hikûmetan di derbarê Ereban de nîşan dide û Lloyd George got ku ew "ji hemî peymanên kevin girîngtir e". Pichon berdewam kir û behsa nexşeyek pêşniyarkirî ya peymanê ya 15ê Sibatê kir ku li ser bingeha peymanê taybet a di navbera Clemenceau û Lloyd George de di Kanûna borî de hatî çêkirin. Li gorî Lieshout, berî ku

Faysal pêşkêşiya xwe di konferansa 6an de bike, Clemenceau pêşniyarek da Lloyd George ku xuya dike heman mijarê vedihewîne; Lieshout gihîştîye materyalên Brîtanî yên têkildar ên 6an lê dîroka di qeydan de bê çavkanî ye (çav: Lieshout 2016, p. 340).

Di nîqaşên piştî de, Fransa îdîaya xwe ya li ser Sûriyê (û mandata xwe) nîşan da, di heman demê de Brîtanî hewl da ku deverên Erebb ên herêmên A û B veqetînin, bi îdîaya ku Fransa bi awayekî nepenî rêkeftinek wusa qebûl kiriye, her çend Brîtanî bi Ereban re ketibûn nav rêkeftinê (çav: FRUS: Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: The Council of Four: minutes of meetings March 20 to May 24, 1919").

Wilson mudaxele kir û li ser prensîba razîbûna rêvebiran, çî Sûrî be çî Mezopotamya be, tekez kir, ku ew difikirî ku pîrsgirêk bi aştiya cîhanê ve girêdayî ne û ne tenê meseleyek di navbera Fransa û Brîtanyayê de ne. Wî pêşniyar kir ku Komîsyonek Navbera Hevalbendan were damezrandin û were şandin da ku daxwazên niştecihên herêmî yên li herêmê bizanibe. Nîqaş bi Wilson re bi razîbûna nivîsandina Şertên Referansê ji bo komîsyonê bi dawî bû (çav: FRUS: Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: The Council of Four: minutes of meetings March 20 to May 24, 1919").

Di 21ê Nîsanê de, Faysal ber bi Rojhilat ve çû. Berî ku ew biçe, di 17ê Nîsanê de, Clemenceau nameyek pêşnûme şand, ku tê de hikûmeta Fransî ragihand ku ew "mafê serxwebûnê yê Sûriyeyê bi şiklê federasyonek hikûmetên xweser li gorî kevneşopî û daxwazên nifûsê" nas dikin, û îdîa kir ku Faysal nas kiriye ku "Fransa Hêza ku mafdar e ku alîkariya şewirmendên cûrbecûr ên pêwîst ji bo danîna rêkûpêkiyê û pêkhanîna pêşkeftina ku ji hêla nifûsên Sûriyeyê ve tê xwestin bike" û di 20ê Nîsanê de, Faysal ji Clemenceau re piştrast kir ku ew "bi dostaniya bêalî ya daxuyaniyên we yên ji min re dema ku ez li Parîsê bûm pîr bandûr bûye, û divê spasiya we bike ku hûn yekem kes bûn ku pêşniyara şandina Komîsyona nav-hevpeymanan kirin, ku dê di demek nêzîk de biçe Rojhilat da ku daxwazên gelên herêmî di derbarê rêxistina pêşerojê ya welatê wan de piştrast bike. Ez bawer im ku gelê Sûriyeyê dê bizanibe ka mirov çawa spasiya xwe nîşanî we bide." (çav: Lieshout 2016, p. 353).

Di vê navberê de, heta dawîya Gulanê, rawestana di navbera Fransî û Brîtanî de li ser bicihkirina hêzan berdewam kir, Fransî berdewam kir ku zextê li ser şûna leşkerên Brîtanî bi leşkerên Fransî li Sûriyeyê bikin. nîqaşên li ser sînorên cografîk ên rast û bi giştî têkiliya wan xirab bû;

piştî civîna 21ê, Lloyd George ji Clemenceau re nameyek nivîsand û Peymana Petrolê ya Long-Bérenger (guhertinek sererastkirî ya ku di dawiya Nîsanê de li hev hatibû kirin) betal kir û îdia kir ku ew tiştê li ser vê yekê nizane û ku ew bibe pirsgirêk, lê Clemenceau îdia kir ku ev mijara ti nîqaşê nebûye. Her wiha nîqaş li ser tiştê ku bi rastî di civîna taybet a di navbera Clemenceau û Lloyd George de di Kanûna borî de li hev hatiye kirin an na, hebûn (çav: "FRUS: Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: The Council of Four: minutes of meetings March 20 to May 24, 1919").

Di Hezîrana 1919an de, Komîsyona King-Crane ya Amerîkî gihîşt Sûriyeyê da ku li ser paşeroja welêt raya giştî ya herêmî bipirse. Piştî gelek guhertinan, "di nav tevlihevî û komployan de asê ma", "Lloyd George fikrên xwe yên duyemîn hebûn...", Fransî û Brîtanî red kirin ku beşdar bibin. Kongreya Neteweyî ya Sûriyeyê di Gulana 1919an de hatibû lidarxistin da ku pêşeroja herêma Sûriyeyê binirxîne û nêrînên Ereban ên ku di biryarnameyek 2ê Tîrmehê de hebûn pêşkêş bike ji Komîsyona King-Crane re.

Peymana aştîyê bi Almanya re di 28ê Hezîranê de hate îmzekirin û bi çûyîna Wilson û Lloyd George ji Parîsê, encam ev bû ku pîrsa Tîrkiye/Sûriyeyê bi bandor hate rawestandî. Di 15ê Îlonê de, Brîtanî Bîranîneke Alîkar belav kirin (ku du roj berê di navbera Lloyd George û Clemenceau de bi awayekî taybet hatibû nîqaşkirin) ku li gorî wê Brîtanî dê leşkerên xwe vekîşînin Filistîn û Mezopotamyayê û Şam, Hums, Hama û Helebê radestî hêzên Faysal bikin. Clemenceau her çend vekîşînê qebûl kir jî, îsrar kir ku peymanê Sykes-Picot bingeha hemî nîqaşan be (çav: "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers, Paris, 15 September, 1919").

Di 18ê Îlonê de, Faysal gihîşt Londonê û rojên din û di 23yê de bi Lloyd George re hevdiîtinên dirêj kir, ku Bîranîna Alîkar û helwesta Brîtanî rave kir. Lloyd George rave kir ku ew "di rewşa zilamekî de ye ku du setên peymanan mîras girtiye, yên bi Qîral Huseyîn û yên bi Fransî re", Faysal destnîşan kir ku rêkeftin "xuya ye ku li ser peymanê 1916an a di navbera Brîtanî û Fransî de ye". Clemenceau, di derbarê Bîranîna Alîkar de bersiv da, red kir ku li ser Sûriyeyê gav bavêje û got ku divê mesele ji bo Fransî were hiştin ku rasterast bi Faysal re çareser bikin.

Feysel di 20ê Cotmehê de gihîşt Parîsê û di dawiyê de di 6ê Çîleya 1920an de Feysel mandata Fransî "ji bo tevahiya Sûriyeyê" qebûl kir, di heman demê de Fransayê jî di berdêla wê de razî bû "ji bo avakirina

dewletek Erebb ku Şam, Hums, Hama û Heleb di nav xwe de bigire û ji hêla Emîr ve bi alîkariya şêwirmendên Fransî were birêvebirin" ("mafê Sûriyan ê yekbûnê ji bo birêvebirina xwe wekî neteweyek serbixwe" qebûl kir). Di vê navberê de, hêzên Brîtanî di 26ê Mijdarê de ji Şamê vekişyan.

Feysel di 16ê Çileyê de vegeriya Şamê û Millerand di 20ê Çileyê de ji Clemenceau dest bi kar kir. Civînek Kongreya Neteweyî ya Sûriyeyê li Şamê di 8ê Adara 1920an de dewletek serbixwe ya Sûriyeyê ragihand. Dewleta nû armanc dikir ku beşên Sûriyeyê, Filistînê û bakurê Mezopotamyayê di nav xwe de bigire. Feysel wekî serokê Dewletê hate ragihandin. Di heman demê de Prens Zeîd, birayê Feysel, wekî naipê (Regent) Mezopotamyayê hate ragihandin.

Di Nisana 1920an de, konferansa San Remo mandatên Sînifa A li ser Sûriyê da Fransayê û Iraq û Filistînê da Brîtanyayê. Heman konferans peymanê petrolê ya ku di konferansa Londonê ya di 12ê Sibatê de hatibû bidestxistin, li ser bingeha guhertinek hinekî cuda ya peymanê Long Berenger ku berê di 21ê Kanûnê de li Londonê hatibû îmzekirin, pejirand.

Fransayê biryar dabû ku rasterast Sûriyê birêve bibe û berî ku şert ji hêla Konseya Cemiyeta Miletan ve werin pejirandin, ji bo bicîhanîna Mandata Fransî ya li ser Sûriyê tedbîr girt. Fransiyan di Hezîrana 1920an de di Şerê Meyselûnê de ultîmatumek dan û bi leşkerî mudaxele kirin. Wan hikûmeta xwecihî ya Erebb ji desthilatdariyê dûr xistin û di Tebaxa 1920an de Qirala Feysel ji Şamê derxistin. Brîtanyaya Mezin jî Komîserek Bilind tayîn kir û rejîma xwe ya mecbûrî li Filistînê ava kir, bêtî ku pêşî ji Konseya Cemiyeta Miletan erêkirinê bistîne, an jî radestkirina fermî ya axê ji serwerê berê, Tirkiyeyê, bistîne.

Di Mijdara 1914an de, Brîtanîyan Besra dagir kiribûn. Li gorî rapora Komîteya de Bunsen, berjewendiyên Brîtanîyan li Mezopotamyayê bi pêwîstiya parastina aliyê rojavayê Hindistanê û parastina berjewendiyên bazirganî yê wekî petrol ve dihatin destnîşankirin. Brîtanîyan her wiha ji ber rêhesina Berlîn-Bexdayê fikar kirin. Her çend qet nehatibe pejirandin jî, Brîtanîyan Peymana Anglo-Osmanî ya 1913an îmze kiribûn.

Wekî beşek ji sefera Mezopotamyayê, di 11ê Adara 1917an de, Brîtanî ketin Bexdayê, Agirbesta Mudrosê di 30ê Cotmeha 1918an de hate îmzekirin, her çend Brîtanî pêşveçûna xwe berdewam kirin û di 2yê Mijdarê de ketin Mûsilê.

Piştî dayîna Mandata Brîtanî ya Mezopotamyayê li San Remo, Brîtanî ji Tîrmehê heta Sibata 1921an bi serhildaneke Iraqê li dijî Brîtanîyan, û her weha bi serhildaneke Kurdan li Başûrê kurdistanê re rû bi rû man. Piştî Konferansa Qahîreyê biryar hate girtin ku Faysal li Iraqa Mandatî wekî hukumdar were bicihkirin. Wekî ku di destpêkê de hatibû danîn, Sykes-Picot beşek ji Bakurê Kurdistanê û beşek girîng ji wîlayeta Mûsilê, tevî bajarê Mûsilê, di herêma B de ji Fransayê re veqetand, Rûsyayê Bitlîs û Wan li Bakurê Kurdistanê bi dest xistin (Dewleta Ereb a ku dihat fikirîn Kurdan di sînorê xwe yê rojhilat de di navbera herêmên A û B de dihevine). Bowman dibêje ku li Tirkîyeyê nêzîkî 2.5 mîlyon Kurd hebûn, bi piranî li herêma çiyayî ya bi navê Kurdistan (çav: Bowman, Isaiah (1921). The New World: Problems in Political Geography. New York: World Book Company. p. 445).

Şerîf Paşa ku wekî Şerîfxan Paşa tê nasîn di sala 1919an de "Memorandumek li ser Daxwazên Gelê Kurd" pêşkêşî Konferansa Aştiyê ya Parîsê kir û rapora bêsêrûber a Komîsyona King-Crane jî otonomiyê li "herêma erdnîgarî ya xwezayî ku di navbera Ermenistana pêşniyarkirî li bakur û Mezopotamya li başûr de ye, bi dabeşkirina di navbera Firat û Dicleyê de wekî sînorê rojava, û sînorê Farisî wekî sînorê rojhilat" pêşniyar kir.

Rûsan piştî şoreşa Bolşevîk dev ji îdiayên axê berdan û di konferansa San Remo de, Mandata Fransayê ya Sûriyeyê ji Fransîyan re û Mandata Brîtanî ya Mezopotamyayê ji Îngilîzan re hat dayîn. Peymana Sèvres a piştî potansiyel bû ku herêmeke Kurdî bi referandûm û pejirandina Cemiyeta Neteweyan di nav salekê de piştî peymanê were danîn. Lêbelê, Şerê Serxwebûna Tirkîyeyê bû sedema ku peyman bi Peymana Lozanê were guhertin, ku tê de ti xalek ji bo Dewleta Kurdî tune bû. Encam ev bû ku Kurd, digel cîranên xwe yên Asûrî, di navbera Tirkîye, Iraq, Sûriye û Îranê de hatin dabeşkirin. Bi wê re dikarê wê bîrê ser ziman û bibêjê ku wê naqşaya herêmê wê di wê demê de wê weke ku wê, rengê wê were diyarkirin. Di nava niqaşên bi **çerçoveya levkirina sykes-picot** re wê di rengekê de wê werina bi peyman û diyarkirin. Encamên van niqaş, civin û konferansên wê demê ên di dema sykes-picot de ku wê werina diyarkirin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin. Ev wê, piştî wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê, dema ku em weme mînaqek berbiçav li wê binerin ku wê, ji sale 2011'an û pê de wê mudahelaya amarîka a li sûrî ku wê bibê û wê piştî wê, di temenê têgînek dewletî a uniter û yekpara de wê pîrsgirêkên

nava kom civakên herêmê weke bi kurd, durzi û an elewîyan ku wê, rejima piştî ya esad ku wê weke ya colanî û an 'el-şara wê were ser sûrî wê, li ser wê mantiqê wê temenê domandina pîrsgirêkên herêmê jî wê di rengekê de wê weke ku wê dayin domandin. Ev wê weke minaqek guncaw bê ku wê weke encama wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Bi heman mantiqê, li ser pîrsgirêka kurd a hati afirandin bi wê çerçoveyê û mantiqê, rewşa, iran, iraq, sûrî û tirkiya wê, di wê temenê de wê, karibê wê fahmbikê. Çerçoveya serwerîyê a hêzên hegomenikî û ya serdestîya desthilatên herêmê ên hena de wê ev wê xwe di rengekê de wê bi wê ahengê weke temenê pîrsgirêkê di rewşa herêmê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Heta ku ev çerçoveya sykec-picot bi dema wê û hemû ali û dokumankirinên wê re newê fahmkirin wê çerçoveya pêvajoyên komkujiyên li herêmê ku wê minaq wê werina serê, kurdan, cihuyan, ermenîyan û gelek komên din ên civakî jî wê di rastiye de wê baş wê nikaribê wê di rastiye de wê bi baş wê fahmbikê bê. Ev wê weke temenekê ku wê bingihê pîrsgirêkên herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê bide domandin bê. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê baş wê fahmbikê bê. Li ser wê temenê wê, li ser temenê berjewendiyên metingerî û ramyari ên ramyariya hegomenik û hwd re wê diyarkirinên ku wê bibin wê ber wê yekê wê wê rastiya civakên herêmê wê newê diyarkirin. Minaq wê li gorî pêwîstiya wê karibê wê li iraqê wê ji arabistana-siud wê karibê kesekê weke Faysal wê were hanin û li ser serê herêmê wê di wê de wê weke rêveberê bê 'tayinkirin.' Di wê temenê de wê, piştî wê, pîrsgirêkên civakî wê di rengekê de wê weke di encama wê de wê xwe di wê temenê de wê bi xwûn rijandina wan wê bide diyarkirin. Arami pêşketin, ramyari û civakatiya rastin a bi temenê wê yê dîrokî ê herêmê wê newê esasgirtin û newê li berçav girtin. Têgiha yekparatiya iran, sûrî, iraq, tirkiya û hwd wê dema ku wê, bahsa wê were kirin wê di wê çerçoveyê de wê weke çerçoveyek temenê komkujiyên xalkên herêmê wê karibê wê fahmbikê û wê bide diyarkirin. Wê weki din ev temen û çerçove wê bi rengê ku wê were diyarkirin û statû kirin jî wê bingihê pîrsgirêkên wê yên di demên piştî ên di demên wê yên hemdem de jî wê li ser esasê civakatiya wê û hwd wê were diyarkirin. Metingeriya di cewherê têgiha levkirinên sykec-picot de hena wê, di wê temenê de wê têgiha wê ya serwerî a hegomenikî heta roja me wê bi statûya wê ya hatî afirandin re wê were berdewamandin. Ifşakirinên ji hêla sovyeta demê ve jî wê pêşîya wê têgiha metingeri ku

ew heta roja me wê xwe bide domandin wê negirê. Ev işfakirin wê tenê wê 'aliyê rêzaçîyayê qaşayê ê ku ew dihê dîtin' bê. Bi wê statûya ku ew hatiya afirandin wê, rejimên herêmê wê di roja me de jî wê bixwezin jî wê nikaribin wê gûharinekê bi wê û bi xwe bikin. Ew weke 'nobederê' wê, statûyê ên weke di rewşa yên iteatkiri de na. Ew mecbûrîn wê statûyê û sînore dewletî weke yên xwe bibînin û bi wê temenê wê weke bi mirina xwe biparêzên. Bi wê yekê pêwîst bê ew nijadperestiya wê bikin û an jî komkujiyan bo wê bikin. Ew wê weke 'ji wan re meşrû bê.' Ew komkujiyên ku ew bi wê bikin jî wê newina lêpirsin û wê, bi wan ew newina derizandin. Ev komkuji ku ew li hemberê komên civakê ên nava sînore wê bê û an dervî wê bê. Ber vê yekê ti komkujiyên herêmê ên hanina serê civakên herêmê piçûk û mazin wê newina derizandin û wê ti dadgehên navnetewî û an netewî wê, li ser wan ti biryar û gotin û an dosyayên bi wan nebin. Ev ku komkujiya ermeniyan jî bê, komkujiyên kurdan ên weke dersimê, zilanê, agirî û hwd ku ew di wan de bi sed hezaran kes hatina qatilkirin jî **bin**. An jî komkujiyên kom civakên elewî, dûrzî, û an jî komek din jî bin. Ev di aslê xwe de wê nişanaka jî di fermiyetê de bûhûrîneriya wê çerçoveyê wê di rengekê de wê bi têngîna statû û serwerîya wê re wê bide diyarkirin. Ew bi gotina weke 'karê navxweyî' wê were bi gotinkirin û wê newê lêpirsin, weke heta roja me bûyî.

Bi wê çerçoveyê wê derbeya dawî li ser wê temenê û esasê wê bi konferanse lozanê û encamên wê re wê, were diyarkirin. Lozan wê piştî şerê komara tirk ku wê weke şerê rizgariyê wê were bi navkirin û pê de wê bibê. Di wê demê de wê, mustafa kemal ku wê ew bi komên civakê ên herêmê weke kurdan re wê, serî li wan bide û wê bahsa 'bi hev re rizgarbûnê' wê bikê. Piştî ku ew bû wê, nûminêrên xwe wê bişênina konferansa lozanê û wê bi wan bidina gotin ku 'em li ser navê kurd û tirkan li vir amede na'. Piştî wê, êdî wê, ew weke xiyanetek rayadarên destpêkê ên komarê ku wê li kurdan wê di rengekê de wê were kirin bê. Piştî wê destûra ku wê were amede kirin wê li ser esas û temenê tirkitiyê û têngînek nijadî ku wê minaqên almanya nazi wê ji xwe re wê esas bigirê wê bibê. Di wê temenê de wê, bi wê re wê êdî wê piştî wê şerê tûnakirina etnikî weke ku wê berê di destpêka wê de wê çawa wê li hemberê ermeniyan wê were kirin wê piştî wê li hemberê komên civake kurd wê werê kirin. Kurd wê li hemberê wê raperinan wê bikin. Lê raperînen wan wê sernekevin û wê ew jî wê bi xwûnê wê werina tepisendin. Weke li agirî, zilan, dersimê, koçgirî û hwd wê deverên ku wê di wan de wê bi

deh hezaran kurdistanî wê werina qatilkirin ên bi wê armancê û wê çerçoveyê bê.

Ji wê aliyê ve wê, pêvajoya wê destpêkê wê çawa wê bibê wê pêwîst bê ku wê di rengekê de wê hinekê wê fahmbikê bê. Minaq wê di demên ku wê, mijare gotinê bin de wê, rewşên kurdan ên weke bi 'komarî' ku wê weke 'komare botanê' wê were bi navkirin wê hebê û ev wê li ser 30 sali re wê, bi mirgehên weke ya botanê a bedirxaniyan wê xwe bide domandin. Lê ew, wê fektora weke ya olê wê zêde baş fahmnekin ku ew çawa wê li hemberê wan dihê bikarhanin û ew wê di wê demê de wê, dema ku ew weke 'dijberî olê' dihên pênasekirin ew wê, ji wê rêveberiya xwe li leyha avakirina komarê wê weke feregatê wê bikin. Lê piştî ku wê rastî 'xiyanetê' wê werin êdî wê raperin wê bibin. Wê hewldanê avakirina kurdistanê cihê wê bikin.

Lê di aslê xwe de wê berî wê ji xwe wê, dest û lingên kurdistanê wê di dema pêvajoya nîqaşên sykec-picot de wê were şikandin. Di wê temenê de wê beşkirin û an qatkirina wê ya di nava hêzên ingilis û fîransîzi de wê, di wê demê de wê bibê. Beşa rojavayê kurdistanê herêma sûrîya ku wê piştî wê sûrî wê bi metingerî weke 'manda' wê rêve bibê de bê hiştin. Başûrê kurdistanê wê di nava mandaya iraqê a destê ingilis de bê û wê li ser berjewendiyên xwe yên li herêmê û heta hindistan û kendava faris ku ew wê dewlemendiyên wê li leyha xwe hildina ewlehiyê wê di nava wê de wê bê hiştin. Di wê temenê de wê, di nava sînorê tirkiya de wê, bakûrê kurdistanê wê were hiştin. Rojhilat di nava irane demê de wê were hiştin. Di wê temenê de wê, piştî wê çawa wê weke 'statûya herêmê' wê bidina diyarkirin wê şerê wê piştî wê bi kurdan re jî wê bikin. Hêrîşên hewayî ên bi armanca tepisendina keyeniya kurdistanê a di pêşengiya şêx Mahmudê berzencî de ku wê ingilis wê bikin û wê piştî wê ew wî bigirin û sûrguni girêdan hindistanê wê bikin wê karibê wê bi wê yekê û çerçoveyê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Her çendî ku wê bahsa piştî wê raperina şêx seîd ku wê were kirin weke 'têkiliya wî ya ingilîzan' re wê were kirin jî lê wê di wê demê de wê hêzên diyarkirîya rewşa çerçoveya metingeriya çerçoveya sykec-picot wê, bihêlin ku ew têkherê. Heta ku wê, alikariya hêzên weke tirkiya wê bikin ku ew têkherê. Rêya xate tîrenê ku wê di roja me de wê weke xate 'serxat' û bînxat' di nava kurdan de wê were bi navkirin û wê weke sînorê nava rojava û bakûrê kurdistanê wê were diyarkirin jî wê di aslê xwe de wê, di wê demê de wê ji tirkiya re wê were vekirin ku ew bi wê hêzên kurd werina dorpêçkirin ku ew werina şikandin. Ber vê yekê ya ku

wê di wê demê de wê, ne kême komkujiya ermeniyê wê li dersimê û deverên din ên Kurdistanê wê Kurdistanê wê werina qatilkirin û wê piştî wê ti tişt wê ser wan newê ser ziman û wê bahsa komkujiyê wan ên wê demê wê newê kirin. Wê piştî wê jî wê hemû cihan wê bêdeng bimêne li hemberê komkujiyê ku wê werina hanin li serê Kurdan. Piştî wê tevgerên Kurd weke PKK wê pêşbixin jî wê, piştî wê, ev koalîsyona navnetewî a bi çerçoveya sykec-picot wê li hemberê wê, bisekinê ku wê çawa wê pêşîya wê bigirê ku ew herêmen Kurdan ji wê rewşa beşkirî xilasbikê. Piştî wê, rewşa Sovyetê a avakirina komare Mihabadê a Kurdistanê rojhilatê jî wê piştî wê di encama levkîrînê li ser wê temenê de wê bi wê bîrê dayîn vekişandin û ew komare Kurd jî wê were tepisandin. Di wê temenê de wê ew wê, weke temenê wê di rengekê de wê biafirîne bê. Wê dema ku em vê çerçoveya sykec-picot wê baş fahm nekin emê nikarin wê çerçoveya wê pêvajoyê şerîkirînê li dijî civake Kurd wê fahmbikê. Mînaq wê di roja me de ku wê hemû dîdor wê li ser wê hemhîzîr bê û wê weke xwediyê zanîn û nerînê bê ku wê Kurd wê li Rojava navîn wê, ser 60 milyonî re bin. Lê wê temsîliyeta wan di sazîyê weke yê navnetewî weke netewên yekbûyî û hwd de wê nebê. Wê statûya wan newê naskirin. Û an wê ti rewşên weke statûya wan were pênasîkirin wê ne li herêma û ne jî li devereke din wê nebê. Piştî şerê nava sîrî ê piştî mudahaleya Amerîka a li sîrî ku wê dema xwestina levkîrîna ramyarî wê çêbikin wê, Kurd wê di wê demê de wê bi hêzên xwe yê bi navê QSD wê bi rêxistin bin. Wê koalîsyona navnetewî jî wê heta radeyekê wê tîkîliya wan bi wê re wê hebê. Wê li Rojava wê nêzî 10 milyon Kurdistanê wê bîjin. Lê wê bi rehetî li ser wê temenê wê weke ku wê rayadarê Amerîkê Thomas Barack ku wê di 9ê temûzê **2025an** de ku wê bi gotînê weke “cîhê federalîzmê li sîrî tûna ya” û wê bi gotina ‘yek netewî, yek rêveber, û yek civak’ bi tîgîna yekparatîya unîter wê bibêjê li ser temenê bêstatû hiştina civake Rojava a Kurdistanê jî wê karibê wê weke ne dîrî wê çerçoveyê sykec-picot a di encama şerê cihanê ê yekem de wê bibê wê ji aliyekê ve wê fahmbikê bê. Di wê de civakên weke Kurd bin, sûryanî bin, ermenî bin û an heta cîhu bin wê mafê wan ê daxilî statûyê wê zêde nebê û tenê mafê wan li gorî statûya heyî ku ew weke bîjin û an tabî wê bin û an ji xwe û civakîtiya xwe feregatê bikin wê hebê. Di roja me de wê hinekê jî wê heta îro wê şerê wê li herêma re wê were kirin. Di rewşa Kurdan de ew pîr li berçav a. Nexwe emê çawa fahmbîkin ku civakê weke ya Kurd ku wê hîjmeta li dora 65 û an 70 milyonî bê li herêma ku ew dervî statûyê were hiştin bi deh salan şerê

tûnakirina wê bi wê re wê were kîrîn? Ji komkujîyên zîlan dersim û heta komkujîyên enfalê û yê dawî ên li rojavayê kurdistanê bi destê DAÎŞê wê werina kîrîn wê di wê çerçoveyê de wê pêwîst bê ku ew werina fahmkîrîn. Aliyên ku wê bi çerçoveya sykec-picot re ku ew hê di fermiyetê û meriyetê de bûhûrîner û diyarker in û bîngihê ramyariya herêmê a statûya wê ya roja me didê diyarkîrîn wê dide gotin. Bêgûman ev aliyên ku ew hê sergirtî û vêşarî ku ew hê ji rayagiştî re ne hatina îfşakîrîn bin. Ji wê aliyê ve wê dema ku em li ser çerçoveya sykec-picot dinerê wê, dikarê wê werênê ser zîman ku wê, hem temenê mûdahileyên wê di wê temenê de wê biafirênê û hem jî wê temenê pîrsgîrêkên herêmê û domandîna wan a li pêşarojê û bi wê pêşîya çareserîyên wan ku ew dide girtin jî wê di rengekê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê werênê ser zîman bê.

Bêgûman ev çerçoveya fahmkîrîn û levkîrînên bi temenekê hegomenîkî a li ser herêmê bi aliyên çerçoveya sykec-picot ên di hên zanîn û hatina îfşakîrîn û yê ku ew hê weke bizanebûn vêşarî û sergirtî di hên girtin wê, temenê wê pêvajoyê û pêşketîna herêmê wê bide diyarkîrîn. Di wê temenê de wê, pîrsgîrêkên weke li herêmê a diyarkîrîna temenê naqşaya herêmê di wê de hatiya diyarkîrîn. Dervî wê jî wê çawa wê karibê wê were gûharandin wê di rengekê de wê weke pêwîst bê ku wê dîsa wê çerçoveyê wê li wê bînerê. Di wê temenê de wê aktivîtiya îngîlîz û fîransîz li ser wê temenê û diyarkîrînên wê yê li ser herêmê bi wê çerçoveyê wê karibê kifşbikê û fahmbikê. Ev çerçove wê hê wîna herêmê a ramyariya wê weke di destê xwe de wê bigirê û wê bide diyarkîrîn. Wê di wê temenê de wê hundurê wê çerçoveyê wê pêwîst bê ku ew were fahmkîrîn. Çerçoveya bi wê di demên piştî şerê cihanê ê parvekirîna wê werina diyarkîrîn. Di wê temenê de wê, piştî wê jî wê statûya ku wê weke 'gomlekê dinan' wê li herêmê wê were kîrîn wê ne tenê wê tang bê wê bi wê re wê bîngihê hemû pîrsgîrêkên wê yê civakî û pêşneketîna wê jî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê biafirênê. Berê her tiştê li gorî wê bîwinkîrîna herêmê wê heta roja me wê di rengekê de wê were domandin. Ew prosesse bîwinkîrînê li hemberê kurdan wê hê jî bîdomê ku wê çawa wê temenê wê, beşkirîna kurdistanê û civake kurdî di nava çar dewletên li gorî hatina avakîrîn de were çêkirîn û di dewama wê de wê, çawa wê bîngihê bêstatû hiştina wê bi wê were domandin. Şerê bîwinkîrîna civakî li ser temenê bêstatû hiştina wê de wê bi wê re wê were kîrîn.

Bi wê yekê destpêka şerê cihanê ê yekem yê parvekirinê wê di rengekê de wê rewşa osmani wê di wê temenê de wê karibê bi wê yekê wê hinekê din wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Pêşketinên di wê temenê de wê werina kirin wê di wê temenê de wê, çendî ku wê weke ji bindestiyê xilasbûnê wê werina diyarkirin jî wê di rengekê din de wê weke bi hegomenikî bingihê bindestkirinê wê bi wê re wê were pêşxistin. Di wê temenê de wê, têgîna baweriyê wê bi wê re wê, weke afyona bi wê temenê dana iteatkirinê wê di rengekê de wê were bikarhanin. Di wê temenê de wê weke bi têgihên weke rêxistinên tundrew û afirandina wan û hwd û dana şerkin jî wê bi wê bibê.

Osmani wê di dema mudrosê de wê were parvekirin. Mudros (muterekeya mondrosê-1918) wê di wê temenê de wê weke temenê wê parvekirinê wê bide diyarkirin. Lê bingihê bêstatû hiştinên ku wê, bibin jî wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Xêw û mejuya çerçoveya sykecpicot wê di wê temenê de wê, bi wê çerçoveyê re wê weke pêwîst bê ku wê ji aliyekê din ve jî wê fahmbikê. ..

Împeratoriya Osmanî, ku di Şerê Cîhanê yê Yekem de têk çû, di 30ê Cotmeha 1918an de agirbesta Mudrosê îmze kir. Stenbol ji aliyê hêzên hevbeş ên Brîtanî, Fransî, Îtalyanî û Yewnanî ve hate dagirkirin. Di Gulana 1919an de, Yewnanistanê her wiha herêma derdora Smyrna (niha Îzmîr) jî girt bin kontrola xwe.

Parvekirina Împeratoriya Osmanî li gorî şertên Peymana Sevrê ya 1920an bi dawî bû. Ev peyman, wekî ku di Konferansa Londonê de hatibû sêwirandin, rê da Sultan ku meqam û sernavê xwe biparêze. Rewşa Anatoliyê ji ber hêzên dagirkirî pirsgirêk bû.

Di tevgera neteweyî ya Tirk de muxalefetek neteweperest derket holê. Di bin serokatîya Mustafa Kemal (paşê paşnavê wî "Ataturk" lê hat kirin) de di Şerê Serxwebûna Tirkîyeyê (1919-1923) de bi ser ket. Sultanet di 1ê Mijdara 1922an de hate hilweşandin, û sultanê dawîn, Mehmed VI (1918–1922 hukmdarî kir), di 17ê Mijdara 1922an de welat terk kir. Komara Tirkîyeyê li şûna wê di 29ê Cotmeha 1923an de, li paytexta nû ya Enqerê hate damezrandin. Xîlafet di 3yê Adara 1924an de hate hilweşandin (çav: Howard, Douglas A. (2016b). A History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press. p. 318).

Li vir di aslê xwe de wê dema ku em li rewşa rojhilata navin dinê wê weke ku wê were dîtin û fahmkirin ku ev rewşên weke bi sykecpicot û heta sewrê wê di rengekê de wê bibin wê di şewayekê de wê weke rengdayina herêmê bê û wê piştî wê demê de jî wê di rengekê de wê

weke ku ev wê di şêwayekê de wê encamên wê û an rewşa weke ya bi wê weke statûqûya herêmê hatiya diyarkirin wê ew wê weke wê, xwe bide diyarkirin. Î ro ku em li rewşa iranê, iraqê, sûrî û tirkiya dinêrin wê di wê temenê de wê ev hê weke aliyekê wê xwe di temen de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, rewşa sûrî ku wê weke di wê demê de wê, statûya wê weke 'komarek arab' wê were diyarkirin û an li iraqê rewş bi wê rengê ku wê were diyarkirin wê piştî wê, rewşên civakî ên herêmê ku wê weke statûqûyek ku wê, ew bi wê newina esas girtin wê xwe di rengekê de wê hê jî wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Pirsgirêkên herêmê wê di wê temenê de ên civakî û şerên nava wê herêmê ku ew wê heta roja me wê xwe di rengekê de wê weke temenê mudahaleyan bê û wê xwe bidina domandin wê di demên hemdem de wê weke di diyarkeriya wê rewşê û çerçoveyê de wê hê bê dayin diyarkirin û rêvebirin.

Di wê temenê de wê, piştî şerê civakê ê duyem wê li firansa û ingilistanê û çerçoveya wan a dagirkirin û diyarkirina statûqûya herêmê wê amarika li wê zêde bibê. Di wê temenê de wê, li ser wê temenê statûqûyê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Em minaq ku em bahsa pirtsgirêka kurd û an pirsgerêka kurdistanê dikin jî em nikarin ji wê çerçoveyê cihê wê di rengekê de wê li wê bihizirin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Wusa dihê dîtin ku wê, bo fahmkirinaka baş bo îroyina rojhilata navin a iro wê pêwîst bê ku ew mejuya wê baş were dîtin. Di wê rewşê de wê ev weke rewşek teybet wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku em bêjin statûqûya dema şerê cihanê û di encama wê de ku ew bûya wê, hê di temenê pirsgerêkên herêmê de bê wê ne şaş bê.

Çend dîroknas, wekî dîroknasê Brîtanî Edward Gibbon û dîroknasê Yewnanî Dimitri Kitsikis, îdia kirine ku piştî hilweşîna Konstantînopolîsê, dewleta Osmanî rewşa dewleta Bîzansî (Romeyî) girtiye ser xwe û Împeratoriya Osmanî di eslê xwe de berdewamiya Împeratoriya Bîzansî di bin maskeya Misilmanên Tirk de bû (çav: Norman Stone, "Turkey in the Russian Mirror", pp. 86–100 from *Russia War, Peace and Diplomacy* edited by Mark & Ljubica Erickson, Weidenfeld & Nicolson: London, 2004 pp. 92–93).

Dîroknasê Amerîkî Speros Vryonis dinivîse ku dewleta Osmanî li ser "bingehê Bîzansî-Balkanî bi rûyekî zimanê Tirkî û ola Îslamî" hatiye avakirin. Kitsikis û dîroknasê Amerîkî Heath Lowry diyar dikin ku

dewleta Osmanî ya destpêkê konfederasyonek bû ku hem ji bo Xiristiyanên Bîzansî û hem jî ji bo Misilmanên osmani vekirî bû ku armanca wan a sereke bidestxistina talanê û koleyan bû, ne belavkirina Îslamê, û ku Îslam tenê paşê bûye taybetmendiya sereke ya împaratoriye (çav: Dariusz Kołodziejczyk, "Khan, caliph, tsar and imperator: the multiple identities of the Ottoman sultan" in Peter Fibiger Bang, and Dariusz Kołodziejczyk, eds. *Universal Empire: A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History* (Cambridge University Press, 2012) pp. 175–193).

Dîroknaşên din jî rêberiya dîroknaşê Awistiryayî Paul Wittek şopandine, ku tekez li ser karakterê Îslamî yê dewleta Osmanî ya destpêkê dike, wê wekî "dewletek cîhadê" dibînin ku ji bo berfirehkirina cîhana Misilman hatiye veqetandin. Gelek dîroknaş di sala 1937an de, bi pêşengiya dîroknaşê Tirk Mehmet Fuat Koprûlû, teza Xeza pêş xistin, ku li gorî wê dewleta Osmanî ya destpêkê berdewamiya şewaza jiyana eşîrên koçer ên Tirkî bû ku ji Rojhilatê Asyayê bi rêya Asyaya Navîn û Rojhilata Navîn di pîvanek pir mezintir de hatibûn Anatolyayê. Wan îdia kir ku bandûrên çandî yên herî girîng li ser dewleta Osmanî ji Persiyê, bi sefewî û eyûbîyan hatine (çav: Ronald C. Jennings, "Some thoughts on the Gazi-thesis." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986): 151–161 online Archived 28 March 2020 at the Wayback Machine).

Lê çendî ev gotina Koprûlû wê weke rast jî bê ji aliyekê ve wê lê ji gelek aliyên din ve wê ne rast bê. Rasta ku wê hin aşîrên tirkmen wê werina wê ew di wê de wê bibin. Lê bi zêdeyî wê çavkaniya wê, bûyina osmani wê pêşketina herêmê a bi sedsalan ji eyûbî-sefewiyan wê bibê. Wê bi wê yekê wê gelek dewrgirtin wê werina kirin. Ev bi desthilatdarî bê û an wê bi rewşên weke civakî bê. Li ser rewşa civakî û desthilatî heyi wê fêrsa bidest xistinê wê were pêşxistin. Ev gotin di dema ku ew dihê gotin de wê inkara hebûn, çand û zimanê xalk û civakên din ên herêmê ku wê di wê demê de wê weke politikeya rejîma serdest wê bikê wê li ser wê re wê were gotin bê.

Dîroknaşê Brîtanî Norman Stone gelek berdewamiyan di navbera împaratoriye Bîzansî û Osmanî de diyar dike, wek mînaq baca zeugarion a Bîzansê bû baca Resm-i çift a Osmanî, pergala xwedîkirina erdê ya pronoya ku mîqdara erdê ya ku mirov xwediyê wê ye bi şiyana xwe ya komkirina siwaran ve girêdide bû pergala timara Osmanî, û pîvana erdê ya Osmanî "donûm" wekî stremma Bîzansî bû. Stone her

weha îdia dike ku her çend Îslama Sunnî ola dewletê bû jî, dewleta Osmanî piştgirî da û Dêra Ortodoks a Rojhilat kontrol kir, ku di berdêla qebûlkirina wê kontrolê de bû xwediyê erdê herî mezin ê Împaratoriya Osmanî. Tevî wekheviyan, Stone dibêje ku ferqek girîng ew e ku bexşên erdê di bin sîstema timarê de di destpêkê de ne mîratî bûn. Tewra piştî ku ew bûn mîratî jî, xwedîtiya erdê li Împaratoriya Osmanî pir ne ewle ma, û sultan her gava ku dixwest bexşên erdê betal dikir. Stone dibêje ku ev neewlehiya di xwedîtiya erdê de "Tîmariotan" ji lêgerîna pêşkeftina demdirêj a erdên xwe bi tundî dûr dixê, û di şûna wê de wan ber bi pejirandina stratejiyek îstismara demkurt ve dibe, ku bandûrên zirardar li ser aboriya Osmanî dike (çav: Stone, p. 94–95).

Berî reformên sedsalên 19 û 20an, rêxistina dewletê ya Împaratoriya Osmanî pergalek bû ku du aliyên wê yên sereke hebûn, rêveberiya leşkerî û rêveberiya sivîl. Sultan di sîstemê de di meqamê herî bilind de bû. Sîstema sivîl li ser bingeha yekîneyên îdarî yên herêmî bû ku li gorî taybetmendiyan herêmê bûn. Dewletê kontrola li ser ruhaniyan hebû. Hin kevneşopiyên osmanî yên berî Îslamê ku ji pejirandina pratîkên îdarî û qanûnî yên ji Îrana Îslamî sax mabûn, di nav derdorên îdarî yên Osmanî de girîng man. Li gorî têgihîştina Osmanî, berpirsiyariya sereke ya dewletê parastin û berfirehkirina axa Misilmanan û misogerkirina ewlehî û ahengiyê di nav sînorên xwe de di çarçoveya giştî ya pratîka îslamî ya ortodoks û serweriya xanedanî de bû (çav: Itzkowitz 1980, p. 38).

Împaratoriya Osmanî, an jî wekî saziyek xanedanî, Xanedana Osmanî, ji bo mezinahiya û dirêjahiya xwe di cîhana Îslamî de bêhempa bû. Li Ewropayê, tenê Xanedana Habsburgan xwedî rêzek bênavber a serweran (padîşah/împarator) ji heman malbatê bû ku ewqas dirêj û di heman serdemê de, di navbera dawîya sedsala 13-an û destpêka sedsala 20-an de, hukum kir. Xanedana Osmanî bi eslê xwe selçûqî bûn lê ji pêkhateyan herêmê jî pêk dihat. Mînaq weke kurd û komên din, ên cihê bi bawerî û an kêmtewê. Di yanzdeh caran de, sultan ji text hate avêtin (ji hêla sultanekî din ê xanedana Osmanî ve hate guhertin, ku birayê sultanê berê, kurê wî an biraziyê wî bûn) ji ber ku dijminên wî ew wekî gefek li ser dewletê diditin. Di dîroka Osmanî de tenê du hewldan hebûn ku xanedana Osmanî ya serdest ji text were derxistin, her du jî bi ser neketin, ku ev yek pergalek ramyarî nîşan dide ku ji bo demek dirêj karibû pêşketina rêveberiya xwe bê bîstîqrariya nehewce birêve bibe (çav: Black, Antony (2001). *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*. Psychology Press. p. 199).

Ji ber vê yekê, sultanê Osmanî yê dawîn Mehmed VI (1918–1922 hukum kir) neviyê rasterast ê sultanê Osmanî yê yekem Osman I (m. 1323/4) ji hêla bavî ve (xeta mêr) bû, ku hem li Ewropayê (mînaq, xeta mêr a Xanedana Habsburg di 1740 de ji holê rabû) û hem jî li cîhana Îslamî bêhempa bû. Armanca sereke ya Harema Împeratorî ew bû ku jidayikbûna mîratgirên mêr ji bo textê Osmanî misoger bike û berdewamiya desthilata rasterast a bavî (xeta mêr) a sultanên Osmanî di nifşên pêşerojê de misoger bike.

Meqamê herî bilind di Îslamê de, xelîfe, ji hêla sultan ve dihat îdîakirin ku bi Selîm I dest pê dike, ku wekî Xîlafeta Osmanî hate damezrandin. Siltanê Osmanî, padîşah an "xudanê padîşahan", wekî yekane rêvebirê Împeratoriyê xizmet dikir û wekî temsîla desthilata wê dihat hesibandin, her çend wî her gav kontrola tevahî bikar nehanî. Harema Împeratorî yek ji hêzên herî girîng ên dadgeha Osmanî bû. Ew ji aliyê sultanê valîde ve dihat birêvebirin. Carinan, sultanê valîde tevî ramyariya dewletê dibû. Ji bo demekê, jinên Haremê bi bandûr dewletê di tiştê ku wekî "Sultaneta Jinan (fêrsa sultaniya jinan wê weke ya dema eyûbîyan ku wê weke bi keseyetiyan 'deyfê xatun' re wê were û bibê bê)" dihat binavkirin de kontrol dikirin. Siltanên nû her gav ji kurên sultanê berê dihatin hîlbijartin. Rewşek bi wê rengê a ji kûrê bijartin wê di dema eyûbîyan de wê hebê. Lê di aslê xwe de wê zêde minaqên wê di nava osmani de wê dernekeve li pêş. Pergala perwerdehiyê ya xurt a dibistana qesrê li ser rakirina mîratgirên potansiyel ên ne guncaw û avakirina piştgiriya di nav elîten serdest de ji bo cîgirekî bû. Dibistanên qesrê, ku rêvebirên pêşerojê yên dewletê jî perwerde dikirin, ne yek rê bûn. Pêşî, Medrese (Medrese) ji bo Misilmanan hatibû destnîşankirin, û zanyar û karmendên dewletê li gorî kevneşopiya Îslamî perwerde dikirin. Barê darayî yê Medreseyê ji hêla vakîfan ve dihat piştgirî kirin, ku di hêla zarokên malbatên xizan ber bi astên civakî û dahata bilindtir ve biçin (çav: Lewis, Bernard (1963). *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*. University of Oklahoma Press. p. 151).

Rêya duyem dibistanek bêpere ya ji bo Xiristiyanan bû, Enderûn, ku salane 3,000 xwendekar ji kurên Xiristiyan ên di navbera heşt û bist salî de ji yek ji çil malbatan di nav civakên li Rumelia an Balkanan de bicîh bûne, digire, pêvajoyek ku wekî Devshirme (Devşirme) tê zanîn. Devshirme di nav pênaseyên nûjen ên qirkirinê (genocide) de jî ya (çav: Baer, M.D. (2021). *The Ottomans: Khans, Caesars, and Caliphs*. Basic Books. p. 47).

Her çend sultan padişahê bilind bû jî, desthilata ramyarî û rêveber a sultan dihat delegekirin. Ramyariya dewletê hejmarek şêwirmend û wezîran li dora encûmenek bi navê Dîvan kom dikir. Dîvan, di salên ku dewleta Osmanî hîn jî "beylik" bû, ji mezinên eşîrê pêk dihat. Pêkhatiya wê paşê hate guhertin da ku efserên leşkerî û elîtên herêmî (wek şêwirmendên olî û ramyarî) jî tê de bin. Piştî, ji sala 1530-an pê ve, Vezîrek Mezin hate tayînkirin da ku hin berpirsiyariyên sultan bigire ser xwe. Vezîrek Mezin ji sultan serbixweyek berbiçav hebû û desthilatên tayînkirin, ji kar dîrxistin û çavdêriyê hema hema bêdawî bûn. Ji dawiya sedsala 16-an pê ve, sultan ji ramyariyê vekîşiyar û Vezîrek Mezin bû serokê de facto yê dewletê (çav: Black, Antony (2001). *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*. Psychology Press. p. 197).

Di seranserê diroka Osmanî de, gelek mînaq hebûn ku parêzgarên herêmî bi serbixwe û heta li dijî hukumdar tevdişeriyar. Piştî tevgera Tirkên Ciwan a 1908-an, dewleta Osmanî bû monarşiyek destûrî. Siltan êdî desthilatên rêveber tunebûn. Parlamentoyek hate damezrandin, ku nûnerên ji parêzgehan dihatin hilbijartin. Nûneran Hikûmeta Împeratoriya Osmanî ava kirin.

Ev rêveberiya eklektîk heta di nameyên dîplomatîk ên Împeratoriyê de jî eşkere bû, ku di destpêkê de bi zimanê Yewnanî li rojava dihat kirin.

'Tuxra' monogramên xemilandî, an jî îmzeyên Siltanên Osmanî bûn, ku 35 ji wan hebûn. Li ser mohra Sultan hatine neqîşandin, navên Sultan û bavê wî li ser wan hatine nivîsandin. Daxuyanî û dua, "her dem serketî", di piraniya wan de jî hebû. Ya herî kevin a Orhan Gazî bû. Tuxraya bi şêwazên xemilandî şaxek xemilandina Osmanî-Tirkî derxist holê.

Sîstema yasayî ya Osmanî zagona olî li ser xelkê xwe qebûl dikir bû. Di heman demê de zagon (an qanûn), zagona xanedaniyê, bi zagona olî an Şerîetê re hevdem hebû. Împeratoriya Osmanî her gav li dora pergalek dadweriya herêmî hatibû organîzekirin. Rêveberiya yasayî li Împeratoriya Osmanî beşek ji nexşeyek mezintir a hevsengkirina desthilata navendî û herêmî bû (çav: Benton, Lauren (3 December 2001). *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400–1900*. Cambridge University Press. pp. 109–110).

Desthilata Osmanî bi giranî li dora rêveberiya mafên erdê dizivirî, ku ji bo desthilata herêmî cîhek dida ku hewcedariyên miletê herêmî pêş bixe. Tevliheviya dadweriyê ya Împeratoriya Osmanî armanc dikir ku destûrê bide entegrasyona komên çandî û olî yên cuda. Sîstema Osmanî sê

sîstemên dadgehê hebûn: yek ji bo Misilmanan, yek ji bo ne-Misilmanan, ku Cihû û Xiristiyanên tayînkirî li ser civakên xwe yên olî yên têkildar hukum dikirin, û "dadgeha bazirganiyê". Tevahiya sîstemê ji jor ve bi rêya zagona îdarî, ankû zagonan, sîstemek li ser bingeha Yassa û Töre ya osmanî, ku di serdema berî Îslamê de hatine pêşxistin, dihat birêvebirin (çav: Streusand, Douglas E. (2010). *Islamic Gunpowder Empires Ottomans, Safavids, and Mughals*. Milton: Routledge).

Lêbelê, ev kategoriyên dadgehê bi tevahî ne tenê bûn; bo nimûne, dadgehên Îslamî, ku dadgehên sereke yên Împeratoriye bûn, dikarin ji bo çareserkirina nakokiyên bazirganî an nakokiyên di navbera dozgerên olên cuda de jî werin bikar hanîn, û Cihû û Xiristiyan pir caran ji bo bidestxistina biryarek bihêztir li ser mijarekê diçûn wan. Dewleta Osmanî meyla nedikir ku mudaxeleyî sîstemên hiqûqa olî yên ne-Misilman bike, tevî ku ji hêla zagonî ve xwedî dengê bû ku bi rêya parêzgarên herêmî vê yekê bike. Sîstema hiqûqa Şerîetê ya Îslamî ji tevliheviyek ji Quranê; Hedîs, an gotinên Mihemed; ijma, an lihevhatina endamên civaka Misilman; qiyas, sîstemek ji sedemên analojîk ji pêşwextên berê; û adetên herêmî hatibû pêşxistin. Her du sîstem jî li dibistanên hiqûqê yên Împeratoriye, ku li Stenbol û Bursayê bûn, dihatin hînkirin.

Sîstema yasayî ya Îslamî ya Osmanî cuda ji dadgehên kevneşopî yên Ewropî hatibû damezrandin. Serokatiya dadgehên Îslamî Qadî, an dadwer, dikir. Ji girtina îjtihadê, an 'Deriyê Şîrovekirinê' ve, Qadîyan li seranserê Împeratoriya Osmanî kêmtir li ser presedanên yasayî, û bêtir li ser adet û kevneşopiyên herêmî yên li deverên ku ew birêve dibirin, disekinîn (çav: Benton, Lauren (3 December 2001). *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400–1900*. Cambridge University Press. pp. 109–110).

Lêbelê, sîstema dadgeha Osmanî avahiyek temyîzê tunebû, ku rê li ber stratejiyên dozên dadwerî vedikir ku tê de dozger dikarin nakokiyên xwe ji sîstemek dadgehê bibin sîstemek din heya ku biryarek ku di berjewendiya wan de be bi dest bixin.

Di dawîya sedsala 19-an de, sîstema yasayî ya Osmanî reformên girîng dît. Ev pêvajoya modernîzekirina yasayî bi Fermana Gûlhane ya 1839-an dest pê kir. Van reforman "darizandinên dadperwer û giştî yên hemî tawanbaran bê ku ol çi be", afirandina sîstemek "desthilatdariyên cuda, olî û sîvîl", û pejirandina şahidiyên li ser ne-Misilmanan vedihewîne. Zagonên erdê yên taybetî (1858), qanûnên sîvîl (1869–1876), û qanûnek prosedurên sîvîl jî hatin pejirandin (çav: Epstein, Lee; O'Connor, Karen;

Grub, Diana. "Middle East" (PDF). Legal Traditions and Systems: an International Handbook. Greenwood Press. pp. 223–224).

Ev reform bi giranî li ser modelên Fransî hatine damezrandin, wekî ku bi pejirandina pergala dadgehê ya sê-astî ve hatî destnîşan kirin. Ev pergal, ku wekî Nizamiye tê binavkirin, bi pejirandina dawî ya Mecelle, Zagonek sivîl ku zewac, jinberdan, wesiyetname û mijarên din ên rewşa kesane rêk dixê, heta asta dadwerên herêmî hate berfireh kirin. Di hewldanek ji bo zelalkirina dabeşkirina desthilatên dadwerî de, encumenek îdarî destnîşan kir ku mijarên olî ji hêla dadgehên olî ve werin çareser kirin, û mijarên zagonî jî ji hêla dadgehên Nizamiye ve werin çareser kirin (çav: Epstein, Lee; O'Connor, Karen; Grub, Diana. "Middle East" (PDF). Legal Traditions and Systems: an International Handbook. Greenwood Press. pp. 223–224).

Weki din yekemîn yekîneya leşkerî ya Dewleta Osmanî artêşek bû ku ji hêla Osman I ve di dawîya sedsala 13-an de ji eşîrên ku li girên rojavayê Anatoliyê dijiyan hatibû organîzekirin. Sîstema leşkerî bi pêşketina Împeratoriye re bû rêxistinek tevlihev. Artêşa Osmanî sistemek tevlihev a wergirtina leşkeran û xwedîkirinê bû. Korpusa sereke ya Artêşa Osmanî ji Yenîçer, Sipahî, Akıncı û Mehteran pêk dihat. Artêşa Osmanî carekê di nav hêzên şer ên herî pêşketî yên cîhanê de bû, û yek ji wan ên pêşîn bû ku muşket û top bikar hanî. Osmanî di dema dorpêçkirina Konstantînopolisê de dest bi karhanîna baz, ku topên kurt lê fireh bûn, kirin. Ew topên eyûbîyan ku wê ji topxaneyên wan wê werina girtin bin. Siwarên Osmanî ji zirxên giran bêtir xwe dispêrin leza bilind û tevgerînê, kevan û şûrên kurt li ser hespên ên bilez (bav û kalên hespê pêşbirkê yê 'Thoroughbred') bikar tînin, û pir caran taktîkên mîna yên Împeratoriya Mongolî bikar tînin, wek mînaq xwe dispêrin paşvekişandinê dema ku hêzên dijmin di nav formasyonek şiklê nîvheyvê de dorpêç dikin û dûv re hêrîşa rastîn dikin. Artêşa Osmanî di seranserê sedsala hevdeh û destpêka sedsala hejdehan de wekî hêzek şer a bi bandûr berdewam kir, tenê di heyamek dirêj a aştîyê de ji 1740 heta 1768 li paş reqîbên Ewropî yên împaratoriye ma (çav: Murphey, Rhoads (1999). Ottoman Warfare, 1500–1700. UCL Press. p. 10).

Modernîzasyona Împeratoriya Osmanî di sedsala 19an de bi leşkerî dest pê kir. Di sala 1826an de Siltan Mehmûdê II korpusa Yenîçerîyan betal kir û artêşa Osmanî ya nûjen ava kir. Wî navê wan kir Nizam-ı Cedid (Fermana Nû). Artêşa Osmanî di heman demê de saziya yekem bû ku pîsporên biyanî kirê kir û efserên xwe ji bo perwerdehiyê şand welatên

rojawayê Ewropayê. Di encamê de, tevgera Tirkên Ciwan dest pê kir dema ku ev zilamên nisbeten ciwan û nû perwerdekirî bi perwerdehiya xwe vegeriyan.

Hêzên Deryayî yên Osmanî bi awayekî mezin beşdarî berfirehkirina axa Împeratoriye li parzemîna Ewropayê bûn. Bi tevlîkirina Cezayîr û Misrê di sala 1517an de li Împeratoriya Osmanî, dest bi fetihkirina Bakurê Afrîkayê kir. Bi windakirina Yewnanistanê di sala 1821an de û Cezayîr di sala 1830an de, hêza deryayî ya Osmanî û kontrola wê li ser deverên dûr ên derveyî welêt ên Împeratoriye dest bi kêmbûnê kir. Sultan Ebdulêzîz (di navbera salên 1861-1876an de hukumdarî kir) hewl da ku deryayîyek bihêz a Osmanî ji nû ve ava bike, û piştî yên Brîtanya û Fransayê filoya herî mezin ava kir. Tersaneyê li Barrow, Îngilîstanê, di sala 1886an de yekem binavbehriya xwe ji bo Împeratoriya Osmanî ava kir (çav: Murphey, Rhoads (1999). *Ottoman Warfare, 1500–1700*. UCL Press. p. 10).

Lêbelê, aboriya Osmanî ya hilweşiyayî nekarî hêza filoyê ji bo demek dirêj bidomîne. Sultan Ebdulhemîd II baweriya xwe bi amîralên ku li kêleka Midhat Paşa yê reformîst bûn neanî û îdia kir ku filoya mezin û biha di dema Şerê Rûs-osmani de li dijî Rûsan bêkêr e. Wî piraniya filoyê di hundurê Qiraxa Zêrîn de girt, ku keştî di 30 salên pêş de li wir hilweşiyân. Piştî tevgera Tirkên Ciwan a 1908an, Komîteya Îtîhat û Terakkî hewl da ku hêzek deryayî ya bihêz a Osmanî pêş bixe. Weqfa Deryayî ya Osmanî di sala 1910an de ji bo kirîna keştiyên nû bi rêya bexşên giştî hate damezrandin.

Damezrandina hêza hewavaniya leşkerî ya Osmanî vedigere navbera Hezîrana 1909an û Tîrmeha 1911an. Împeratoriya Osmanî dest bi amadekirina pîlot û balafîrên xwe yên yekem kir, û bi damezrandina Dibistana Hewayî (Tayyare Mektebi) li Yeşilkoy di 3ê Tîrmeha 1912an de, Împeratoriye dest bi perwerdekirina efserên xwe yên firînê kir. Damezrandina Dibistana Hewayî pêşketina bernameya hewavaniya leşkerî bilez kir, hejmara kesên tê de leşkerkirî zêde kir, û roleke çalak da pîlotên nû di Artêş û Hêza Deryayî ya Osmanî de. Di Gulana 1913an de, Bernameya Perwerdehiya Keşfê ya yekem a cîhanê ya pîspor ji hêla Dibistana Hewayî ve hate destpêkirin, û yekem beşa keşfê ya cuda hate damezrandin.

Di Hezîrana 1914an de akademiyeke leşkerî ya nû, Dibistana Hewayî ya Deryayî (Bahriye Tayyare Mektebi) hate damezrandin. Bi destpêkirina Şerê Cîhanê yê Yekem re, pêvajoya modernîzasyonê ji nişka ve

rawestiya. Eskadronên Hewayî yê Osmanî di dema Şerê Cihanê yê Yekem de li gelek eniyan şer kirin, ji Galîsya li rojava bigire heya Qefqasya li rojhilat û Yemenê li başûr. Û heta ku wê di wê demê de wê di şerê li hemberê hêzên kurdistanê de jî wê ev wê karibê bahsa wê bikê.

Hikûmeta Osmanî ramyariyek ji bo pêşxistina Bursa, Edîrne û Stenbolê, paytextên Osmanî yê li pey hev, bo navendên bazirganî û pîşesaziyê yê mezin dimeşand, bi berçavgirtina ku bazirgan û esnaf di avakirina metropolek nû de lênerî. Ji bo vê armancê, Mehmed û cîgirê wî Bayezîd, koçberiya Cihûyan ji deverên cuda yê Ewropayê teşwîq kirin û pêşwazî kirin, ku li Stenbolê û bajarên din ên bendergehê yê wekî Selanîk bi cih bûn. Li gelek deverên Ewropayê, Cihû piştî bidawîbûna "Reconquista", ji aliyê hevpîşeyên xwe yê Xiristiyan ve, wekî li Spanyayê, rastî zilmê dihatin.

Hişê aborî yê Osmanî bi têgehên bingehîn ên dewlet û civakê li Rojhilata Navîn ve girêdayî bû ku tê de armanca dawîn a dewletekê xurtkirin û berfirehkirina desthilatdariya serdest bû, û rêya gihîştina wê ew bû ku çavkaniyên dewlemend ên dahatê bi rêya geşkirina çînen hilberîner werin bidestxistin. Armanca dawîn ew bû ku dahatên dewletê bêtir ku zirarê bide geşbûna mijaran zêde bibin da ku pêşî li derketina bêsêrûberiya civakî bigirin û rêxistina kevneşopî ya civakê saxlem bihêlin. Aboriya Osmanî di serdema destpêkê ya modern de pir berfireh bû, bi rêjeyên mezinbûnê yê bi taybetî bilind di nîvê yekem ê sedsala hejdehan de. Dahata salane ya împaratorîyê di navbera 1523 û 1748an de, li gorî enflasyonê, çar qat zêde bû (çav: Darling, Linda (1996). *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560–1660*. E.J. Brill. pp. 238–239).

Rêxistina xezîne û kancyeryê di bin Împaratorîya Osmanî de ji her hikûmetek din a Îslamî bêtir pêş ket û, heta sedsala 17an, ew di nav hemî hevdemên xwe de rêxistina pêşeng bûn. Vê rêxistinê burokrasiyek nivîsvan (ku wekî "mirovên qelemê" tê zanîn) wekî komek cuda pêş xist, ku qismî ulamayek pir perwerdekirî bû, ku veguherî laşek profesyonel. Bandûriya vê rewşê darayî yê profesyonel li pişt serkeftina gelek dewletmedarên mezin ên Osmanî ye (çav: Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922* (2005) p 24).

Lêkolînên Osmanî yê nûjen nîşan didin ku guhertina têkiliyên di navbera Tirkên Osmanî û Ewropaya Navîn de ji ber vekirina rêyên deryayî yê nû çêbûye. Mîmkun e ku kêmbûna girîngiya rêyên bejahî yê ber bi Rojhilat ve were dîtin, ji ber ku Ewropaya Rojava rêyên

okyanûsê yê ku Rojhilata Navîn û Deryaya Spî derbas dikirin vekirin, bi hilweşîna Împeratoriya Osmanî re paralel e. Peymana Anglo-Osmanî, ku wekî Peymana Balta Liman jî tê zanîn û bazarên Osmanî rasterast ji bo pêşbazên Îngilîz û Fransî vekir, dikare wekî yek ji xalên qonaxê bi vê pêşveçûnê re were dîtin (çav: Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922* (2005) p 24).

Bi pêşxistina navend û rêyên bazirganî, teşwîqkirina mirovan ji bo berfirehkirina qada erdên çandiniyê yê li welêt û bazirganiya navneteweyî bi rêya serdestiyên xwe, dewletê fonksiyonên bingeîn ên aborî di Împeratoriye de pêk hanî. Lê di van hemûyan de, berjewendiyên darayî û ramyarî yê dewletê serdest bûn. Di nav pergala civakî û ramyarî ya ku ew tê de dijiyan de, rêvebirên Osmanî nedikarîn xwesteka dînamîk û prensîbên aboriyên kapîtalîst û bazirganî yê ku li Ewropaya Rojava pêş diketin bibînin (çav: İnalçık, Halil (1970). "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy". In Cook, M. A. (ed.). *Studies in the Economic History of the Middle East: from the Rise of Islam to the Present Day*. Oxford University Press. p. 218.).

Dîroknasê aborî Paul Bairoch îdîa dike ku bazirganiya azad beşdarî bêpîşesaziyê li Împeratoriya Osmanî bûye. Berevajî parêzgeriya Çîn, Japonya û Spanyayê, Împeratoriya Osmanî xwedî ramyariyeke bazirganî ya lîberal bû, ku ji bo hawirdekirina biyanî vekirî bû. Ev koka xwe di radestbûnên Împeratoriya Osmanî de digire, ku vedigere peymanên bazirganî yê yekem ên ku di sala 1536an de bi Fransayê re hatine îmzekirin û bi radestbûnên di salên 1673 û 1740an de bêtir hatine pêşxistin, ku baca hawirdekirin û hinardekirinê daxistiye %3. ramyariyên lîberal ên Osmanî ji hêla aborînasên Brîtanî ve, wekî John Ramsay McCulloch di Ferhenga Bazirganiyê ya xwe (1834) de, hatin pesinandin, lê paşê ji hêla siyasetmedarên Brîtanî yê wekî Serokwezîr Benjamin Disraeli ve hatin rexnekirin, ku di nîqaşa Qanûnên Genim ên 1846an de Împeratoriya Osmanî wekî "mînaqeke zirara ku ji hêla pêşbaziya bêserûber ve hatî çekirin" bi nav kir (çav: Paul Bairoch (1995). *Economics and World History: Myths and Paradoxes*. University of Chicago Press. pp. 31–32).

Texmînek ji bo împaratorîyê ya 11,692,480 ji bo serdema 1520-1535 bi jimartina malbatên di qeydên dehîkên Osmanî de û zêdekirina vê hejmarê bi 5-an hate bidestxistin. Ji ber sedemên nezelal, nîfûsa sedsala 18-an ji ya sedsala 16-an kêmtir bû. Texmînek ji 7,230,660 ji bo serjimêriya yekem a ku di sala 1831-an de hate lidarxistin wekî

kêmjimariyek cidî tê hesibandin, ji ber ku ev serjimêrî tenê ji bo qeydkirina leşkerên gengaz bû (çav: Shaw, S. J. (1978). "The Ottoman Census System and Population, 1831–1914". International Journal of Middle East Studies. 9 (3). Cambridge University Press: 325).

Serjimêrîyên deverên Osmanî tenê di destpêka sedsala 19-an de dest pê kirin. Hejmarên ji sala 1831-an û pê ve wekî encamên serjimêriya fermî hene, lê serjimêrî tevahiya nifûsê negirtine nav xwe. Mînaqî, serjimêriya 1831-an tenê mîr jîmartin û tevahiya împaratorîyê negirtine nav xwe. Ji bo serdemên berê texmînen mezinahî û belavbûna nifûsê li ser bîngeha şewazên demografîk ên çavdêrîkirî ne (çav: Shaw, S. J. (1978). "The Ottoman Census System and Population, 1831–1914". International Journal of Middle East Studies. 9 (3). Cambridge University Press: 325).

Lêbelê, ew dest pê kir ku bilind bibe û heta sala 1800an bigihîje 25-32 milyonî, bi qasî 10 milyon li parêzgehên Ewropî (bi piranî li Balkanan), 11 milyon li parêzgehên Asyayî, û nêzikî 3 milyon li parêzgehên Afrîkayê. Li parêzgehên Ewropî dendika nifûsê bilindtir bû, du qat ji ya Anatoliyê, ku di encamê de sê qat ji dendika nifûsê ya Iraq û Sûriyeyê û pênc qat ji dendika nifûsê ya kurd bû û ji Erebistanê zêdetir bû. Di dawîya hebûna împaratoriyê de, temenê jiyana 49 sal bû, li gorî nivê salên bîstan ên li Sirbistanê di destpêka sedsala 19an de. Nexweşiyên epîdemîk û birçîbûnê bûn sedema têkçûn û guhertinên demografîk ên mezin. Di sala 1785an de nêzikî yek ji şeşan ji nifûsa Misrê ji ber nexweşiyê mir û nifûsa Helebê di sedsala 18an de bi rêjeya bîst ji sedî kêmtir bû. Di navbera 1687 û 1731an de şeş birçîbûn li Misrê ketin û birçîbûna dawî ya ku li Anatoliyê xist çar dehsal şûnda bû. Şewba û an webeya belayê ya Osmanî ya di navbera salên 1812-1819an de jiyana herî kêmtir 300,000 kesan wînd kir (çav: Chase-Levenson, Alex (2020). The Yellow Flag: Quarantine and the British Mediterranean World, 1780–1860. Cambridge University Press. p. 31).

Zêdebûna bajarên benderî bû sedema kombûna nifûsê ku ji ber pêşkeftina keştiyên buharê û rêhesinê çêbû. Bajarvanî ji 1700 heta 1922 zêde bû, bajar û bajarok mezin bûn. Pêşketinên di tenduristî û paqîjîyê de wan ji bo jiyana û xebatê balkêştir kirin. Bajarên benderî yê wekî Selanîk, li Yewnanîstanê, nifûsa xwe ji 55,000 di 1800 de zêde kir 160,000 di 1912 de û Îzmîrê ku nifûsa wê di 1800 de 150,000 bû, heta 1914an gihîşt 300,000. Berevajî vê, hin herêm kêmbûnek nifûsê dîtin Belgradê nifûsa xwe ji 25,000 daket 8,000, bi giranî ji ber pevçûnên siyasî (çav: Quataert, Donald; Spivey, Diane M. (2000). Consumption

Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922. SUNY Press, p; 114).

Koçberiyên aborî û ramyarî bandûr li seranserê împaratoriye kirin. Bo nimûne, bi rêzê ve, îlhaqkirina herêmên Qırım û Balkanan ji aliyê Rûsyayê û Awistîrya-Habsburgê ve bû sedema ketina gelek penaberên Misilman - 200,000 Tatarên Qırımê reviyên Dobruja. Di navbera salên 1783 û 1913an de, bi qasî 5-7 milyon penaber gihîştin Împaratoriya Osmanî. Di navbera salên 1850an û Şerê Cîhanê yê Yekem de, bi qasî milyonek Misilmanên Qefqasyaya Bakur wekî penaber gihîştin Împaratoriya Osmanî. Hin koçberiyên nîşanên nejbîrîkirî hiştin wekî rageşîya ramyarî di navbera beşên împaratoriye de, lê bandûrên navendî li deverên din hatin dîtin, demografiyên hêsantir ji nifûsên cihêreng derketin holê. Aborî jî ji ber windakirina esnaf, bazîrgan, hilberîner û cotkaran bandûr bû. Ji sedsala 19an vir ve, rêjeyek mezin ji gelên Misilman ji Balkanan koçî Tirkîyeyê îroyîn kirin. Ji van kesan re Muhacir tê gotin. Heta ku Împaratoriya Osmanî di sala 1922an de bi dawî bû, nîvê nifûsa bajarî ya Tirkîyeyê ji penaberên Misilman ên ji Rûsyayê pêk dihat (çav: Stone, Norman (2005). "Turkey in the Russian Mirror". In Mark Erickson, Ljubica Erickson (ed.). Russia War, Peace And Diplomacy: Essays in Honour of John Erickson. Weidenfeld & Nicolson. p. 95).

Tirkîya Osmanî zimanê fermî yê Împaratoriye bû. Ew zimanekî Oguz ê Tirkî bû ku ji hêla Farisî, kurdî û Erebi ve pir bandûr lê bûye, her çend qeydên piştre ên ku ji hêla xelkê asayî ve dihatin axaftin, li gorî cûrbecûrên bilind ên ku ji hêla çînên jorîn û rayedarên hikûmetê ve dihatin bikar hanîn, bandûrên zimanên din kêmîr bûn. Tirkî, di guhertina xwe ya Osmanî de, ji rojên destpêkê yê Osmanîyan ve zimanekî leşkerî û rêveberiyê bû. Destûra Osmanî ya 1876an bi fermî statuya fermî ya împaratorî ya Tirkî piştrast kir (çav: The Ottoman Constitution, promulgated the seventh Zilbridge, 1293 (11/23 December 1876)". The American Journal of International Law. 2 (4): 376. 1908).

Osmanîyan çend zimanên bi bandûr hebûn: Tirkî, ku ji hêla piraniya xelkê Anatoliyê û ji hêla piraniya Misilmanên Balkanan ve dihat axaftin ji bilî hin herêmên wekî Albanya, Bosna û Nantiya ku bi Megleno-Romanyayê tê niştecîkirin; Farisî, ku tenê ji hêla xwendewaran ve dihat axaftin; Erebi, ku bi piranî li Misir, Levant, Erebiistan, Iraq, Bakurê Afrîkayê, Kuweyt û hin deverên Qîloçê Afrîkayê û Berberî li Bakurê Afrîkayê dihat axaftin. Kurdi ku wê pirrani li herêmên kurdistanê dihat

axiftin bû. Di du sedsalên dawî de, karhanîna van bi sînor û taybetî bû: Farisî bi piranî wekî zimanek edebî ji bo xwendewaran xizmet dikir, di heman demê de Erebi ji bo duayên Îslamî dihat bikar hanîn. Di serdema piştî Tanzîmatê de fransî di nav xwendewaran de bû zimanê hevpar ê Rojavayî. Ji ber rêjeya xwendin û nivîsandinê ya kêmtir di nav gel de (nêzîkî 2-3% heta destpêka sedsala 19an û tenê nêzîkî 15% di dawiya sedsala 19an de), mirovên asayî neçar bûn ku nivîskaran wekî "nivîskarên daxwazên taybet" (arzuhaîcis) bigirin da ku bikaribin bi hikûmetê re têkilî daynin (çav: The Ottoman Constitution, promulgated the seventh Zilbridge, 1293 (11/23 December 1876)". The American Journal of International Law. 2 (4): 376. 1908.).

Hin komên etnîkî di nav malbat û taxên xwe (mahalles) de bi zimanên xwe diaxivîn, her çend gelek kêmteweyên ne-Misilman ên wekî Yewnanî û Ermenî tenê bi Tirkî diaxivîn. Li gundên ku du an bêtir nifûs bi hev re dijiyan, niştecih pir caran bi zimanê hev diaxivîn. Li bajarên kozmopolît, mirovan pir caran bi zimanên malbata xwe diaxivîn; gelek ji wan ên ku ne Tirkên etnîkî bûn bi Tirkî wekî zimanê duyemîn diaxivîn.

Di wê rewşê de wê, weke ku wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, kurdî wê di wê demê de wê serdest bê li herêmên nav derbas dibê. Wê were axiftin. Minaq di demên piştre ên komarê de wê ber ku wê kurdî wê were qadaxakirin wê piştî wê di nava hemû nivîsarên wê de wê li şûna ku wê bibêjin wê bi kurdî wê dihê axiftin wê yan wê di bin navê 'weke zimanê farisî' de wê bicih bikin û wê werênina ser ziman û yan jî wê newênina ser ziman. Ku derfet hebê ew hinek rewşên di bin navê erabî de wê werênina ser ziman jî wê bikiran. Ev wê weke literaturek nivîsandinê wê di roja me de wê di nava nivîsandinên di bin navê "aqadamikî" ên roja me de jî wê di wê rengê de wê were domandin bê.

Piştî tepisendina serhildana kurdan a şêx seîd wê ev rewş zêdetirî wê xwe bide diyarkirin. Wê hemû tiştên bi navê wan wê were qadaxakirin, û heta waaz jî bi kurdî kirin wê bi tûndî qadaxa bê. Kesên ku ew piştre bi kurdî axiftiban wê weke ku wê ji çavkaniyên nivîskî ên piştre wê werê fahmkirin ku wê rastî kuştinê wê were, an ku kuştin naba wê jî ber wê axiftina xwe ya bi kurdî were girtin û bê êşkencekirin û were avêtin li zindana bi salan. Yan jî wê weke piştî salên 1930 û pê de wê, cezakirinên bi axiftina kurdî wê bi pere wê were kirin. Li hemberê zimanên din ên weke yê ermenî, sûryanî û hwd jî wê rewşên weke wê werina bikarhanin.

Wekî din Îslama Sunnî Dîn li gorî adet, kevneşopiyên qanûnî û olî serdestî Împeratoriya Osmanî bû; medh'eba fermî (dibistana fîqê ya

Îslamî) Henefî bû. Ji destpêka sedsala 16an heta destpêka sedsala 20an, sultanê Osmanî wekî xelîfe, an rêberê ramyarî-olî yê cîhana Misilman jî xwe denezend. Piraniya Siltanên Osmanî pabendî Sofîzmê bûn û fermanên Sofiyê dişopandin, û bawer dikirin ku Sofîsm rêya rast e ku mirov bigihîje Xwedê.

Ne-Misilman, bi taybetî Xiristiyan û Cihû, di tevahiya diroka împêratoriye de hebûn. Sîstema împêratoriya Osmanî bi tevliheviyek tevlihev a hegemonyaya fermî ya Misilman li ser ne-Misilmanan û zêde ne xwediyê rewşek zêde ast bilind a toleransa olî dihat xuya kirin. Ev rewş wê piştî wê, bê sedema tengezeriyên mazin ji cihêziyên bawerî ên herêmê re. Pirrani yên ku wan derfet dîtin raviyan rojava. Her çend kêmteweyên olî di bin qanûnê de qet wekhev nebûn jî, di bin kevneşopiya hem Îslamî û hem jî ya Osmanî de nasname, parastin û azadiyên sînorkirî ji wan re dihatin dayîn. Lê ti carî jî ji tûndûtûjiya ser serê wan rizgaer nebûn.

Împêratoriya Osmanî xwedî cûrbecûr mezhebên Îslamî bû, di nav wan de Druz, Îsmailî, Elewî û Elewî hebûn. Sûfîsm, komeke cihêreng a mîstîsîzma Îslamî, li axa Osmanî zemînek berhemdar dît; gelek terîqetên olî yên Sûfî (tarîqa), wek Bektaşî û Mewlewî, di tevahiya diroka împêratoriye de an hatine damezrandin, an jî mezinbûnek girîng dîtine. Lêbelê, hin komên misilman ên heterodoks wekî kafîr hatin dîtin û heta di warê parastina qanûnî de ji Cihû û Xiristiyanan kêmtir dihatin rêzîkirin; Druz gelek caran hedefên zilmê bûn, û rayedarên Osmanî pir caran biryarên nakok ên Îbn Teymiye, endamekî dibistana Hanbelî ya muhafizekar, destnîşan dikirin. Di sala 1514an de, Siltan Selîm I ferman da qirkirina 40,000 Elewî, babai û ismailiyên Anatoliyê, ku wî ew wekî stûna Împêratoriya Sefewî ya reqîb dihesiband.

Di dema serweriya Selîm de, Împêratoriya Osmanî berfirehbûneke bêhempa û bilez li Rojhilata Navîn dît, bi taybetî jî di destpêka sedsala 16an de tevahiya Sultanetiya Memlûk a Misrê fetih kir. Van fetihan îdiaya Osmanî ya bûyîna xelîfetiyeke Îslamî bêtir xurt kir, her çend sultanên Osmanî ji serdema Murad I (1362–1389) ve îdiaya xelîfetiye dikirin. Xîlafet di sala 1517an de bi fermî ji Memlûkiyan bo sultanetiya Osmanî hate veguheztin, ku endamên wê heta betalkirina vê meqamê di 3ê Adara 1924an de ji aliyê Komara Tirkîyeyê ve wê weke were diyarkirin ku ew hat ji holê rakirin.

Lê di aslê xwe de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, weke ku wê were diyarkirin wê têngîna xalîfetiye wê bi osmani re wê, zêde newê

herêkirin. Wê, di wê demê de wê, di encama şerê li hemberê sefewî-eyûbîyan de wê, xwest bide bixê. Lê piştî ew ne hat herêkirin. Nişanaka wê jî wê, piştî wê, li anatolya û deverên din wê raperinên weke yên bedrediniyan û piştî wê bînavber raperînên ku wê berdewam bikin bin. Piştî wê, di sedsale 18' min de ev bûn sedema şerên xalkên herêmê li hemberê osmani ku wan dixwest ji bin desthilatiya wê xwe rizgarbikin. Ev wê ji misrê û heta kurdistanê û gelek deverên din ên herêmê de wê xwe bide diyarkirin.

Li gorî sîstema zimmî ya Misilmanan, Împeratoriya Osmanî ji bo Xiristiyan, Cihû û "kesên din ên pirtûkê" azadiyên sînordar garantî dikir, wek mafê bergkirinê, xwedîkirina milk û bîparbûna ji zekata mecbûrî (zekat) ku ji Misilmanan dihat xwestin. Lêbelê, ne-Misilman (an zimmî) rastî gelek sînorkirinên qanûnî dihatin, di nav de qedexeya hilgirtina çekan, siwarbûna hespan, an jî hiştina ku malên wan li malên Misilmanan bin; bi heman awayî, ji wan dihat xwestin ku bacên bilindtir ji yên Misilmanan bidin, di nav de jî jizye, ku çavkaniyek sereke ya dahata dewletê bû. Gelek Xiristiyan û Cihû ji bo misogerkirina statuya civakî û qanûnî ya tevahî bûn Îslam, her çend piraniya wan bîyî sînorkirin baweriya xwe pêk hanîn (çav: Peri, Oded (1990). "The Muslim waqf and the collection of jizya in late eighteenth-century Jerusalem". In Gilbar, Gad (ed.). *Ottoman Palestine, 1800–1914 : Studies in economic and social history*. Leiden: E.J. Brill. p. 287).

Osmaniyan sîstemek civakî-ramyarî tundrew pêş xistin ku wekî mîlet tê zanîn, ku ji civakên ne-Misilman re rêjeyek mezin ji xweseriya ramyarî, qanûnî û olî da; di bîngeh de, endamên mîletekê mijarên împaratoriye bûn lê ne di bin baweriya Misilman an qanûna Îslamî de bûn. Mîletek dikaribû karûbarên xwe yên wekî bilindkirina bacan û çareserkirina nakokiyên qanûnî yên navxweyî, bi destwerdana hindik an bê destwerdana rayedarên Osmanî birêve bibe, heya ku endamên wê ji sultan re dilsoz bin û pabendî rêzikên der barê 'dhimmi' de bin. Nimûneyek berbiçav civaka Ortodoks a kevnar a Çiyayê Athos e, ku destûr hat dayîn ku xweseriya xwe biparêze û qet neket bin dagirkeriyê an jî guherîna bi zorê; heta qanûnên taybetî jî hatin derxistin da ku wê ji derve biparêzin (çav: Greek monastery manuscripts tell new story of Ottoman rule". NPR. Associated Press. 21 October 2022).

Civaka Rûm, ku piraniya Xiristiyanên Ortodoks ên Rojhilat dihevine, ji hêla Corpus Juris Civilis (Zagona Justinian) a serdema Bîzansî ve dihat birêvebirin, ku Patrikê Ekumenîkî wekî desthilatdariya olî û ramyarî ya

herî bilind dihat destnîşankirin. Bi heman awayî, Cihûyî di bin desthilatdariya Haham Başî, an jî Serrebîyê de bûn, dema ku Ermenî di bin desthilatdariya serepiskoposê Dêra Apostolîk a Ermenî de bûn. Wekî koma herî mezin a mijarên ne-Misilman, Civaka Rûm di ramyarî û bazirganiyê de ji gelek îmtiyazên taybetî sûd werdigirt; lêbelê, Cihû û Ermenî di nav çîna bazirganên dewlemend de, û her weha di rêveberiya giştî de ji baş temsîl dikirin (çav: Krummerich, Sean (1998–1999). "The Divinely-Protected, Well-Flourishing Domain: The Establishment of the Ottoman System in the Balkan Peninsula". The Student Historical Journal. 30. Loyola University New Orleans).

Di aslê xwe de wê yên gayri mislim wê di her awayê de wê, di bin tûndûtûjîyekê de bimênin. Di awayekê de ku wê li Kurdistanê wê di wê demê de wê sûryani, êzîdî, ermeni û hwd wê, çend ji wan komên ku wê, rastî komkujîyên mazin wê werin. Di wê temenê de wê, ev rewş wê piştê jî wê xwe bide domandin.

Ji destpêka sedsala 19an pê ve, civak, hikûmet û ol bi awayekî tevlihev û hevbeş ve girêdayî bûn ku ji hêla Atatürk ve nebaş hate hesibandin, û piştî sala 1922an bi awayekî sistematîk ew hilweşand. Li Stenbolê, Sultan du warên cuda birêve dibir: hikûmeta laîk û hiyerarşîya olî. Karbidestên olî Ulema ava kirin, ku kontrola hînkirin û teolojîya olî, û her weha pergala dadwerî ya Împeratoriye hebû, ku di karûbarên rojane yên li seranserê Împeratoriye de dengê sereke dida wan (lê ne mîletên ne-Misilman tê de ne). Ew têra xwe bi hêz bûn ku reformên leşkerî yên ku ew hê ji hêla Sultan Selîm III ve hatine pêşniyar kirin red bikin. Cîgirê wî Sultan Mehmed II (1808–1839 hukum kir) pêşî erêkirina ulemayan wergirt berî ku reformên wekhev pêşniyar bike. Bernameya laîkbûnê ya ku ji hêla Atatürk ve hatî pêşkêş kirin ulema û saziyên wan bi dawî kir. Xîlafet hate hilweşandin, medrese hatin girtin, û dadgehên şerîetê hatin hilweşandin. Wî alfabeya erebî bi tîpên latînî guherand, pergala dibistanên olî bi dawî kir, û hin mafên ramyarî da jinan.

Hêza leşkerî ya Osmanî bi berdewamî kevna bû, lê gava Yenîçerîyan hîs kirin ku îmtiyazên wan di bin gefê de ne, an jî kesên derve dixwestin wan modernîze bikin, an jî dibe ku ew ji hêla siwaran ve werin guhertin, ew rabûn serhildanê. Serhildan ji her du aliyan ve pir tûndûtûj bûn, lê heya ku Yenîçerî hatin tepeserkirin, ji bo hêza leşkerî ya Osmanî pir dereng bû ku bigihîje Rojava. Sistema ramyarî bi tunekirina Yenîçerîyan, hêzek leşkerî/hikûmî/polîs a bihêz, ku di Bûyera Xemgîn a 1826an de serhildan kir, hate guhertin. Sultan Mehmed II serhildan tepeser kir,

rêberan îdam kir û rêxistina mezin belav kir. Ev yek rê li ber pêvajoyek hêdî ya modernîzekirina fonksiyonên hikûmetê vekir, ji ber ku hikûmetê, bi serkeftinek tevlihev, hewl da ku hêmanên sereke yên burokrasiya Rojavayî û teknolojiya leşkerî qebûl bike.

Saziyên Xiristîyan û kêmnîeteweyên din hatibûn girtin; rakirina wan rê li ber derketina holê ya elîtek Tirk vekir da ku Împeratoriya Osmanî kontrol bike. Hejmareke mezin ji kêmnîeteweyên etnîkî û olî di warên xwe yên cuda yên bi navê mîlet de dihatin tehemûlkirin. Ew bi giranî Yewnanî, Ermenî, an Cihû bûn. Li her deverê, ew xwe bi xwe birêve dibirin, bi zimanê xwe diaxivîn, dibistanên xwe, sazîyên çandî û olî dimeşandin, û bacên hinekî bilindtir didan. Li derveyî mîletê tu hêzek wan tunebû. Hikûmeta Împeratorî wan diparast û rê li ber pevçûnên mezin ên tundûtûjî di navbera komên etnîkî de digirt.

Natewepeweriya etnîkî, ku li ser bingeha ol û zimanê cihêreng bû, hêzek navendî peyda kir ku di dawiyê de Împeratoriya Osmanî hilweşand. Wekî din, komên etnîkî yên Misilman, ku ne beşek ji pergala mîletê bûn, Erebi û Kurd, li derveyî çanda Tirkî bûn û netewepeweriya xwe ya cuda pêş xistin. Brîtanîyan di Şerê Cihanê yê Yekem de netewepeweriya Erebi piştgirî kir, û di berdêla piştgiriya Ereban de soza dewletek serbixwe ya Erebi da. Piraniya Ereban piştgirîya Sultan kirin, lê yên nêzîkî Mekkeyê bawerî bi soza Brîtanî hanîn û piştgirîya wê kirin (çav: Youssef M. Choueiri, *Arab Nationalism: A History: Nation and State in the Arab World* (2001), pp. 56–100.).

Di wê demê de wê netewa kurd wê hin bi hin wê pêşkeve û wê heta radayekê jî wê di nava xwe de wê rêxistinên nû wê bikê ku ew derxê li pêş. Rewşa kurdên komare botanê û deverên din wê wusa bê. Hê li ser temenekê aşîrî bûn. Ber vê yekê wê, di rewşên herêmî de wê li şûna bi hev re wê tevbigerihiyê wê bi tenê bi serê xwe weke belawele wê tevbigerihiyê.

Ev rewş wê di demên dawîya osmani de jî wê bibê. Kurdan di wê demê de wê, teqez pê bawer dikir ku ew wê li kurdistanê wê bigihijina dewleta kurdistanê. Wê ava bikin. Ew derfet jî wê di aslê xwe de wê hebin. Lê ew rêxistina civakî wê kêmbê. Nişanak û encamên wê piştî wê bi encamên konferanse lozanê ku wê weke derbeyek dîrokî wê li wan bibê re wê xwe bide diyarkirin. Ev wê piştî wê bibê temenê ji şerê cihanê ê yekem û heta roja me ku wê bibê temenê serhildanên wan û komkujiyên ku wê pêşî desthilata osmani û piştî wê ya komare tirk wê werênê serê wan jî.

Ku mijar were ser wê demê wê yekser wê pêwîst bê ku em bi gotinekê jî bê wê bahsa rewşa konferasa lozanê û encamên wê bikin. Peymana Lozanê peymaneke 'aştiyê' ye ku di dema Konferansa Lozanê ya 1922-1923an de hatiye danûstandin kirin û di 24ê Tîrmeha 1923an de li Palais de Rumine li Lozanê, Swîsre, hatiye îmzekirin. Peymanê bi fermî nakokiya ku di destpêkê de di navbera Împeratoriya Osmanî û Komara Fransî ya Hevpeyman, Împeratoriya Brîtanî, Padişahiya Îtalyayê, Împeratoriya Japonyayê, Yewnanistan, Padişahiya Serbistanê û Padişahiya Romanyayê de ji destpêka Şerê Cihanê yê Yekem ve derketibû holê çareser kir. Nivîsa orîjînal a peymanê bi îngilîzî û fransî ye. Ew wekî hewldanek duyemîn a aştiyê piştî Peymana Sevîrê ya têkçûyî û nepejirandî derket holê, ku dixwest axê Osmanî parçe bike. Peymana berê, ku di sala 1920an de hatibû îmzekirin, paşê ji hêla Tevergera Neteweyî ya Tirk ve hat redkirin ku bi awayekî çalak li dijî şertên wê derket. Di encama têkçûna Yewnanistanê di Şerê Yewnanî-Tirk de, hêzên Tirk Îzmîr ji nû ve girtin, û Agirbesta Mudanyayê di Cotmeha 1922an de hat îmzekirin. Ev agirbest danûstandina nifûsên Yewnanî-Tirk peyda kir û rê da derbasbûna sîvîl û ne-leşkerî ya bê sînor di nav Tengava Tirkîyeyê re (çav: Treaty of Peace with Turkey signed at Lausanne, Lausanne, Switzerland, 24 July 1923).

Tirkîyê peyman di 23ê Tebaxa 1923an de pejirand, û hemû îmzekerên din jî heta 16ê Tîrmeha 1924an ev yek kirin. Peymana Lozanê di 6ê Tebaxa 1924an de ket meriyetê.

Wekî din, daxuyaniyek efûyê hat dayîn, ku ji bo sûcên ku di navbera 1914 û 1922an de hatine kirin, di nav de qirkirina Ermenîyan û qirkirina Yewnanîyan, bêparastin da. Dîroknas Hans-Lukas Kieser îdîa dike ku "Lozanê bi bédengî polîtîkayên berfîreh ên derxistin û tunekirina komên hetero-etnîkî û hetero-olî pejirand" (çav: Kieser, Hans-Lukas (2010). "Germany and the Armenian Genocide of 1915–17". In Friedman, Jonathan C. (ed.). The Routledge History of the Holocaust. Taylor & Francis).

Piştî vekişîna hêzên Yewnanî li Asyaya Biçûk û derxistina Sultanê Osmanî ji aliyê artêşa Tirk ve di bin femandariya Mustafa Kemal Atatürk de, hikûmeta Kemalîst a Tevergera Neteweyî ya Tirk a li Enqerê windahiyên axê yê ku ji hêla Peymana Sevîrê ya 1920-an ve hatine ferz kirin, ku berê ji hêla Împeratoriya Osmanî ve hatibû îmzekirin lê nehatibû pejirandin, red kir. Brîtanyayê bi lêgerîna avakirina dewletek Kurdî li Rojhilatê Anatoliyê hewl da ku bandûra Tirkîyeyê li

Mezopotamya û Kerkukê kêman bike. Retorîka Kemalîst a laîk hin fikarên navneteweyî yê li ser pêşeroja Ermeniyê ku ji qirkirina Ermeniyê a 1915-an xilas bûbûn sivik kir, û piştgiriya ji bo diyarkirina xweseriya Kurdan ji bi heman rengî kêman bû. Li gorî Peymana Lozanê, ku di 1923-an de hat îmzekirin, Rojhilatê Anatoliyê bû beşek ji Tirkîyeya îroyîn, di berdêla devjêberdana îdiayên serdema Osmanî yê li ser axê Erebbê dewlemend bi petrolê ji hêla Tirkîyeyê ve (çav: Darren L. Logan (2009). "Thoughts on Iraqi Kurdistan: Present Realities, Future Hope". *Iran & the Caucasus*. 13 (1): 161–186).

Di dema Konferansa Lozanê de danûstandin hatin kirin. Îsmet İnönü serkêşê danûstandinê ji bo Tirkîyeyê bû. Lord Curzon, Wezîrê Derve yê Brîtanyayê yê wê demê, serkêşê danûstandinê ji bo Hevpeymanan bû, di heman demê de Eleftherios Venizelos li ser navê Yewnanistanê danûstandin kir. Danûstandin gelek mehan dom kir. Di 20ê Mijdara 1922an de, konferansa aştîyê hate vekirin; peyman piştî heşt mehan danûstandinê dijwar, ku bi çend vekişînên Tirkîyan ve hatin xemilandin, di 24ê Tîrmehê de hate îmzekirin. Di nav şanda Hevalbendan de Amîralê Amerîkî Mark L. Bristol ji hebû, ku wekî Komîserê Bilind ê Dewletên Yekbûyî yê Amerîkayê kar dikir û piştgirî dida hewldanên Tirkîyê (çav: Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, (Detroit: Wayne State University, 2003), 303).

Peyman serxwebûna Komara Tirkîyeyê, lê di heman demê de parastina kêmnîeteweya Xiristîyan a Ortodoks a Yewnanî li Tirkîyeyê û kêmnîeteweya Misilman a li Yewnanistanê jî 'peyda' dikir. Lêbelê, piraniya nifûsa Xiristîyan a Tirkîyeyê û nifûsa Misilman a Yewnanistanê li gorî Peymana berê ya Derbarê Guhertina Nifûsa Yewnanî û Tirkî de ku ji hêla Yewnanistan û Tirkîyeyê ve hatibû îmzekirin, berê hatibûn sirgûn kirin. Tenê Ortodoksên Yewnanî yê Konstantînopolîs, Îmbros û Tenedosê (di wê demê de nêzîkî 270,000), û nifûsa Misilman a Trakya Rojava (di sala 1923an de nêzîkî 129,120) hatin derxistin. Xala 14an a peymanê ji giravên Îmbros (Gökçeada) û Tenedosê (Bozcaada) re "rêxistineke îdarî ya taybet" da, mafek ku ji hêla hikûmeta Tirkîyeyê ve di 17ê Sibata 1926an de hate betalkirin. Tirkîyeyê her wiha bi fermî windakirina Qibrîsê qebûl kir (ku piştî Kongreya Berlînê ya 1878an de ji Împeratoriya Brîtanî re hatibû kirêkirin, lê bi awayekî de rewş heta Şerê Cihanê yê Yekem axa Osmanî ma). Çarenûsa wîlayeta Mûsilê ji hêla Cemiyeta Miletan ve hat hiştin. Tirkîyeyê her weha bi eşkereyî dev ji hemû îdiayên xwe yê li ser Giravên Dodecanese berda, ku Îtalya li gorî

xala 2-an a Peymana Ouchy ya 1912-an piştî Şerê Îtalya-Tirkiyê (1911–1912) mecbûr bû ku wan vegeerîne Tirkiyeyê (çav: James Barros, *The Corfu Incident of 1923: Mussolini and The League of Nations*, Princeton University Press, 1965 (reprinted 2015), p. 69).

Peymana lozanê wê piştî wê demê jî wê pirsgirêkên civakî ên herêmê wê zêdetirî wê kûrtir bikê ku wê çendî hinek pirsgirêkên nava hêzên demê de wê weke çareser jî bikê. Piştî wê di rengekê de wê, rewşa kurdan wê ji pêvajoyên jenosidê ku wê rejîma tirk wê piştî wê li ser wan wê bide domandin re wê bê berdan. Di wê temenê de wê, piştî wê, çendî ku wê bahsa mafên kêmetewên baweriyî û hwd wê bikê û bahsa parastina wan wê bikê jî ew jî wê piştre wê newê kirin. Piştî wê ev hemû kom wê ji holê wê werina kirin ku wê temen û hukmê wan xalan wê bi wê wan ji holê rakirina wê weke bêwate were kirin.

Hemdemîya rojhilata navîn û pirsgirêkên civakî ên herêmê

Pirsgirêkên herêmê wê di roja me de wê di rengekê de wê bi gelek alîyan ve wê li herêmê wê were niqaşkirin. Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa rojhilata navîn a iroyîn wê were kirin wê di rengekê de wê ev pirsgirêkên wê yên ku ew hena wê di dewama yên wê yên berê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bê xwestin ku ew di wê temenê de ew werina ser ziman.

Pirsgirêka herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê, were fahmkirin wê gelek dîrokzan û lêkolînan wê di hundurê bawerîya wê ya serdest a îslamê de wê li lê bigerihê. Minaq wê, di xabate xwe ya dirêj a bi navê 'dîroka rojhilata navîn a hemdem' de William L. Cleveland wê, ji navaroka wê bixwezê ku ew bi hinek alîyna wê pênasebikê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê bixwezê ku ew wê di wê temenê de wê, dîroka wê fahmbikê.

Lê di aslê xwe de wê ev wê çendî ku wê weke ku wê were hanin li ser ziman wê aliyekê wê werênina ser ziman jî lê wê nikaribê wê bi tememî wê ji wê aliyê ve wê bi giştî wê fahmbikê bê. Ya ku wê di rengekê de wê bi çerçoveya têgîna baweriyê re wê were fahmkirin wê di zane min de wê di serî de wê weke aliyekê wê yê encamê bê. Di wê encamê de wê ya ku wê derkeve li pêş wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê ku ew hatina afirandinê bê.

Di wê nûqtayê de wê ev pêvajoya wê, di rengekê de wê weke ku wê jî bide diyarkirin ku ew dîrok wê weke ku wê bi destê mirov wê di rengekê

de wê were nivîsandin. Di wê temenê de wê bi wê re wê were hanin li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê piştî wê weke dîroka baweriyê û an tişteke din wê weke pêşketinek herêmê wê were dîyarkirin. Di aslê xwe de wê cewherê pîrsgirêkê wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê di fahmkirina wê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku em li wê dîroka wê ya hati nivisandin û wê dîmenê hati afirandin ku em li wê dinerin wê dema ku ew hatibê kirin wê demê wê bi wê di rengekê din jî wê karibê wê fahmbikê. Yanî wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê ji wê temenê wê gavavêtin wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê, weke domandina wê aliyê bê, ku ew bi pîrsgirêkî bê û an bi awayekê din bê.

Di wê temenê de wê, derfet hebê ku mirov derkeve dervî wê? Ev pîrs wê di rengekê de wê karibê xwe di serê mirov de wê bide diyarkirin. Bêgûman wê bersiva me ji wê pîrsê re wê weke herênî bê. An jî wê bi nerinek wê weke bi rengekê din wê pêvajoyê domandin û bi wê re wê, weke ku ew hati afirandin wê pêşxistinê û pêşketinê bi wê dana çekirin jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê weke laiyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Mijare têngîna fahmkirina rojhilata navin wê dema ku ew dîroka wê ya kevn bê û an ya hemdem bê wê di wê temenê de wê bi awayekê wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê akribê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Mijar fahmkirina hemdemiya wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di wê temenê de wê, tenê wê nikaribê wê weke ji temenê dîrok û ramyariyê bi tenê wê bigirê û wê fahmbikê. Divê ku wê bi temenê dîrok û cihêrengiya wê ya civakî wê ji temen ve wê di rengekê de wê hilde li dest bê. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Rojhilata navin wê dîroka wê, di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, ji aliyekê ve ku wê weke baxrê wê were dîtin wê di wê temenê de wê ne dîrokek ku ew di wê temenê de wê weke baxt wê bîrê ser ziman bê. Di

wê temenê de wê di rengekê de wê, ji aliyekê ve wê ahenge ramyariya hegomenikî û ya desthilatî a herêmî wê di ahenge hev de wê di rengekê de wê kaeribê wê bi wê re wê di dewama hev de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê dîmenê ramyariya herêmê ku wê di çermê baweriyê de wê hertimî wê weke bi pîroziyekê wê were diyarkirin wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di serî de wê kifşbikê bê. Ev ramyari wê di rengekê de wê, bi çerçoveya wê re wê hem olê wê biafirênê û bi wê olê wê hem ramyari wê were kirin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi awayan weke ku ew di hev re hati derbaskirin wê weke dîmenekê wê yê teybet wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, weke leyistikek weke pêşbaziyeke wê ev xwe di rengekê de wê bide diyarkirin wê bingihê pîrsgirêkên herêmê jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Li jor me di awayekê û li deverê wê hani ser ziman ku wê çawa wê rewşa oldar wê weke ramyarivan wê bi hev re wê di çermekê de wê bibê wê hani ser ziman. Di wê temenê de wê ev dîmen wê di aslê xwe de wê weke dîmenekê pîrr ali bê. Wê çendî ku wê bi gotina olê wê ji civaktiyekê dûr wê ramyarî û ol wê bi hev re wê diyarkirin wê bi heman rengê di dewama wê de wê bi ramyariyê wê ol û ramyarî wê were bi hev re diyarkirin û pêşxistin. Di asta pêşî de wê di gotina olê de wê, ol û ramyarî wê, di asta duyem a gotina ramyariyê de wê ramyari û ol wê bi hev re wê bibin û ev wê weke dîmenne ku ew cihê û cihê wê karibin hem werina fahmkirin û hem jî wê bi hev re wê, têkiliya wan çawa wê bi awayekê komplike were danin wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Pîrsgirêka fahmkirin wê ji wê aliyê ve wê pîrrali wê karibê xwe di çerçoveya dîroka herêmê a hemdem de wê xwe bide diyarkirin. Di dîmenê pêşî de wê bi jiyane civakan re wê ji du aliyan ve wê bi pîrsgirêk wê xwe bide diyarkirin. Yek wê ji aliyê pêşketinê ve bê. Ya duyem jî wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê bi hebûna civakan û tûna hasibandina wan bê. Di wê temenê de wê, rewşa rojhilata navin wê ji leviathanek herdemê cihê û pê de wê xwe ne de diyarkirin.

Di wê temenê de wê bi wê rengê wê hertimî wê pêvajoyek weke tûnekirinê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Fahmkiirna ramyariya herêmê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di dîmenê wê yê

komplike de wê ev wê xwe bide diyarkirin. Dîmenê wê yê hesan de jî wê weke dîmenekê ku wê weke pîrsgirêk wê çawa wê xwe di rengekê de wê ji rengê pêşketina wê weke bi çavkaniya baweriyê û hwd re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Li vir wê pîrsgirêka fahmkirinê wê çawa wê xwe bide diyarkirin wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê xwe bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê hinek rewşên manipulakirinê wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, ji wê aliyê ve wê, mijare dîmenê wê yê pîrrdîmenî wê ji hev derhênê. Wê di wê temenê de wê, têkiliya ramyari û baweriyê wê ji hev cihê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê fahmkirinê wê biafirênê. Di wê nûqtayê de wê, di ramyariyê de wê, derketina dervî wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê, weke ku wê karibê wê di awayekê de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê. Mijare fahmkirina têgîna civakî wê di wê temenê de wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê, li şûna ku wê, bi ramyariyê diyarkirinên wê yên weke bi têgînên di rengê uniter û hwd de wê bide diyarkirin wê ji temen ve wê diyarkirin wê, ji temen ve wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re ewê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Dîroka hemdem a rojhilata navîn wê di serî de wê pêwîstîya şîroveyek wê weke bi temenê çandî jî wê weke ku wê bikê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. BI teybetî piştî şerê cihanê ê yekem wê piştî şerê parvekirinê wê di wê temenê de wê, rewşa weke ya 'parvekirî' wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bi wê re wê ji aliyekê ve wê werênê ser ziman. Piştî pêvajoye çerçoveya sykepicot wê di rengekê de wê weke ku wê di wê çerçoveye de wê rengê wê yê statûya wê ya herêmê wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev pergale wê ya ku ew heyî jî wê ya wê bê û wê di wê temenê de wê weke bingihê hemû irsgirêkên wê yên civakî bê. Di wê temenê de wê piştî wê pêşketina sovyetê û an şoreşa 17 cotmehê wê di rengekê de wê bahsa wê bi neyinî wê xwe li herêmê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Piştî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê piştî wê rewşa parvekirinê a metingeri û an statûya wê bi çerçoveya wê ya sykec-picot ku wê gelek dordor wê weke artarnatifa rewşa osmani a li herêmê bê lê wê bi encamên wê re wê ji rewşa ku wê osmani serdest mayî ba wê xirabtir wê, encaman wê biafirênê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, bingihê dîroka wê ya şer a herdemê wê ku wê weke baxtê herêmê wê were diyarkirin wê biafirênê.

Nexwe dikarî dervî wê çerçoveya sykec-picot wê di rengekê de wê hê di serê cihanê ê yekem de wê di wê demê de wê derfet hebû ku ew di rengekê de wê derkeve wê dervî wê ya ku weke sazûmana pêşketinê europa weke piştî şerê cihanê di wê demê de wê di hundurê xwe temenê wê afirand wê hê hingê wê bingihê wê li rojhilata wê hebê û wê bi çerçoveya sykec-picot wê di rengekê de wê weke derfeta wê ji destê herêmê wê were girtin, bi navê pêşxistina statûya herêmê û hewldana arami û aşîtiya herêmê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku ev gotina weke çerçoveya sykec-picot ku wê çendî wê weke dîrokî û weke li şûn mayî jî wê bibê jî lê wê di aslê xwe de wê hê ji aliyekê ve wê aktiv bê û wê çerçoveya ramyariya hegomenikî a li herêmê wê di şêwayekê de wê weke ku wê biafirênê û wê bide diyarkirin. Wê ne tenê wê demên piştî wê bide diyarkirin. Wê di roja me de jî wê xwe diyarkirinek ji temen ve a ramyari bi têgiha statûya herêmê a heyî re bê. Di wê temenê de wê temenê pîrsgirêkên wê ji vê demê û pê de jî wê weke ku wê çerçoveyê wê weke ku wê barî demên wê yên pêşarojê ên piştî sedsale 21'ê jî dihê xwestin ku ew were bûhûrandin.

Di wê temenê de wê di wê temenê de wê çerçoveya ku em îro bahsa wê minaq wê weke bi pîrsgirêka kurd re wê dikin wê tenê wê minaqek wê bê. Rewşa îsraîl û filistênê wê tenê wê yek ji wê bê. Îraq, sûrî û îran û heta tirkiya çerçoveya wê uniter û israra wê ya yekparatiya wê ku wê li ser temenê tûna hasibandina hebûna civakêmn dîrokî ên herêmê weke pêkhatiyên weke kurd, ermeni, sûryani û hwd ku wê gelek ji wan wê ji dîrokê werina birin jî wê karibê wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê ji xwe wê, di roja em de wê gelek navên weke yên civakên dîrokî ên herêmê wê weke ya inka û eztekên amarikaya latin wê navê wan tenê wê di nava rûpelê dîrokê de wê werina hiştin.

Ev wê hinekê jî wê encama wê çerçoveya wê statûya ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê li herêmê wê were afirandin û wê heta roja me

wê were hanin bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di awayekê de wê karibê wê bi wê re wê di awayekê de wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê pêşketina civakên herêmê wê li gorî herêman jî wê cihê bê. Minaq wê li iranê wê bi pêkhatayên wê yên weke kurd, faris, beluci, û komên din ên civakî re wê xwediyê têgihek weke ya bi mejuya dîrokî a civakî ya bi xwe re bin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, weke çerçoveyek ku wê bibê bê. Vaji wê tirkiya wê weke bi têgînek otoriter a uniter û yekparatîyê bê ku wê di encama wê de wê bi rêyên weke bişavtin û an asimlasyonê û hwd wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide domandin û wê di wê rengê de wê weke sergo û an goristana civakan ku ew her dem yek bi navê wê di wê de dihê vêşartin wê kar û xabatê wê bikê. Di wê temenê de wê, piştî mudahaleya li sûrî wê, di wê temenê de wê çawa wê bi wê rengê wê têgînek uniter û yekparati wê li ser esasê tûna hasibandin û halandin û bişavtina wan wê di rengekê de wê ew wê xwebiafirênê wê bibê wê bi israra wê re wê li herêmê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, pîrsgirêkên minaq li iraqê wê weke piştî mudahaleya sale 1991'ê û pê de ku wê bibê wê li ser wê temenê wê çendî ku wê weke sedema wê bi xwûn derbasbûna wê, mudahale wê were diyarkrin jî lê wê di aslê xwe de wê rastiya weke 'statûya herêmê' ku ew hatî afirandin û di wê temenê de wê di wê israra wê ya bi afireandina civakên xwe yên 'netewî' li ser temenê bişavtina civakên dîrokî û hwd re bê. Yanî wê her bombaya ku wê li iraqê di wê demê de wê were taqandin û fişeka ku wê were avêtin wê, di rengekê de wê, ya encama wê zihniyeta statûya herêmê a piştî şerê cihanê ê yekem ku wê di encama wê pervakirina sykec-picot û hwd de wê bibê jî wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke piştî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Weki din jî wê dîroka wê ya kevnera wê di rengekê de wê tevî ku wê bo hebûna xwe wê têbikoşê wê li herêmê wê bibê Minaq wê di wê temenê de wê hem tekoşîna komên baweri û ya civakî wê di wê temenê de wê zikhev de wê derbas bibê. Li herêmê wê di demên wê yên kevnera de wê, pêşî wê mitrayî û heta zerdeştîyê û piştî wê pêşketina weke manitiyê û heta cihutiyê wê karibê bahsa wan bikê. Piştî wê xiristiyanî û heta islamê wê ev pêvajoyê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina

diyarkirin. Di wê temenê de wê, bişavtina li leyha baweriyekê ên din wê piştî wê weke rengê ku wê bi têngîna civakî û an etnikî jî wê xwe di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bibê. Di wê temenê de wê di cewherê rojhilata navin de wê şerê winê û hebûnê wê li ser wê temenê wê di dîmenekê pirrali de wê xwe bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, dîroka civakî wê di rengê de wê di cewherê herêmê de wê hebûna wê weke pîrsgirêkek dîrokî hemdemî wê xwe di çerçoveya wê de wê bi wê yekê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, rewşên ramyari ên serdest wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê temenê pîrsgirêkên wê yên ku wê bi wê yekê wê di demên hemdem de wê biafirênê. Minaq wê heta salên 1990 jî wê li herêmên bakûrê kurdistanê ên weke hebûna sûrîyaniyan û komên êzîdî û an hin ermeni wê piştî wê hemû wê werina ji holê rakirin û wê li herêmê wê êdî wê nikaribê bahsa wan wê were kirin.

Di wê temenê de wê li herêmê wê yan wê xwe tabîî winek desthilatî a bi dîmenê ramyari û baweri di zikhev de dibê û bi wê yekê wê bi demê re wê weke baqa di nava ava germ de hin bi hin xwe dibêrê wê ji tûnabûnê re wê bi wê re wê berdê û yan jî wê li hemberê wê berxwe bide. Wê ev wê hinekê jî wê cewherê şer û pevçûnên li herêmê ên bi desthilatên herêmê re wê di rengê de wê biafirênê. Li ser wê temenê wê ji du aliyên ve wê manipulekirin wê were kirin. Yek wê li ser têngîna weke hebûna civakî û an baweriyek din wê weke li dijî aliyekê din ê baweri bi dijberî nişandin û wê bi wê rengê wê li leyha wê tûnakirin û an ji rewşa wê dûrkirinê wê were kirin. Aliyê din jî wê bi ramyari wê di wê temenê de wê di ahenge wê de ku ew wê were kirin bê. Ev herdû alî wê weke aliyên ku wê di roja me de jî wê weke temenê manipulakirinên li ser baweriyên û hwd re wê were kirin. Weki din wê desthilatek wê sînorê xwe wê weke parastina xwe li hemberê komê civakî ku ew çî tûndûtûjî û komkujiyan wê bîrê serê wê weke ji xwe re wê maf wê bibî. Di wê temenê de wê, yan jî wê weke 'pîrsgirêka navxweyî' wê pênasebikê û wê di wê temenê de wê ew wê bide domandin. Ev rewşek din a ku wê bingihê tûndûtûjiyên herêmê wê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê biafirênê bê. Bi gotinek din jî wê weke gotinek ku wê were bilêvkirin wê weke "ez serwerê te me, ku tu li diji min (serwerîya min rabê) mafê min hebûna te ji holê rakirinê wê hebê." Ev wê weke rewşek teybet a din bê ku wê di wê temenê de wê têngîna serwerîyê wê bê kirin bingihê pêvajoya tûnakirinê bi awayekê din ê bi tûndûtûjî.

Mijare rojhilata navin a di demên hemdem de wê di rengekê de wê pirsgirêkên wê ji aliyekê ve wê weke ku wê were kifşkirin ji temenê domandina çerçoveya pergale metingeriyê a dema şerê cihanê ê yekem ku wê weke di nava ingilis û firansizan de wê bi çerçoveya sykec-picot re wê were diyarkirin û hê serwerîya wê ya li herêmê ve wê girêdayî wê di rengekê de wê karibê wê were fahmkirin û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Ev çerçove wê di roja me de wê weke ku ew li şûn maya û an weke çerçoveyek ku ew êdî 'ne di fermiyetê de ya' ku wê weke bi hinek intibayan wê li ser wê gotin wê werina gotin jî lê wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku ev çerçoveya wê ya hati afirandin wê piştî şerê cihanê ê duyem jî wê were domandin. Piştî wê temenê wê dema ku wê ingilis bikevina herêmên rojhilatê kurdistanê ên weke urmiyê û hwd û sovyet wê herêmên weke mihabadê wê dagirbikin û wê di rengekê de wê komare kurd a mihabadê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, li gorî wê weke 'rewşên defecto' wê werina diyarkirin û wê di wê temenê de wê piştî wê di encama levkirinan de ku wê sovyet wê xwe vekişênê wê weke ew komare kurd wê were rûxandin di sale 1947an de. Ev rewş wê, piştî sale 1990 a rûxandina sovyetê û pê de ketina amarika a li iraqê û li wir pêşketina rewşa rêveberiya kurd a federal a li başûrê kurdistanê jî wê di heman rengê de ku wê di roja me de wê weke çendî weke rewşek 'statûya kurdan' a 'naskirî' wê di rengekê de wê were bi gotinkirin jî lê wê di aslê xwe de wê li gorî wê mantiqê sykec-picot wê weke rewşek fefecto' wê hê di rengekê de wê bimênê. Di wê temenê de wê bi heman rengê wê piştî wê ketina amarika û mudaheleya wê ya li sûrî û kurdên rojavayê kurdistanê ku wê piştî salên 2011a'n û pê de wê rewşek weke 'rojawa' weke rêveberiya xweser a kurdistanî wê biafirê wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê dîsa wê rastî mantiqê tîgîn û çerçoveya sykec-picot wê di rengekê de wê were. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê tirkiya wê piştî xwe wê bide wê rewşa çerçoveya sykec-picot û wê di rengekê de wê dijberîya xwe wê hem li rewşa rêveberiya kurd a li başûrê kurdistanê wê bidomênê û hem jî wê li ya piştî a rojavayê kurdistanê jî wê bidomênê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bikeve

bendewariyek weke ya ku wê çawa wê rewşa komare kurd a mibahadê wê li gorî mantiqê çerçoveyê wê were ji holê rakirin ku ev rewşên din jî ên weke rêveberiyên kurd wê werina ji holê rakirin wê bikeve nava bendewariya wê de bê. Di aslê xwe de wê rewşa hêrîşên DAÎŞê û pêvajoyên wê yên hêrîşê wê di rengekê de wê karibê wê hinekê jî wê bi mantiqekê kûr wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bi wê ve girêdayî jî wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di temenê mudahaleyên li herêmê ên weke yên amarika de wê ew wê were dîtîn ku ew wê çawa wê rêveberî û rengê desthlatên ne aligir wê bi wê mudahale li wan bikê û wê bigûharênê lê wê ew statûya wê çerçoveyê wê di rengekê de wê çawa wê were parastin jî wê di rengekê de wê di nava hewldana wê de bê. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê nûha wê rewşa kurdan a li başûrê kurdistanê ku wê hê amarika piştgirîya xwe wê ji wê re wê ragihênê jî û ya rojava jî wê di aslê xwe de wê li gorî wê mantiqê wê weke rewşên 'defecto' bin û wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman.

Di rengekê de wê piştî pêşketina wan wê weke dema ku wê rewşa rojava de wê, gotinên weke "rewşa defecto" ku wê rayadarên tirk û an di ragihandinên wan de wê were ser ziman jî wê hinekê jî ev rewş wê di rengekê de wê weke ku wê di farqê de bin û ne di farqê de bin wê weke li berçav wê were girtin û wê were gotin.

Di wê temenê de wê ev wê weke rewşek ku mirov wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê bahsa rewşa pergale bêwinkirina herêmê wê di rengekê de wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê pêşketine rewşek civakî û her wusa hemû rewşên civakî wê di bin navê pêşbaziya mezheban de wê di rengekê de wê manipulakirinên ku ew bi wê dihên kirin jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi vê aliyê ve wê di rengekê de wê girêdayî bê.

Di wê temenê de wê rewşa rojhilata navin wê di wê temenê de wê bi wê yekê wê bi rastîni wê bi dilgirtina wina wê re wê weke ku wê rêya pêşketina wê ya di temenê maf û azadiya wê de wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê, di wê temenê de wê weyneke wê di rengekê de wê weyn bileyizê. Piştî şerê cihanê ê yekem wê bi rêya şerîfê mekkê huseyin ê wê demê wê rewşa ola serdest a herêmê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bê xistin xismeta wê çerçoveyê de. Di wê temenê de wê di wê demê de wê giringi dayina pêşxistina rewşa arab di wê demê de wê hinekê jî wê weke ku wê çerçoveyek bi wê yekê û rengê wê di wê temenê de wê hebê. Heta ku wê piştî faysal wê weke birayê wî were hanin serê

iraqe ku ew di wê demê de dihê avakirin wê birayê wê yê din jî wê herêmên din ên mesopotamya û an kurdistanê jî di nav de wê, weke kesê kku ew bi wê rengê wê çawa wê rêveberiyek din wê bi wê rengê wê di bin kontrola wî de wê ava bikê bê.

Di aslê xwe de wê li sûrî wê niqaşên weke demokratikbûnê û her wusa wê, rewşên weke jinûve komên tundrew ên olî ên cihadist hanina serê komare sûrî wê hinekê jî wê bi wê fêrsa bikarhanina baweriyê a di wê demê de ku wê weke konseptek wê çerçoveya sykec-picot wê di wê demê de wê were karhanin wê weke pêwîstîya wê û an pêdiviya wê di rengekê de wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Kesekê ku wê mejuya sykec-picot wê fahmbikê wê di wê temenê de wê, baş fahmbikê ku wê di wê temenê de wê çawa û ber çî wê di rengekê de wê jinûve wê komên cihadist ên ku ew demek berê li herêma li hemberê komên civakî ên weke kurdan didana şerkirin ku ew çawa piştî dihên xwestin werina kirin desthilatdar li ser werê wan.

Rewşa cihane arab a weke di dîmenê bêwinkirina wê de jî wê hinekê wê di aslê xwe de wê weke ku wê bi vê ve wê weke ku wê girêdayî bê. Tenê wê weke dengê iranê ê weke bi wê çerçoveyê re wê weke ne levker wê di rengekê de wê derkeve û wê di wê temenê de wê çawa ew dengê wê di rengekê de wê weke ku ew wê were ji holê rakirin û an wê weke kirin wê hundurê wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê hinekê jî wê bi wê ve wê weke ku wê girêdayî bê. Pêvajoya şerê 'duwenzdeh rojan' ên ku wê di 13 hezirana 2025an de wê li hemberê iranê wê were kirin û yê berê wê şerê şeş rojan ê di sale 1967an de wê li hemberê cihana arab ku wê di wê demê de wê bi israilê re wê were kirin wê hinekê jî wê di wê çerçoveyê û mantiqê de wê bi heman rengê û awayê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Encama ku wê bi şerê şeş rojan ê li hemberê araban wê encamên ku ew piştî wê hatina girtin wê piştî wê bi şerê 12 rojan ên li hemberê iranê de wê bidest were xistin û an newê xistin jî ew wê hinekê jî wê weke rewşek cihê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê ve girêdayî wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê hinek fektorên rengê fahmkirinê û çanda civakî û an mejuya wê jî wê di wê temenê de wê weke fektor wê bileyizin. Di wê temenê de wê rejima şah piştî li iranê di sale 1979an de ku ew hat ser desthilatê li iranê û hinekê jî wê firansa li piştî wê bisekinê bê wê di wê demê de hevî dikirin ku ew di wê demê de wê encamê wê bidest bixin. Lê ew encam wê weke ku wê di wê demê de wê newê bidest xistin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê piştî wê di rengekê de wê, rewşek weke di gotinê de jî bê wê weke çandake weke berxwedêr a

civakî wê di wê temenê de wê, pêşbixê. Di wê temenê de wê di temenê weke xwe di rewşa xwe ya weke ya li dijî moderniteya rojava girtinê wê di wê temenê wê weke rewşa wê ya ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li herêmê wê mijare rewşa winek azad wê weke aliyekê ku wê ne tenê ji asta desthilatî a di roja me de wê hebin wê weke pîrsgirêkek temenî wê bi wê yekê wê xwe bi wan re wê bide diyarkirin her wusa wê bi wê re wê bi aliyên civakî jî wê bide diyarkirin. Li ser tirkîya re wê modele islamî a têngîna iteatê a weke ya sûnnî ku ew dihê pêşxistin wê di aslê xwe de wê çendî wê dîroka wê têngîna sunnitiyê wê weke heta destpêka islamê wê were diyarkirin jî lê wê têngîne bi wê rengê a bi gotina sunnitiyê wê di rengekê de wê nikaribê di nava diroka islamê de jî wê fahmbikê. Ku wê hinek dordor wê bahsa eyûbî wê bikin wê eyûbî wê bi temenekê şafiî bin û ev têngîna safî wê li misrê wê hinek awayan bi têngînek civakî wê bi şîîyan re jî wê di rengekê de wê weke rengekê olî ê fahmkirinê ê ku ew dikarê bimeşê bê. Nişanaka wê jî wê piştî wê, dema ku wê selçûqî wê hêrişê herêmên eyûbîyan wê bikin û wê bixwezî desthilatiya wan li herêmên wan bişikênin wê ji nava civakê wê nişanaka tevgerên berxwedanê ên weke yên baba ilyas' û hwd ku wê weke tevgera babai wê were bi navkirin wê di rengekê de wê karibê wê bahsa wê bikê. Li ser wê kevneşopîyê kevneşopiya baba tahirê hemedeniyan û heta qûdat hemedênî û piştî wê ku em di nava wê de kevneşopîya şehrezoriyan a bi sedsalan a bi çandî pêşketî û ya yarsanîyan ku wê li herêmê wê weke rengekê wê yê din ku wê jî baba hoşîn û heta sultan Sahaq û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev wê weke xatek berxwedanê wê li hemberê wê xate sûnnî a kujar wê di rengekê de wê berxwe bide. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê dema ku em dikin wê rewşa piştî şerê cihanê ê yekem bi çerçoveya sykec-picot re wê dikin ku wê fahmbikin wê hinek dîmenên weke yên ku wê hê di dema Selim I de wê weke li hemberê xalkên herêmê û an elewiyan wê bi girseyên mazin wê di qirkirinê de wê derbas bikê û wê piştî wê rewşek bindestiyê wê bi tûndûtûji wê bide domandin wê di rengekê wê weke di heman mantiqê de wê mantiqê çerçoveya sykec-picot jî wê di rengekê de wê, xwe bide diyarkirin. Li

herêmê ev mantiq wê di wê demê de jî û di vê demê de jî ku em bi morfolojîyekê wê li ser rengê olî ê herêmê re wê fahmbikê wê têtînek sunnî, û selefîst a cihandîst wê di rengekê de ku wê têtîna biwinbûna gel û an civakê wê weke 'karê şaytan' dibînê wê di rengekê de wê weke karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê. di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê weke çerçoveyek metingeriyê a li ser serê civakê ku ew di rengekê de wê weke heta roja me wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bide diyarkirin wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di zane min de wê ew wê karibê were gotin ji aliyê min ve ku ew çerçoveya sykec-picot newê fahmkirin wê çerçoveya pêşneketina maf û azadiyê li herêmê û pîrsgirêkên civakî ên heta roja me xwe her ku wê dem wê herê zêdetirî bi xirabûnê û giranbûna wan re wê bide diyarkirin wê karibê bi wê çerçoveyê ve jî wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev komên olî weke rêxistinên olî wê weke rêxistinên ku ew bi xwezayî di wê çerçoveyê de wê wekedi pozîsyona têtîha olî ya şerîfê misrê huseyin ê dema şerê cihanê ê yekem de ku wê çawa wê weynê wê bileyizê wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Têkiliyên bi arabîstana siudî ên baş ên amarîka bixwe jî wê di temenê wê de wê di rengekê de wê ev pêvajoyê û çerçove wê di rengekê de wê weke ku wê hebê. Ev wê weke aliyekê wê yê din jî bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Xosletekê iraniyan û yê kurdan wê di vê demê de wê levbikê. Ew jî wê di rengekê de wê têtîha wîna azad û weke xwe tevgerînê û hwd bê. Di wê temenê de wê di şerê wê yê 12 rojan ê li hemberê wê de wê ev wê weke di temenê wê de wê ji aliyekê ve wê hebê. Di rewşa kurdan û statûya wan ya li kurdistanê de wê weke rewşek li dijî wê dihê sekin in jî wê bi wê rengê wê karibê wê fahmbikê bê. Pîrsgirêka kurd wê di navaroka wê projeya çerçoveya serwerîya hegomenîkî a sykec-picot de wê weke navendî wê weynê wê bileyizê û di wê temenê de wê domandina pîrsgirêkê di wê temenê de wê ne tenê wê weke rewşek bo herêmê tenê ku ew bi wê dizayn dikê bê. Her wusa wê weke rewşek bi wê rengê a domandina wê bê. di wê temenê de wê nexwe wê civake

weke ya a li dora 70 milyonî bêstatû hiştina wê çawa wê karibê were fahmkirin. Rejimên herêmê wê jî li wê dihezirin bi gotina 'dev şerê çekdarî berdana PKK'ê re wê weke ku wê temenê wê ji holê rabê. Ev jî xapandin a. Ber ku wê, di destê wê têgîha hegomenikî a çerçoveya sykepicot de wê, pîrsgirêka wê ti carî wê dest ji wê newê berdan. Ew weke faktorek ku wê di wê temen de wê bi wê hertimî temenê mudahaleyê wê were kirin bê. Rêya ji wê rewşê derxistinê tene û tenê avakirina kurdistanê û statûya kurdistan û kurd bê. Weki din ew xwûdayê xwe ji azmana werênina xwerê jî wê ji wê rewşê xwe rizgar nekin. Tenê li wê binerîn ku wê çawa wê hemû rejimên herêmê wê bi pîrsgirêkê ve wê werina girêdan ev girêdan tenê bi serê xwe jî divîyabû ku wan ji wê ev fahmkiriba. Pêşxistina başûrê kurdistanê weke rewşek decepto jî wê nişanaka wê rewşê bê. Di demên hemdem de wê ev ne bo çareserkirina pîrsgirêka kurd lê bo domandina wê pîrsgirêka kurd li gorî demê jî bê. Rewşa başûrê kurdistanê wê, ji wê ya ku ew were fahmkirin di dewama wê de wê ew bê ku wê, newê hiştin ku pîrsgirêka kurd jî ji holê rabê. Lê wê newê hiştin ku ew were gihandin li çareseriyê. Dawî li tekoşîna çekdarî berdan û hewldanên tirkîya ên di nava çerçoveya yekparatiya uniter a tirkîya de girtina kurdan jî wê, di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê, zêdetirî wê temenê mudahaleyê wê biafirênê. Rewşa Rûsya ku wê di demên pêşde wê weke mihtemel weke bi amarika re weke hatina hemberê hev û wê weke tedbirên nû ên weke li dijî rûsya bi rêyên bazirgani kirin û têkiliyên bi wê re ku ew minaq bê rojevê werina cezakirin wê di wê temenê de wê yekser wê ji aliyê aborî û ramyari ve wê ji aliyekê din ve wê temenê wê biafirênê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, heta ku ev rewşa bêstatû hiştina kurdan bidomê jî wê wusa xuya dikê wê ev çerçoveya serwerîya hegomenikî a li herêmê a bi çerçoveya sykepicot wê di rengekê de were domandin. Di wê temenê de wê têkiliya wê çerçoveya sykepicot û bêstatû hiştina civake kurd wê ji wê aliyê ve wê weke ku wê bi hev ve wê girêdayî bê. Wê bi wê bêstatû hiştina kurdan wê hem cihana arab di wê rewşa win şikeştî de wê were hiştin, hem rewşa iranê wê di wê temenê de wê, çawa wê were bindestkirin wê bo wê were bikarhanin û hem jî wekî din wê rewşên weke tirkîya û hwd wê, di rengekê de wê were kontrol kirin. Wê li ser wê re wê li wan temenê mudahaleyê wê were çekirin. Her beşek kurdistanê qatkirina wê bi civakek ji wan ên li herêmê ve girêdayîna wê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê bi wê yekê û rengê wê plangeriya wê re wê di

rengekê de wê were fahmkirin. Rewşa qatkirina kurdistanê wê di rengekê de wê çendî ku wê kurd wê weke di lozanê de wê weke bûyi wê pênasebikin jî lê wê di wê nûqteyê de wê weke di zane min de wê şaş fahmkirinek wê hebê. Ev rewşa şaş fahmkirinê wê di wê temenê de bê ku wê qatkirina wê, berî wê di rengekê de wê were kirin. Minaq wê di kongira sûrî a li dora salên 1921-22'an wê were li darxistin de ew beşa rojavayê kurdistanê di nava wê de ew hatibû salixkirin û di wê kongira sûrî a wê demê de wê diyarkirina wê hatiya kirin. Berê Lozanê wê, pêvajoya bombardimana balafirên ingilis ku wê ser hêzên şêx mahmudê berzençî wê di rengekê de wê bombayan wê bibarênin û berî wê demê bi salekê wê sûrginkirina wî ya li girava hindistanê wê piştî wê rewşa bi statûyê weke rewşek defecto afirî wê, di lozanê de wê misogeriya wê di rengekê de wê were kirin. Lozan wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê, di dewama wê de wê, were kirin. Di wê temenê de wê, dema ku em civin û konferasanên berê ên di çerçoveya sykec-picot de fahmnekin emê nikarin çerçoveya lozanê jî wê di rengekê de wê bi rastin wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikin û wê werênina ser ziman.

Hinek dordor wê di roja me de wê, piştî rewşa 10ê temuze 2025an bi seremoniya sembolik a 30 şervanên kurd li şikefta casena a başûrê kurdistanê ku wê berê cihê li berxwedana şêx mahmudê berzençî re wê bê mesken û wê dengê kurd weke rojanemaya kurd wê li wir wê derkeve ku wê were pêşxistin wê çawa wê rewşek weke ya 'li dijî statûya kurd' wê were ji wê rewşê derhanin wê li ser wê bisekin. Hewldanên bêstatû hiştinê wê di wê temenê de wê di levkirina wê politikaya hegomenik de wê levbikê. Ber vê yekê di heman rengê de Thomas barrack wê gotina 'li sûrî derfeta rewşek weke ya federeli nin a' wê werênê ser ziman. Ev rewşa gotinên barrack wê hinek dordorên kurd wê weke rewşa ku wê hewldana xirakirina pêvajoya çareserîyê û an li dijî wê weke pozîyonekê jî wê şîrovebikin. Lê ji wê zêdetirî wê, di rengekê de wê ev rewş wê di wê temenê de wê temenê wê di ramyariya hegomenikî a bi temenê çerçoveya sykec-picot wê hebê. Ji wê rewşa bi gotinên Barrack wê dikarê wê fahmbikê ku ew dihizirin ku wê rewşa başûrê kurdistanê wê di wê temenê de wê bo domandina rewşa pîrsgirêka kurd bi wê rengê wê têrê bikê. Ew li wê dihizirin. Wekî din rewşên bi awayên xwe yên pîrsgirêk wê pêwîst bê ku ew werina domandin. Û ev rewş teqez dide diyarkirin ku heta ku kurdistan newê avakirin û statûya wê newê naskirin li herêmê wê ev temen û temenê pîrsgirêkî wê ne bo kurdan û ne jî wê bo rejim û xalkên herêmê li iranê, tirkya û cihane arab jî wê dawî li wê

newê. Derfeta herî hindik ku wê Colanî û an el-şara wê bi rejima wî ya ji ya rejima berê a Esad xirabtir û bi tundûtûjtir biajona bi serkurdan de. Ev dikarê lingekê wê plangeriya hegomenikî were kirin. Lê di wê rewşê de jî wê dîsa wê li leyha wan nebê ku ew bi tememî kurdan ji holê rakirin. Ber ku ew fektora weke temenê wê pîrsgirêk û mudahaleyê nexwezin ji dest berdin. Kurd di wê temenê de wê, ji aliyekê ve wê bi kujarên xwe re wê werina kirin nava heman nivinê. Ev jî wê bo rewşa domandina wê pîrsgirêkê bê. Lê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê birêz ocalan di ragihandina xwe ya 27 sibate 2025an de wê, diyarkirin wê inkar hatiya şikandin. Ev rewş wê weke di encama wê tekoşînê wê weke temenekê aktiv ê kurdan diafirênê û ev di wê temenê de wê dema ku wê pîrsgirêk newê çareserkirin wê ji aliyekê din ve jî wê temenê domandina pîrsgirêkê li ser wê re wê di rengekê de wê derfeta wê biafirênê. Wê rewşa kurdên şîyar û rejimên di tepişênin wê hertimî wê werênê hemberê hev. Ev wê ji aliyekê din ve wê temenê aramiyê wê ji her aliyê ve wê ji holê wê rabikê. Heta ku wê ji hêzên hegomenikî re wê weke di rengekê de wê weke di rewşa li rojava û bakurê kurdistanê de bi rengên nû ên weke bi gotinên Barrack re wê temenê pîrsgirêkên demên nû wê di wê temenê de wê di rengekê din de wê weke ku wê biafirênê. Ji wê aliyê ve wê dikarê bibêjê ku wê demek nû a pîrsgirêkê wê destpê bikê di dema ku wê pîrsgirêk di temenê statûya kurdistanê de newê çareserkirin. Ber vê yekê statûya kurdistanê û nasina nebê nabê ya bo rewşek aram û pêşketina herêmê.

Rûsya radestkirina sûrî li amarika wê ne tenê bo levkirinek demkî a bo mijare ukrayne bi tenê bê. Ji wê zêdetirî ew rewşa çerçoveya sykec-picot dizanê. Wê di wê temenê de wê, çawa wê di wê temenê de wê dizaynkirinek nû a hegpmenikî wê li ser wê re wê were kirin derfet da wê. Lê ew wê dema ku ew dikê wê piştî wê li hemberê wê çî bê kirin ji wê ew wê jî famdikê. Rewşên bi wê rengê weke xwendina kiryar û politikayên li hemberê xwe di wê rengê de bikardihênê. Di wê warê de wê azmûnên rûsya ên ji dema komare kurd a mibahadê wê di zane min de wê ji kurdan bêhtir wê ji wê re weke temenê biafirênin û wê fêrker bin. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê sovyetê wê çendî wê ifşakirina sykec-picot wê kir jî lê wê aliyên wê yên cidi wê girtî hiştin û ew hê bi wan re di nava têkiliyê de wê di rengekê de tevdiagerihê. Rewşa vekişina wê ya bi rejima esad a ji sûrî wê nişanaka wê jî bê. Pozisyona Rûsya weke ya almanya wê di wê de wê çendî weke dervî wê jî bê lê ew di wê de wê weke gihandina li weyneke jî wê hebê. Ew jî wê di rengekê de wê di wê de wê weyna xwe wê bileyizin û dileyizin.

Lê di aslê xwe de wê ev rewş wê bi serê xwe wê weke rewşek komplike bê. Di rengekê de wê di rengê de wê pêşî wê dikarê wê fahmbikê ku wê di heman roja ku ev şewitandina çekan a sembolik bûyî de wê rayadarê amarîkî ê sûrî tomas barrack bi carekê wê weke bi gotinên li dijî rewşa xweserîya rojava gotin bilevkirî wê di wê nûqteyê de wê bi wê ve wê girêdayî û wê watedar bê. Wê nikarê wê di wê temenê de wê dervî wê çerçoveyê wê di rengekê de wê fahmbikê. Ev gotinên tomas barrack wê, di rengekê de wê çawa wê, li gorî wê çerçoveyê wê rewşa sûrî wê di rengekê de wê were domandin û wê rewşa kurdan wê bi wê rewşa bêstatû hiştina wan ku ew weke pêwîstîyek wê çerçoveya domandina çerçoveya sykec-picot wê dibînin û di wê temenê de wê giringiyê didinê de jî wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê.

Roja kurdan li tirkiya, sûrî, iraq û iranê statûya xwe ya civakî bidest xist wê hingê wê weke roja azadiya herêmê bê. Wê weke roja têkçûna çerçoveya hegomenîkî a çerçoveya sykec-picot bê. di wê temenê de wê karibê wê di wê temenê de heta ku ev nebê jî wê hertimî wê herêm wê di wê rewşa tengezeriyên xwe yên civakî de wê xwe bide domandin û wê mudaheleyên weke li iranê wê ji her aliyê ve wê di rengekê de wê dûbare wê werina kirin.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê werênê ser ziman ku em dibêjin rêya azadiya herêmê di ya kurdan de derbas dibê ku em dibêjin em hinekê jî wê rewşê qast dikin.

Di wê temenê de wê gelek dordor wê rewşa herêmê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê baş fahmnekê. Bi teybetî hêzên herêmê wê baş fahmnekin. Di wê temenê de wê têngînek nijadperestî ku wê çavên qan wê kor bikê wê bi wê nehêlê ku ew wê pêşîya wê bibînin. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê nûqteyê de wê, bi çi awayê bê barkirina pîrsgirêka kurd bi awayê bêstatû li herêmê wê ne tenê barkirina wê çerçoveya syeck-picot bê. Wê her wusa wê barkirina şerên wê jî li dîra pêşaroja herêmê bê.

Dê wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di aslê xwe de wê kesekê ji rojhilat arab bê, faris bê û an tirk bê ku kurdan ne xwestiba jî statûyekê li wê bigihijin tenê û tenê bo wê temenê mudahaleyên bi wê li herêmê ji holê rabikin wê pêwîst ba ku wan di wê temenê de di cih de ji

kurdan zêdetirî li wê statûya kurdistanê hizirîban û wan ew pêşxistiba. Ji kurdan zêdetirî wê ji wan re wê ev wê weke pêwîstîyek jîyanî û ya maf û azadiyê û pêşketina herêmê a giştî jî bê.

Di wê temenê de wê li ser temenê şerkirina bêstatû hiştina kurdan û ku wê bi wê rayadarên herêmê gotinê dibêjin ku ew ne ji calihîya wan bê wê bi awayekê kor wê weke xwe li tûna wê çerçoveyê û mudahaleyên wê yên çerçoveya sykec-picot razandinê bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di wê temenê de wê, di roja me de wê rayadar û desthilatên herêmê wê weke ne bi rastin dîroka xwe ya berê baş fahmkirina a li herêmê û ne ji ya bi pêşketinên roja me wê baş fahmdikin. Li sûrî wê weke hewldana di dêmenê weke 'weyneke dana tirkîya' wê tenê wê di wê temenê de wê rewşek weke ya xapinok bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê li ser temenê bi pozisyonkirina temenê mezhebî weke iranê şîî û cihana arab û tirkîya weke sunnî jî wê di wê temenê de wê aliyekê wê yê bi wê çerçoveyê ve wê girêdayî wê hebê. Bi israri wê bi gotinakirina wê temen û têgiha mezhebî wê bi wê yekê û awayê ve wê girêdayî bê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Pîşrgirêka kurd wê di wê temenê de wê, netenê wê pîrgirêka kurdan bê. Wê di wê temenê de wê weke pîrgirêka giştî a herêmê bê. Di wê temenê de wê bi israri bêstatû hiştina kurdan û barkirina wan bi wê rengê û yekê li demên pêş jî wê di rengekê de wê, wê weke rewşek domandina wê têgiha hegomenikî a çerçoveya sykec-picot a serdest bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ji aliyê kurdan ve wê werênê ser ziman wê rewşa pêşxistina başûrê kurdistanê jî wê ji wê aliyê ve wê weke rewşek xapandinê jî wê bi wê ve girêdayî wê hem bo rayagiştî û hem jî kurdan wê hebê. Wê di wê temenê de wê weke rewşek hê ku ew di rewşa 'defecto' de digirin wê çawa wê weke bi gotina gihandina kurdan li statûyekê bi temen bikin û wê bi wê re wê bêstatûya kurdan a giştî di wê temenê de wê bidomandina domandin jî bê. Siba dikarê rewşa başûrê kurdistanê weke ya komare mihabadê were lê kirin.

Li iraqê û sûrî û tirkîya û iranê jî wê arab, faris û tirk wê bi dil û can li wê rewşa bêstatûyê wê xwe girêbidin. Denkleme ku ew bi wê hatiya çêkirin ew a ku ew li ser wê bêstatûyê re ew hatina kirin desthilatdar. Û ev rewş çendî barî pêşarojê dihê kirin bi wê rengê wê encamênw ê diwartir dibin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê bo wan wê were kirin weke rewşa parastina statû û yekparatiya xwe wê di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê bi xwezayî ew wê di rewşek li dijî wê

rewşa statûya kurdan li leyha wê çerçoveya sykec-picot dikevina pozisyona parastinê. Irana ku wê xwe di rengekê de wê weke dijber wê bide diyarkirin jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di rewşek dijî wê de wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê. Wê di wê temenê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê di nava sînore wan welatan de wê bêstatû hiştina kurd û kurdistanê wê ne li leyha wan bê. Ku ew çendî bi wê rengê xwe qanix dikin û bi wê rengê ew dikevina pozisyona şerê bi kurdan re. Vaji wê ew wê weke rewşek ku ew hertimî wê di wê temenê de wê bi wê yekê bi awayên cihê wê temenê mudahaleyê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê, karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Aqilekê baş ku wê, faris jî bo xwe û pêşaroja xwe baş bi wê bihizirin bê, û an tirk jî bi heman rengê bo xwe bihizirin û an cihana arab bi wê bo xwe bihizirin wê yekser wê pêşketina wan û ya herêmê wê di statûya kurdistanê û naskirina wê de wê bo wan wê di wê temenê de wê derbas bibê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bo wan wê li wê bihizirê bê. Kurdistanê wê weke israile nû bi navkirin û bi wê rengê gotinên mahkumkirinê hanina ser ziman wê weke gotinên ku wê çawa wê mirovek wê aqilê xwe wê winda bikê û wê ji aqil wê dûrkeve bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Ku iro ev rejimên herêmê biryar bidin ku ew statûya kurdistanê nas bikin wê yekser wê rastî dijberîya hêzên hegomenikî ên ku ew çerçoveya sykec-picot diafirênin wê werin. Dibê ku ew wê dibînin û an wê nabînin. Lê rewş wê ev bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Bûhûrîna lozanê wê bi temenê ya çerçoveya sykec-picot bê. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê weke gûhartina dawî a çerçoveya sykec-picot wê rewşa lozanê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê gotinên weke tirkiya wê dihênina ser ziman me 'bi lozanê dawî li pêkhatina sewrê hanî' jî wê weke gotinek bi zanebûn bê û an bi nezanebûn bê wê weke ya xwe xapandinê bê. Di wê temenê de wê kesekê ku ew bi aqilekê sivik jî bi hizirê wê di wê temenê de ku ew wê çerçoveyê wê fahmbikê wê di

rengê de wê, bibînin ku wê rewş ne di wê rengê de bê. Di wê temenê de wê, rewşa lozanê ku ew dibêjin me biryar da girtin û em hêza diyarker jî bin wê di wê temenê de wê di rengê de wê ji ratiyê wê dûr bin. Di wê temenê de wê, di rengê de wê, li gorî 'prensibên (rêgezên) wilson' ku wê li herêmê wê dizaynek wê were kirin jî wê di rengê de wê ev wê temenê têgîhên Wilson wê têgîna denezene serxwebûnê a amarika û rêgeza wê ya her netew mafê diyarkirina çaresenûsa wê ku ew dide diyarkirin wê li gorî wê bê. Di wê temenê de wê piştî wê îngilis û firansîz wê ew jî wê bi çerçoveya sykec-picot wê di wê de wê gûharinê wê bikin û wê li gorî wê çerçoveyê lozanê wê li ser wê re wê were pêşxistin. Ev wê piştî wê weke rewşa mayinda wê were hiştin. Amarika di aslê xwe de wê bi têgiha xwe re wê di nava wê çerçoveyê de wê weke çawa ku em li herêmê iranê wê weke ya bi wê çerçoveya sykec-picot re wê levnakê wê karibê bi awayekê wê pênasebikê û ew heta roja me wê şerê kirina levkirinê de wê bi wê re wê were kirin wê rewşa amarika jî wê di wê çerçoveyê de wê bi çerçoveya sykec-picot û çerçoveya wê ya hegomenikî a rojavayî de wê di rengê wê weke wê de bê. Lê amarika bo ku ew wê serwerî û hegomenika xwe bide domandin jî wê di rengê de wê weke mecbûra ku ew li gorî wê bide diyarkirin. Ber ku ew çerçoveya wê temenê têgîna hegomenikî wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê, di rengê de wê îngilis û firansî wê weke aktorên sereke bin. Almanya wê nakokiyên wê yên bi wê re ku ew ji sedemên pozisyona wê ya serê cihanê e duyem wê tenê û tenê wê li wê were zêdekirin û ew wê li xwe nagirê û naxwezê wê herê bikê. Ew ji wê zêdetirî serwerîyekê dixwezê. Nexwezê bikeve pozisyonek weke li dûv wan di wê diyarkirinê de herê.

Ji wê aliyê ve wê pîrsgirêkên herêmê wê temenê wan wê karibê wê fahmbikê. Civake duyem û an sêyem a herî mazin a li herêmê weke ya civake kurd bêstatû hiştina wê jî wê di wê temenê de wê di rengê de wê fahmbikê. Almanya wê parazvanê wê rewşa bêstatû hiştinê a ji temen ve bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê, li ser wê re wê di rengê de wê weke karibê kirinê wê ên li dijî kurdan wê fahmbikê. Weki din wê di wê temenê de wê, pîrsgirêka kurd wê di wê temenê de wê, heta ku ew wê were domandin wê di rengê de wê serdestîya hegomenikî a ku wê herêmê di destê xwe de digirê wê weke ku wê were domandin. Di wê temenê de wê bi wê re wê herêm wê di rengê de wê weke temenê pêvajoyên mudahileyê ên li gorî demê di her demê de wê bi wê re wê were afirandin. Di wê temenê de wê, rewşa dawîlêhanina kurdan weke

tekoşîna şerê çekdarî tirkîya û hwd wê weke rewşek ku ew weke wan ji wê rewş xilas dikê wê lê dinerin. Vaji wê, di zêdetirî wê dikê wê rewşê de. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Heta roja me wê hebûna şerê çekdarî wê rê li wê digirt. Ber vê yekê rêxistinên kurdan ên tekoşîn didan dikirina 'listeyên terorê' de. Ev ne ji xêra wan bû. Ya ku wan di zane min de ew hê ne ditiya ev a. Ya ku wê birêz ocalan wê bide girtin û biavêjê imrali wê 'çala mirinê' jî wê di aslê xwe de wê ev bê. Ev wê weke cezakirinekê li wî bê ku wî ber ku wî li hemberê wê pergale giştî a hegomenikî a çerçoveya sykec-picot ku me li jor wê kirpend rewşek afirand. Ew cezakirina berdêla wê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê wê yê giring wê fahmkirin ku wê rewşa xerib wê ew bê ku ew cezakirina wê bi rejimek weke ya tirkîya ku ew di mejiyê nijadperestîya xwe de taqîniya wê, bi wê li leyha wê têgîha serdest wê were kirin. Lê ew wê nabînê ku ew bo mudahaleyek lê wê ji lê birêz Ocalan dihê kirin.

Aqilekê ku bi rastî li pêşketina civake xwe li herêmê dihizirê û an li pêşketina civakên herêmê dihizirê ku ew kurdan kurdistan ne xwestiba jî wan pêwîst ba ku wan di cih de di nava xwe de ew qudret bide nişandin û ew pîrsgirêk bi pêşxistina statûya wê re xwe jî bi wê re xilaskiriban. Lê ji ber wê bindestkirina hegomenikî ew ji wê qûdretê û aqilê wê hatina dûrkirin. Di wê temenê de wê bi wê yekê wê nexwediyê wê qûdretê û diyarkirinek bi wê rengê bê. Ew tenê wê xwediyê mafê wê bê ku ew li ser desthilatîyên xwe nijadperest û di temenê wê têgîna hegomenikî de heta ku ew li wan mudahale were kirn ku ew disekin in ew dikarin gotinê bibêjin.

Abdusamet yigit, kurdistan, cizirabota, 2025